

POCHÓWKI BISKUPÓW I DUCHOWNYCH UNICKICH

W KRYPTACH BAZYLIKI PW. NARODZENIA NMP W CHEŁMIE

WYNIKI BADAŃ 2017–2019

POCHÓWKI BISKUPÓW
I DUCHOWNYCH UNICKICH
W KRYPTACH BAZYLIKI
PW. NARODZENIA
NMP W CHEŁMIE

WYNIKI BADAŃ 2017–2019

POCHÓWKI BISKUPÓW
I DUCHOWNYCH UNICKICH
W KRYPTACH BAZYLIKI
PW. NARODZENIA
NMP W CHEŁMIE

WYNIKI BADAŃ 2017–2019

Dofinansowano ze środków Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego
pochodzących z Funduszu Promocji Kultury

Muzeum Ziemi Chełmskiej im. Wiktora Ambroziewicza w Chełmie
Chełm 2022

Publikacja przygotowana w ramach zadania
*Pochówki biskupów i duchownych unickich w kryptach Bazyliki
pw. Narodzenia NMP w Chełmie. Wyniki badań 2017–2019, II etap projektu*
realizowana z programu Ochrona zabytków archeologicznych

Redakcja

dr Stanisław Gołub

Recenzenci

prof. dr hab. Andrzej Buko
dr Dorota Wereda

Tłumaczenia na język angielski

Joanna Cydejko

Materiały publikowane są w wersjach autorskich

Koordynator zadania

Natalia Jędruszczak

Redakcja techniczna i korekta

Natalia Jędruszczak
Mariusz Bureć

Projekt okładki

Mariusz Bureć
Natalia Jędruszczak

Wydawca

Muzeum Ziemi Chełmskiej im. Wiktora Ambroziewicza w Chełmie
Samorządowa Instytucja Kultury Miasta Chełm. Muzeum rejestrowane
ul. Lubelska 55, 22–100 Chełm
tel. +48 82 565 26 93
e-mail: biuro@mzch.pl; www.mzch.pl

ISBN 978 83 89942 69 2

Nakład 600 egz.

Skład

Mariusz Bureć

Druk

Przedsiębiorstwo Wielobranżowe IMAGE
22-100 Chełm, ul. Hutnicza 30

SPIS TREŚCI

Wstęp	7
Stanisław Gołub, Natalia Jędruszczak	
Rozdział 1 Badania krypt pod Bazyliką – zarys problematyki	11
Stanisław Gołub	
Rozdział 2 Chełmska diecezja unicka w Chełmie w latach 1596–1810	25
Andrzej Gil	
Rozdział 3 Wyniki badań archeologicznych nad obrządkiem pogrzebowym w kryptach 1–3	53
Stanisław Gołub	
Rozdział 4 Wyniki badań archeologicznych w krypcie 4 z identyfikacją pochówków księży Faustyna Kaube i Piotra Ciszewskiego	83
Natalia Jędruszczak	
Rozdział 5 Biskup Jakub Susza – próba lokalizacji pochówku	91
Stanisław Gołub, Beata Borowska, Magdalena Mąka	
Rozdział 6 Wyniki badań antropologicznych duchownych i biskupów unickich pochowanych w kryptach 1-4	105
Beata Borowska	
Rozdział 7 Biskup Porfiriusz Skarbek-Ważyński – zapomniany patriota i bohater powstania kościuszkowskiego	117
Robert Kozyński	
Rozdział 8 Odzież grobowa biskupów unickich	147
Anna Drązkowska, ks. Marek Wojnarowski	
Rozdział 9 Katalog zabytków po konserwacji	181
Natalia Jędruszczak	
Aneks I Jedwabne tkaniny wzorzyste z pochówków biskupów i duchownych unickich	201
Maria Cybulska	
Aneks II Wyniki badań surowców	219
Lucjan Gazda	
Bibliografia	247

CONTENTS

Introduction	7
Stanisław Gołub, Natalia Jędruszczak	
Chapter 1. Research into the crypts beneath the Basilica - outline of issues	11
Stanisław Gołub	
Chapter 2. Chełm Eparchy in the years 1596-1810	25
Andrzej Gil	
Chapter 3. Results of archaeological research on burial rites in crypts Nos. 1-3	53
Stanisław Gołub	
Chapter 4. Archaeological findings in crypt No. 4 with identification of the burials of priests Faustyn Kaube and Piotr Ciszewski	83
Natalia Jędruszczak	
Chapter 5. Bishop Jakub Susza - attempt to locate the burial	91
Stanisław Gołub, Beata Borowska, Magdalena Mąka	
Chapter 6. Results of anthropological studies of Uniate clergy and bishops buried in crypts 1-4	105
Beata Borowska	
Chapter 7. Bishop Porfiriusz Skarbek-Ważyński – a forgotten patriot and hero of the Kościuszko Uprising	117
Robert Kozyrski	
Chapter 8. Grave clothing of Uniate bishops	147
Anna Drążkowska, ks. Marek Wojnarowski	
Chapter 9. Catalogue of monuments after conservation	181
Natalia Jędruszczak	
Appendix I Silk patterned fabrics from the burials of bishops and Uniate clergy	201
Maria Cybulska	
Appendix II Raw material results	219
Lucjan Gazda	
Bibliography	247

Wstęp

Muzeum Ziemi Chełmskiej im. Wiktora Ambroziewicza w Chełmie uczestniczy we wszystkich projektach badawczych realizowanych w obecnej Bazylice pw. Narodzenia NMP w Chełmie. Do zbiorów muzealnych trafiają zinwentaryzowane zabytki z tych badań. Muzeum było także organizatorem: konferencji, wystaw o tej tematyce oraz 25 marca 2013 r. miejscem spotkania, w którym Petro Poroszenko, były prezydent Ukrainy, wtedy reprezentujący „Fundusz Dobroczynny Petra Poroszenki” i prof. dr hab. Andrzej Buko, dyrektor Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk w Warszawie, w obecności Stanisława Mościckiego, wiceprezydenta miasta Chełma, podpisali umowę o projekcie badawczym zatytułowanym „Poszukiwanie, identyfikacja i rozpoznanie naukowe najstarszej świątyni Bogurodzicy wybudowanej w Chełmie przez króla Daniela Romanowicza”, realizowanym w latach 2013–2015 i w 2017 r.

Podsumowaniem badań tego projektu w sezonach 2013–2014 była wydana przez muzeum w 2016 r. wspólna monografia (naukowców z Polski i Ukrainy), zatytułowana „Od cerkwi katedralnej króla Daniela Romanowicza do Bazyliki pw. Narodzenia NMP w Chełmie. Wyniki badań interdyscyplinarnych sezonu 2013-2014”, którą dofinansowano ze środków Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Planowana jest druga publikacja z wyników prac w 2015 i 2017 r. razem z naszymi kolegami z Ukrainy, ale na przeszkodzie stoi wojna zaczęta przez Rosję.

Jednocześnie od 2017 r. do chwili obecnej na wniosek Parafii Rzymskokatolickiej Narodzenia NMP w Chełmie i Urzędu Miasta Chełm podjęto prace w ramach drugiego projektu pn. „Prace restauratorskie, budowlane i konserwatorskie związane z badaniami archeologiczno-architektonicznymi w kryptach Bazyliki pw. Narodzenia NMP w Chełmie”. Krypty stały się głównym podmiotem prowadzonych prac badawczych, zabytki miały być poddawane konserwacji, a obiekty pracom restauratorskim. Głównym celem było doprowadzenie krypt do udostępnienia dla zwiedzających, co nastąpiło w 2018 r. Muzeum pozyskało zestaw bardzo cennych zabytków, zwłaszcza odzieży grobowej biskupów, które trzeba było poddać konserwacji i pracom rekonstrukcyjnym.

Dlatego w roku 2021 muzeum rozpoczęło realizację projektu pn. „Pochówki biskupów i duchownych unickich w kryptach Bazyliki pw. NNMP w Chełmie. Wyniki badań 2017–2019” dofinansowanego ze środków Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego pochodzących z Funduszu Promocji Kultury. Projekt realizowano w dwóch etapach. Pierwszy polegał na poddaniu konserwacji wybrane zabytki wydobyte podczas prowadzonych prac archeologicznych oraz wykonaniu analiz technologicznych próbek pobranych z tkanin przekazanych do konserwacji. Drugi etap realizowany w 2022 r. to podsumowanie prowadzonych badań w postaci poniższej publikacji.

Monografia, którą przekazujemy dla czytelników przedstawia wyniki badań interdyscyplinarnych, które dotyczą obrządku pogrzebowego duchownych i biskupów unickich, ale na tle historii chełmskiej diecezji unickiej w latach 1596–1810. Publikacja składa się z 9 rozdziałów oraz 2 aneksów. Poszczególne teksty pisali uczestnicy badań terenowych oraz zaproszeni do współpracy specjaliści. Poza jednym, pozostałym artykułom towarzyszy bogaty materiał ilustracyjny zamieszczony po każdym rozdziale i aneksie. Wzorem poprzedniej książki z 2016 roku, przetłumaczone na język angielski

zostały: autorskie streszczenia, spis treści i podpisy pod ryciny.

W rozdziale 1 Stanisław Gołub przedstawia historię badań prowadzonych od 2013 r. w ramach dwóch projektów: naukowego polsko-ukraińskiego „Poszukiwanie, identyfikacja i rozpoznanie naukowe najstarszej świątyni Bogurodzicy wybudowanej w Chełmie przez króla Daniela Romanowicza” w latach 2013–2015 i 2017 oraz „Prace restauratorskie, budowlane i konserwatorskie związane z badaniami archeologiczno-architektonicznymi w kryptach Bazyliki pw. Narodzenia NMP w Chełmie”, realizowanego od 2017 r. do chwili obecnej.

Następnie charakteryzuje miejsce badań – katedrę projektu Paolo Fontany, ale przede wszystkim znajdujące się pod nimi krypty, które dotychczas nie były przedmiotem opracowania naukowego. Szczególnie dokładnie jest przedstawiona ich historia w okresie II wojny światowej, gdzie dokonano największych zmian. Każda dostępna w ruchu turystycznym krypta jest opisana architektonicznie, datowana i wymienione są zlokalizowane w niej groby.

W rozdziale 2 Andrzej Gil przedstawia skomplikowane dzieje chełmskiej diecezji unickiej w kontekście historii Polski, poczynając od jej powstania i pierwszego chełmskiego biskupa Dionizego Zbirujskiego, który złożył deklarację o zwierzchności papieskiej do czasów ostatniego wyświęconego jeszcze w wolnej Polsce biskupa – wielkiego patrioty Porfiriusza Skarbka-Ważyńskiego. Przedstawia prześladowania i mordy unitów przez kozaków podczas pobytu wojsk Chmielnickiego (splądrowanie Chełma i katedry, zniszczenie Krasnegostawu i spalenie Hrubieszowa), próby likwidacji biskupstwa unickiego i objęcia przez prawosławnych za czasów Jana Kazimierza oraz walki poszczególnych rządców, w tym czasie Jakuba Suszy, o jego zachowanie. Omówiona jest przeciągająca się budowa nowej katedry chełmskiej i koronacja ikony Matki Boskiej Chełmskiej w 1765 r. W końcowej części analizuje sytuację unii po pierwszym i drugim rozbiórze Polski, doświadczenia agresywnej działalności caratu zmierzającej do jej likwidacji oraz włączenie się biskupa Ważyńskiego i unitów w insurrekcję kościuszkowską.

W rozdziale 3 Stanisław Gołub przedstawia wyniki badań archeologicznych, w powiązaniu ze źródłami pisаныmi i analizą antropologiczną, trzynastu zlokalizowanych grobów, dzieląc je na trzy grupy. Do pierwszej należą groby trumienne, gdzie trumny stawiano na kredowych podłogach wewnątrz poszczególnych krypt, do grupy drugiej sześć grobów trumiennych jamowych, a do trzeciej cztery groby trumienne określone jako wtórne groby jamowe. W podsumowaniu, do którego dołączył dwa groby z krypty 4 zauważa, że obrządek pogrzebowy duchownych (wśród których zidentyfikowano zakonników przypuszczalnie z klasztoru bazylianów, a z imienia i nazwiska proboszcza i rektora seminarium) oraz biskupów unickich pochowanych w katedrze był bardzo zróżnicowany, ale w sposób ścisły przestrzegano kanonu orientowania grobów i ułożenia rąk. W ornamentyce trumien zwyczajnie stosowane w kościele łacińskim przyjęto dla kościoła unickiego. Datowanie przebadanych i omówionych grobów zawiera się w przedziale XVII do XIX wieku. Dwa biskupów udało się zidentyfikować z imienia i nazwiska. Pierwszym jest Atanazy Pakosta (zmarł w 1625 r.), a drugim Porfiriusz Skarbek-Ważyński (zmarł w 1804 r.).

W rozdziale 4 Natalia Jędruszczak kontynuuje przedstawienie wyników badań

dwóch głównych pochówków w krypcie 4: ojca Faustyna Kaube, zm. w 1791 r. – rektora unickiego seminarium diecezjalnego, a także Generalnego Komisarza i Wizytatora oraz księdza Piotra Ciszewskiego, zm. w 1810 r. – proboszcza cerkwi św. Mikołaja i dziekana dekanatu chełmskiego greckokatolickiej diecezji chełmskiej. Opisuje sposób identyfikacji pochówków tych zasłużonych dla kościoła unickiego duchownych. Podaje powody, dlaczego ks. Piotr Ciszewski nie został pochowany w cerkwi św. Mikołaja, której poświęcił wiele czasu i nadzorował jej odbudowę do ostatnich chwil życia.

W rozdziale 5 zespół autorów: Stanisław Gołub, Beata Borowska i Magdalena Mąka podejmuje się trudnego zadania – identyfikacji na podstawie znalezionej grobu jamowego nr 94 osoby pochowanego duchownego. Podstawą dla nich jest nietypowy testament biskupa Jakuba Suszy, ale także zakonnika. Jako jedyny znany ze źródeł biskup kazał się pochować: w zakonnym habicie, sutannie i starym kapeluszu, jak najbliżej obrazu Matki Boskiej Chełmskiej. Zgadza się po badaniach antropologicznych wiek pochowanego, określony na powyżej 70 lat (biskup żył w latach 1610–1687, czyli 77 lat), zgadza się lokalizacji i zgadzają się niektóre odnotowane w źródłach choroby. Dlatego autorzy sądzą po przeprowadzeniu interdyscyplinarnych badań, że grób 94 można prawdopodobnie zidentyfikować z osobą słynnego biskupa Jakuba Suszy.

W rozdziale 6 Beata Borowska przekazuje pełne specjalistyczne opracowanie antropologiczne przedstawionych wcześniej pochówków. Oprócz określonego w latach wieku zmarłych, podaje ich wysokości ciała. Opisuje zmiany patologiczne, w tym dwie główne: zmiany zwyrodnieniowe – degeneracyjne stawów i schorzenia aparatu żucia oraz omawia ich przyczyny powstania. Ponieważ w badanych grobach i kryptach znaleziono szczątki kostne około 200 osób, opracowuje tabelaryczną strukturę wieku i płci, wykazując przewagę pochowanych w nich mężczyzn (68% ogółu) zmarłych głównie w kategorii wiekowej *senilis* (51,2% mężczyzn) co przemawia za tezą, że byli w nich chowani głównie duchowni i biskupi unicy.

W rozdziale 7 Robert Kozyrski przedstawia wyjątkową postać biskupa Porfiriusza Skarbka-Ważyńskiego, zidentyfikowanego na podstawie badań archeologicznych, na tle epoki – drugiej połowy XVIII w. Przedstawione są poszczególne etapy jego kariery, poczynając od wstąpienia do zakonu bazylianów w Wilnie, poprzez studia w Kolegium Greckim św. Atanazego w Rzymie i działalność dydaktyczną w szkołach bazylikańskich. Istotną częścią artykułu są opisane jego działania patriotyczne w obronie Konstytucji 3 Maja, kontakty z Tadeuszem Kościuszką, w tym spotkanie w katedrze chełmskiej 11 lipca 1791 r. i udział Skarbka-Ważyńskiego w Insurrekcji kościuszkowskiej. Zwraca uwagę, że dzięki działaniom biskupa akces do powstania mieszkańców ziemi chełmskiej miał miejsce w katedrze 6 kwietnia 1794 r., zaledwie dwa tygodnie po jego proklamowaniu w Krakowie. Słusznie postuluje, że postać ta jak najbardziej zasługuje na upamiętnienie w mieście, w którym przyszedł mu spędzić co najmniej kilkanaście lat swego życia, w którym chciał i został pochowany, i które o nim niemal całkowicie zapomniało.

W rozdziale 8 Anna Drażkowska i ks. M. Wojnarowski analizują wyjątkową kolekcję odzieży grobowej biskupów unickich, datowaną na XVII–XVIII wiek, znaną w krypcie nr 3. Autorzy zwrócili uwagę na współwystępowanie niektórych szat typowych dla biskupów obrządku bizantyjskiego z niektórymi szatami liturgicznymi przeznaczonymi dla biskupów obrządku łacińskiego, takich jak: sutanna, rękawiczki, poń-

czochoy, trzewiki, piuska i pileus. Zauważyli również, że nie zachował się jednak żaden cały komplet szat biskupów w rycie bizantyjskim. W zestawionych trzech kompletach, a biorąc pod uwagę obserwacje z ich konserwacji ustalono, że szaty należały do czterech biskupów. Wszystkie szaty odnalezione w krypcie miały cechy odzieży wielokrotnego użytku i zanim zostały wraz z martwym ciałem złożone do grobu były noszone przez biskupów za życia podczas odprawiania liturgii. Autorom rozdziału nasuwa się wiele pytań, na które przy obecnym stanie wiedzy nie potrafią udzielić odpowiedzi.

W rozdziale 9 Natalia Jędruszczak prezentuje katalog zabytków ruchomych pozyskanych z badań krypt, przede wszystkim tzw. „biskupów unickich”. W katalogu zaprezentowano 26 zabytków poddanych konserwacji, odzież po konserwacji omówiono w rozdziale 8. Każdy zabytek pokazano w formie zdjęcia oraz metryczki opisowej zawierającej: numer inwentarzowy, datowanie, materiał, wymiary i krótki opis. Znajdują się wśród nich mające wartość unikatową: kolejny szkaplerz charakterystyczny tylko dla pochówków z Chełma (muzeum w zbiorach posiada ich kilkanaście), złoty pierścień biskupa Porfiriusza Skarbka-Ważyńskiego herbu Abdank, czy kłamry do trzewików.

W aneksie I Maria Cybulska przedstawia analizę tkanin grobowych jedwabnych pozyskanych z krypty „biskupów unickich”. Udało się określić rodzaje tkanin, techniki tkackie i co rzadko się zdarza dokładne ich datowanie (od XVI do XVIII wieku). Zwracają uwagę wykwinne importowane jedwabie z Włoch, Francji a nawet ze wschodu – Turcji. Najstarsze tkaniny, co jest niespodzianką, pochodzą z XVI wieku, były znalezione w trumnie grobu 74, najwięcej szat liturgicznych i zestawione dwa komplety pochodzą z wieku XVIII (trumny grobów 72–73).

W aneksie II Lucjan Gazda przedstawia wyniki badań 14 zabytków metalowych, pozyskanych z prac badawczych w kryptach. Forma pobranych prób pozwoliła tylko na nieniszczące badania w mikroobszarze przy pomocy mikroskopu skaningowego. Rozstrzygnięto, że większość z nich, w tym uchwyty do trumien, zostały wykonane z miedzi i stopów miedzi, mosiądzu (stop z cynkiem) oraz mosiądzu/brązu (stop z cynkiem i cyną). Złoty pierścień biskupa Porfiriusza Skarbka-Ważyńskiego jest lutowaną składanką elementów kilku rodzajów stopów złota ze srebrem i miedzią. Zabieg ten pozwolił na uzyskanie dwóch odmian barwnych, jaśniejszego i ciemniejszego złota. Dopełnieniem pierścienia jest owalne płaskie oczko sygnetowe z sardonyksu z intaglio herbu właściciela.

Mamy nadzieję, że opublikowane wyniki badań przyczynią się do poznania trochę zapomnianej historii kościoła unickiego w Chełmie, w trudnych dla Polski czasach XVII–XVIII wieku, gdzie wiara, kult Matki Boskiej Chełmskiej, patriotyzm duchowieństwa i wiernych – odegrały dużą rolę i pomagały przetrwać.

Stanisław Gołub i Natalia Jędruszczak

Rozdział 1

Badania krypt pod Bazyliką – zarys problematyki

Stanisław Gołub¹

Pierwsze prace archeologiczne w Bazylice pw. Narodzenia Najświętszej Marii Panny w Chełmie rozpoczęto na wniosek Parafii w 2013 r. małym wykopem zlokalizowanym przy ostatnim filarze w nawie południowej. Celem badań było zdiagnozowanie przyczyn pęknięcia muru w elewacji południowej oraz pozyskanie danych dla zaprojektowania nowej podłogi w świątyni². Natrafiono w nim na starsze struktury architektoniczne – mur zbudowany z cegieł palcówek, jak się później okazało – południowy cerkwi katedralnej z XIII wieku oraz liczne pochówki ludzkie. W międzyczasie krystalizowały się założenia, finansowanie i harmonogram polsko-ukraińskiego projektu naukowego „Poszukiwanie, identyfikacja i rozpoznanie naukowe najstarszej świątyni Bogurodzicy wybudowanej w Chełmie przez króla Daniela Romanowicza” w latach 2013–2015 i w 2017³. Całością projektu kierował prof. dr hab. Andrzej Buko ówczesny dyrektor Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk w Warszawie, prace zespołu naukowców ukraińskich koordynował prof. dr hab. Mykoła Bevz z Politechniki Lwowskiej, a badania w terenie z upoważnienia Instytutu prowadził dr Stanisław Gołub⁴. W pracach zespołu uczestniczyli: antropolodzy, archeolodzy, architekci, geofizycy, geolodzy, mediewiści, historycy sztuki z Polski i Ukrainy. Prace finansowali: Fundusz Dobroczytny Petra Poroszenki, Narodowy Instytut Dziedzictwa w Warszawie, Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk w Warszawie, Politechnika Lwowska i osoby prywatne. Dzięki temu oraz pracom remontowym prowadzonym przez Parafię przebadano w szerokim stopniu wnętrze i krypty Bazyliki.

Jednocześnie w 2017 r. na wniosek Parafii Rzymskokatolickiej Narodzenia NMP w Chełmie i Urzędu Miasta Chełm podjęto prace w ramach projektu „Prace restauratorskie, budowlane i konserwatorskie związane z badaniami archeologiczno-architektonicznymi w kryptach Bazyliki pw. Narodzenia NMP w Chełmie”, które były finansowane przez Miasto Chełm⁵. Krypty stały się głównym podmiotem prowadzonych prac badawczych, a odkrycia miały być poddawane konserwacji i pracom restauratorskim. Przede wszystkim działania miały doprowadzić do udostępnienia krypt dla zwiedzających, co nastąpiło w 2018 r. Projekt jest kontynuowany do chwili obecnej⁶. Każdego roku w miarę uzyskanego dofinansowania od Miasta Chełm, sponsorów i środków

¹ Firma Usługi Archeologiczne Chełm.

² Prace z upoważnienia Parafii prowadził S. Gołub.

³ Prace wewnątrz Bazyliki i w kryptach umożliwił ówczesny proboszcz dr Tadeusz Kądziołka, a kontynuowano je dzięki obecnemu proboszczowi ks. Andrzejowi Sternikowi.

⁴ A. Buko, *Zespół rezydencjalno-sakralny na Górze Katedralnej w Chełmie: stuletnia tradycja badań, nowe odkrycia i nowe pola eksploracji*, [w:] *Od cerkwi katedralnej króla Daniela Romanowicza do Bazyliki pw. Narodzenia NMP w Chełmie*, red. A. Buko, S. Gołub, Chełm 2016, s. 23–24; S. Gołub, *Polsko ukraiński projekt badań cerkwi Bogurodzicy wybudowanej w Chełmie przez Daniela Romanowicza w XIII wieku. Wstępne wyniki badań*, „Rocznik Chełmski”, t. 17, 2013, s. 294–295.

⁵ Autorem projektu i koordynatorem prac jest S. Gołub. Współautorem i konsultantem ks. A. Sternik.

⁶ Jego celem jest pełne udostępnienie krypt dla ruchu turystycznego i odtworzenie połączenia tunelem do piwnic klasztoru Bazylianów.

własnych Parafii przekazywane są do udostępniania nowe detale (głównie architektoniczne), oddawane zabytki po konserwacji oraz dołączane kolejne odkryte krypty oraz groby.

Ponieważ krypty otwierane były czasowo w okresie letnio-jesiennym, początkowo tylko w soboty i niedziele, można było kontynuować prace badawcze i konserwatorskie. Warto wymienić ważniejsze zrealizowane badania i prace.

W 2019 r. zbadano i przygotowano do ekspozycji grób 94 (por. rozdz. 5), wylano posadzki w zbadanych kryptach, poddano konserwacji dwie znalezione podczas badań archeologicznych najstarsze płyty nagrobne z XVI w. i zaczęto tworzyć ekspozycję w krypcie nr 2.

W 2020 r. udostępniono, po pracach, tunel łączący krypy z klasztorem bazylianów i znajdujące się w nim pozostałości urządzeń grzewczych z XIX w., zakończono rekonstrukcję grobu 94 – prawdopodobnie biskupa Jakuba Suszy, wykonując specjalną płytę metalową ze szkłem w podłodze oraz wykonano kolejne odkrywki z wizualizacją zachowanych murów cerkwi z XIII wieku.

W 2021 r. między innymi zrekonstruowano jamę grobową z pochówkami z XIII w. kobiety i dziecka, a nad nią wykonano konstrukcję z bloczków betonowych przykrytych szybą (ryc. 1.1) oraz odtworzono dawne wejście w zakrystii północnej z oddzielną obudowaną klatką schodową. Powstało w ten sposób dodatkowe wyjście po zwiedzaniu kryp.

Natomiast w 2022 r. wykonano kolejne ossuarium w krypcie pod zakrystią południową dla składania szczątków ludzkich wydobytych podczas prac remontowych i badań archeologicznych, wykonano sarkofag kamienny, w którym złożono szczątki kilku biskupów unickich (w tym zidentyfikowanych Porfiriusza Skarbka-Ważyńskiego i Atanazego Pakosty), duchownych i innych osób znalezionych podczas badań grobów 72–74 (por. rozdz. 3, 5) oraz udostępniono do zwiedzania kryptę pod zakrystią północną z zachowanymi fragmentami prostokątnej apsydy cerkwi z XIII w. oraz nowym odkryciem w postaci wątku jednego rzędu cegieł palcówek szklawionych na zielono układanych na sztorc (ryc. 1.2). Wykonano także specjalnie dostosowane do krypt oświetlenie elektryczne zamontowane w podłodze.

Należy zaznaczyć, że o ile katedra doczekała się kilku publikacji i wielu sporów dotyczących pierwotnego wyglądu świątyni i osoby projektanta, krypty znajdujące się pod nią nigdy nie były przedmiotem opracowania naukowego⁷. Nieliczne dane na ich temat są rozproszone i często sprzeczne. Z reguły przy opisach prac budowlanych w świątyni lub kolejnych remontów pomijano krypty, a bardzo rzadko zamieszczano pojedyncze wzmianki na ten temat⁸. Niniejszy opis dostępnych do zwiedzania krypt wobec dużego zakresu chronologicznego funkcjonowania obrządku pogrzebowego w Bazylice (XIII–XIX w.) oraz olbrzymiej ilości danych z kilkuletnich badań archeologicznych jest przedstawiony w sposób wstępny i w miarę napływu nowych źródeł powinien być uzupełniany.

⁷ J. Skrabski, *Paolo Fontana – nadworny architekt Sanguszków*, Kraków 2007; P. Krasny, *Katedra unicka w Chełmie. O problemach badań nad architekturą sakralną kościoła greckokatolickiego w XVIII wieku*, [w:] *Sztuka Kresów Wschodnich*, red. J.K. Ostrowski, t. 3, Kraków 1996, s. 205–226.

⁸ Podstawowe informacje zawiera Kronika Parafialna prowadzona przez długoletniego proboszcza ks. Marceliego Mrozka. Obejmuje lata 1918–1973. Została przepisana przez organistę Józefa Kaczorka na maszynie w kilku egzemplarzach i подарowana przez ks. proboszcza między innymi Muzeum Ziemi Chełmskiej im. Wiktora Ambroziewicza w Chełmie i Wojewódzkiemu Urzędowi Ochrony Zabytków Delegaturze w Chełmie.

Dominujący w krajobrazie Wzgórza Katedralnego budynek katedry, jak ustalono projektu Paolo Fontany przy udziale Tomasza Rezlera, został wzniesiony w latach 1735–1756⁹. Początek prac przypada na rok 1735 lub 1738. Natomiast za datę ich zakończenia przyjmuje się rok 1756, kiedy odbyła się uroczysta introdukcja obrazu Matki Boskiej Chełmskiej, ale prace w katedrze nie były całkowicie zakończone, głównie w zakresie wyposażenia. Budowę prowadził i zakończył Tomasz Rezler.

Katedra powstała na miejscu cerkwi z XIII w. wielokrotnie remontowanej i przebudowanej¹⁰. W 1735 r. biskup Filip Wołodkowicz „z gruntu staroświeckie mury rozwalić, a doskonałą architekturą tegowieczną wspaniałą wymurować bazylikę (nakazał)”¹¹. Jednak pod posadzką nowej świątyni pozostawiono w dużej części fundamenty starszych murów i konstrukcji architektonicznych. W XVIII w. razem z budynkiem katedry zaprojektowano i wzniesiono z cegieł obecny system krypt, niekiedy zachowując starsze mury, które oblicowano cegłami. Znajdują się one we wschodniej części kościoła pod transeptem i prezbiterium (ryc. 1.3). Przy budowie zaprojektowano kanały wentylacji grawitacyjnej obejmujące także krypty. W 1802 r. katedra została częściowo zniszczona przez pożar. Remont zaczęto dopiero w 1815 r. według projektu inżyniera Michała Woteskiego. Poza wymianą więźby dachowej, tynkowaniem, zmianą posadzki poszerzono i zasklepiono krypty¹². Niestety brak jest informacji w jaki sposób poszerzono krypty i czy wydzielono nowe. W latach 1874–1878 katedrę przebudowano na sobór prawosławny. Nic nie wiemy na temat zmian w kryptach. Kolejny duży remont według projektu architekta Konrada Szrettera przeprowadzono w latach 30. XX w. Przekształcono budowlę, starając się nadać jej pierwotny kształt. Wtedy prawdopodobnie ze względu na dociążenie prezbiterium i transeptu przeprowadzono także prace w kryptach, dodając masywne przypory do filarów i wzmocnienia krypt. Doprowadziło to (zwłaszcza w kryptach 1 i 3) do zatracenia ich przestrzennego charakteru i znacznego zmniejszenia powierzchni.

Dopiero podczas prac budowlanych w 1939 r. uporządkowano część krypt pod transeptem, a ściany i sklepienia otynkowano, wylano także cienkie posadzki cementowe¹³. Głównie dotyczyło to korytarzy i dużej krypty nr 2, w kryptach 1, 3, 4 pozostawiono naturalne podłogi z wyrównanej kredy (por. ryc. 1.3)¹⁴.

Do krypt prowadziło jedno wejście z nawy głównej kościoła w okolicy transeptu klatką schodową ze stopniami z drewna (ryc. 1.4). Było przykrywane przypuszczalnie pokrywą z desek. Semen Lubarski w swoim opisie krypt w czasie II wojny światowej napisał niezgodnie z prawdą „Schodów już tam nie ma, teraz można zejść do podziemi tylko po drabinie”¹⁵. Natomiast z relacji ustnych i Kroniki Parafialnej wynika, że

⁹ J. Skrabski, *op. cit.*, s. 115–116.

¹⁰ D. Dąbrowski, W. Stobodian, L. Wojtowych, *Analiza źródeł pisanych*, [w:] *Od cerkwi katedralnej króla Daniela Romanowicza do Bazyliki pw. Narodzenia NMP w Chełmie*, red. A. Buko, S. Gołub, Chełm 2016, s. 33–67.

¹¹ J. Skrabski, *op. cit.*, s. 115.

¹² J. Skrabski, *op. cit.*, s. 116.

¹³ M. Mrozek, *Kronika Parafialna*, s. 421–422.

¹⁴ Podczas prowadzonych badań

¹⁵ S. Lubarski, *Chełmskie święte krypty i ich historia*, Chołmskiej Prawosławnyj Cierkowno–Narodnij Kaliendar na 1943 rik. Relacja o stanie krypt przed przejściem przez Ukraińców jest wyraźnie stronnicza i nierzetelna, a o pracach wykonanych na zlecenie arcybiskupa Iłariona pełna pochwał. S. Lubarski jako ukraiński działacz społeczny, ale także poseł do sejmiku RP I kadencji w latach 1922–1927 (reprezentował Ukraińską Reprezentację Parlamentarną) miał w ostatnim okresie życia poglądy antypolskie.

jeszcze 8 września 1939 r. podczas mszy popołudniowej odprawianej przez księdza Jakubiaka zaczęło się bombardowanie Chełma, pękały szyby w świątyni, wybuchła panika. „Większość ludzi schroniła się w podziemiach kościoła do których otwarto wejście z nawy głównej”¹⁶.

Podczas prac budowlanych i nadzorach archeologicznych przy zmianie posadzki w 2015 r. potwierdzono, że schody jednak zachowały się. Wejście do krypt było szerokie (143–145 cm) i w miarę wygodne – 8 schodów (por. ryc. 1.4). Po decyzji ówczesnego Proboszcza Parafii dr. Tadeusza Kądziołki zaakceptowanej przez Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków Delegaturę w Chełmie źle zachowaną konstrukcję rozebrano zachowując mały fragment do rekonstrukcji. Wylano płytę żelbetową i położono posadzkę. Dzięki temu była możliwość odsłonięcia znajdującego się w tej przestrzeni filara cerkwi z XIII w. i zrealizowania wizualizacji klatki schodowej (ryc. 1.5).

Drugie wejście „awaryjne” prowadziło z piwnicy budynku klasztoru bazylianów małym tunelem zbudowanym w XIX w. dla potrzeb ogrzewania przez Rosjan w tym okresie cerkwi¹⁷. Dopiero w 2017 r. uzyskano zgodę konserwatorską na rozebranie zamurowanego przejścia do tunelu, który kończył się w północnej ścianie krypty nr 2 (ryc. 1.6, 1.7). Do 2022 r. trwały prace nad jego połączeniem z klasztorem. Istnieją niepotwierdzone relacje, że funkcjonowało także podziemne przejście do krypt z Pałacu Biskupów.

W czasie II wojny światowej nastąpiły w katedrze i kryptach istotne zmiany. Jak napisał S. Lubarski „19 kwietnia 1940 niemiecka władza w osobie Generała – Gubernatora ministra Franka przekazała chełmski katedralny sobór prawosławnym Ukraińcom...”¹⁸. Arcybiskup Iłarion polecił zrealizować plan utworzenia w krypcie nr 2 podziemnej cerkwi z ołtarzem i ikonostasem św. Proroka Daniela¹⁹. Według projektu inżyniera Siergieja Tymoszenko przebito przejście do krypt w fundamentach kościoła od strony południowej. Zamurowano dwie krypty przyścienne i wybudowano wąskie przejście o szerokości około 110 cm z czternastoma schodami i małą zadaszoną przybudówką zamykaną na drzwi. Zamurowano także krypty 3 i 4 (por. ryc. 1.3). Zainstalowano kablowe oświetlenie elektryczne niszcząc przez wykucie bruzd sklepienia i część ścian. Krypty powtórnie otynkowano tzw. barankiem. Wtedy też zamurowano wejście główne od transeptu²⁰. 1 września 1942 r. zakończono prace, poświęcono krypty i oddano do użytku.

Przybudówka z czasem uległa częściowemu zniszczeniu i została rozebrana z polecenia ówczesnego proboszcza ks. infułata Kazimierza Bownika w 2005 r., a wejście było zakryte zamykaną pokrywą z metalu. Powodowało to znaczne utrudnienia

¹⁶ M. Mrozek, *op. cit.*, s. 478.

¹⁷ M. Mrozek, *op. cit.*, s. 422.

¹⁸ S. Lubarski, *Chołmskij Katiedralnij sobor Prieczistoj*, Chołmskij Prawosławynij Cierkowno–Narodnij Kaliendar na 1941 rik. Kraków.

Chodzi o Hansa Franka gubernatora podbitej części ziem polskich przemianowanych na Generalne Gubernatorstwo, który za zbrodnie popełnione na ludności polskiej i dewastację polskich miast i kultury polskiej został przez Międzynarodowy Wojskowy Trybunał w Norymberdze skazany w 1946 r. na śmierć. Należy nadmienić, że Polakom wstęp do kościoła i na Wzgórze Katedralne był zabroniony pod karą śmierci. Informowały o tym wywieszane przez okupantów plakaty w języku niemieckim (w zbiorach Muzeum Ziemi Chełmskiej im. W. Ambroziewicza w Chełmie).

¹⁹ Patrona Daniela Romanowicza.

²⁰ M. Mrozek, *op. cit.*, s. 478.

przy badaniu krypt i pracach konserwatorskich. W 2018 r. odtworzono w tym samym miejscu przybudówkę, nieznacznie ją modernizując (ryc. 1.8).

W naszej publikacji przedstawiamy charakterystykę obecnie zachowanych po licznych remontach krypt 1–4, ponieważ tam natrafiono na groby i pozostałości obrządku pogrzebowego²¹.

Krypta 1 (por. ryc. 1.3)

Jest największa i znajduje się pod prezbiterium. Pierwotny kształt jest trudny do odtworzenia przez liczne zmiany szczególnie w części wschodniej. Mogła mieć cztery komory grobowe. W dwóch zachodnich zastosowano oddzielne sklepienia krzyżowe, wzmocnione w części środkowej przez gurt (łuk sklepienny). Ze względu na duży murowany ołtarz postawiono pod nim masywny filar dodatkowo wzmocniony dwoma gurtami od strony północnej i południowej oraz masywnymi przyporami. Za filarem w kierunku wschodnim znajduje się mały korytarz o szerokości 144 cm, zwężający się do 113 cm i długości 300 cm prowadzący do okna wentylacji grawitacyjnej w ścianie absydy.

W rzucie dwie zachowane komory mają kształt prostokąta o wymiarach wewnętrznych 785 cm (NS) × 340 cm (WE) i wys. 230–231 cm. Podczas badań dotarto do wyrównanej podłogi z kredy, ale także fragmentów legarów świadczących o tym, że mogła mieć podłogę z desek. W narożnikach NW i SW w celu wzmocnienia w XX w. wybudowano szerokie przypory z cegieł. Sklepienia są chronologicznie młodsze i wykonane z cegieł o wymiarach (280 × 135–140 × 60–65 mm). Widoczne są na nich ślady odciśniętych desek w zaprawie po szalowaniu oraz liczne okopcenia w kształcie krzyża.

Ma wejście o szerokości 80 cm od strony północno-zachodniej rozglifione do środka. Zostało znacznie zawężone, obniżone i przebudowane po wstawieniu przypory północno-zachodniej. Krypta miała niewielkie drzwi z drewna.

W krypcie zlokalizowano i zbadano groby 35–37 oraz 75–78 (por. rozdz. 3).

Czas powstania przypuszczalnie XVIII w.

Krypta 2 (por. ryc. 1.3)

Funkcjonuje także pod nazwą „krypta Daniela”. Znajduje się pod północną częścią transeptu. W rzucie prostokątna o wymiarach wewnętrznych ok. 560 cm (NS) × 466–468 cm (WE). Komora grobowa ma maks. wysokość 226 cm i podłogę z wylewki cementowej z okresu przedwojennego. Zbudowano ją z cegieł w układzie bez wątku o wymiarach (280 × 140–145 × 65–75 mm), łączonych zaprawą wapienną. Krypta posiada sklepienie kolebkowe i jest otynkowana poza fragmentem przy ścianie północnej, gdzie prowadzono badania architektoniczne. Ściana ta ma liczne ślady przemurowań i trzy rodzaje murów: w części środkowej kamiennego, którym zamurowano wejście do tunelu łączącego kryptę z klasztorem bazylianów, w części zachodniej niestarannego z użyciem kawałków cegieł (jest to prawdopodobnie skuty fragment żagla sklepienia starszej krypty) i we wschodniej ceglanego miejscami z wątkiem krzyżowym (por. ryc. 1.7). W tym ostatnim użyto starszą cegłę o grubości 80 mm.

²¹ Dziękuję Wojtkowi Filipowi (architektowi) za cenne uwagi i konsultacje w sprawie krypt.

Wejście o szerokości 128 cm znajduje się w masywnej szerokiej ścianie południowej i jest rozglifione do środka (ryc. 1.9). Tutaj także zastosowano starsze cegły o wymiarach (260–270 × 130–140 × 80 mm), w tym jedną szkliwioną na zielono i miejscami wąż krzyżowy. W partiach dolnych znajdują się licowane kamienie.

W krypcie zlokalizowano i zbadano grób 93 (por. rozdz. 3).

Czas powstania przypuszczalnie XVIII–XIX w.

Krypta 3 (por. ryc. 1.3)

Jest nazywana „kryptą biskupów”. Znajduje się pod południowo-wschodnią częścią transeptu. W rzucie zbliżona do kwadratu o wymiarach wewnętrznych ok. 350 cm (NS) × ok. 335 cm (WE). Komora grobowa ma maks. wysokość 220 cm i podłogę z wyrównanej kredy. Zbudowano ją z cegieł w układzie bez wążku o wymiarach (270–280 × 140–145 × 65–75 mm) oraz kamieni (piaskowców), łączonych zaprawą wapienną. Krypta posiada sklepienie krzyżowe z gurtami przy wejściach. Sklepienie jest chronologicznie młodsze i wykonane z cegieł o wymiarach (280 × 130–135 × 60 mm). Widoczne są na nim ślady odcisniętych desek w zaprawie po szalowaniu. W XIX lub XX w. do filara o konstrukcji kamiennej, który stanowił narożnik północno-zachodni krypty i wzmocnienie transeptu dostawiono masywne przypory od stron: wschodniej, południowej.

Miała dwa wejścia (od zachodu i północy) zamurowane w czasie II wojny światowej po „uporządkowaniu” trumien²². W zamurowanej ścianie zachodniej wykonano okno widokowe, a następnie może po wojnie wstawiono duży prostokątny kamień i otynkowano (ryc. 1.10). Odtworzone wejście od strony zachodniej ma szerokość 114 cm i zostało zmniejszone podczas wstawiania przypory filara (ryc. 1.11). Podobnie zostało zmniejszone wejście północne i po pracach rewaloryzacyjnych ma szerokość w dole 198–200 cm (ryc. 1.12).

W krypcie zlokalizowano i zbadano groby 72–74 (por. rozdz. 3).

Czas powstania przypuszczalnie XVII–XVIII w.

Krypta 4 (por. ryc. 1.3)

Znajduje się pod południową zachodnią częścią transeptu. W rzucie ma kształt prostokąta o wymiarach wewnętrznych ok. 136 cm (NS) × ok. 340 cm (WE). Komora grobowa ma wysokość 180 cm i podłogę z wyrównanej kredy. Zbudowano ją z cegieł w układzie bez wążku o wymiarach (290 × 143–145 × 60–65 mm) i miejscami płytek ceglanych o wymiarach (240 × 190 × 45 mm), łączonych zaprawą wapienną. Ściana południowa krypty przylega do dobrze zachowanej ściany południowej cerkwi z XIII w.

Krypta posiada sklepienie kolebkowe ze śladami odcisniętych desek w zaprawie po szalowaniu.

Miała wejście od strony wschodniej, które zamurowano ścianką z cegieł w czasie II wojny światowej (ryc. 1.13)²³. Otwór od strony zachodniej zastawiono dużym kamieniem postawionym w pionie, a pochodzącym z konstrukcji fundamentów cerkwi z XIII w.

²² S. Lubarski, *Chełmskie święte krypty i ich historia*, Chołmskiej Prawosławynij Cierkowno–Narodnij Kaliendar na 1943 rik.

²³ S. Lubarski, *op. cit.*, 1943

Czas powstania przypuszczalnie koniec XVIII w.

W krypcie zlokalizowano i zbadano groby 45–50 oraz zniszczone pochówki luźne zdeponowane wtórnie (por. rozdz. 4).

Obecnie udostępnione dla ruchu turystycznego krypty cieszą się dużym zainteresowaniem zwiedzających. Odtworzono wentylację grawitacyjną, wspomaganą urządzeniami mechanicznymi, a w celu utrzymania prawidłowej wilgotności zainstalowano osuszacze. Są dwa wejścia od strony południowej i północnej, a planowane jest w roku 2023 oddanie do użytku trzeciego przejścia tunelem do piwnic klasztoru Bazylianów. Możliwe są dalsze badania i prace konserwatorskie, zwłaszcza nad odtworzeniem dwóch zamurowanych krypt przyściennych pod południową stronę transeptu, ale potrzeba na to czasu i środków finansowych. Zabytki pozyskane z badań, przekazane Muzeum w Chełmie, zwłaszcza tekstylne stanowią wyjątkową kolekcję.

Summary

The crypts have not been the subject of scientific study. Limited data on them are scattered and often contradictory. Archaeological research was carried out in them with small interruptions between 2013 and 2022.

Dominating the landscape of Cathedral Hill, the cathedral building designed by Paolo Fontana with the participation of Thomas Rezler was built between 1735 and 1756.

The cathedral was built on the site of an orthodox church from the 13th century, which was demolished due to its poor technical condition. In the 18th century, the present system of crypts was designed and built of bricks and stones together with the church building. These are located in the eastern part of the church under the transept and presbytery. In 1802, the cathedral was partially destroyed by fire. In addition to replacing the roof truss, plastering, and changing the floor, the crypts were widened and sealed. During construction work in 1939, some of the crypts under the transept were cleaned up and the walls and vaults were plastered, and thin cement floors were poured. The crypts were accessed from the nave of the church via a staircase. Records in the Parish Chronicle show that as late as 8 September 1939, during the afternoon mass, the bombardment of Chełm began, windows broke and panic broke out. "Most people took refuge in the basement of the church to which the entrance from the nave was opened".

On 19 April 1940, the Germans handed over the church to the Orthodox Ukrainians. Archbishop Iłarion ordered the plan to create an underground church with an altar and iconostasis in the northern crypt. A new passage to the crypts in the church foundations on the south side was pierced. Two wall-mounted crypts were bricked up and a small roofed annex closed with a door was built. Cable electric lighting was installed, destroying the vaults and part of the walls by cutting furrows. The main entrance from the transept was removed.

In our publication, we present the characteristics of crypts Nos. 1–4 and the corridors connecting them, which are accessible to tourists.

Ryc. 1.1. Rekonstrukcja grobu z XIII wieku kobiety i dziecka w krypcie pod zakrystią północną. Fot. S. Gołub

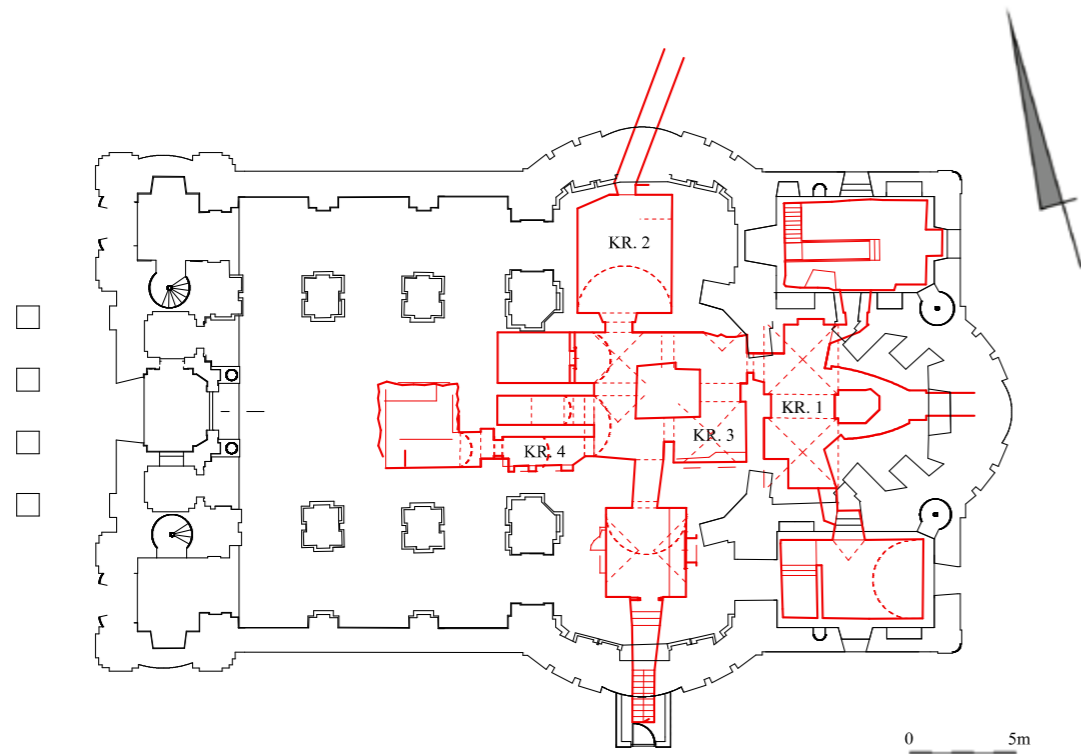
Fig. 1.1. Reconstruction of a 13th century tomb of a woman and a child in the crypt under the northern sacristy. Photo: S. Gołub

Ryc. 1.2. Fragment prostokątnej apsydy cerkwi z XIII wieku z cegłami palcówkami szklwionymi na zielono (przejście do krypty nr 1). Fot. S. Gołub

Fig. 1.2. A fragment of the rectangular apse of the church from the 13th century with green-glazed finger bricks (passage to crypt No. 1). Photo: S. Gołub

Ryc. 1.3. Plan krypt pod bazyliką według pomiarów W. Filipa, M. Maciejewskiego. Rys. W. Filip

Fig. 1.3. Plan of the crypts under the basilica as measured by W. Filip, M. Maciejewski. Fig. W. Filip

Ryc. 1.6. Krypta 2. Ściana północna w trakcie prac badawczych. Widoczny otwór wejścia do tunelu grzewczego z XIX wieku. Fot. S. Gołub

Fig. 1.6. Crypt 2. North wall during research work. Visible opening of the entrance to the 19th century heating tunnel. Photo: S. Gołub

Ryc. 1.4. Uszkodzona oryginalna klatka schodowa z XVIII wieku. Widok w czasie remontu w 2015 roku. Fot. S. Gołub

Fig. 1.4. Damaged original staircase from the 18th century. View during renovation in 2015. Photo: S. Gołub

Ryc. 1.5. Wizualizacja dawnej klatki schodowej. Za nią fundament filara cerkwi z XIII wieku. Fot. S. Gołub

Fig. 1.5. Visualisation of the former staircase. Behind it, the foundation of a 13th century church pillar. Photo: S. Gołub

Ryc. 1.7. Krypta 2 (miejsce ekspozycji). Widoczne po pracach restauratorskich: po lewej stronie kamień zamykający od zachodu kryptę 4, po prawej gabloty z zabytkami z badań krypt, na wprost na poziomie podłogi prostokątny zarys jamy grobu nr 93, równoległe do ściany namalowana rekonstrukcja ściany zachodniej cerkwi z XIII wieku. Fot. S. Gołub

Fig. 1.7. Crypt 2 (exhibition site). Visible after the restoration work: on the left the stone enclosing crypt 4 from the west, on the right the display cases with relics from the crypt examinations, opposite at the floor level the rectangular outline of the cavity of tomb no. 93, parallel to the wall a painted reconstruction of the western wall of the 13th century Orthodox church. Photo: S. Gołub

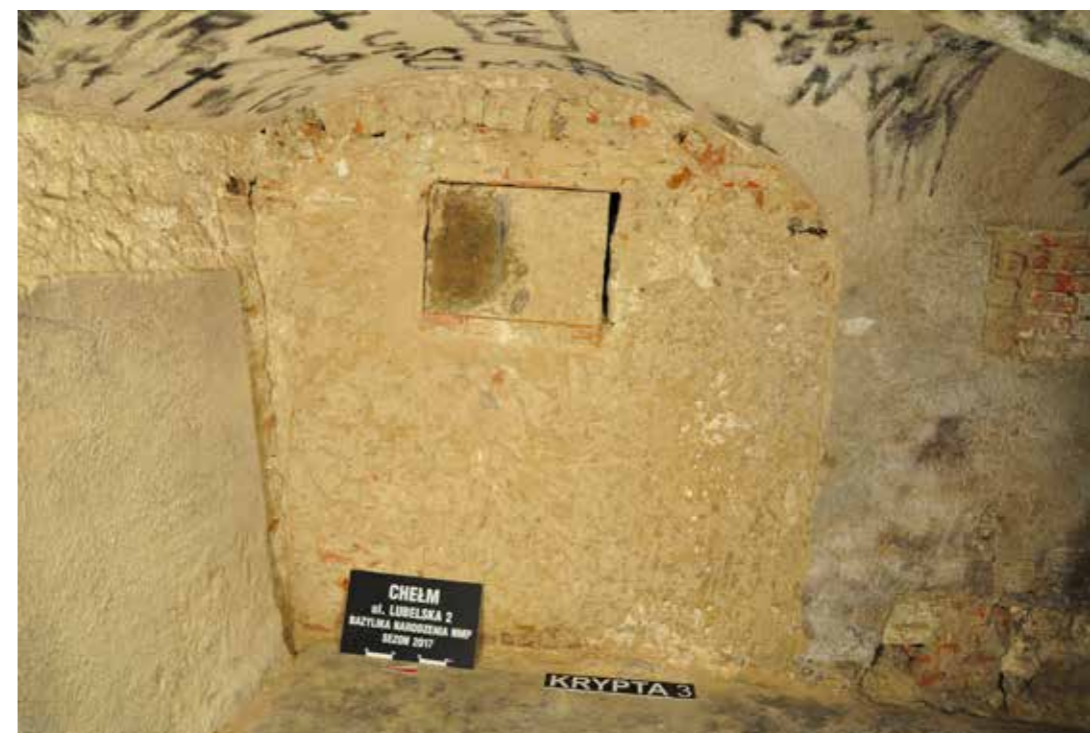
Ryc. 1.8. Obecne wejście do krypt od strony południowej – zrekonstruowana zmodernizowana przybudówka z XX wieku. Fot. S. Gołub

Fig. 1.8. The present entrance to the crypts from the south side - a reconstructed modernised annex from the 20th century. Photo: S. Gołub

Ryc. 1.9. Krypta 2. Widok rozglifionego wejścia w ścianie południowej (od środka). Fot. S. Gołub

Fig. 1.9. Crypt 2. View of the embattled entrance in the southern wall (from the inside). Photo: S. Gołub

Ryc. 1.10. Krypta 3. Zamurowane wejście zachodnie w trakcie badań. Fot. S. Gołub

Fig. 1.10. Crypt 3. Bricked up western entrance during research. Photo: S. Gołub

Ryc. 1.11. Krypta 3. Wejście zachodnie po pracach restauratorskich. Fot. S. Gołub

Fig. 1.11. Crypt 3. Western entrance after restoration works. Photo: S. Gołub

Ryc. 1.12. Krypta 3. Wejście północne po pracach restauratorskich. W środku: oryginalna trumna biskupa A. Pakosty po pracach konserwatorskich, szczyt trumny, sarkofag, w którym złożono szczątki biskupów unickich i innych osób, na podłodze namalowany fragment prostokątnej absydy cerkwi z XIII wieku. Fot. S. Gołub

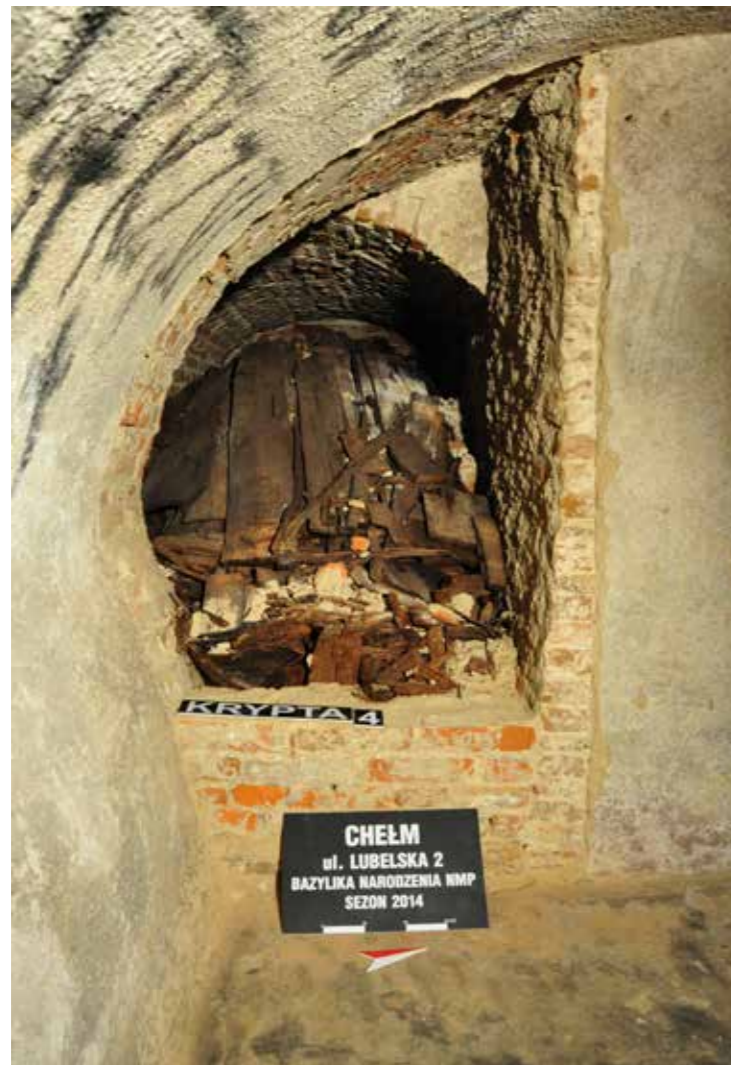

Fig. 1.12. Crypt 3. North entrance after restoration works. Inside: the original coffin of Bishop A. Pakosta after restoration work, the top of the coffin, the sarcophagus in which the remains of the Uniate bishops and others were deposited, and a fragment of the rectangular apse of the 13th century church painted on the floor. Photo: S. Gołub

Ryc. 1.13. Krypta 4. Widok zawartości przed pracami eksploracyjnymi po częściowym rozebraniu zamurowanego wejścia. Fot. S. Gołub

Fig. 1.13. Crypt 4. View of the contents before exploration work after the partial demolition of the walled entrance. Photo: S. Gołub

Rozdział 2

Chełmska diecezja unicka w latach 1596–1810

Andrzej Gil¹

Druga połowa XVI wieku odznaczała się w dziejach Cerkwi ruskiej w Rzeczypospolitej natężeniem bardzo niekorzystnych z perspektywy jej interesów zjawisk, tak wewnętrznych, jak i zewnętrznych. Wygaśnięcie dynastii Jagiellonów i co za tym idzie zmiana modelu państwa połączona ze zniesieniem dotychczasowego układu terytorialnego (najistotniejsze z punktu widzenia eparchii chełmskiej było przyłączenie w 1569 r. do Korony Podlasia i Wołynia jako obszarów granicznych) musiało wpłynąć na sytuację prawosławia. Jagiellonowie w ciągu swoich prawie dwuwiekowych rządów wypracowali w rządzonym przez siebie państwie pewien typ relacji z ortodoksją, jaki mimo niewątpliwie podrzędnej pozycji względem katolicyzmu pozwalał Cerkwi przetrwać tracąc niewiele ze swego stanu posiadania. W sferze strukturalnej można mówić nawet o jej ciągłym rozwoju².

Nie dziwi zatem fakt, że ówczesny władca chełmski Dionizy Zbirujski włączył się w działania unijne innych hierarchów prawosławnych w Rzeczypospolitej, czujących się zagrożonymi przez rosnące w siłę bractwa mające poparcie w tej sprawie patriarchy konstantynopolitańskiego³. Na decyzję Dionizego wpływ mógł mieć sam Jan Zamoyski, kanclerz i hetman wielki koronny, wielki zwolennik unii Cerkwi prawosławnej z Rzymem, ale jednocześnie realista, trzeźwo patrzący na sprawy wyznaniowe, a którego Ordynacja leżała w dużej części na terenie eparchii chełmskiej⁴.

Wobec zreformowanego po soborze trydenckim Kościoła łacińskiego prawosławna metropolia kijowska w dotychczasowym kształcie stawała się zwolna instytucją coraz bardziej tracącą na znaczeniu. Zmiany zaś proponowane m.in. przez bractwa cerkiewne były dla większości jej biskupów nie do przyjęcia. Unia z Rzymem była zatem dla Cerkwi ruskiej w państwie polsko-litewskim w sytuacji lat 80.-90. XVI wieku koniecznością, przynajmniej w optyce dużej części hierarchii.

Pierwsze daleko idące zamierzenia władców ruskich wobec planów unijnych miały miejsce w należącym do eparchii chełmskiej Bełzie, gdzie w kwietniu 1590 r. odbył się w tej sprawie zjazd hierarchów zakończony decyzją o podjęciu rokowań w tej sprawie z Rzymem. Obecni na nim byli ówczesny metropolita Michał Rahoza i biskupi – łucki Cyryl Terlecki, lwowski Gedeon Bałaban, piński Leoncjusz Pełczycki i chełmski

¹ Katolicki Uniwersytet Lubelski im. Jana Pawła II

² A. Gil, *Kościół prawosławny w dobie Unii Lubelskiej. Kryzys czy początek odrodzenia?*, [w:] *Unia Lubelska 1569 roku i unie w Europie Środkowo-Wschodniej / The Union of Lublin of 1569 and other unions in Central and Eastern Europe*, red. J. Krochmal, Warszawa 2020, s. 185–195; A. Gil, I. Skoczylas, *Kościół wschodnie w państwie polsko-litewskim w procesie przemian i adaptacji: metropolia kijowska w latach 1458–1795*, Lublin–Lwów 2014, s. 137–141.

³ T. Kempa, *Nieznane listy dotyczące genezy unii brzeskiej (1595/1596)*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, 2000, 44, s. 107–128.

⁴ Zamoyski dwukrotnie gościł Jeremiasza II Tranosa w swym Zamościu, gdzie, według autora *Latopisu hustyńskiego* patriarcha przebywał dość długo w oczekiwaniu na sobór biskupów. *Густынская летопись*, ред. В. А. Кучкин, С.-Петербург 2003, s. 148–149 [Полное собрание русских летописей, т. 40].

Dionizy Zbirujski⁵. Obrady w tej sprawie podjęto w krótkim czasie na synodzie w Brześciu nad Bugiem, gdzie 24 czerwca 1590 r. władcy – Terlecki, Pełczycki, Bałaban i Zbirujski („Dyonizy Zbirojski Episkop chełmski a bełzki ręką własną”) podpisali deklarację o chęci zawarcia unii kościelnej z Rzymem, pod warunkiem uszanowania praw i zwyczajów Cerkwi wschodniej, a zwłaszcza obrządku greckiego i zachowania wszystkich przywilejów⁶. Dokument ów został wkrótce przedstawiony królowi Zygmuntovi III przez biskupa Terleckiego. Król długo zwlekał z udzieleniem odpowiedzi, a gdy zajął wobec niego stanowisko w liście z 18 marca 1592 r.⁷, uczynił to w taki sposób, by całą dotąd tajną sprawę uczynić publiczną. Eparchia chełmska stała się ponownie miejscem przed unijnymi ustaleniami podczas zjazdu władcy ruskich w Sokalu dnia 27 marca 1594 r. Obecni byli biskupi – Terlecki, Zbirujski, Bałaban i przemyski Michał Kopysteński⁸.

Ostatecznie na synodzie w Brześciu nad Bugiem dnia 8 (18) października metropolita Michał Rahoza⁹ oficjalnie ogłosił wraz z częścią hierarchii Cerkwi prawosławnej w Rzeczypospolitej przyjęcie unii z Kościołem rzymskim oraz wydał w tej sprawie stosowną proklamację, którą podpisał także Dionizy Zbirujski, biskup chełmski i bełski¹⁰. Swe motywy przystąpienia do unii dał władca Zbirujski w nadzwyczaj ciekawym dokumencie złożonym w grodzie lubelskim 7 lipca 1595 r.¹¹ Wynika z niego, że głównym powodem działań prounijnych władcy chełmskiego było dążenie do naprawy owego „nierządu”, czyli wewnętrznego rozkładu Cerkwi¹². Składając swój podpis stał się w ten sposób Dionizy Zbirujski pierwszym biskupem unickim diecezji chełmskiej, dając początek nowej epoce w jej dziejach. Dzień ów jest zatem oficjalnym początkiem istnienia chełmskiej diecezji unickiej.

Wraz z przyjęciem unii przez dotychczasowego prawosławnego biskupa chełmskiego Dionizego zaczyna się okres swoistego dualizmu w dziejach diecezji. Akt unii był wyznaniem wiary biskupa, który aczkolwiek wypowiadając się w imieniu wszystkich wiernych, w istocie rzeczy nie miał żadnego instrumentu prawnego, by zmusić ich do rzeczywistego porzucenia ortodoksji. Tak więc, po podpisaniu aktu unijnego prawosławie w diecezji chełmskiej bynajmniej nie zanikło. W świetle późniejszych wydarzeń, wiodącym czynnikiem strzegącym depozytu wiary prawosławnej na terenie diecezji

⁵ DUB, nr 1, s. 6–8; I. Хома, *Київська митрополія в Берестейським періоді*, Рим 1979, s. 68–70.

⁶ DUB, nr 2, s. 8.

⁷ M. Harasiewicz, *Annales Ecclesiae Ruthenae gratiam et communionem cum S. Sede Romana habentis, ritumque graeco-Slavicum observantis, cum singulari respectu ad dioeceses ruthenas Leopoliensem, Premisliensem et Chelmensis*, Leopoli 1862, s. 163–165.

⁸ K. Chodyncki, *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370–1632*, Warszawa 1934, s. 280–281.

⁹ T. Kempa, *Metropolita Michał Rahoza a unia brzeska*, „Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym”, 2002, 2, s. 48–99.

¹⁰ DUB, nr 228, s. 342–344.

¹¹ „A tak ia, którym beł na on czas na sinodzie, od mitropolita złożonim w Brześciu, a potym i w Sokaliu, y ktorich tego wszitkiego dobrze wiadom, y do czegom pieczęć szwą przykładał y rękę z inszemi pomienionemi władkami podpisał, the sprawe waszmoszcziom daie, ysz za niekórym rozrozumieniem naszym z oycem metropolitom Kijowskim, starszim naszym, który, zmowiwszy się z wladiką z Włodzimierskiem nieboszczikiem Chrebtowiczem, nad nami chciał jurisdyciā szwoie daley, aniżeli szie godziło. wszciagać, a nie chcąc daley w takim nierządzie być, zmowiwszy szie mi czteri: wladika Lucki, Pinski, Lwowski y ia Chelmski, ucziniliszmi spis miedzi szobą, chcąc szie poddać pod posłuszenstwo oycza świętego papieża rzymskiego, obwarowawszy rzeczy nasze stroni wiary i ceremoniey y insze wolności nasze duchowne u iego krolewskiej mości”. ABAK, 19, nr 21 (Dopólnienia), s. 366.

¹² M. Дмитрияев, *Унія и порожденные ею конфликты в осмыслении лидеров униятского лагеря, [w:] Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белорусии в конце XVI – первой половине XVII в., ч. 2, Брестская уния 1596 г. Исторические последствия события*, отв. ред. Б. Флоря, Москва 1996, s. 91.

chełmskiej okazało się generalnie tamtejsze ruskie mieszczaństwo, m.in. mające oparcie w tworzonych przez siebie bractwach. Przykładowo w Busku w maju 1603 r. przeciw naruszaniu prawa bractwa przy cerkwi św. Mikołaja protestowali jego członkowie, w swej zasadniczej masie miejscowi mieszczaństwo, chociaż jego członkami byli także mieszkańcy Wołynia (m.in. znany działacz prawosławny Wawrzyniec Drzewiński) oraz Lwowa i Glinian¹³. Z kolei w lipcu 1604 r. ruscy członkowie cechu krawieckiego z Buska wnieśli protestację do ksiąg grodzkich buskich przeciwko katolickim członkom cechu o to, że ciż pod groźbą wykluczenia z cechu nakazywali im przyjąć władzę unickiego władcy chełmskiego¹⁴.

Nie należy sądzić, że przystąpienie do unii biskupa Zbirujskiego od razu zmieniło cokolwiek w rządzonej przez niego diecezji. Rytm tradycyjnych wydarzeń pozostał jak na razie niezakłócony. Powstawały nowe parafie, jak chociażby w lokowanej w 1588 r. przez starostę horodelskiego Jana Sieniawskiego Dubience, gdzie w 1599 r. wzniesiono (i to raczej jako prawosławną) cerkiew pw. Św. Trójcy¹⁵. O innej cerkwi, w Depułtyczach, wiadomo jednak, że w 1598 r. określono ją już jako unicką¹⁶.

Ostoją prawosławia w metropolii kijowskiej pozostały przede wszystkim bractwa cerkiewne. Nie inaczej było i w diecezji chełmskiej. Tu aktywne było bractwo lubelskie, wspomagane zwłaszcza przez prawosławną szlachtę z Wołynia na czele z księciem Konstantym Ostrogskim. Aktem z 5 V 1601 r. nadał on wraz z 43 innymi panami wołyńskimi dwa domy stojące w pobliżu cerkwi lubelskiej wraz z gruntami, ogrodami, placami i innymi budynkami na rzecz owej cerkwi i bractwa i zapewniał o swym poparciu w razie czynienia jemu jakichś krzywd¹⁷.

Od aktu unii brzeskiej 1596 r. aż do lat 60. i 70. XVII wieku, jak już wspomniano, istniały faktycznie dwie chełmskie diecezje Cerkwi wschodniej w granicach, jakie miała eparchia prawosławna przed tym aktem. Obok unickiego biskupa Dionizego jurysdykcję na terenie diecezji chełmskiej wobec wyznawców prawosławia sprawował aż do swej śmierci w roku 1607 władca lwowski Gedeon Bałaban. Wielokrotnie odwiedzał pozostałe przy ortodoksji parafie, wykonywał czynności wynikające z biskupiego stanowiska¹⁸, umacniał i napominał wiernych. Jego działalność budziła opór strony unickiej, m.in. protestował przeciwko temu metropolita Hipacy Pocięj skarżąc Bałabana do króla Zygmunta III¹⁹. Jak można przypuszczać, osoba Gedeona Bałabana nie była szczególnie miła biskupowi Zbirujskiemu. Ich konflikt datuje się od wspomnianego wcześniej doniesienia Zbirujskiego z 7 VII 1595 r. do trybunału lubelskiego na Bałabana o niewłaściwe wykorzystanie podpisanych in blanco w czasie spotkań przedunijnych dokumentów.

¹³ M. Хомишин, *Цінне джерело з історії братського руху в Буську, [w:] Прогресивна суспільно-політична думка в боротьбі проти феодальної реакції та католицько-уніатської експансії на Україні. Тези республіканської науково-теоретичної конференції 20–22 квітня 1988 р.*, Львів 1988, s. 46–48.

¹⁴ *Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X – початок XVII ст.). Збірник документів і матеріалів*, відп. ред. Є. А. Гринів, Київ 1998, nr 132, s. 184–185.

¹⁵ R. Szczygieł, *Lokacje miast w Polsce XVI wieku*, Lublin 1989, s. 301; APL, ChKGK, sygn. 106, k. 1; APL, ChKGK, sygn. 84, k. 12.

¹⁶ APL, ChKGK, sygn. 47, k. 31.

¹⁷ APL, Parafia Przemienienia Pańskiego w Lublinie, sygn. 1, k. 6–6v; A. Лонгиновъ А., *Памятникъ древняго православія въ Люблине*, Варшава 1883, s. 21–22.

¹⁸ Gedeon Bałaban m.in. w 1606 r. powołał bractwo przy cerkwi św. Mikołaja w Zamościu. APL, Bazylian w Zamościu, sygn. 10, k. 2; A. Будилович, *Русская православная старина въ Замосце*, Варшава 1885, s. 29–34.

¹⁹ Макарий (Булгаков), *История Русской Церкви*; кн. 6, ч. 1, Москва 1996, s. 199. Władca Bałaban miał w swej jurysdykcji oprócz chełmskiej także eparchię łucką, włodzimierską i pińską.

Czasy biskupa Dionizego Zbirujskiego stanowiły w dziejach chełmskiej diecezji unickiej pewien etap przejściowy. Jako władca prawosławny nie odznaczał się szczególnymi walorami duchowymi czy intelektualnymi. Przystąpienie do unii nie zmieniło postępowania tej barwnej, jakże sarmackiej postaci.

Biskup Dionizy Zbirujski zmarł w Chełmie dnia 18 listopada 1603 r. Jego postać i postępowanie budziła i budzi skrajne oceny, ale chełmski władca nie wyróżniał się niczym szczególnym na tle ówczesnego episkopatu prawosławnego i katolickiego²⁰. Po śmierci Zbirujskiego czasowo zarządzał diecezją chełmski duchowny Sidor, którego utożsamiać można ze znanym z wcześniejszych wzmianek Sidorem Mikulińskim (z cerkwi św. Mikołaja), członkiem tamtejszej kapituły²¹.

Stosunkowo długi wakat na chełmskiej katedrze biskupiej trwający aż pół roku (listopad 1603 – maj 1604), wynikał zapewne ze starań metropolity o dobór odpowiedniego kandydata, zdolnego ożywić tam akcją unijną nie tylko mocą swego urzędu, ale także osobistym przykładem i zaangażowaniem. W związku z tym prosił w liście z 15 XII 1603 r. króla Zygmunta III: „dla miłosierdzia Bożego proszę, abyś Wasza Królewska Miłość żadnemu [kandydatowi] jej [unickiej diecezji chełmskiej] dawać nie raczył, za którym by nie było mego świadectwa”²².

Dnia 7 maja 1604 r. król Zygmunt III za wstawiennictwem unickiego metropolity Hipacego Pocięja przeznaczył na biskupstwo chełmskie Iwana (Joanna), przedstawiciela bardzo znanego i wielce starożytnego miejscowego rodu Andrzejewskich, dziedziców Andrzejowa. Iwan rychło został wyświęcony na biskupa (nazwany jest tak już 28 czerwca t. r.) i przyjął imię Arseniusz²³. Niewiele wiemy o jego wykształceniu i przygotowaniu do godności biskupiej. Wedle opinii metropolity Pocięja, wyrażonej w liście z 1609 r. do kanclerza Lwa Sapiehy, Andrzejewski był „prostaczkim”, protegowanym przez miejscowych notabli (zwłaszcza starostę chełmskiego Mikołaja Uhrowieckiego), a jego główną zaletą miała być wierność unii²⁴. Pozostawał biskupem w gorącym dla spraw konfliktu unicko-prawosławnego okresie pierwszych dwóch dekad XVII wieku.

W czasie sprawowania urzędu biskupa przez Arseniusza Andrzejewskiego w diecezji chełmskiej nie występowały jakieś głębsze spory między prawosławnymi a unitami, chociaż sądzić można, iż liczebnie znacznie przeważała ludność wierna ortodoksji. Duży wpływ na sytuację w diecezji miały prawosławne ośrodki z Wołynia i Lwowa²⁵. Biskup Arseniusz Andrzejewski zmarł przed 3 VI 1619 r. i pochowany został w katedrze chełmskiej.

²⁰ Ф. Коралловъ, *Кто после епископа Дионисія Збируйского управлял Холмской уніятской епархіей, „Холмская церковная жизнь”*, 1098, 3, № 14, s. 551; Т. Кемпа, *Коścioł unicki w Rzeczypospolitej do połowy XVII wieku. Czynniki sprzyjające rozwojowi unii brzeskiej i hamujące jej wzrost*, [w:] *Między Zachodem a Wschodem. Studia z dziejów Rzeczypospolitej w epoce nowożytnej*, red. J. Staszewski, K. Mikulski, J. Dumanowski, Toruń 2002, s. 381.

²¹ В. Плошанский, *Предисловіе*, [w:] АВАК, 19, s. CLXXV.

²² Сут. за: Т. Кемпа, *Коścioł*, s. 382.

²³ В. Плошанский, *Прошлое Холмской Руси по архивным документам XV–XVIII в. и другим источникам*, т. 1, Вильна 1889, s. 254.

²⁴ L. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce*, [w:] *Kościoł w Polsce*, t. 2, *Wiekі XVI–XVIII*, red. J. Kłoczowski, Kraków 1969, s. 884. Związek Andrzejewskiego z miejscowym środowiskiem szlacheckim opierał się m.in. na ekonomicznych powiązaniach. W końcu 1616 r. dokumentem wydanym w Chełmie dnia 29 listopada „Xiądz Arseniusz Andrzejowski władca Chelmski y Belski y s Kryłoszany Kapituły iego Chełmskiej” dał warendę na 6 lat za 500 zł rocznie wsie Białopole i Bušno Mikołajowi Daniłowiczowi, podskarbiemu koronnemu. ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 46, спр. 205, к. 110v–111.

²⁵ А. Петрушевичъ, *Краткое известіе о холмской епархіи и святителяхъ ея, „Холмскій греко-уніятскій місяцесловъ”*, 1871, s. 58.

Przy powołaniu na biskupstwo po śmierci Andrzejewskiego nie było większych problemów. Nowym hierarchą został bazylianin, były ihumen monasteru w Mińsku, teolog i prawnik Atanazy Pakosta. Za zgodą królewską i metropolity Rutskiego Pakosta dnia 7 VIII 1619 r. objął we władanie diecezję chełmską jako trzeci już z kolei biskup²⁶. Chcąc zapoznać się ze stanem diecezji, a pośrednio przyspieszyć zaprowadzenie w niej unii, biskup Atanazy dokonał objazdu stolic protoprezbiterii (dekanatów) i przeprowadzał tam zjazdy soborowe z duchowieństwem. Objazd ten, który można nazwać wizytacją diecezjalną, trwał kilka miesięcy na przełomie 1619–20 r.²⁷ Nie wszędzie biskup mógł bez większych przeszkód sprawować swe czynności. W samym Chełmie, wśród tamtejszych prawosławnych mieszczan zorganizowanych w bractwo, narodziła się opozycja względem biskupa, co ciekawe, zawierająca silne akcenty narodowe, podkreślające ruskość jej uczestników²⁸. W Krasnymstawie z kolei biskup 10 II 1619 r. chciał zwizytować cerkiew Św. Trójcy, napotykając silny opór tamtejszych mieszczan, zwłaszcza z rodzin Iliaszewiczów i Pełczyckich, a więc tych, spośród których wywodziło się kilku XVI-wiecznych władcyków. Mieszczanie ci nie pozwolili biskupowi na wizytację, a przybyłych z nim kapłanów unickich wypędzili z miasta, przy wyraźnym poparciu starosty krasnostawskiego Stefana Snopkowskiego. W odpowiedzi biskup uzyskał dekret sądowy, poddający cerkwie krasnostawskie jego władzy²⁹. Podobne zajście miało miejsce w marcu 1620 r. w Busku³⁰.

Wracając z Moskwy Teofan na przełomie 1620–21 r. wyświęcił prawosławnego metropolitę kijowskiego (Hioba Boreckiego) i sześciu biskupów, w tym chełmskiego, Paisjusza Hipolitowicza Czerchawskiego (w Żywtowie w województwie braclawskim w początku lutego 1621 r.³¹), ihumena monasteru mieleckiego na Wołyniu. Tak więc od tego czasu hierarchia prawosławna w Rzeczypospolitej oprócz metropolity liczyła siedmiu biskupów (żył bowiem jeszcze władca lwowski Jeremiasz Tyssarowski).

W wyniku tych wydarzeń eparchia chełmska posiadała dwóch hierarchów. Jednakże władca Paisjusz Hipolitowicz Czerchawski nigdy nie wszedł w realne posiadanie katedry (choć oficjalnie używał tytułu „Епископ Холмскій и Белзскій”) i można przypuszczać, że w okresie sprawowania urzędu przez Atanazego Pakostę nie przebywał często na terenie swojej nominalnej diecezji. Nie znaczy to wszakże wcale, że nie oddziaływał na jej losy. By być jak najbliżej diecezji osiadł w monasterze

²⁶ Zgodę królewską A. Pakosta uzyskał już w lipcu. *Руська (Волинська) Метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569–1673*, Київ 2002, nr 47, s. 609; АВАК, 23, nr 38, 7 VIII 1619, s. 30.

²⁷ I. Skoczylas, *Sobory eparchii chełmskiej XVII wieku. Program religijny Slavia Unita w Rzeczypospolitej*, Lublin 2008, s. 131–148 [dokumenty: 1–14].

²⁸ W końcu 1619 r. chełmscy mieszczanie-katolicy (obu obrządków), złożyli skargę przed starostą na swych prawosławnych współmieszkańców o to, że ci powołali półtora roku wcześniej (tzn. w 1618 r.) swoje bractwo (cerkiewne) i przy jego pomocy podważają dotychczasowy porządek w mieście, dążąc do skonfliktowania obu narodów – polskiego i ruskiego. *Боротьба*, nr 163, s. 211.

²⁹ В. Плошанский, *Прошлое*, т. 1, s. 274–276. W liście krasnostawskiego bractwa Św. Trójcy do bractwa lwowskiego z sierpnia 1620 r. czytamy, że biskup chełmski Atanazy od samego początku objęcia swego władztwa przesłał bractwu, osobiście przybył do miasta, zajmując jego cerkwie oraz ograbił ze wszystkiego tamtejszego kapłana. Ponadto uzyskał dekret sądowy, zmuszający bractwo uznać jego władzę. Stąd prośba członków bractwa (w obliczu realnej możliwości przejścia niektórych jego członków na unię) o pomoc. *Боротьба*, nr 166, s. 215–216.

³⁰ *Боротьба*, nr 165, s. 214–215.

³¹ А. Петрушевичъ, *Дополненія до Сводной Галицко-Русской Летописи съ 1600 по 1700 годъ изданной въ Львовѣ 1874 года*, Львов 1891, s. 96; Архиепископ Филарет [Гумилевский], *История Русской Церкви в пяти периодах*, Москва 2001, s. 537.

św. Onufrego w Jabłecznej nad Bugiem³² (leżącym na terenie brzeskiej części diecezji włodziemskiej) i stamtąd kierował sprawami prawosławia chełmskiego (w tym okresie jeszcze bardzo silnego) poprzez swych osobistych namiestników. Przebywając w Jabłecznej faktycznie pełnił funkcję ihumena (настоятеля) monasteru, dając się poznać jako gorliwy jego opiekun, m.in. uzyskując dlań dnia 9 V 1621 r. od wojewody bełskiego Rafała Leszczyńskiego (poprzez żonę właściciela tych dóbr) potwierdzenie aktu fundacyjnego i rozszerzenie dotychczasowego uposażenia³³.

Biskup Atanazy, objąwszy diecezję, zastał ją ograbioną z uposażenia (przy katedrze pozostała tylko jedna wieś – Pokrówka), dlatego podjął kroki mające na celu odzyskanie utraconych bezprawnie dóbr. Wytoczył procesy o zagarnięcie dawnych wsi władczych: Strzyżowa, Cieszyna, Butynia, Żukowa, Niewierkowa i Peremiwołek. Swym rozsądnym działaniem doprowadził do objęcia w posiadanie majątków Buśno i Białopole, które w późniejszych dziejach diecezji odegrało dużą rolę jako miejsce rezydowania biskupów chełmskich³⁴. Jako były ihumen monasteru mińskiego starał się biskup Pakosta sprowadzić bazylianów na teren diecezji. Próbę taką podjął w przypadku monasteru w Kolemczycach. Był on także twórcą i promotorem kultu obrazu Matki Boskiej Chełmskiej, który za czasów jego posługi pasterskiej po raz pierwszy zaznaczył swą obecność wśród miejscowych wiernych³⁵.

Władyka Atanazy Pakosta zmarł w początkach sierpnia 1625 r. po sześciu latach pełnienia swego urzędu. Po jego śmierci sprawami diecezji w imieniu metropolity jako tymczasowego administratora (po śmierci biskupa metropolita niejako z urzędu stawał się administratorem osieroconej diecezji aż do chwili wyznaczenia nowego hierarchy) zarządzał bazylianin Metody Terlecki, osoba, która odegra w jej późniejszych dziejach rolę wybitną³⁶. Stanowisko unickiego biskupa chełmskiego objąć miał protegowany rzymskokatolickiego biskupa chełmskiego Krzysztofa Zbaraskiego, nieznanego z imienia tamtejszy szlachcic. Jednakże metropolita Rutski, pamiętając rządy Andrzejewskiego, pochodzącego z tego samego miejscowego środowiska, w obawie przed ponownym upadkiem materialnych podstaw diecezji, kandydatury tej nie zaakceptował. Terlecki jako pełnomocnik metropolity Rutskiego i zgodnie z wolą króla Zygmunta III wyrażoną dokumentem z 28 IX 1625 r. objął pieczę nad majątkiem katedralnym w oczekiwaniu na przybycie biskupa-nominata chełmskiego Teodora Mielezki (Mielezkowicza)³⁷. Mielezko pochodził z powiatu słonimskiego, pełnił funkcję rektora szkoły przy sobornej cerkwi we Włodzimierzu i tamtejszego archidiakona³⁸. Nie był bazylianinem, w chwili nominacji otrzymanej od króla 17 IX 1625 r.³⁹ był już w podeszłym wieku.

³² А. Гиль, Паисий Черхавский – холмский православный епископ (1621–1636), [w:] *Православие Украины и Московской Руси в XV–XVII веках: общее и различное*, ред. М. Дмитриев, Москва 2012, s. 201–202.

³³ АВАК, 3, nr 17, 9 V 1624 s. 27–29; Ф. Каширинъ, *Яблочинский св. Онуфриевский монастырь*, „Холмский греко-униатский месяцесловъ”, 1870, s. 96–97, 109–111. Por. także А. Петрушевичъ, *Краткое*, „Холмский греко-униатский месяцесловъ”, 1872, s. 4.

³⁴ АВАК, 23, nr 52, 4 II 1623, s. 41–42.

³⁵ А. Gil, *Kult ikony Matki Boskiej Chełmskiej. Źródła i konteksty*, [w:] *Przywrócona pamięć. Ikona Matki Boskiej Chełmskiej: ikonografia – kult – kontekst społeczny*, red. А. Gil, ks. М. Kalinowski. I. Skoczylas, Lublin–Lwów 2016, s. 63–67.

³⁶ АВАК, 23, nr 64, 12 XI 1625, s. 52–53.

³⁷ ЕМАЕ, I, nr 70, 2 IX 1625, s. 171–172; L. Bieńkowski, *Organizacja*, s. 885.

³⁸ ЕМАЕ, I, nr 72, 9 IX 1625, s. 174–175.

³⁹ МУН, II, nr 13, 17 IX 1625, s. 17.

Listem z 15 X 1625 r. metropolita Rutski poinformował Terleckiego o decyzji królewskiej odnośnie nominacji na urząd biskupa chełmskiego Teodora Mielezki i jednocześnie prosił o przekazanie jemu wszystkich spraw⁴⁰. Jest zupełnie prawdopodobne, iż wbrew zdaniu Jakuba Suszy, twierdzącego, jakoby Mielezko zmarł w dniu swego wyświęcenia, pełnił on faktycznie przez krótki czas swój biskupi urząd⁴¹. Jako biskup chełmski i bełski złożył bowiem dnia 11 VII 1626 r. pozew przeciwko Tomaszowi Zamoyskiemu o nieprawne władanie dobrami biskupimi w Żukowie⁴². W niedługi czas później Mielezko umiera, pozostawiając diecezję bez pasterza.

Powstałą sytuację chciał wykorzystać władyka Paisjusz Czerchawski, którego „starsi wspólnoty ruskiej z Bełza do miasta jako władykę własnego przyprowadzili y przywiedli”. Paisjusz przebywał w Bełzie i monasterze horodyskim przez pewien czas w 1626 r., sprawując tam urząd biskupa⁴³. Nie udało u się jednak objąć na stałe jakiejś części diecezji chełmskiej w swoje realne posiadanie, dlatego też musiał ją opuścić i osiadł w swym macierzystym monasterze w Mielcu.

W tych okolicznościach metropolita Rutski podjął decyzję o poddaniu diecezji chełmskiej swojej bezpośredniej władzy jako administratora. Zajął się on porządkowaniem spraw majątkowych katedry chełmskiej, próbował też objąć swoją jurysdykcją tamtejszych prawosławnych. Wiadomo jednak było, że jego administrowanie diecezją chełmską jest sprawą tymczasową. Na swego następcę przewidywał on Metodego Terleckiego, znającego już złożoność sytuacji diecezji z krótkiego epizodu zarządzania nią po śmierci biskupa Pakosty. Metody Terlecki nie objął jednak diecezji, lecz podjął studia teologiczne w Wiedniu⁴⁴, a później był zaangażowany w misje wśród tzw. Uskoków, prawosławnej ludności serbskiej emigrującej spod władzy tureckiej do państwa Habsburgów, skłonnej przyjąć unię z Rzymem⁴⁵. Gościł też w Rzymie, gdzie przedstawiał rezultaty swej pracy misyjnej oraz omawiał sytuację w metropolii kijowskiej na forum Kongregacji Rozkrzewiania Wiary.

Na biskupstwo chełmskie przeznaczył król Zygmunt III Terleckiego przywilejem z dnia 4 II 1628 r.⁴⁶ (dlatego później jest już nazywany nominatem). Wiadomo też, że w związku z jego wyjazdami na misje do „Vallachos Montis Felletrii” zarezerwowano mu na rok prawo do biskupstwa chełmskiego⁴⁷. Jednakże w związku ze wspomnianymi podróżami biskupa-nominata metropolita Rutski był faktycznym administratorem diecezji aż do końca lat 20.

W takiej sytuacji biskupstwo chełmskie oficjalnie obejmuje Metody Terlecki. Dnia 31 sierpnia 1630 r. w rezydencji biskupiej w Białopolu nastąpiło przekazanie przez Andrzeja Piotrowicza, sługę jeszcze biskupa Mielezki, pełni władzy w diecezji od metropolity Rutskiego na ręce nowego władcy chełmskiego⁴⁸. W ten sposób diecezja chełmska uzyskała jednego z najlepszych pasterzy w swojej historii, człowieka

⁴⁰ АВАК, 23, nr 65, 12 XI 1625, s. 53–54.

⁴¹ А. Петрушевичъ, *Краткое*, „Холмский греко-униатский месяцесловъ”, 1872, s. 3.

⁴² АВАК, 23, nr 68, 11 VII 1626, s. 56.

⁴³ АВАК, 23, nr 75, 10 IV 1628, s. 61–63.

⁴⁴ S. Senyk, *Methodius Terlec'kyj – bishop of Holm*, „Analecta OSBM”, serio II, t. XII, fasc. 1–4, Romae 1985, s. 344–345.

⁴⁵ LE, I, nr 142, 1635, s. 268–270; LB, I, nr 6, s. 13–19; LSCPF, I, nr 133, 20 IV 1629, s. 85–86.

⁴⁶ АВАК, 23, nr 82, 24 I 1631, s. 68. Por. także В. Плошанский, *Прошлое*, т. 2, Вильна 1901, s. 3.

⁴⁷ ASCPF, I, nr 139, s. 81–85, 30 XI 1629.

⁴⁸ АВАК, 23, nr 84, 24 I 1631, s. 70.

wszechstronnie wykształconego, znającego ówczesną Europę, a przy tym głęboko zaangażowanego w sprawy unii, nie tylko w Rzeczypospolitej. Na tle ówczesnego episkopatu katolickiego obu obrządków Terlecki jawi się jako postać dużego formatu, wyrazista i zdeterminowana w swoim działaniu. Jemu w znacznej mierze zawdzięcza unia w diecezji chełmskiej przetrwanie krytycznego okresu po postanowieniach królewskich dotyczących podziału cerkwi oraz wynikłych z tego nieustannych zatargów i tumultów.

W początkach sprawowania swego urzędu za priorytet uznał Terlecki odzyskanie wszystkich utraconych w poprzednim okresie majątności katedry chełmskiej. W ten sposób zapoczątkował serię procesów: z Ostrorogami o Butyń, Sernymi o Strzyżów, Zamojskim o Żuków i Lipskimi o Niewirków i Peremiwołki⁴⁹. Nie zdołał jednak zakończyć ich przed swoją śmiercią w 1649 r., zwłaszcza, że w międzyczasie zaszły wypadki całkowicie zmieniające położenie unii w Rzeczypospolitej.

Lata posługi biskupiej Terleckiego obfitują w zamieszki na tle religijnym, przykłady agresji i przemocy, liczne tumulty i grabieże, pobicia i zranienia. Sam chełmski władca unicki doświadczał agresywności tłumu, zwłaszcza w czasie tzw. „buntu maszowskiego” 25 II 1634 r., kiedy to prawosławni chłopci ze wsi Maszów koło Lubomla, będącej własnością księcia Konstantego Wiśniowieckiego, pod przewodnictwem oficjalisty księcia, Andrzeja Starczanowskiego, i z udziałem tamtejszego duchownego Gawryły nie dopuścili do wizytacji cerkwi, napadając na biskupa i jego asystę w wyniku czego musiał on ratować się ucieczką. Skutkiem napaści było poranienie wielu sług biskupich⁵⁰, a jak pisał później Susza, i samego biskupa⁵¹.

Ówczesne zajścia między unitami i prawosławnymi miały jednak miejsce przede wszystkim w miastach diecezji, m.in. w Chełmie, Hrubieszowie, Sokalu⁵², Bełzie, Krasnymstawie, Tyszowcach, Ostrowie i Parczewie⁵³. Nosiły one prawie zawsze gwałtowny charakter, włącznie z siłowym odbieraniem świątyń, niszczeniem wyposażenia, napadami na kapłanów i wiernych obu stron⁵⁴. Miał też biskup Terlecki sukcesy na polu szerzenia unii. W 1641 r. mieszczanie krasnostawscy podjęli decyzję o złożeniu aktu przysięgi na ręce biskupa⁵⁵. Podobnie było w roku 1643 z mieszczanami w Ostrowie⁵⁶.

⁴⁹ В. Плошанский, *Прошлое*, т. 2, s. 8.

⁵⁰ АВАК, 23, nr 101, 20 IV 1634, s. 82–83; APL, ChKGK, sygn. 1224, k. 90; ASCPF, I, nr 312, s. 179; A. Kossowski, *Blaski i cienie unii kościelnej w Polsce w XVII–XVIII w. w świetle źródeł archiwalnych. Odbitka z księgi pamiątkowej ku czci J. E. ks. Впа Mariana Fulmana*, Lublin 1939, s. 32.

⁵¹ В. Плошанский, *Прошлое*, т. 2, s. 51.

⁵² Wydarzenia w Sokalu są typowym przykładem siły konfliktu unicko-prawosławnego, w który zaangażowany był oprócz miejscowego czynnika religijnego także i świecki – władze państwowe, lokalni magnaci i Kozacyzna. Por. М. Голубець, *З історії міста Сокала*, Львів 1929, s. 20–27; Я. Книш, *Архітектурні пам'ятки Сокала першої половини XVII ст.*, [w:] *Україна в минулому*, вип. 5, ред. Я. Дашкевич та ін., Київ–Львів 1994, s. 85–92; *Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах*, т. 1, 1620–1647, Москва 1954, nr 205, s. 331–332.

⁵³ APL, ChKGK, sygn. 84, k. 6–11v; МУН, II, nr 165, s. 249; LE, I, nr 153, s. 296–298; В. Плошанский, *Прошлое*, т. 2, s. 25–34.

⁵⁴ Мучаїто Hruszewski określił wydarzenia z lat 30. w diecezji chełmskiej mianem „terroru unickiego” i czynił za to odpowiedzialnym bezpośrednio Terleckiego. М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. 8, Київ 1995, s. 197–198. Jest to jednak ocena przesadzona, chociaż niewątpliwie konflikt między prawosławnymi a unitami w diecezji chełmskiej w początkowym okresie rządów Władysława IV miał stosunkowo gwałtowny przebieg. Wynikało to z chęci natychmiastowej realizacji swych żądań przez obie strony sporu. Pośrednio wpływ na takie metody walki miała słabość władzy wykonawczej, która nie mogła zapewnić w pełni realizacji postanowień sejmowych, dekretów komisarskich czy też listów królewskich. Wobec niemożności odzyskania (czy też, patrząc z perspektywy drugiej strony – zajęcia) spornych obiektów legalnie, pozostała droga przemocy, gwarantująca w razie sukcesu natychmiastową realizację swych zamierzeń.

⁵⁵ APL, ChKGK, sygn. 1224, k. 136–139.

⁵⁶ APL, ChKGK, sygn. 1225, k. 2–2v; A. Kossowski, *Blaski*, s. 29.

Doceniając wagę edukacji, biskup Terlecki powołał do życia w 1639 r. gimnazjum w Chełmie, które rychło zdobyło sobie pewną popularność, nie tylko w środowisku unickim, ale i łacińskim. Powołanie chełmskiego gimnazjum wzbudziło dużą niechęć strony łacińskiej, a w szczególności biskupa Pawła Piaseckiego. Pod jego wpływem synod łacińskiej diecezji chełmskiej zabronił postanowieniem z dnia 15 IV 1644 r. wysyłania rzymskokatolickiej młodzieży do unickiego gimnazjum pod karą wykluczenia ze wspólnoty Kościoła⁵⁷, i to w sytuacji, gdy papież Urban VIII zatwierdził erygowanie tej szkoły i zwrócił się z prośbą do Akademii Krakowskiej o objęcie nad nią patronatu⁵⁸. Przeciwno decyzji synodu łacińskiego Terlecki złożył protest do Rzymu (m.in. złożył wówczas skargę na biskupa łacińskiego chełmskiego Pstrokońskiego za działania przeciw unickiemu gimnazjum w Chełmie oraz na całe tamtejsze duchowieństwo za podważanie prawdziwości godności biskupów unickich)⁵⁹, ale sądząc z dalszych wydarzeń, nic nie uzyskał.

W latach 1638–1640 biskup Terlecki dokonał przebudowy całego zespołu katedralnego w związku z popadnięciem samej katedry w ruinę po kolejnym pożarze. Wybudowano wówczas ponadto istniejący do dziś kompleks monasterski⁶⁰. Przy katedrze biskup powołał dwa bractwa – Narodzenia NMP oraz Niepokalanego Poczęcia NMP⁶¹. Podjął też starania o założenie w Chełmie drukarni z czcionkami cyrylicznymi („matrices typi Rutheni”), uzyskując wstępłą akceptację Rzymu w tej kwestii⁶². Drukarnia ta służyć miała zapewne wydaniu służebnika i czasosłowa, których słowiański przekład z inicjatywy Terleckiego dokonany został z greckich ksiąg liturgicznych⁶³. Rozpoczęto przygotowania do powołania drukarni do życia, jednakże wypadki 1648 r. zniweczyły te próby.

W czasie pobytu wojsk Chmielnickiego na terenie diecezji chełmskiej w 1648 r. (druga połowa września–grudzień) miały miejsce liczne prześladowania unitów, dokonane tak przez Kozaków, jak i miejscowych prawosławnych, zwłaszcza chłopów. Czas ten określono na synodzie diecezji odbytym już po tych wydarzeniach, w maju 1649 r., jako „Tyrannica Cosacorum pro S.[anctae] Unione”, kiedy to wedle świadectw ich uczestników zginąć miało wielu kapłanów i dokonano licznych zniszczeń⁶⁴. Splądrowana została katedra chełmska, Kozacy zniszczyli przy tej i innych okazjach, np. przy zdobyciu Krasnegostawu liczne archiwalia, w tym księgi grodzkie krasno-

⁵⁷ A. Winiarz, *Grekokatolickie gimnazjum bazylikańskie w Chełmie (1639–1769)*, „Rocznik Chełmski”, 1995, 1, s. 27–36; J. Kus, *Szlachta chełmska wobec Kościoła unickiego w XVII–XVIII wieku (w świetle laudów sejmikowych i instrukcji poselskich)*, „Rocznik Chełmski”, 1997, 3, s. 139–140.

⁵⁸ DPR, I, nr 482, s. 537, Rzym XI 1643; DPR, I, nr 483, s. 538–539, Rzym 16 II 1646; SE, I, nr 172, s. 117.

⁵⁹ LE, II, nr 40, 11 IX 1646, s. 67–69; МУН, XI, nr 400, s. 406–407; ASCPF, I, nr 392, s. 226.

⁶⁰ J. Susza, *Phenix tertiatu redivivus albo obraz starożytny chełmski Panny y matki Przenajświętszej sławą cudownych swoich dzieł, po trzecie ożyły*, [w:] *Koronacja cudownego obrazu Najsświętszej Maryi Panny w Chełmskiej Katedrze [...] odprawiona roku 1765 dnia 15 miesiąca Września*, Berdyczów 1780, s. D2; P. Krasny, *Katedra unicka w Chełmie. O problemach badań nad architekturą sakralną Kościoła grekokatolickiego w XVIII wieku*, [w:] *Sztuka Kresów Wschodnich*, t. 3, red. J. K. Ostrowski, Kraków 1998, s. 208.

⁶¹ МУН, XI, nr 446, s. 444, 23 III 1648.

⁶² Korespondencję w tej sprawie prowadził Terlecki w latach 1643–1645. ASCPF, I, nr 351, s. 202, nr 355, s. 204, nr 368, s. 215; SE, I, nr 194, s. 133.

⁶³ Jednym ze źródeł, na jakich opierał się Terlecki, był niewątpliwie grecki liturgikon, wydany w Wenecji w 1578 r. (przedruk z pierwszego wydania w Rzymie w 1525 r.). Zachował się w zbiorach Moskiewskiej Biblioteki Państwowej egzemplarz takiego liturgikonu z dedykacją, że został on ofiarowany do biblioteki archidiecezji połockiej za pośrednictwem biskupa połockiego Antoniego Sielawy przez biskupa chełmskiego Metodę Terleckiego na sejmie warszawskim w 1635 r. Л. Гуцуляк, *Божественна літургія Йоана Золотоустого в кийській митрополії після унії з Римом (період 1596–1839 рр.)*, Львів 2004, s. 60.

⁶⁴ APL, ChKGK, sygn. 91, k. 23–24; A. Kossowski, *Blaski*, s. 34.

stawskie⁶⁵. Spalony został Hrubieszów, zginęło przy tym wielu jego mieszkańców, w tym i miejscowi unicy⁶⁶. Największe jednak straty poniosła unia w południowej części diecezji, w okolicach Potylicza, Magierowa, Narola i Lipska. W Potyliczu prawosławni mieszczenie pod przywództwem dwóch kapłanów, Isaji i Ilka Procyków, zabili miejscowego duchownego unickiego. W Lipsku z kolei po miesięcznym oblężeniu chłopci z okolicznych wsi (m.in. z Krupca, Werchraty, Teniatysk, Lubyczy i Żurawców) wraz z oddziałem kozackim zdobyli miasteczko i urządzili rzeź jego mieszkańców oraz przebywających tam uciekinierów ze wschodu (Polaków, Żydów i Rusinów-unitów). Wraz z Lipskiem zniszczono pobliskie Lipie i Bełżec⁶⁷.

W wielu skargach składanych później przez szlachtę ziemi chełmskiej po najeździe kozackim pojawia się motyw krzywd czynionych przez „infideles homines schismaticis” bądź określonych „ludzi tejże schizmatyckiej religii co i Kozacy”⁶⁸. Szczególnie brutalnie traktowano dobra Ordynacji Zamojskiej, przy okazji przesładując tamtejszych unitów, np. we włości szczebrzeszyńskiej⁶⁹.

Pod wpływem tych zdarzeń, po powrocie z monasteru w Supraślu, biskup Metody Terlecki zmarł w Chełmie dnia 7 VI 1649 r.⁷⁰ Bez biskupa Terleckiego unia w diecezji chełmskiej nie przetrwałaby ani meandrów polityki z początków panowania Władysława IV, ani tym bardziej wydarzeń z 1648 r. i następnych. To on stworzył rzeczywiste podstawy istnienia unii na tym terenie, walcząc o świątynie, dając możliwość edukacji, borykając się z niechętnym nastawieniem szlachty i hierarchii łacińskiej. Prawda, że czasem bezkompromisowy, uparty, prący do przodu wbrew wszystkim i wszystkiemu. Faktycznie jednak zrobił wiele, by swój cel – realizację postanowień synodu brzeskiego wcielić w życie w zarządzanej przez siebie diecezji.

Przed wyruszeniem na pole walki z Kozakami król Jan Kazimierz przywilejem z 14 VI 1649 r. nazaczył na unickiego biskupa chełmskiego bazylianina Atanazego Fursa⁷¹.

Zachariasz Furs (w zakonie Atanazy) pochodził z Mińska, został bazylianinem w monasterze byteńskim, edukację pobierał w Wilnie⁷², Ołomuńcu i Rzymie. Był rektorem gimnazjum we Włodzimierzu i tamtejszym dziekanem. Po konflikcie z tamtejszym biskupem unickim Józefem Bakowieckim Furs udał się w czerwcu 1647 r. do Chełma (gdzie najprawdopodobniej mieszkała jego matka) i został bliskim współpracownikiem Terleckiego. Za protekcją Atanazego biskup Terlecki wydzierżawił jego ojczymo-

wi, Szymonowi Bieleckiemu i matce Annie, dobra Białopole i Buśno⁷³. Atanazy Furs był nominatem chełmskim tylko przez około cztery miesiące⁷⁴. Zmarł w drugiej połowie października 1649 r.

Wbrew literze ugody zborowskiej król Jan Kazimierz przywilejem z 9 XI 1649 r. przeznaczył na administratora diecezji bazylianina Jakuba Suszę, wieloletniego zaufanego współpracownika M. Terleckiego, dotychczasowego ihumena monasteru chełmskiego⁷⁵. Jakub Susza (w świeckim życiu Jan) pochodził z rodziny mieszczańskiej z Mińska, był absolwentem bazylikańskiego nowicjatu w Byteniu. Później ukończył papieskie seminarium w Braniewie (w czasie wojen ze Szwecją przeniesiono je do Pułtusza) po czym studiował w Ołomuńcu, gdzie uzyskał tytuł doktora teologii⁷⁶. Od lat 30. Przebywał na terenie diecezji chełmskiej, m.in. w monasterze lubelskim. Został pierwszym rektorem gimnazjum chełmskiego. Jego życie duchowne związane było z diecezją chełmską, obok M. Terleckiego był filarem katolicyzmu wschodniego nie tylko w skali swego biskupstwa, ale całej unickiej Cerkwi w Rzeczypospolitej.

Wydarzenia polityczne w państwie spowodowały, że sejm w listopadzie 1649 r. ratyfikował postanowienia ugody zborowskiej, a Jan Kazimierz dyplomem z dnia 12 I 1650 r. przywrócił biskupstwo chełmskie prawosławnym⁷⁷, przekazując je bezpośrednio metropolicie Kossowowi przywilejem z dnia 22 stycznia z zastrzeżeniem, by ten mianował jego biskupa za wiedzą i zgodą króla⁷⁸. Metropolita zaangażował się osobiście w przejmowanie diecezji, m.in. odbierając z rąk unitów cerkwie w Lublinie i Krasnymstawie oraz wypędzając z katedry chełmskiej Jakuba Suszę⁷⁹. Bezpośrednio w imieniu metropolity zarządzał diecezją jego namiestnik o. Taras Czernikowski, „praeposit ecclesiae cathedralis Chełmensis rithus graeci”. Przeciwno temu protestował Susza 12 II 1650 r., oskarżając metropolitę Kossowa o napaść i pobicie oraz rabunek rzeczy i bezprawne zagarnięcie unickich cerkwi w Chełmie (było to już drugie zdarzenie – i nie ostatnie – w posłudze Suszy mogące zakończyć się śmiercią, po wydarzeniach z 1648 r., kiedy to Kozacy zajęli Chełm i wypędzili go z miasta)⁸⁰. Spory o cerkwie

⁶⁵ J. Kus, *Szlachta*, s. 136–137.

⁶⁶ A. Wiatrowski, *Greko-unicy hrubieszowscy. Szkic historyczny*, Lublin 1925, s. 6.

⁶⁷ Oprócz tu wzmiankowanych inne liczne przykłady działań grup chłopskich i oddziałów kozackich, [w:] M. Кордуба, *Богдан Хмельницький у Белзчині й Холмщині*, Краків 1941, *passim*; D. Wojnarowski, *Losy miast ziemi lubaczowskiej na trasie pochodu wojsk Bohdana Chmielnickiego w roku 1648*, „Rocznik Lubaczowski”, 1996, 6, s. 32–41.

⁶⁸ J. R. Szaflik, *Wieś chełmska w okresie wojen z połowy XVII wieku (1648–1660)*, [w:] *Ziemia chełmska. Materiały z sesji naukowej historyków odbytej w Chełmie 21 czerwca 1959 r.*, red. J. Willaume, Lublin 1961, s. 42–43.

⁶⁹ APL, Archiwum Ordynacji Zamojskiej ze Zwierzyńca, sygn. 48.

⁷⁰ Z powodu wydarzeń wojennych pochowany został w Krasnymstawie „inter Ep[iscop]os Latinos in Saceris Catacumbis”. ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 46, спр. 413, к. 460.

⁷¹ АВАК, 23, nr 240, 30 VI 1649, s. 232–233.

⁷² Atanazy Furs wspomniany jest w katalogu alumnów Papieskiego Seminarium w Wilnie jako pobierający tamże nauki w latach 1633–1635. Określony jest przy tym jako pochodzący z Wołynia. H. Litwin, *Katalog alumnów Seminarium Papieskiego w Wilnie 1582–1798 (część I: Wstęp, wykaz skrótów, spis źródeł, Katalog alumnów 1–500)*, „Przegląd Wschodni”, 2003, t. VIII, z. 32, nr 361, s. 962.

⁷³ В. Плошанский, *Прошлое*, т. 2, s. 52–53.

⁷⁴ Na księdze liturgicznej (anofotiohionie) z Siebieczowa, przechowywanym w zbiorach Biblioteki Narodowej w Warszawie, zachował się napis proweniencyjny, który głosi, że księga ta została подарowana do cerkwi siebieczowskiej za panowania Władysława IV, przy biskupie Atanazym. Data odczytana została jako rok 1647, ale jest to lekcja niepewna. *Katalog druków cyrylickich XV–XVIII wieku w zbiorach Biblioteki Narodowej*, opr. Z. Żurawińska, Z. Jaroszewicz-Pierśławcew, Warszawa 2004, nr 66, s. 71. Być może Atanazy Furs (będący przeicie w Chełmie od 1647 r.) miał przyrzeczone biskupstwo jeszcze przed śmiercią Władysława IV († 20 V 1648) i stąd był nazywany biskupem pod koniec jego panowania.

⁷⁵ АВАК, 23, nr 242, 26 XI 1649, s. 234–235. Susza w latach 1643–1645 pełnił w czasie wyjazdu Treleckiego do Rzymu faktycznie funkcję administratora diecezji.

⁷⁶ І. Назарко, *Яків Суша – єпископ холмський (1610–1687)*, „Записки ЧСБВ”, 1971, VIII (XIII), s. 23–25; ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 46, спр. 413, к. 477–480.

⁷⁷ АВАК, 33, nr 262, 12 I 1650, s. 372–375 [według przywileju do prawosławnych miały wrócić cerkwie z terenów diecezji chełmskiej w Lublinie, Krasnymstawie (Św. Trójcy), Bełzie (św. Mikołaja), Hrubieszowie (Podwyższenia Św. Krzyża), Stojanowie (św. Paraskewii), Mostach (Zwiastowania NMP), Busku (św. Mikołaja), Horodle (św. Mikołaja) i Ratnie (Św. Trójcy)]. Por. także: А. Петрушевич, *Сводная Галицко-Русская Летопись съ 1600 по 1700 годъ*, Львовъ 1874, s. 303 (inna wersja tegoż przywileju).

⁷⁸ АВАК, 23, nr 248, 17 II 1650, s. 241–242.

⁷⁹ J. Susza, *Phenix*, s. K–L; В. Плошанский, *Прошлое*, т. 2, s. 56–57; Макарий (Булгаков), *История Русской Церкви*, кн. 7, Москва 1996, s. 31.

⁸⁰ АВАК, 23, nr 243, 12 II 1650, s. 235–237. sam Susza wspominał później, że po wypędzeniu go z katedry chełmskiej „A to przez lat półtora w wielkich od schismaticów persecutiach, nędzy y ubóstwie, w domkach mieszkających chełmskich y w zamku tułając się, w kościełku chełmskim szpitalnym z moimi kapłanami nabożeństwo nasze odprawując. Aby zachować unię, był w tym czasie także: w różnych wsiach y miasteczkach, w miastach królewskich y szlacheckich, jako to w Ostrowie, Parcowie, w Ratnie, w Zamojszczyźnie, w Szczebrzeszynie, Tyszowcach y gdzie indziej”. A. Kossowski, *Blaski*, s. 35.

chełmskie znalazły swe odbicie w postanowieniach szlachty chełmskiej, która opowiadała się za pozostawieniem unitom w Chełmie cerkwi św. Mikołaja wraz z zapleczem gospodarczym⁸¹.

Metropolita Sylwester Kossow, mając zgodę królewską z 27 IV 1650 r., mianował biskupem chełmskim Dionizego Bałabana dokumentem wydanym w Kijowie 19 maja t. r. Bałaban objął w dniu 24 września w posiadanie biskupstwo razem ze wszystkimi cerkwiemi chełmskimi, monasterem w Stołpiu oraz dobrami w Wólce Władycznej, Buśnie, Białopolu, Pokrówce i Romanowiczach⁸².

Zwycięstwo beresteckie (28–30 czerwca 1651 r.) wpłynęło na zmianę sytuacji wyznaniowej w Rzeczypospolitej. Wkrótce po tej bitwie król odjął biskupstwo chełmskie prawosławnym i przywrócił je unitom, na administratora wyznaczając ponownie Jakuba Suszę⁸³. Szlachta chełmska i bełska w swej większości opowiedziała się po jego stronie. Była to reakcja na liczne w tej sprawie prośby samego zainteresowanego⁸⁴. Susza został wkrótce wyświęcony na biskupa przez metropolitę Antoniego Sielawę podczas kongregacji bazylikańskiej w Mińsku odbytej w dniach 1–5 października 1652 r. Dionizy Bałaban opuścił diecezję i został później biskupem łuckim (1654–1663) i metropolitą kijowskim (1658–1663).

Śmierć Bohdana Chmielnickiego i cały splot okoliczności z tym związanych wyniósł do władzy nowego hetmana kozackiego, Jana Wyhowskiego i jego współpracownika Pawła Teterę⁸⁵. W zmienionych warunkach politycznych Wyhowski zawarł z Rzeczpospolitą nową ugodę – dnia 16 września 1658 r. w Hadziaczu (ugoda hadziacka). Oprócz spraw ustrojowych (m.in. powołanie Wielkiego Księstwa Ruskiego) poruszono tam problemy wyznaniowe, sprowadzające się w praktyce do likwidacji unii w całym państwie⁸⁶. Jednym z postanowień było zamierzone reaktywowanie prawosławnego biskupstwa chełmskiego⁸⁷. Powołano także komisje do podziału spornych cerkwi. W ten sposób prawosławni odzyskali w diecezji chełmskiej świątynie m.in. w Lublinie, Hrubieszowie, Horodle i Krasnymstawie⁸⁸.

⁸¹ J. Wołoszyn, *Problematyka wyznaniowa w praktyce parlamentarnej Rzeczypospolitej w latach 1648–1696*, Warszawa 2003, s. 203.

⁸² ABAK, 23, nr 259, 12 IX 1650, s. 253–254; nr 260, 12 IX 1650, s. 254–255; nr 261, 26 IX 1650, s. 255–256. Dionizy Bałaban wyświęcony został na biskupa chełmskiego po 27 czerwca 1650 r.

⁸³ APL, ChKGK, sygn. 92, k. 32. Według A. S. Radziwiłła „Rzeczpospolita niechętnie stosując się do paktów zborowskich ustąpiła schizmatykom i dobra, i cerkwie. Kiedy Kozacy nie zastosowali się do paktów i zaczęli nową wojnę, znowu wszystko przywracamy do dyspozycji Rzeczypospolitej. Idą przeto [postowie] do króla i słyszą, że ten nadał władę chełmski unicie”. A. S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, t. 3, Warszawa 1980, s. 333 – 14 II 1652.

⁸⁴ J. Wołoszyn, *Problematyka*, s. 207; J. Ternes, *Sejmik chełmski za Wazów*, Lublin 2004, s. 131.

⁸⁵ Paweł Tetera najprawdopodobniej znał Suszę jeszcze z Mińska, tam bowiem zdobywał podstawową oświatę w szkole przy bazylikańskim monasterze. T. Чухліб, *Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи*, Київ 2004, s. 42.

⁸⁶ Mieszczanin zamojski Bazyli Rudomicz w rozmowie (29 I 1659 r.) z kaznodzieją metropolity Dionizego Bałabana usłyszał, że „ugoda hadziacka została już szczęśliwie podpisana i zaopatrzona pieczęcią przez hetmana Zaporozców tak co do unii, która w przeciągu tygodnia po sejmie powinna być zupełnie zniesiona, jak i co do liczby wojska zaporoskiego, które ma być zmniejszone z 60000 do 40000”. Dalej (pod datą 2 VI 1659 r.) Rudomicz pisał, że „Od pierwszego z nich [o. Prokopowicza, ihumena monasteru prawosławnego z Łucka] niegdyś kapelana jm. pana Niemirycza dowiedziałem się o losach traktatu hadziackiego, o zmianach w niektórych punktach, gdyż podpisał go tylko sam jm. pan Wyhowski w Warszawie, o jego narzekaniach z powodu tych zmian itp.”. B. Rudomicz, *Efereros czyli Diariusz prywatny pisany w Zamościu w latach 1656–1672*, przeł. z j. łac. W. Froch, cz. 1 (1656–1664), Lublin 2002, s. 129, s. 168.

⁸⁷ MUH, III, nr 19, s. 30–40 (tekst umowy z 16 IX 1658 r.).

⁸⁸ A. Mironowicz, *Projekty unijne wobec Cerkwi prawosławnej w dobie ugody hadziackiej*, [w:] *Unia brzeska z perspektywy czterech stuleci*, red. J. S. Gajek, S. Nabywaniec, Lublin 1998, s. 120; J. Wołoszyn, *Problematyka*, s. 219 (wspomina tu błędnie „monaster w Krasnymstawie”).

Strona katolicka podjęła starania zmierzające do renegocjacji warunków ugody w tej kwestii, nawiązując do koncepcji powołania nowej unii poprzez organizację wspólnego prawosławno-unickiego synodu. Hetman Wyhowski zaznaczył zresztą swą obecność w dziejach diecezji chełmskiej jako starosta lubomelski, kolator i opiekun licznych tamtejszych cerkwi⁸⁹.

Chociaż nie doszło do zawarcia nowej unii, to jednak starania biskupa Suszy odniosły skutek, bowiem ratyfikowane przez sejm 22 V 1659 r. porozumienia hadziackie nie stawiają bezwarunkowo nakazu likwidacji unii. Doszło zatem, jak wiele już razy wcześniej, do pozornego porozumienia, które już w czasie zawierania było kwestionowane i traktowane jako tymczasowe.

Opór unitów przeciwko postanowieniom Hadziacza jest zrozumiały, stąd i aktywność samego Suszy, którego nadto Rzym uczynił jednym ze swoich głównych rzeczników w tej sprawie⁹⁰. Determinacja Suszy w sprawie Hadziacza jest o tyle bardziej zrozumiała, że jego diecezja odczuła w praktyce, czym byłyby postanowienia hadziackie, gdyby zostały w pełni zrealizowane. Po uzyskaniu przez Iwana Wyhowskiego starostwa lubomelskiego, doprowadził on do wyjęcia tamtejszych cerkwi spod jurysdykcji Suszy. Jak zwróciła uwagę badaczka rosyjska Tatiana Jakowlewa, w 1659 r. pojawił się wśród Kozaków pogląd o rozszerzeniu granic przyszłego Księstwa Ruskiego (dotychczas rozumianego jako województwa kijowskie, czernichowskie i bractawskie) o kolejne trzy województwa – wołyńskie, ruskie i podolskie⁹¹. Przy spełnieniu takich postulatów unia nie miała żadnych nadziei na realne przetrwanie.

Według samego Suszy w jego diecezji głównymi centrami prawosławia pozostawały w końcu lat 50. m.in. Lublin, Krasnystaw, Hrubieszów i Horodło⁹², prócz nich także Busk, Zamość, Sokal, Stojanów, Strzemilcze i Uhnów⁹³. Biskup Susza podjął dzieło odnowy całej diecezji, koncentrując swe działania na wielu płaszczyznach – oświatowej, organizacyjnej, majątkowej i pastoralnej. W 1662 r. Susza uzyskał od króla Jana Kazimierza zatwierdzenie wszystkich przywilejów nadanych wcześniej chełmskiej szkole (ponownie potwierdzonych przez Jana III Sobieskiego 14 lat później). Dążył też do nadania szkole bardziej „ruskiego” charakteru poprzez zatrudnianie jako nauczycieli bazylianów⁹⁴. Jego działania wywołały kontrakcję biskupa łacińskiego Mikołaja Świrskiego, który sprowadził w 1666 r. do Chełma pijarów, fundując dla nich kościół i klasztor, gdzie ci otworzyli swoje kolegium⁹⁵. Sprowadzenie pijarów wzmogło inten-

⁸⁹ A. Gil, *Polityka religijna starosty lubomelskiego Iwana Wyhowskiego. Przyczynek do dziejów praktycznej realizacji postanowień unii hadziackiej*, [w:] *350-lecie unii hadziackiej (1658–2008)*, red. T. Chynczewska-Hennel, P. Kroll, M. Nagielski, Warszawa 2008, s. 291–299.

⁹⁰ Т. Яковлева, *Гадячский договор – легенда и реальность*, „Ucrainica et belorussica. Исследования по истории Украины и Белоруссии”, вып. 1, Москва 1995, s. 71.

⁹¹ Tamże, s. 74.

⁹² LE, II, nr 107, s. 165–166, 2 VI 1659 r.

⁹³ W pomianiku monasteru poczajowskiego (ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 46, с. 919 – jest to kopia, sporządzona w 1755 r. z polecenia ówczesnego prowincjała prowincji Opieki NMP bazylianów i przełożonego monasteru poczajowskiego o. Sylwestra Malskiego), trwającego wówczas przy prawosławiu, jest wiele wpisów mieszczan z miast diecezji chełmskiej z 2. połowy XVII wieku, m.in. z Buska, (k. 152v–153), Hrubieszowa (k. 265), Horodła (k. 270), Zamościa (k. 342), Lublina (k. 506), Sokala (k. 682–683), Stojanowa (k. 699–700), Strzemilec (k. 702) i Uhnowa (k. 757).

⁹⁴ A. Winiarz, *Grekokatolickie*, s. 37–38.

⁹⁵ AAL, KGL, sygn. Rep 60 A 157, k. 211–212; Rep 60 A 152, k. 554; M. T. Zahajkiewicz, *Kościół łaciński w Chełmie w okresie przedrozbiorowym*, [w:] *Chełm i chełmskie w dziejach*, red. R. Szczygieł, Chełm 1996, s. 272; R. Jop, *Mieszczanie chełmscy wobec miejscowych bazylianów i pijarów w XVII i XVIII wieku*, [w:] *Klasztor w mieście średniowiecznym i nowożytnym. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej zorganizowa-*

sywność konfliktu między obu obrządkami, dlatego też Susza odwołał się w 1669 r. w tej sprawie do Rzymu⁹⁶. Po okresie sporów placówka unicka po śmierci Suszy podupadła, nie stanowiąc już żadnej konkurencji dla szkoły pijarskiej (egzystując na marginesie społecznego zainteresowania, ostatecznie zakończyła swój żywot w 1759 r.). Susza podjął też starania o odnowienie samej katedry, gromadząc odpowiednie fundusze, m. in. w oparciu o pomoc nadchodzącą z Rzymu⁹⁷. Przy katedrze istniało archiwum, zawierające m.in. księgi starostwianiskie i dokumenty, w tym oryginał słynnego listu metropolity Izydora z 1440 r.⁹⁸ Biskup Susza zabiegał ciągle, by liczna jeszcze w tym czasie liczba parafii prawosławnych w jego diecezji przyjęła unię. W tym celu wizytował te parafie, starając się je pozyskać dla katolicyzmu. Odwoływał się też do autorytetu monarchy, jak podczas sporu o cerkwie w Bełzie (i województwie bełskim) w końcu lat 60., kiedy to obie strony konfliktu pogodzić miała specjalna królewska komisja⁹⁹.

Nie ustały zatargi między prawosławnymi i unitami aż do końca posługi biskupa Suszy, chociaż ich intensywność z czasem znacznie zmalała aż do zupełnego zaniku¹⁰⁰. Susza, obawiając się, że niespokojne czasy mogą przynieść niekorzystne zmiany w położeniu jego diecezji, uzyskał od metropolity Cypriana Żochowskiego w dniu 21 IX 1686 r. zapewnienie, że bazylikański nowicjat istniejący przy katedrze od 1661 r. nie ulegnie likwidacji, a bazylianie po wieczne czasy będą opiekunami cudownego obrazu Matki Boskiej Chełmskiej¹⁰¹.

Po wydarzeniach lat 50. struktura diecezji chełmskiej przeszła dużą reorganizację. Sprawnie zaczęła działać kapituła i sąd biskupi. Regularnie zbierały się synody diecezjalne i kongregacje dekanalne. Wzmacniała się także sieć parafialna. Gorzej było z poziomem duchowości i moralności kleru i wiernych. Jednakże w ogólnym rozrachunku rządy biskupa Suszy są dla unickiej diecezji chełmskiej czasem dużego postępu i rozwoju.

Biskup Jakub Susza umarł dnia 4 marca 1687 r. w Chełmie, mając lat 77¹⁰². Jego zgon zamyka pewien etap w dziejach diecezji chełmskiej, który można określić jako kluczowy dla jej dalszego trwania. Stworzone zostały bowiem podstawy istnienia unii w tej części ruskiej ekumeny, która dotychczas była miejscem nieustannych sporów wyznaniowych i po części narodowych.

Następcą Jakuba Suszy został jego dotychczasowy koadiutor Augustyn (przed wyświęceniem Aleksander) Łodziata¹⁰³. Szlachcic rodem z powiatu słonimskiego, ba-

nej w Turawie w dniach 6–8 V 1999 r. przez Instytut Historii Uniwersytetu Opolskiego i Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego, red. M. Derwich, A. Pobóg-Lenartowicz, Wrocław-Opole 2000, s. 342. Por. skargi biskupa Suszy na kler rzymskokatolicki (w tym pijarów): *MUH*, IV, nr 40, s. 82–84; nr 45, s. 91–92.

⁹⁶ B. Rudomicz, *Efemeris*, cz. 2 (1665–1672), s. 261.

⁹⁷ W 1676 r. Kongregacja Rozkrzewiania Wiary przekazała Suszy na jego prośbę 200 czerwonych zł. węgierskich na remont katedry. *AS*, I, nr 52, s. 87.

⁹⁸ O archiwum tym wspomina metropolita Żochowski, powołując się na jego zbiory przy pisaniu swej pracy o kolokwium lubelskim 1680 r. C. Żochowski, *Colloquium Lubelskie, Między zgodną y niezgodną Bracią Narodu Ruskiego, vigore Constitucyey Warszawskiej, na Dzień 24. Stycznia, Anno, 1680 złożone*, Leopoldis 1680, s. 23–24.

⁹⁹ ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 45, спр. 205 в, к. 4–5.

¹⁰⁰ A. Gil, *Prawosławna eparchia chełmska do 1596 r.*, Lublin–Chełm 1999, s. 96.

¹⁰¹ *ABAK*, 23, nr 346, 28 I 1690, s. 358. Nowicjat chełmski odegrał dużą rolę w sytuacji braku kadr po wojnach z Rosją i Kozakami. I. Назарко, *Яків Суша*, s. 30.

¹⁰² Biskup J. Susza sporządził testament z datą 7 I 1687 r., w którym oprócz naturalnych w takim dokumencie dyspozycji majątkowych znajduje się wiele wątków mogących rozświetlić istotne chwile z jego bogatego w wydarzenia życia. *APL*, ChKGK, sygn. 1, k. 126–133.

¹⁰³ Jeszcze w 1677 r. jako koadiutor Suszy przewidywany był Warłaam Szeptycki, ihumen monasteru

zylianin, ukończył studia teologiczne w Rzymie ze stopniem doktora. Przebywał jako kaznodzieja w Żyrowicach¹⁰⁴. W 1684 r. na prośbę biskupa Suszy na mocy przywileju od króla Jana III Sobieskiego został archimandrytą w Żydyczynie i jednocześnie koadiutorem chełmskim¹⁰⁵. Potwierdza to król dokumentem z 31 VII 1685 r., jednocześnie obdarzając Łodziatę prawem następstwa po biskupie Suszy. Objęcie przez Augustyna Łodziatę godności biskupa chełmskiego nastąpiło w dniach 4–5 marca 1687 r.¹⁰⁶ Łodziata dużo uwagi poświęcał sprawom majątkowym, m.in. procesując się z właścicielem dóbr Husynne Stanisławem Ciesielskim o działanie na szkodę monasteru kołomyckiego¹⁰⁷. W okresie jego rządów unia w diecezji czyniła coraz większe postępy, m.in. poprzez budowanie nowych świątyń pod warunkiem trwania przy unii¹⁰⁸.

Biskup Łodziata sprawował swój urząd krótko, zmarł bowiem w monasterze żydyczyńskim w lipcu 1691 r., mając 36 lat. Rządy w diecezji objął po nim metropolita Leon Szlubicz Załęski poprzez swych namiestników – przełożonych monasteru chełmskiego.

Konieczność administrowania diecezją chełmską przez metropolitę wynikała z perturbacji z osobą następnego biskupa chełmskiego. Został nim bowiem Jan Małachowski, od 1670 r. nominalny unicki biskup przemyski. Małachowski pochodził z rodziny szlacheckiej z województwa mścisławskiego. Został bazylianinem, odbył studia w Rzymie, skąd wrócił z tytułem doktora teologii. Nie mogąc objąć diecezji przemyskiej wobec mocnej pozycji prawosławnego biskupa Innocentego Winnickiego¹⁰⁹, przebywał z reguły na dworze króla Jana III. Po śmierci Łodziaty król mianował 23 IX 1691 r. Małachowskiego na jego miejsce¹¹⁰. Małachowski udał się do Chełma, jednakże zapadł na zdrowiu i po dłuższej chorobie zmarł tamże 12 II 1693 r. jako biskup-nominat, nie sprawując nigdy realnych rządów w diecezji¹¹¹.

Chełmskim biskupem unickim został Gedeon Wojna Orański. Pochodził on zapewne z Oran w powiecie trockim. Bazylianin, rektor szkoły we Włodzimierzu, bliski współpracownik biskupa Załęskiego. Wyświęcony został na biskupa chełmskiego w Supraślu w 1693 r.¹¹² Jako administrator poświęcał dużo czasu diecezji łuckiej, czę-

w Uniowie, pod warunkiem, że dokona aktu konwersji na unię. Posiadamy świadectwo, że Szeptycki tę funkcję sprawował, bowiem pod punktami, przedstawionymi przez hierarchię unicką w marcu 1681 r. nuncjuszowi widnieje podpis: „Coadjutor chełmensis Szypticus”. *АЮЗР*, ч. 1, т. 4, Киевъ 1871, nr XXVI, s. 52.

¹⁰⁴ В. Плошанский, *Прошлое*, т. 2, s. 84.

¹⁰⁵ W inwentarzu archiwum konsystorza chełmskiego zachowała się wzmianka o tym przywileju, ale tylko z datą roczną. *APL*, ChKGK, sygn. 84, k. 9v.

¹⁰⁶ *ABAK*, 23, nr 340, 5 III 1687, s. 352–353. A. Łodziata wyświęcony był przez metropolitę Cypriana Żochowskiego w obecności biskupów włodzimierskiego L. Załęskiego i łacińskiego smoleńskiego K. Brzozowskiego w kościele w Braszewicach niedaleko Torokań. *Ostatnie Stebelskiego prace z autografu wydał, wstępem i przypisaniami objaśnił Dr. Władysław Seredyński*, [w:] *Scriptores Rerum Polonicarum*, t. 4, Cracoviae 1878, s. 315.

¹⁰⁷ *ABAK*, 23, nr 342, 27 V 1687, s. 354–355.

¹⁰⁸ Przykładem niech będzie tu decyzja starosty grabowieckiego Aleksandra Łaszczka, który dokumentem złożonym na ręce chełmskiego hierarchy z dnia 25 IV 1690 r. oznajmia, że „Cerkiew we wsi naszey Werbkowiczach w Woiewodztwie Bełzkim Leżący pod tytułem Założenia S. Michała Ritus Graeci uniti de nova radice funduemy wiecznymi czasy”. *APL*, ChKGK, sygn. 1, k. 111.

¹⁰⁹ Na temat relacji pomiędzy biskupami Janem Małachowskim i Innocentym Winnickim por. Б. Балик, *Інокентій Іван Винницький єпископ перемиський, самбірський, сяницький (1680–1700)*, Рим 1978, s. 135–194.

¹¹⁰ *LE*, IV, nr 31, s. 32–33; *LSCPF*, II, nr 778, s. 189–190 (Małachowski nazywany jest tu „Episcopo Peremisiensi et Electo Chelmensi”); В. Плошанский, *Прошлое*, т. 2, s. 88–89; Б. Балик, *Інокентій*, s. 206–218.

¹¹¹ W. Zielecka-Mikołajczyk, *Gdzie Wschód spotyka się z Zachodem. Dzieje i organizacja unickiej diecezji przemysko-samborskiej w latach 1596–1772*, Toruń 2021, s. 162.

¹¹² В. Плошанский, *Прошлое*, т. 2, s. 91. W latach 1675–1678 alumnem seminarium papieskiego w Wilnie był Gedeon Orański, zapewne tożsamy z późniejszym biskupem chełmskim. H. Litwin, *Katalog alumnów Seminarium Papieskiego w Wilnie 1582–1798 (część II: Katalog alumnów 500–1037, Indeks nazwisk alumnów)*, „Przegląd Wschodni”, 2004, t. IX, z. 34, nr 549, s. 306.

sto bywając w Żydyczynie (gdzie był wcześniej archimandrytą)¹¹³ czy pozyskanych drogą sporu z zakonem bazylikańskim Torokaniach.

Diecezja w jego czasach osiągnęła jedność wyznaniową, stając się w pełni unicką. Duże straty poniosła diecezja podczas wewnętrznych zaburzeń w Rzeczypospolitej w końcu XVII wieku oraz w czasie wojny północnej. Z przyczyny ogromnych zniszczeń wywołanych przemarszami wojsk, jeszcze w 1697 r. sejmik chełmski uwolnił ją od płacenia pogłównego¹¹⁴. W kilka lat później, 29 VI 1704 r., wojska szwedzkie spaliły doszczętnie dobra biskupie Buśno i Białopole¹¹⁵.

Ogólny jednak bilans rządów biskupa Gedeona Wojny Orańskiego mimo okoliczności wojennych trzeba uznać za pozytywny. Zwiększała się baza materialna parafii, fundowano nowe cerkwie, uzupełniano stare nadania i fundusze¹¹⁶. Biskup Orański zmarł w Chełmie 22 IX 1709 r.

Po śmierci Orańskiego nastąpił okres prawie dwuletniego wakansu na stanowisku biskupim w Chełmie. W tym czasie diecezją zarządzali biskupi sąsiednich eparchii unickich. Jednym z kandydatów na opustoszałe stanowisko chełmskiego biskupa unickiego był Cyryl Szumlański, krewny biskupa łuckiego Józefa Szumlańskiego¹¹⁷. Jego kandydatura rozpatrywana była bardzo poważnie w kręgach kurii rzymskiej wiosną 1710 r., jednakże dalsze wydarzenia uczyniły ją bezprzedmiotową. Otrzymałszy diecezję łucką, wkrótce ją porzucił i zbiegł do Kijowa¹¹⁸.

Następcą Wojny-Orańskiego został dotychczasowy przełożony chełmskiego monasteru Józef Lewicki. Pochodził z rodziny szlacheckiej z ziemi chełmskiej¹¹⁹, o czym zaświadczyła licznie tamtejsza szlachta dokumentem z 17 VIII 1710 r.¹²⁰ Wcześniej archimandryta w Żydyczynie, gdzie przyczynił się do wybudowania nowej świątyni¹²¹. Co najmniej od maja tego roku nominat, wyświęcony na biskupa przez metropolitę Winnickiego w Przemyślu 4 VII 1711 r.¹²²

Będąc ihumenem monasteru chełmskiego, dał się poznać jako bardzo dobry organizator, co kontynuował również jako biskup. Diecezja krzepła po wojnach z początku stulecia. Wyrazem tego było odnowienie katedry chełmskiej i monasteru, o co Lewicki zabiegał na sejmikach ziemskich¹²³. Jego dziełem są też pierwsze kompleksowe wizyty cerkwi diecezji. Ustabilizował także sprawy własności biskupiej. Według relacji z 10 IV 1715 r. biskupi chełmscy byli właścicielami trzech wsi „dictas Busenecum et Albus Campus, tum Praedium Pokrova dictum” (Buśno, Białopole i Pokrówka)¹²⁴.

¹¹³ *Ostatnie Stebelskiego*, s. 315.

¹¹⁴ J. Kus, *Szlachta*, s. 138.

¹¹⁵ В. Плошанский, *Предисловие*, [w:] АВАК, 27, s. XL.

¹¹⁶ В. Плошанский, *Прошлое*, т. 2, s. 104–105.

¹¹⁷ *LB*, I, nr 124, s. 222–224; *LSCPF*, III, nr 985, s. 9.

¹¹⁸ *LSCPF*, III, nr 1042, s. 40–41.

¹¹⁹ Według Harioна Czistowicza biskup J. Lewicki pochodził z Hrubieszowa. И. Чистович, *Очеркъ истории западно-русской церкви*, ч. 2, С. Петербургъ 1884, s. 412.

¹²⁰ АВАК, 27, nr 48, 16 X 1710, s. 38–39.

¹²¹ *Ostatnie*, s. 316.

¹²² В. Плошанский, *Прошлое*, т. 2, s. 106. Kandydaturę Lewickiego na biskupstwo chełmskie forsował wojewoda podlaski Stanisław Rzewuski. Przeciwny jej był metropolita Winnicki, który zwlekał z jego wyświęceniem przez dwa lata (od śmierci poprzedniego biskupa, Gedeona Wojny Orańskiego w 1709 r.). L. Bienkowski, *Józef Lewicki*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 17, red. E. Rostworowski, Wrocław [et al.] 1972, s. 230.

¹²³ Lewicki chciał wnieść nowy gmach katedry. Niestety nieudolność budowniczych, którzy postawili złe fundamenty, w wyniku czego „porysowane sklepienia niebezpieczeństwem groziły”, postawił problem katedry za czasów jego władzy biskupiej nierozwiązanym. APL, ChKGK, sygn. 294, k. 162v.

¹²⁴ *EMAE*, IV, nr 36, s. 48.

Zwieńczeniem wydarzeń z początkowego okresu rządów biskupa Lewickiego jest synod 1720 r.¹²⁵ Było to pierwsze takiej rangi zdarzenie w dziejach diecezji chełmskiej. Na zaproszenie Tomasza Józefa Zamoyskiego odbyć się on miał w głównym mieście Ordynacji, Zamościu. Na synod przybył oprócz nuncjusza Grimaldiego cały episkopat Cerkwi unickiej w Rzeczypospolitej, z metropolitą Lwem Kiszką, biskupami – łuckim Józefem Wyhowskim, połockim Florianem Hrebickim, lwowskim Atanazym Szeptyckim, przemyskim Hieronimem Ustrzyckim, nominatem pińskim Teofilem Godebskim (wyświęcony w trakcie synodu dnia 8 września), chełmskim Józefem Lewickim i smoleńskim Wawrzyńcem Druckim-Sokolińskim (obecny od 12 września). Reprezentowany był także dość licznie zakon bazylianów oraz kler diecezjalny z archidiecezji metropolitarnej, diecezji włodzimierskiej, łuckiej, przemyskiej, lwowskiej, pińskiej i chełmskiej (przedstawiało ją dwunastu dziekanów)¹²⁶. Razem zebranych było około 150 przedstawicieli duchowieństwa (diecezjalnego i zakonnego) całej unickiej metropolii kijowskiej.

Dziełem synodu, nawiązującego w swym nauczaniu przede wszystkim do postanowień soborów powszechnych, było opracowanie całości obowiązujących Cerkiew unicką w Rzeczypospolitej zagadnień doktrynalnych i organizacyjnych. W dziejach unickiej diecezji chełmskiej był synod zamojski zdecydowanie najdonioślejszym wydarzeniem¹²⁷.

Józef Lewicki był unickim biskupem chełmskim od 1711 r. Za jego rządów diecezja osiągnęła duży stopień stabilizacji wewnętrznej oraz poziomu organizacji. Była to niewątpliwa zasługa samego biskupa, który starał się wcielać w życie postanowienia synodu zamojskiego mające zreformować Cerkiew unicką w Rzeczypospolitej.

Przede wszystkim kontynuował Lewicki podjęte jeszcze przed synodem dzieło zwizytowania parafii swojej diecezji, by osobiście zapoznać się z jej stanem. Miało to dla diecezji skutki daleko idące, tak w wymiarze organizacyjnym, jak i pastoralnym. Chcąc podnieść prestiż swej stolicy biskupiej, Lewicki rozpoczął remont katedry i monasteru, niewątpliwie pragnąc nadać im bardziej monumentalny wygląd, zgodnie zresztą z duchem swej epoki. Katedra chełmska bowiem była według współczesnej oceny „starodawna, oprócz szczupłości swojej, przez dawność znacznie nadrujnowana”¹²⁸. Nie znamy niestety bliższych szczegółów tego przedsięwzięcia. Wiadomo, że przebudowano dwie boczne kaplice przy korpusie katedry, ale dalsze prace budowlane zostały wstrzymane. Przebudowano także sam monaster¹²⁹.

Usiłował też biskup Lewicki zreorganizować chełmskie gimnazjum, znajdujące się w stanie głębokiego upadku, przekształcając je w kolegium. Niestety, nie jest znana bliższa natura tych zmian¹³⁰. Na pewno starania Lewickiego wynikały z ogólnie bar-

¹²⁵ Synod zamojski ma bardzo bogatą literaturę. Zob. ostatnio wydane: *Замойський провінційний собор руської унійної Церкви 1720 року*, книга 1: *Діяння та постанови*, загальна редакція та історичний нарис І. Скочиляса, упорядкування: Р. Паранько, І. Скочиляс, І. Скочиляс, Львів 2021; *Statuty synodu zamojskiego 1720 roku. Nowe tłumaczenie z komentarzami*, red. P. Nowakowski CM, Kraków 2020; *Dziedzictwo synodu zamojskiego 1720-2020. Wyzwania i perspektywy*, red. P. Nowakowski CM, Kraków 2021.

¹²⁶ *Synodus provincialis Ruthenorum Habita in Civitate Zamosciae Anno MDCCXX Sanctissimo Domino Nostro Benedicto PP XIII dicata*, Romae MDCCXXIV, s. 7–13.

¹²⁷ Wiadomo, że i w diecezji chełmskiej odbyły się przygotowania przed synodem, w wyniku których sformułowano pewne dezideraty („desideria de sinodo Zamosciana”). Niestety ich treść nie jest obecnie znana. *MUH*, VI, nr 40, s. 53.

¹²⁸ Cyt. za P. Krasny, *Katedra unicka*, s. 208.

¹²⁹ В. Плошанский, *Прошлое*, т. 2, s. 107.

¹³⁰ A. Winiarz, *Grekokatolickie*, s. 39.

dzo słabego stanu oświaty w unickiej diecezji chełmskiej. Na jej terenie funkcjonowały szkółki parafialne, ale ich liczba jest nieznana¹³¹.

Borykał się także chełmski hierarcha z wieloma problemami natury finansowej. Między innymi, z powodu zalegania z zapłatą podatku na rzecz utrzymania wojska, tzw. „hiberny”, zostały czasowo zajęte w 1722 r. dobra biskupie w Pokrówce¹³². Biskup Józef Lewicki zmarł dnia 15 VII 1730 r. w Poczajowie¹³³.

Następcą na urzędzie chełmskiego władcy unickiego został archimandryta monasterów dermańskiego, dubieńskiego i świętokrzyskiego, pochodzący z ziemi mińskiej Filip Wołodkowicz (w zakonie Felicjan). Ukończył studia w Alumnacie papieskim w Braniewie. Po zakończeniu nauki skierowany został najpierw do Włodzimierza, gdzie został ihumenem tamtejszego monasteru, a później do Lublina, gdzie pełnił podobną funkcję. W 1730 r. objął wspomniane monastera wołyńskie¹³⁴. Dokumentem z dnia 4 X 1730 r. król August II Sas nominował Wołodkowicza na to stanowisko, jednocześnie zachowując go przy posiadanych monasterach¹³⁵. W rok później został on wyświęcony na biskupa, prawdopodobnie w Uniowie lub we Lwowie¹³⁶.

Głównym dziełem tego czasu, będącym dużym obciążeniem dla całej diecezji, była zamierzona przebudowa i, jak się w rezultacie okazało, budowa nowej katedry chełmskiej. Prace budowlane rozpoczęte w czasach biskupa Lewickiego, doprowadziły do naruszenia stabilności katedry, w wyniku czego groziła ona zawaleniem. W drugiej połowie lat 30. biskup Wołodkowicz nakazał wyburzenie starej katedry i nakazał „doskonałą architekturą tegowieczną wspaniałą wymurować bazylikę”¹³⁷. Uzyskał przy tym poparcie społeczności szlacheckiej, która na sejmikach wielokrotnie przeznaczała na ten cel poważne sumy¹³⁸. Wznoszenie katedry wraz z kompleksem monasterskim trwało przez cały okres rządów biskupa Wołodkowicza.

Zgodnie z duchem epoki biskup dążył, przy poparciu wiernych i duchowieństwa, do oddania szczególnej czci Matce Boskiej w Jej cudownej ikonie poprzez koronowanie obrazu. Na sejmiku ziemskim dnia 2 VIII 1738 r. szlachta chełmska wystąpiła do papieża Klemensa XII z prośbą o zgodę na koronację ikony. Jednak z powodu śmierci papieża, a także przeciągającej się budowy świątyni, starań takich na razie zaniechano i do końca rządów biskupa Wołodkowicza nie podjęto¹³⁹. Ciekawym przyczynkiem do przygotowań do koronacji ikony chełmskiej było nałożenie specjalnego podatku na ten cel na gminy żydowskie z kilku miast ruskich decyzją Jana Czapskiego, podskarbiego wielkiego koronnego z roku 1740¹⁴⁰.

¹³¹ J. Chachaj, *Stan unickiego szkolnictwa parafialnego na terenie Korony w XVIII w świetle akt wizytacji*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 2003, 80, s. 29–47.

¹³² ABAK, 27, nr 177, 24 IX 1722, s. 182–183.

¹³³ *Ostatnie*, s. 316.

¹³⁴ S. Nabywaniec, *Unicka archidiecezja kijowska w okresie rządów arcybiskupa metropolity Felicjana Filipa Wołodkowicza 1762–1768*, Rzeszów 1998, s. 126–127.

¹³⁵ ABAK, 27, nr 370, 31 X 1730, s. 378–379.

¹³⁶ S. Nabywaniec, *Unicka*, s. 127–128.

¹³⁷ Cyt. za P. Krasny, *Katedra*, s. 208. W innym miejscu tak opisywana jest aktywność budowlana Wołodkowicza: „Biskup Chełmski [Wołodkowicz] przykładną zdięty gorliwością, stare mury r. 1735 z gruntu kazał zwalić, a dokładną i piękną Architekturą, iaka teraz widzieć się daie, wzniość Bazylikę”. APL, ChKGK, sygn. 294, k. 162v.

¹³⁸ J. Kus, *Szlachta*, s. 138–139.

¹³⁹ J. Stefański, *Zarys dziejów kultu obrazu Matki Boskiej Chełmskiej*, „Lubelszczyzna”, 1996, 3, 2, s. 102. Wcześniej, w 1732 r. wniosowała o to szlachta halicka. Także szlachta chełmska ponowiła w 1740 r. ten postulat. W. Bondyra, *Reprezentacja sejmowa Rusi Czerwonej w czasach saskich*, Lublin 2005, s. 65.

¹⁴⁰ ABAK, 27, nr 300, 18 II 1741, s. 291–292.

Ważną inicjatywą biskupią było podjęcie procesu wizytacyjnego, realizowanego jednak inną metodą niż z czasów Lewickiego. Wizyty podejmował albo sam biskup, albo częściej mianowani przez niego specjaliści delegaci.

Dnia 11 V 1749 r. odbył się bardzo istotny dla dziejów diecezji sobór w siedzibie biskupiej w Białymopolu (gdzie biskup Wołodkowicz wznioł murowaną rezydencję). Soborowi przewodniczył ówczesny przełożony monasteru chełmskiego Maksymilian Ryłło. Obrady soboru zdominowały skargi duchowieństwa parafialnego na postępowanie dziekanów, szczególnie na wymuszanie i grabieże dokonywane podczas wizyt dziekańskich. Sobór postanowił zwrócić uwagę na te niedociągnięcia, a wszelkie nadwyżki finansowe, uzyskane nieprawnie, przeznaczono na budowę katedry¹⁴¹.

Rządy biskupa w diecezji chełmskiej współcześni oceniali pozytywnie. Stąd też jego praca została dostrzeżona także przez ówczesnego metropolitę unickiego Florian Hrebnickiego, który zwrócił się z prośbą do Stolicy Apostolskiej o mianowanie Wołodkowicza swoim koadiutorem. Sprawa jego nominacji ciągnęła się przez kilka lat, aż wreszcie dnia 12 I 1756 r. to stanowisko Wołodkowicz uzyskał¹⁴².

Kolejnym biskupem diecezji chełmskiej został dotychczasowy przełożony tamtejszego monasteru Maksymilian Ryłło. M. Ryłło pochodził z Litwy, z rodziny rzymskokatolickiej. Bazylianin, ukończył studia w rzymskim Kolegium Greckim, zwieńczone uzyskaniem doktoratu z teologii. Po powrocie do ojczyzny najpierw pracował na Litwie, a w końcu lat 40. był przełożonym monasterów wołyńskich jako archimandryta dubieński i dermański. Od 1748 r. ihumen chełmski¹⁴³.

M. Ryłło otrzymał biskupstwo chełmskie przywilejem z dnia 15 XI 1756 r. od króla Augusta III Sasa¹⁴⁴. Jednocześnie biskup Wołodkowicz przekazał mu monastera wołyńskie (Dubno, Dermań i świętokrzyski)¹⁴⁵. Jednakże Wołodkowicz, (który oprócz stanowiska koadiutora był jeszcze od 1756 r. biskupem włodzimierskim¹⁴⁶) sprawował dalej swe obowiązki biskupie w Chełmie, faktycznie do początku roku 1759. Dopiero wyraźna interwencja metropolity Hrebnickiego doprowadziła do realnego objęcia diecezji chełmskiej przez prawowitego biskupa M. Ryłłę¹⁴⁷.

Jednym z pierwszych działań nowego biskupa było dokończenie przeciągającej się budowy katedry chełmskiej. Z przeznaczeniem na budowę funduszy własnych do-

¹⁴¹ В. Плошанский, *Предисловие*, [w:] ABAK, 27, s. LXXVIII.

¹⁴² МУН, VI, nr 165, s. 255–256 (pierwsza umowa w tej sprawie między metropolitą Hrebnickim a Wołodkowiczem zawarta w Wilnie 24 II 1753 r.); S. Nabywaniec, *Unicka*, s. 130–133 (tu wspomina o innych głosach, mniej pochlebnie oceniających Wołodkowicza jako biskupa). Por. także: ABMK, sygn. 139 [=Bibliotheca Apostolica Vaticana, Processus Datariae Apostolicae, vol. 146], k. 210–221. Zauważmy, że Hrebnicki musiał widzieć w Wołodkowiczu swego zaufanego współpracownika, skoro jeszcze 6 stycznia 1748 r. uczynił go administratorem dóbr metropolii kijowskiej na Litwie. *Архіў уніяцкіх мітрапалітаў. Дакументы да гісторыі царквы ў Беларусі XV–XIX стст. у фондзе „Канцыларыя мітрапаліта грека-уніяцкіх царкваў у Расіі”. Даведнік*, складальнікі С. Паўловіч, Т. Мальцава, Мінск-Полацк 1999, nr 1477, s. 92.

¹⁴³ P. Sygowski, *Unicka diecezja chełmska w protokołach wizytacyjnych biskupa Maksymiliana Ryłły z lat 1759–1762*, [w:] *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 5, *Miejsce i rola Kościoła greckokatolickiego w Kościele powszechnym*, red. S. Stepien, Przemyśl 2000, s. 236.

¹⁴⁴ APL, ChKGK, sygn. 30, k. 722–724. Maksymilian Ryłło w swych staraniach o chełmskie biskupstwo popierany był usilnie przez jednego z najbogatszych magnatów ówczesnej Rzeczypospolitej, wojewodę kijowskiego Franciszka Salezego Potockiego, z którym później bardzo harmonijnie współpracował przy wielu inicjatywach, m.in. fundowaniu monasteru w Krystynopolu (w bełskiej części diecezji chełmskiej) czy misjach w dobrach ukraińskich.

¹⁴⁵ EMAE, V, nr 6, s. 8, 12 XI 1756 r.

¹⁴⁶ ASCPF, IV, nr 1256, s. 115–116.

¹⁴⁷ SE, III, nr 1044, s. 167; J. Kania, *Unickie seminarium diecezjalne w Chełmie w latach 1759–1833*, Lublin 1993, s. 66–67.

proceedził Ryłto do wykończenia fasady, pokrycia dachów i wyposażenia wnętrza cerkwi w drewniany chór, ołtarz główny oraz kamienną posadzkę. Wznawiono też starania o koronację ikony chełmskiej. Delegacja szlachty ziemi chełmskiej wyjednała u papieża Klemensa XIII zgodę na koronację. Dnia 17 I 1765 r. papież wydał stosowny dekret, wobec czego biskup Ryłto wyznaczył termin uroczystości na 15 IX tegoż roku¹⁴⁸. Koronacja obrazu Matki Boskiej Chełmskiej była największym wydarzeniem religijnym w dziejach diecezji w drugiej połowie XVIII w. Obraz koronował biskup smoleński Herakliusz Lisański, późniejszy arcybiskup połocki i nie uznawany przez Rzym metropolita¹⁴⁹.

Istotną inicjatywą biskupa Ryłty była wizytacja diecezjalna, bezprecedensowa w historii diecezji chełmskiej. Zaznaczyć należy, że była ona przeprowadzona osobiście przez biskupa. Trwała trzy lata (czerwiec 1759 – czerwiec 1762) i w jej trakcie zostało zwizytowanych około 547 świątyń.

Wizyta z lat 1759–1762 powiązana była z innym polem aktywności biskupa Ryłty, a mianowicie z powołaniem do życia diecezjalnego seminarium duchownego. Jak przypuszcza Janusz Kania, zamiar stworzenia seminarium powstał w czasie przymusowego oczekiwania na faktyczne objęcie urzędu biskupa przez Ryłtę w latach 1756–1759. Dlatego też, gdy tylko wchodzi on w swoje prerogatywy biskupie, częściowo w oparciu o potencjał dawnego gimnazjum tworzy w 1759 r. seminarium dla diecezji chełmskiej. Początkowo zajęcia prowadzili w nim księża diecezjalni, a od 1769 r. bazylianie. Środki finansowe, potrzebne szczególnie na wybudowanie siedziby seminarium, pochodziły w znacznej mierze od samego biskupa¹⁵⁰. Kontynuując pracę nad rozwojem edukacji duchowieństwa, założył Ryłto w 1766 r. przy monasterze bazylikańskim w Chełmie studium filozoficzne, w którym nauki pobierać miało pięciu zakonników¹⁵¹.

Okres lat 1720–1772 stanowi w dziejach diecezji chełmskiej wyjątkowy czas normalnej egzystencji. Nie znaczy to, że diecezja nie przeżywała wtedy żadnych problemów. Z wizytacji biskupich i dziekańskich wyziera bardzo skomplikowany obraz społeczności niekiedy niedojrzałej religijnie, zabobonnej, żyjącej według własnego sposobu pojmowania otaczającego ją świata, z podobnymi sobie kapłanami, wywodzącymi się zresztą w większości z ludu. Jest to jednak zagadnienie o znacznie szerszym zasięgu niż chełmska diecezja unicka. Wysiłki, jakie wkładali w zmianę takiej sytuacji kolejni biskupi, dawały nadzieję na osiągnięcie pewnego poziomu życia religijnego całej społeczności. Proces ten został brutalnie przerwany pierwszym i kolejnymi rozbiarami Rzeczypospolitej, w wyniku czego wielowiekowa tradycja chełmskiej diecezji powoli odchodziła w niepamięć aż do współczesnego jej skarykatyzowania i ahistorycznej deformacji.

Pierwszy rozbiór Polski przerwał kilkudziesięcioletni okres stosunkowo stabilnej ogólnej sytuacji unickiej diecezji chełmskiej. Kordony graniczne zaboru austriackiego przecięły diecezję w poważnym stopniu naruszając jej historycznie ukształtowane terytorium. Miało to duży wpływ na funkcjonowanie diecezji, tak w kontekście prze-

strzennym, jak i pastoralnym. Biskup Maksymilian Ryłto zachował jurysdykcję nad włączoną do Austrii (w nowo utworzonej prowincji – Galicji Zachodniej) częścią diecezji¹⁵². Pozwoliło to na stosunkowo długie, co najmniej kilkunastoletnie zachowanie pozorów jej prawno-kanonicznej jedności. Takie postawienie sprawy wynikało przede wszystkim z obaw cesarzowej Marii Teresy przed destabilizacją stosunków ze Stolicą Apostolską w razie samowolnego zmieniania granic diecezji.

Mimo tych bardzo niekorzystnych wydarzeń, lata 70. i 80. XVIII w. były dla diecezji chełmskiej okresem obrony dotychczasowego sposobu funkcjonowania. Wynikało to z zakorzenienia się w społecznej świadomości pewnej tradycji egzystencji wbrew wyłaniającym się problemom, by przypomnieć wydarzenia z połowy XVII wieku. Możliwe też, że współcześni nie zdawali sobie do końca sprawy ze znaczenia wydarzeń, jakich byli świadkami. Nie pierwszy to raz przecież Rzeczpospolita przeżywała kryzys swej potęgi, zawsze jednak wychodziła z niego obronną ręką.

W końcu lat 70. biskup Ryłto rozpoczął budowę w Chełmie gmachu seminarium duchownego w kompleksie cerkwi św. Mikołaja. Zatwierdzenie fundacji seminarium wydane zostało przez papieża Piusa VI dnia 29 listopada 1779 r. z zastrzeżeniem, by fundusz obracany był wyłącznie na potrzeby placówki a jej zarząd pozostawał w rękach bazylianów¹⁵³. Jako, że władze austriackie nie pozwalały na wyjazd kleryków za granicę, dla części galicyjskiej swej diecezji utworzył seminarium w Buśnie (1783 r.), przeznaczając na nie osobny budynek¹⁵⁴. W związku z reorganizacją kształcenia kleryków w monarchii habsburskiej, mającą miejsce jeszcze w tym samym roku, seminarium to rychło zaprzestało swej działalności, a jego klerycy podjęli naukę w Seminarium Generalnym we Lwowie¹⁵⁵.

Diecezja przeżywała wówczas bardzo poważny kryzys finansowy. Wszystkie dobra stołowe (poza wsią Pokrówka z 11 poddanymi) znalazły się w części galicyjskiej, gdzie obciążone były znacznymi powinnościami podatkowymi, m.in. obowiązkiem finansowania seminarium unickiego w Wiedniu. Jak się wydaje, to właśnie te trudności skłoniły Ryłtę do starań o bogatsze władztwo przy jednoczesnej próbie utrzymania biskupstwa chełmskiego. Być może wzorował się tu na przykładzie metropolity Wołodkowicza, który to przez prawie trzy lata nie chciał ustąpić z Chełma mimo nominacji na ten urząd samego Ryłty.

Odrzuciwszy najpierw stanowisko biskupa włodzimierskiego¹⁵⁶, a później potockiego¹⁵⁷, dnia 30 X 1779 r. otrzymał Ryłto nominację na biskupstwo przemyskie. W kilka miesięcy później, dekretem z 14 III 1780 r., władze austriackie poleciły mu zrezygnować z władztwa chełmskiego. Jednakże Ryłto zwlekał z taką rezygnacją, najprawdopodobniej zresztą za wiedzą metropolity Smogorzewskiego, jeszcze przez cztery lata.

¹⁵² W praktyce biskup Ryłto zarządzał całością diecezji chełmskiej aż do 1785 r., kiedy to ostatecznie musiał z niej zrezygnować na rzecz kierowania diecezją przemyską. J. Łapiński, *Ogólny stan i podział administracyjny unickiej diecezji w Chełmie na tle politycznej sytuacji kraju w drugiej połowie XVIII w.*, „Prawo Kanoniczne”, 1990, 33, nr 1–2, s. 183.

¹⁵³ ABAK, 16, nr 190, s. 251; ASCPF, V, nr 1355, s. 115–116; DPR, II, nr 831, s. 258–259.

¹⁵⁴ J. Kania, *Unickie*, s. 74–75. Wcześniej (w 1773 r.) biskup Ryłto ufundował w Buśnie murowaną cerkiew. В. Слободян, *Церкви холмської єпархії*, Львів 2005, s. 108–109.

¹⁵⁵ S. Nabywaniec, *Diecezja przemyska greckokatolicka w latach 1772–1795*, „Premisla Christiana”, 1992/1993, 5, s. 147.

¹⁵⁶ LSCPF, VI, nr 2658, s. 29, 22 VIII 1778 r.

¹⁵⁷ EMAE, VIII, nr 107, s. 237; LSCPF, VI, nr 2692, s. 54, 4 IX 1779 r.

Być może wynikało to też z biernej postawy władz austriackich, w ten sposób rozwiązujących doraźnie problem jurysdykcji nad galicyjską częścią diecezji chełmskiej¹⁵⁸.

Dopiero cesarz Józef II zażądał od Ryłty wyraźnego opowiedzenia się za którąś ze stolic biskupich. W tej sytuacji zagrożony utratą nowej diecezji złożył on stosowną deklarację i przesłał rezygnację z chełmskiego władcyctwa na ręce metropolity. Metropolita pismem z 1/12 VII 1784 r. zwolnił Ryłtę z biskupstwa chełmskiego i bełskiego oraz z dwóch opactw – Dermania i Dubna. Ostatecznie dnia 27 II 1785 r. uzyskał on zatwierdzenie papieskie na władcyctwo przemyskie¹⁵⁹.

Wobec faktycznego wakansu na stanowisku biskupim w diecezji chełmskiej zachodziła konieczność ustabilizowania jej władz zwierzchnich¹⁶⁰. Dlatego też urząd biskupa chełmskiego powierzono Teodozemu Rostockiemu. Rostocki pochodził ze Słonimia, w wieku około dwudziestu lat został bazylianinem. Po odbyciu studiów teologicznych w Rzymie powrócił w 1754 r. do kraju. Był m.in. rektorem szkół publicznych we Włodzimierzu, archimandrytą żydyczyńskim i od 1772 r. protoihumenem litewskiej prowincji bazylianów¹⁶¹.

Dnia 12 lipca 1784 r. Rostocki otrzymał nominację na biskupstwo chełmskie, o czym donosił tamtejszemu klerowi pismem z 15 listopada¹⁶². Dnia 19 VI 1785 r. wyświęcił go metropolita Jazon Smogorzewski w asyście dwóch biskupów łuckich – unickiego Steckiego i łacińskiego sufragana Kaczkowskiego, jednocześnie mianując go swym koadiutorem z prawem następstwa¹⁶³. Nowy biskup nie zaaklimatyzował się jednak w swej władyczej stolicy. Być może miał większe ambicje, niż mógł zaspokoić w oparciu o ubogą diecezję chełmską¹⁶⁴. Wszędzie też napotykał ślady działalności swego wielkiego poprzednika – Maksymiliana Ryłty – bezsprzecznie jednego z najwybitniejszych hierarchów unickich XVIII w., i na jego tle niczym szczególnym się nie wyróżniał.

Wiele czasu poświęcał biskup Rostocki na realizację zadań postawionych przez metropolitę Smogorzewskiego. Wizytował parafie unickie na Podlasiu, Wołyniu i w województwie kijowskim. Przed tą ostatnią wizytacją ustanowił dekretem z 30 VI 1786 r. konsystorz chełmski, w skład którego wchodził księża „Julian Szporung rządca seminarium, Antoni Kuryłowicz Dziekan Chełmski, Bartłomiej Nazarowicz Pisarz Konsystorski”¹⁶⁵.

¹⁵⁸ Na podstawie rozporządzeń Ryłty z tego okresu widać, że w zależności od okoliczności używał on różnych tytułatury. Np. w dniu 4 sierpnia 1783 r. występuje jako „Maxymilianus Ryłto Dei et Sanctae Sedes Apostolicae Gratia Episcopus Hełmensis et Bełzensis, Episcopatus Premisliensis, Sanocensis et Samboriensis nominatus et Administrator, Dermanensis, Dubnensis et Sanctae Crucis Commendatarius Abbas, Ordinis Sancti Stanislai Eques; w dniu 24 listopada tr. jako: „Episcopus Hełmensis et Bełzensis”; w rozporządzeniu dwa dni później: „episcopus Nominatus et Administrator Premisliensis”. ЛНБ, Відділ рідкісної книги, ст. IV, 56238, nlb.

¹⁵⁹ AS, II, nr 517a, s. 127; LSCPF, VI, nr 2718, s. 72–74; S. Nabywaniec, *Unicy biskupi przemyscy w latach 1610–1991. Szkice biograficzne*, Rzeszów 1995, s. 47–48.

¹⁶⁰ Stan ten określono w 1784 r. trafnie jako wakans. APL, ChKGK, sygn. 3, k. 151.

¹⁶¹ I. Назарко, *Київські і галицькі митрополити. Біографічні нариси (1590–1960)*, Торонто 1962, s. 117.

¹⁶² APL, ChKGK, sygn. 4, k. 1.

¹⁶³ DPR, II, nr 844, s. 272–273, Rzym 11 IV 1785; APL, ChKGK, sygn. 4, k. 8; I. Назарко, *Київські*, s. 118. Rostocki został zainstalowany w Chełmie na mocy pisma Smogorzewskiego z 1/12 VII 1785 r. APL, ChKGK, sygn. 4, k. 6–8; *Архієпископів митрополітау*, nr 1056, s. 245 (dokument, mianujący Rostockiego koadiutorem).

¹⁶⁴ Interesującym źródłem do poznania stanowiska Rostockiego w wielu kwestiach powiązanych z pełnionymi przez niego funkcjami są jego listy do metropolity Jazona Smogorzewskiego z lat 80. XVIII w. W jednym z nich, datowanym 4 lipca 1787 z Chełma, wśród wielu problemów związanych ze sprawowaniem urzędu biskupa chełmskiego, wymienia także jego ubóstwo, co było źródłem decyzji o skierowaniu w tej sprawie specjalnego memoriału do metropolity. *Письма Феодосія Ростоцького къ Митрополиту Ясону Смогоржевскому*, „Холмській греко-уніатській місяцесловъ”, 1875, s. 113.

¹⁶⁵ APL, ChKGK, sygn. 4, k. 37–38.

Od śmierci metropolity Smogorzewskiego w 1788 r. Rostocki przebywał w zasadzie poza diecezją, sprawując tylko nominalnie stanowisko jej biskupa (znalazło to swoje odbicie w jego tytułaturze: „Arcybiskup Kijowski, Halicki, Całey Rusi Metropolita, Biskup Chełmski”¹⁶⁶). Zmuszony był przejąć po zmarłym metropolicie jego obowiązki, był także silnie zaangażowany w sprawy sejmowe. Ponadto był też Rostocki administratorem polskiej części archidiecezji połockiej (tzw. diecezji polskopołockiej), i z jego to inicjatywy przeprowadzono od lipca 1789 do maja 1790 jej wizytację¹⁶⁷.

Biorąc pod uwagę tę niekorzystną dla diecezji sytuację, na biskupa chełmskiego nominowany został bazylianin Porfiriusz Skarbek-Ważyński. Pochodził z Wileńszczyzny, absolwent kolegium greckiego w Rzymie. W początku lat 70. rektor kolegium we Włodzimierzu Wołyńskim, od 1772 r. protoarchimandryta bazylianin i archimandryta żydyczyński¹⁶⁸. Metropolita Rostocki przekazał mu dokumentem z 11 czerwca 1790 r. rządy w diecezji chełmskiej¹⁶⁹, a 26 IX t. r. wyświęcił na biskupa w Warszawie (gdzie z racji swego urzędu zasiadał w senacie) w obecności m.in. króla, nuncjusza, hierarchii oraz posłów i senatorów¹⁷⁰. Początkowo, z racji złego stanu swej biskupiej rezydencji, Ważyński rezydował w Żydycynie.

Biskup Ważyński w latach 1791–1795 był bardzo głęboko zaangażowany w wydarzenia zachodzące w Polsce. Wielokrotnie dawał przykład patriotyzmu, inicjując szereg akcji obywatelskich. W maju 1792 r., po wybuchu wojny polsko-rosyjskiej, wystosował do duchowieństwa diecezji odezwę, w której informował je o konfederacji targowickiej i jednocześnie zalecał, aby do zwykłych suplikacji dodawano słowa: „abyś Ojczyzny nieprzyjaciół poniżyć raczył – prosimy Cię Panie”¹⁷¹. Najaktywniejszą działalność rozwinął Ważyński w dobie insurekcji kościuszkowskiej. Przewodniczył zjazdowi szlachty chełmskiej w dniu 6 kwietnia 1794 r., na którym zdecydowano o przystąpieniu tej ziemi do powstania, zgłosił doń swój akces po czym w dziesięć dni później został wybrany naczelnikiem Komisji Porządkowej Ziemi Chełmskiej¹⁷². Prowadził przy tym korespondencję z Tadeuszem Kościuszką¹⁷³, nie szczędząc ponadto osobistego majątku na potrzeby insurekcji¹⁷⁴.

Po klęsce powstania, w obawie przed represjami, Ważyński przebywał ponad

¹⁶⁶ ChKGK, sygn. 143, *passim*.

¹⁶⁷ P. Sygowski, *Unicka archidiecezja „Polskopołocka” w świetle wizytacji z lat 1789–1790*, [w:] *Zachodnioukraińska sztuka cerkiewna*, cz. 2, *Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej. Łańcut-Kotań, 17–18 kwietnia 2004 roku*, red. J. Gieźma, Łańcut 2004, s. 385–465.

¹⁶⁸ J. Łapiński, *Porfiriusz Skarbek Ważyński jako zakonnik i hierarcha unicki*, „Prawo Kanoniczne”, 1985, 28, nr 3–4, s. 269.

¹⁶⁹ APL, ChKGK, sygn. 4, k. 153.

¹⁷⁰ J. Lewandowski, *Na pograniczu. Polityka władz państwowych wobec unitów Podlasia i Chełmszczyzny 1772–1875*, Lublin 1996, s. 23.

¹⁷¹ APL, ChKGK, sygn. 5, k. 86v–87. Por. także J. Lewandowski, *Na pograniczu*, s. 26.

¹⁷² J. Łapiński, *Porfiriusz*, s. 270.

¹⁷³ S. Michalczyk, *Ważyński i Kościuszkowski*, [w:] *Christianitas et cultura Europae. Księga Jubileuszowa Profesora Jerzego Kłoczowskiego*, t. 1, red. H. Gapski, Lublin 1998, s. 652–658; J. Kowecki, *Kościuszkowski wobec „Rusinów naszych”* [w:] *Między Wschodem a Zachodem. Rzeczpospolita XVI–XVIII w. Studia ofiarowane Zbigniewowi Wójcikowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. T. Chynczewska-Hennel, Warszawa 1993, s. 239–242. Tadeusz Kościuszkowski był już wcześniej (11 lipca 1791 r.) w Chełmie, modląc się przed ikoną Matki Boskiej Chełmskiej w katedrze i spotykając się z biskupem Ważyńskim. Kościuszkowski miał zaproponować wtedy Ważyńskiemu działanie na rzecz dalszego obrządkowego zróżnicowania unitów i prawosławnych. A. Петрушевичъ, *Холмская епархія и святители ея*, „Холмській греко-уніатській місяцесловъ”, 1874, s. 10–11.

¹⁷⁴ „Krzyżyk z Sygnetem Garniturowym Biskupi Chryzolitowy rubinkami kameryzowany ofiarował Biskup Chełmski i Bełski, Tabakiera złota okrągła dobrze używana ofiarował tenże co wyżej Biskup”. APL, ChKGK, sygn. 6, k. 158.

dwa miesiące w Galicji¹⁷⁵. Po powrocie do Chełma, biskup zastał tam już wojska austriackie, które jak się później okazało, pozostały tamże aż do postanowień trzeciego rozbioru.

Działalność polityczna nie była jedynym polem aktywności biskupa Ważyńskiego. W ciągu czternastu lat swego pasterzowania odbył 12 synodów diecezjalnych, które stały się bardzo sprawnym narzędziem do zarządzania diecezją. Miejscami odbywania synodów były przede wszystkim Chełm i Pokrówka (wieś z rezydencją biskupią), ale np. w 1792 r. odbyto dwa synody: dla dekanatów poleskich dnia 15/26 kwietnia w Wiszniowie (dek. lubomelski) oraz dla reszty diecezji 21 IV/2 V w Chełmie¹⁷⁶. Przede wszystkim treścią synodów były zagadnienia dotyczące sakramentów, zmiany obrządku, obowiązków duchownych i różnych form sprawowania kultu¹⁷⁷. Co istotne, punktem odniesienia wszystkich postanowień synodalnych było nauczanie synodu zamojskiego.

Decyzjemocarstw zaborczych codoostatecznego podziału ziem Rzeczypospolitej i jej wymazania z mapy Europy wyjaśniły status ziem zajętych przez Austriaków jeszcze w 1794 r. Ostatecznie zabużańska część diecezji chełmskiej pozostała przy Rosji. Reszta diecezji przypadła Austrii. Ponadto pod jej panowanie dostała się zachodnia część diecezji brzesko-włodzimierskiej. Z nowo pozyskanych ziem utworzono nową prowincję – Galicję Zachodnią¹⁷⁸.

W latach 1795–1809 diecezja chełmska musiała dostosować się do realiów silnie scentralizowanego habsburskiego państwa. Dlatego też biskup Ważyński zaniechał wszelkiej działalności politycznej i oddał się całkowicie pracom na rzecz swej diecezji. Realizował postawę pełnej podległości wobec państwa, wyrazem czego były np. listy pasterskie do wiernych nakazujące modlitwy za cesarza i „dla ubłagania błogostwieństwa Boskiego Woyskom Nayiasnieyszego Cesarza Rzymskiego Pana Naszego Miłościwego”¹⁷⁹. Wziął też udział w złożeniu hołdu wiernopoddańczego cesarzowi Franciszkowi II na ręce księcia Heinricha Auersperga w sierpniu 1796 r. w Krakowie, po oficjalnym włączeniu Galicji Zachodniej (27 IV 1796 r.) do Austrii¹⁸⁰.

Mimo pewnych problemów, wynikających z polityki fiskalnej administracji państwowej, diecezja funkcjonowała bez większych przeszkód. Sprawnie (do 1804 r.) działało seminarium diecezjalne, napływali ponadto nowi kapłani przygotowywani metodami tradycyjnymi, w oparciu o praktykę u cieszących się autorytetem parochów¹⁸¹.

¹⁷⁵ Swoją wymuszoną peregrynację Ważyński opisywał tak: „Tegoż Miesiąca [czerwca 1794 r.] dnia 9 w Niedziele Zestania Ducha S^o Rosyjskie wojsko podstąpiło pod Chełm z pod Dubienki i atakowało Polaków przez kilka godzin dość mężnie opierających się. Lecz na ostatek widząc zbyt przemagającą siłę Nieprzyjacielską reytrować się poczęli. Wtedy y my koło godziny szóstey wieczornej wybraliśmy się nagle z domu wszystko na łup lub dyskrecją Moskałów porzuciwszy i zaiachaliśmy do Zamoyscia, po tym do Lwowa, skąd powróciliśmy dnia 22 Augusta i znaleźliśmy dom nasz zupełnie zrabowany i opustoszony”. APL, ChKGK, sygn. 5, k. 182.

¹⁷⁶ APL, ChKGK, sygn. 6, k. 122–128.

¹⁷⁷ J. Łapiński, *Problematyka uchwał synodalnych biskupa Porfiriusza Skarbka Ważyńskiego*, „Prawo Kanoniczne”, 1984, 27, nr 3–4, s. 173–196. Ustawy tych synodów wydał E. Likowski, *Synody diecezji chełmskiej ob. wsch.*, Poznań 1902.

¹⁷⁸ I. Röska-Rydel, *Deutsche Geschichte im Osten Europas. Galizien*, [w:] *Deutsche Geschichte im Osten Europas*, Hrsg. H. Boockmann, Berlin 1999, s. 16 i nn.

¹⁷⁹ APL, ChKGK, sygn. 8, k. 103, 158–159.

¹⁸⁰ J. Lewandowski, *Na pograniczu*, s. 31.

¹⁸¹ J. Lewandowski, *Z dziejów unickiej diecezji chełmskiej w latach 1790–1804*, „Rocznik Chełmski”, 1995, 1, s. 61.

Biskup Porfiriusz Skarbek Ważyński zmarł w Chełmie 9 marca 1804 r. Był ostatnim władzą chełmskim wyświęconym w wolnej Rzeczypospolitej. Administratorem diecezji został greckokatolicki biskup przemyski Antoni Angełowicz, który do jej bezpośredniego zarządu przeznaczył ks. Bartłomieja Nazarewicza, byłego parocha sosnowickiego i pisarza konsystorskiego, określanego mianem „Vicarius in Spiritualibus et officialis Generalis [...] administrator in Temporalibus Vacantis Eppiscopatus Chełmensis”¹⁸².

W latach 1596–1804 władzę w unickiej diecezji chełmsko-bełskiej sprawowało 18 rządców (tab. 2.1), z których znaczna część zmarła w Chełmie i została pochowana w katedrze.

Lata	Rządcy
1596–1603	Dionizy Zbirujski (w latach 1586–1596 hierarcha prawosławny), zmarł w Chełmie.
1603–1604	Sidor, administrator diecezji, paroch chełmskiej cerkwi św. Mikołaja.
1604–1619	Arseniusz Joann /Iwan/ Andrzejewski, zmarł w Chełmie.
1619–1625	Atanazy Pakosta, zmarł w Chełmie.
1625	Metody Terlecki, administrator diecezji, bazylianin.
1625–1626	Teodor Mielezsko (Mielezkowicz), zmarł w Chełmie
1626–1628	Józef Welamin Rutski, administrator diecezji, metropolita kijowski.
1630–1649	Metody Terlecki, zmarł w Chełmie.
1649	Zachariasz Atanazy Furs, zmarł w Chełmie.
1649–1652	Jakub Jan Susza, administrator diecezji, bazylianin.
1652–1687	Jakub Jan Susza, zmarł w Chełmie.
1687–1691	Augustyn Aleksander Łodziata (koadiutor w latach 1684–1687), zmarł w Żydyczynie.
1691–1693	Jan Małachowski, zmarł w Chełmie.
1693–1709	Gedeon Wojna Orański, zmarł w Chełmie.
1711–1730	Józef Lewicki, zmarł w Poczajowie.
1730–1756	Felicjan Filip Wołodkowicz, później koadiutor metropolity kijowskiego i biskup włodzimiersko-brzeski.
1756–1784	Maksymilian Ryłło, od 1780 roku nominat przemysko-samborski.
1784–1790	Teodozy Rostocki, od 1788 roku de facto metropolita kijowski.
1790–1804	Porfiriusz Skarbek-Ważyński, zmarł w Chełmie.

Tab. 2.1. Rządcy unickiej diecezji chełmsko-bełskiej w latach 1596–1804

Table 2.1. Governors of the Uniate diocese of Chełm – Bełz in 1596–1804

Po śmierci Ważyńskiego rozgorzał spór między klerem świeckim i bazylianami o następstwo po nim. Zakon bazyliński przedstawił początkowo dwie kandydatury – przeora monasteru chełmskiego Ferdynanda Dąbrowę Ciechanowskiego (protegowanego znanej w ziemi chełmskiej rodziny Węgleńskich) i opata monasteru w Żółkwi Wiktora Starożyńskiego¹⁸³. Później kandydatem bazylińskim na biskupstwo chełmskie pozostał sam Ciechanowski.

¹⁸² APL, ChKGK, sygn. 145, k. 301.

¹⁸³ *MUH*, VII, nr 128, s. 283–284.

Jednocześnie zachodziły zmiany w samej strukturze Cerkwi greckokatolickiej w Europie Środkowo-Wschodniej. Cesarz Franciszek I (przed 1804 r. jako cesarz rzymski nosił miano Franciszka II) powołał 11 IX 1806 r. do życia metropolię halińską (lwowską), co zatwierdził papież Pius VII bullą „In universalis Ecclesiae regimine” z 17 IV 1807 r. (ogłoszona 25 III 1808 r.)¹⁸⁴ Pierwszym jej metropolitą został wspomniany już Antoni Angełłowicz¹⁸⁵, chociaż poważnym konkurentem na to stanowisko był wywodzący się z diecezji chełmskiej ówczesny wikariusz przemyski Julian Szporc. Diecezja chełmska weszła w skład nowo powstałej metropolii.

Wydarzenia lat 1806–1807 zakończone pokojem w Tylży i powstaniem Księstwa Warszawskiego stały się zapowiedzią zmian sytuacji diecezji chełmskiej. Po pokoju w Schönbrunnie w 1809 r. znalazła się ona w granicach odrodzonej państwowości polskiej. W konstytucji Księstwa (i późniejszych dekretów) określono położenie prawne Cerkwi, a unicki biskup chełmski otrzymał miejsce w senacie. Po sześciu latach wakatu stanowisko to na mocy zarządzenia władcy Księstwa Warszawskiego króla saskiego Fryderyka Augusta z 18 VII 1810 r. uzyskał wspomniany już wcześniej przełożony monasteru chełmskiego Ferdynand Dąbrowa Ciechanowski (być może nominację tę poprzedzała wcześniejsza, z 24 II 1810 r.)¹⁸⁶. Wywołało to przeciwdziałanie duchowieństwa diecezjalnego. Wysłało ono do Drezna (rezydencji władcy Księstwa Fryderyka Augusta) swoich przedstawicieli, księży Pawła Szymańskiego i Pantaleona Śmigielskiego, z prośbą o przeznaczenie do tej godności ks. Bazylego Nazarewicza, oficjała chełmskiego i brzeskiego. Jednakże ostatecznie Ciechanowski został wyświęcony na biskupstwo chełmskie. Jego posługa pasterska przynależy jednak już do innej epoki.

Lata 1772–1810 należą do najbardziej brzemiennej w skutki w dziejach chełmskiej diecezji unickiej. Przeszła ona proces zasadniczych zmian granicznych. Utraciła tereny zabużańskie i galicyjskie, zyskała natomiast nowe nabytki – części byłych diecezji brzeskiej i metropolitarnej. Wzmocniła się rola duchowieństwa świeckiego, ograniczone zostały natomiast dotychczas znaczące prawa bazylianów. Wydawało się, że diecezja miała w miarę silne podstawy dalszej egzystencji i nic nie zapowiadało jej przyszłego kryzysu i tragedii likwidacji z lat 1874–1875.

¹⁸⁴ I. Назарко, *Київські*, s. 157–158.

¹⁸⁵ J. Pelesz, *Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart*, t. 2, *Von der Wiederherstellung der union mit Rom bis auf die Gegenwart (1596–1879)*, Wien 1880, s. 666–668.

¹⁸⁶ APL, ChKGK, sygn. 209, k. 169–169v. Zgodę swoją wydał także metropolita Angełłowicz. Т. Н. Протасьєва, *Холмские грамоты*, „Археографический ежегодник за 1960 год”, Москва 1962, № 35, s. 208.

Summary

The Chełm Eparchy was formally established at a synod in Brest in October 1596 with the declaration of its then bishop Dionisij Zbyruiski to accept papal supremacy. However, this step did not mark the end of the existence of its Orthodox predecessor, whose history dates back to the beginning of the 1240s. and the activity of Duke Daniel Romanowicz. The existence of two Chełm eparchies, referring to the baptism heritage of Duke Vladimir the Great and organized within the Kyiv metropolis, was characteristic of the entire 17th century. Only since the beginning of the next century can it be established that the Chełm Eparchy was the only confessional representative of the local Ruthenian population. However, among its hierarchs of the time, many eminent shepherds, leading it in difficult times, can be encountered. Bishops such as Athanasius Pakosta, Methodius Terletskyi, and Jakub Susza can be mentioned here. An important role in the history of the Eparchy was played by the Basilian Order, which had several institutions in the Eparchy.

The characteristic feature of the Chełm Catholic Eparchy of Eastern rite was its location at the western edge of its traditional religious space. This borderland opened it to the influence of the Catholic Church, which was experiencing its true flowering after the Council of Trent. Hence, throughout the 17th and 18th centuries, the Chełm Eparchy, together with the Uniate orthodox church in the Commonwealth, was characterised by the duality of sources of its religious existence: both the Kyiv heritage and the models from Rome.

The turning point, for both Eparchy and the entire Uniate orthodox church, was the Synod of Zamość held in 1720, which not only summed up and put in an order over one hundred and twenty-year-old well-established tradition of the Eastern Catholic church but also marked its worthy place in the entire Catholic universe. It was no coincidence, therefore, that for the Chełm Eparchy, the next half-century (until 1772) became a time of development, both in terms of organizational structures and in terms of civilisation and culture. These changes were reflected in the construction of a new cathedral and the coronation ceremony of the image of Our Lady of Chełm kept there, whose cult united all local Christians without exception.

The first partition of Poland meant a period of turbulence and problems for the Eparchy. Its territory underwent multiple changes and pastoral work was disorganised. At the end of the 18th century, the Eparchy encountered for the first time in its area beyond the Bug river the aggressive activities of the tsardom, one of whose main aims was to destroy the union and its achievements.

Finally, in 1810, after almost four decades of continuous changes, in the reality of the Napoleonic order, the Chełm Eparchy began its activity in a completely changed territorial shape and a new legal situation, which ended with its disestablishment by the Russian invader in 1875.

Wyniki badań archeologicznych nad obrzędkiem pogrzebowym w kryptach 1–3

Stanisław Gołub¹

Ogółem po badaniach w kryptach 1–3 i korytarzach między nimi zlokalizowano i przebadano trzynaście grobów (ryc. 3.1).

W celu dokładnego zbadania krypt, w których w okresie międzywojennym lub w czasie II wojny światowej wylano podłogę cementowo-wapienną (oraz korytarze przed kryptami 2, 3 i 4), początkowo wykonano skanowanie georadarem. Niestety poza niewielkimi anomaliami nie stwierdzono, aby występowały jamy grobowe. Dla weryfikacji tych badań w siatce o bokach 1 metr wykonano 80 odwiertów świdrem mechanicznym do głębokości około 120 cm (ryc. 3.2)². Dzięki tej metodzie odnaleziono trzy miejsca z głębokimi zasypkami (powyżej 100 cm głębokości), które jako prawdopodobne groby wytypowano do badań wykopaliskowych.

Dla badań bazyliki od początku 2013 roku, do chwili obecnej, przyjęto zasadę oddzielnej rejestracji i opisu: krypt, grobów, obiektów i jednostek stratygraficznych (warstw), przy pomocy numeracji ciągłej. Dlatego groby w poszczególnych kryptach, badanych w różnym okresie czasu, mają różne liczby, czasami nie w kolejności. W niniejszym rozdziale zostaną omówione poszczególnymi kryptami, a na końcu znalezione w korytarzach. Wszystkie pochówki zostały poddane szczegółowym analizom antropologicznym, których wyniki autorka przedstawia w rozdziale 6. Po badaniach kości zostały zdeponowane: w tych samych grobach jamowych, w wykonanym ossuarium przed kryptą 2, a z krypty 3 w sarkofagu.

Krypta 1

Kryptę badano w 2013 (część północna) i w 2017 roku (części środkowa i południowa)³. Ogółem znaleziono w niej siedem grobów (35–37, 75–78) oraz kości ludzkie luźne (por. ryc. 3.1).

W części północnej zlokalizowano trzy trumienne groby jamowe (nr 35–37) w układach anatomicznych nienaruszonych. Wąskie jamy grobowe były wkopane w rumosze kredowy między murami krypty i zasypane. Wyniki badań z 2013 roku dotyczące grobów 35–37 opublikowano⁴.

Grób 35 wykopany płytko w przemieszanym rumoszu kredowym zawierał źle za-

¹ Firma Usługi Archeologiczne Chełm.

² M. Bevz, J. Łukomski, W. Bevz, W. Petryk, *Analiza architektoniczna cerkwi katedralnej*, [w:] *Od cerkwi katedralnej króla Daniela Romanowicza do Bazyliki pw. Narodzenia NMP w Chełmie*, red. A. Buko, S. Gołub, Chełm 2016, s. 69.

³ S. Gołub, *Bazylika pw. Narodzenia NMP w Chełmie – krypty, ul. Lubelska 2, stanowisko 1. Dokumentacja z prac archeologicznych – architektonicznych – konserwatorskich przeprowadzonych w sezonie 2017*, Chełm 2017, maszynopis w archiwum WUOZ w Lublinie Delegatury w Chełmie.

⁴ W. Hupała, *Pochówki osób duchownych w kryptach*, [w:] *Od cerkwi katedralnej króla Daniela Romanowicza do Bazyliki pw. Narodzenia NMP w Chełmie*, red. A. Buko, S. Gołub, Chełm 2016, s. 154–166, 174–175; S. Gołub, B. Borowska, M. Mąka, *Próba identyfikacji pochówku biskupa Jakuba Suszy na podstawie wyników badań archeologicznych, antropologicznych i źródeł historycznych*, „Rocznik Chełmski”, t. 24, s. 29, 32–33.

chowany pochówek złożony w zniszczonej trumnie z drewna (w przekroju poprzecznym czworokątnej) (ryc. 3.3–3.4, por. ryc. 3.1). Trumna była łączona przy pomocy kołków z drewna, które nie zachowały się. Pierwotnie zmarły leżał na wznak, głową od północy, z rękoma zgiętymi w łokciach. Trumna osunęła się w jamę grobową dolnego starszego pochówku 37 i szkielet częściowo przemieścił się. Z wyposażenia zachowały się: krążek z cienkiej czarnej skóry, resztki zetlałej odzieży, jedwabne sznureczki i okrągły brązowy guzik. Grób częściowo zapadł się do jamy grobowej starszego pochówku 37.

Z wyników badań antropologicznych wynika, że w grobie pochowano mężczyznę zmarłego w wieku 35–45 lat *adultus* (por. rozdz. 6)⁵. Na podstawie zachowanych pozostałości odzieży grobowej i miejsca pochówku należy sądzić, że był to prawdopodobnie grób duchownego datowany na XVIII (?) wiek.

Grób 37 znajdował się pod pochówkiem 35 (ryc. 3.3, 3.9–3.10, por. ryc. 3.1). Jama grobowa była wykopana głębiej w calcowej kredzie. Bardzo źle zachowany, w dużym stopniu skalcydowany pochówek złożony został do drewnianej (w przekroju poprzecznym czworokątnej) trumny z drewna, której deski były łączone przy pomocy kołków z drewna, które nie zachowały się. Pierwotnie zmarły leżał na wznak, głową od północy, z lewą ręką na brzuchu, a prawą wtórnie (?) opuszczoną wzdłuż tułowia. Z wyposażenia zachowały się: żelazne dwuczęściowe ogniwa (haftki?) i szczątki odzieży. W lewej ręce zmarły trzymał drewniany krzyż (po którym został tylko negatyw) z częściowo zachowaną pasyjką z żelaza z wizerunkiem ukrzyżowanego Chrystusa. Należy odnotować rzadko występujące w grobach pod bazyliką treflowe lub owalne zakończenie ramion krzyża oraz nietypowe wyobrażenie głowy Chrystusa w tym przypadku opadającej na lewe ramię!

Z wyników badań antropologicznych wynika, że w grobie pochowano mężczyznę zmarłego w wieku 20–30 lat *adultus* (por. rozdz. 6). Na podstawie zachowanych pozostałości odzieży grobowej, krzyża, haftek (?) i miejsca pochówku należy sądzić, że był to grób duchownego datowany na XVII–XVIII (?) wiek.

Grób 36 znajdował się po wschodniej stronie grobu 35, na tym samym poziomie i równolegle do niego (ryc. 3.3, 3.5–3.8, por. ryc. 3.1). Był szczególny z racji zachowanej bogato zdobionej odzieży grobowej i wyposażenia i został opisany dosyć szczegółowo przez W. Hupała⁶. Jama grobowa była wykopana w calcowej kredzie. Źle zachowany, częściowo skalcydowany pochówek złożony został do drewnianej (w przekroju poprzecznym czworokątnej) trumny z drewna, której deski były łączone przy pomocy kołków z drewna. Zmarły był położony na wznak, głową od południa (znajdowała się na prostokątnej poduszce z wełnianej (?) tkaniny – por. ryc. 3.8), z rękoma zgiętymi w łokciach. Na czaszce, bez części twarzowej, zachowały się krótko podstrzyżone włosy z owalną łysiną na wierzchołku. Zmarły ubrany był w jedwabną sutannę z długimi ramięmi z wąskimi wysokimi mankietami, zapinanymi na obszywaną tą samą tkaniną jeden guzik. Na sutannie znajdował się wierzchni ubiór, który trudno było zidentyfikować. Na ramiona zmarły miał założony epitachelion, (sięgający 10 cm poniżej kolan),

⁵ B. Borowska-Strugińska, Olha Minejko, *Wyniki badań antropologicznych, [w:] Od cerkwi katedralnej króla Daniela Romanowicza do Bazyliki pw. Narodzenia NMP w Chełmie*, red. A. Buko, S. Gołub, Chełm 2016, s. 191–211.

⁶ W. Hupała, *op. cit.*, s. 155, 159–160.

z dwoma wyszytymi równoramiennymi krzyżkami, których ramiona zakończone były okrągłymi tarczkami (por. ryc. 3.6, rozdz. 8). Z prawej strony klatki piersiowej znajdowała się palka z aplikacją o tematyce Męki Pańskiej, służąca do nakrycia kielicha mszalnego (por. ryc. 3.7), a pod nią prostokątna tkanina jedwabna o nieznanym funkcji z wyhaftowanym motywem roślinnym (por. ryc. 3.7). Na dnie trumny odnotowano wióry z drewna i zasuszone zioła.

Z wyników badań antropologicznych wynika, że w grobie pochowano mężczyznę zmarłego w wieku 40–50 lat *maturus* (por. rozdz. 6). Na podstawie zachowanych pozostałości odzieży grobowej należy sądzić, że był to grób kapłana datowany na XVII–XVIII (?) wiek.

Natomiast w części środkowej ustawiono równolegle do siebie trzy trumny (75, 77, 78), które w trakcie licznych remontów uległy przypuszczalnie zniszczeniu i zasypano je warstwą rumoszu kredowego (ryc. 3.11, por. ryc. 3.1)⁷. Badania antropologiczne wykazały, że wcześniej lub w czasie porządkowania dokładano do nich pozostałości innych zniszczonych pochówków (por. rozdz. 6).

Grób 75 znajdował się w zachodniej części krypty w jednej linii z pochówkami 77–78 (ryc. 3.11–3.16, por. ryc. 3.1). Był rozdzielony pasem ubitego rumoszu kredowego o szerokości około 60 cm. W źle zachowanej szerokiej trumnie z drewna (w przekroju poprzecznym sześciokątnej), ustawionej na kredowej wyrównanej podłodze krypty znajdowały się szczątki kostne trzech osobników. Trumna była łączona przy pomocy kołków z drewna i przypuszczalnie malowana zewnątrz na kolor prawdopodobnie czarny. Po eksploracji górnych warstw przemieszczonych kości natrafiono na zachowany w pozycji anatomicznej częściowo przemieszczony szkielet. Zmarły leżał na wznak, głową od południa, z rękoma zgiętymi z łokciach i ułożonymi na brzuchu (por. ryc. 3.13). Po raz pierwszy w kryptach bazyliki przy zmarłym znaleziono nietypową odzież grobową ze skóry! Zachowały się częściowo: spodnie, pas z rozłożoną sprzączką z metalu i jedna rękawiczka (por. ryc. 3.13–3.15). Z innych zabytków znaleziono: destrukta szkaplerza i bardzo zniszczony medalik z brązu (por. ryc. 3.16), sznurki, jeden guzik z metalu i destrukta małego krzyżyka.

Z wyników badań antropologicznych wynika, że w trumnie grobu 75 znalazły się szczątki kostne trzech osobników: na wierzchu kobiety w wieku 35–45 lat *maturus* oraz przypuszczalnie dorosłego mężczyzny, a na dnie mężczyzny w wieku 40–45 lat *maturus*. Trudno określić, czy był to grób duchownego, natomiast na podstawie wyposażenia można go datować na XVIII wiek.

Grób 76 znajdował się w narożniku południowo-zachodnim krypty (ryc. 3.11, 3.17, por. ryc. 3.1). Był to źle zachowany grób przypuszczalnie trumienny bez wyposażenia. Przypuszczalnie zniszczoną trumnę lub sam szkielet złożono w rumoszu kredowym podczas prac remontowych. Zmarły był położony na wznak, głową od południa, z prawą ręką zgiętą w łokciu i umieszczona na brzuchu, lewa ręka była umieszczona wzdłuż tułowia i biodra (wtórnie przesunięta?).

Z wyników badań antropologicznych wynika, że w grobie pochowano mężczyznę zmarłego w wieku 35–45 lat *maturus*, ale wrzucono do niego kości innych osob-

⁷ S. Gołub, *Bazylika...*, 2017, *op. cit.*

ników (min. 2 osób dorosłych i 2 dzieci w wieku *infans I*). Brak podstaw do datowania tego pochówku.

Grób 77 znajdował się przy samej ścianie zachodniej filara pod ołtarzem (w jednej linii z 78 i 75) i zawierał źle zachowany i niekompletny pochówek złożony w zniszczonej trumnie z drewna (w przekroju poprzecznym przypuszczalnie czworokątnej) (ryc. 3.11–3.12, por. ryc. 3.1). Zmarły leżał na wznak, głową od południa. Brak podstaw do określenia pozycji rąk. Z wyposażenia zachowały się: dwa guziki z metalu i mały niezidentyfikowany kawałek tkaniny.

Z wyników badań antropologicznych wynika, że w grobie pochowano dorosłego mężczyznę (*maturus/senilis*) (por. rozdz. 6). Trudno określić, czy był to grób duchownego, brak jest także podstaw do jego datowania.

Grób 78 znajdował się na zachód od 77 (w jednej linii z 77 i 75) i zawierał w dużym stopniu skalcydowany pochówek złożony w zniszczonej trumnie z drewna (w przekroju poprzecznym przypuszczalnie czworokątnej) (ryc. 3.11–3.12, 3.18–3.19, por. ryc. 3.1). Trumna była łączona przy pomocy kołków z drewna, które nie zachowały się. Zmarły leżał na wznak, głową od południa, z lewą ręką zgiętą i położoną na brzuchu (zachował się tylko negatyw kości), prawa ręka była położona wzdłuż tułowia i biodra (mogła ulec przesunięciu). Przemieszczona czaszka była podwiązana kawałkiem tkaniny (por. ryc. 3.18). Z wyposażenia zachowały się: dwa guziki z metalu i mały niezidentyfikowany kawałek tkaniny. W okolicy szyi zachował się bardzo zniszczony kawałek tkaniny z wyszytym wizerunkiem krzyża (?) (por. ryc. 3.18), a przy prawej kości udowej destrukcyjnie pokrowca na okulary lub binokle (por. ryc. 3.19).

Z wyników badań antropologicznych wynika, że w grobie pochowano mężczyznę, bez ustalenia dokładnego wieku silne skalcydowanie kości wyklucza inne ustalenia (por. rozdz. 6). Na podstawie zachowanych pozostałości odzieży grobowej i miejsca pochówku można sądzić, że był to prawdopodobnie grób duchownego. Podstawą datowania może być futerał i okulary (XVIII wiek) lub binokle (pocz. XIX wieku).

W stropie grobów 77 i 78 wystąpiły przemieszane kości ludzkie trudne do rozdzielenia (minimum 4 osobników dorosłych i 4 dzieci).

Niestety żaden z pochówków w tej krypcie nie został imiennie zidentyfikowany. Natomiast odkryto w niej spore nagromadzenie grobów trumiennych, co można tłumaczyć bliskością ołtarza z ikoną Matki Boskiej Chełmskiej. Były to w większości osoby duchowne.

Z układu znalezionych i opisanych grobów, obecności rozrzuconych luźnych kości można wnioskować, że skrajne groby w pobliżu przypór (35, 76) oraz przy filarze (77), zostały uszkodzone w czasie wstawiania przypór (por. rozdz. 1). Z racji przebudowy krypty (por. rozdz. 1) przeniesiono w nieznanne miejsce lub zakopano inne zapewne liczne groby.

Korytarz przed zachodnim wejściem krypty 1

Należy wspomnieć, że po północnej stronie przed wejściem zlokalizowano jamę grobową i pochówek mężczyzny, którego zidentyfikowano jako przypuszczalny biskupa Jakuba Suszy. Został szczegółowo opisany w rozdziale 5.

Krypta 2

Kryptę badano w 2018 roku⁸. W celu rozpoznania anomalii zlokalizowanej w opisywanych na wstępie odwiertach: 20, 26, 27 i 32 (por. ryc. 3.2), zdjęto posadzkę i założono wykop odślaniając orientowaną w kierunku południe-północ jamę grobową (grób 93), w planie w kształcie nieregularnego prostokąta o zaokrąglonych narożnikach, wyciętą w twardej kredzie (por. ryc. 3.1). Od północny wchodziła pod ścianę północna krypty. Miała wymiary 230 × 80 cm. W stropie wystąpiły pozostałości wylewki z zaprawy o grubości ok. 7 cm. Mogły to być zachowane szczątkowo pozostałości małego sklepienia kolebkowego nad grobem. W zasypisku jamy znajdowała się przemieszana ziemia z zaprawą, kredą, kawałkami cegieł oraz luźne kości ludzkie. Na głęb. ok. 90 cm wystąpił zarys nie naruszonej trumny z drewna. Po eksploracji stwierdzono, że uległa ona prawie całkowitemu zniszczeniu. Wyrównane dno jamy znajdowało się na głębokości 120 cm. Zachowały się: fragment szerokiej deski – wieka i trzech desek bocznych. Wskazuje to na czworokątny przekrój poprzeczny trumny zbijanej przy pomocy gwoździ z żelaza.

Pozostałości skalcydowanego szkieletu wskazywały, że zmarły leżał na wznak, głową od południa, z rękoma lekko zgiętymi w łokciach i dłoniach na biodrach (ryc. 3.20). Na przesuniętej na prawy bok czaszce zachował się duży fragment tkaniny, przypuszczalnie kaptura (ryc. 3.21). Pod nim znajdowały się jasne niezbyt długie włosy. Niewielkie fragmenty bardzo zniszczonej tkaniny występowały prawie do kolan (habit zakonnika). Nie znaleziono żadnego wyposażenia.

Z wyników badań antropologicznych wynika, że w grobie pochowano mężczyznę zmarłego w wieku powyżej 55 lat *senilis* (por. rozdz. 6). Na podstawie zachowanych pozostałości odzieży grobowej – habitu z kapturem należy sądzić, że był to grób duchownego – zakonnika datowany na XVIII (?) wiek.

Krypta 3

W 2017 roku podjęto prace w zamurowanej krypcie 3, znanej ze źródeł jako „biskupów unickich” (por. ryc. 3.1)⁹. Rozebrano wtórne przemurowania z cegieł odślaniając dwa wejścia: północne i zachodnie. Znaleziono tam trzy trumny z drewna ustawione na kredowej wyrównanej podłodze określone umownie (ze względu na zdeponowanie w ich wnętrzu bardzo różnych i licznych pochówków) jako groby 72–74 (ryc. 3.9). W trzech trumnach zmieściły się pozostałości szczątków ponad 50 osób (głównie mężczyzn, ale także kobiet i dzieci), pozostałości ubiorów grobowych, wyposażenie oraz nawet gruz i śmieci! Trumny z rozbitymi wiekami ustawiono zgodnie z przyjętą orientacją dla osób duchownych głowami od wschodu. Przy ścianie zachodniej krypty natomiast wrzucono luźne deski z innych trumien. Taki stan obiektów grobowych sprawiał bardzo dużą trudność dla zespołu badawczego w zakresie przeprowadzenia eksploracji i dokumentacji.

Grób 72 znajdował się w pobliżu północnego wejścia do krypty (ryc. 3.22–3.27, por. ryc. 3.1). Skrzynia trumny od strony północnej stała na prowizorycznym murku

⁸ S. Gołub, *Bazylika pw. Narodzenia NMP w Chełmie – Krypty. Ul. Lubelska 2. Stanowisko 1. Dokumentacja z prac archeologicznych – architektonicznych przeprowadzonych w sezonie 2018*, Chełm 2018, s. 15, maszynopis w archiwum WUOZ w Lublinie Delegatury w Chełmie.

⁹ S. Gołub, *Bazylika.....*, 2017, *op. cit.*; S. Gołub, B. Borowska, M. Mąka, *Próba.....*, 2020, *op. cit.*, s. 33–34.

składającym się z trzech warstw luźno ułożonych cegieł, a jej szczyt górny dostawiony był do ściany wschodniej krypty. Wieko zostało rozbite i położone na trumnach grobów 73 i 74. Ze względu na zachowane zdobienia i ornament szczytów trumna jako jedyna zachowana w całości wymaga krótkiego omówienia. W przekroju poprzecznym sześciokątna była łączona przy pomocy kołków z drewna. Całość była obita cienką tkaniną umocowaną na narożnikach taśmą z metalowymi nićmi o szerokości ok. 10 mm przybita dużymi okrągłymi ćwiekami z brązu o średnicy ok. 10 mm. Na wieku w pobliżu szczytu od strony głowy wycięto prostokątny otwór o wymiarach 175 × 145 mm, w którym pierwotnie znajdowała się szybka z cienkiego szkła (nie zachowała się)¹⁰.

Na szczycie od strony głowy zdobienia i litery wykonano małymi ćwiekami z brązu o średnicy ok. 6 mm. W części środkowej znajduje się stylizowany kwiat, nad nim dwie litery A i P (Atanazy Pakosta) a po obu stronach w części środkowej kielicha kwiatu źle zachowane litery (po lewej K, po prawej trudna do identyfikacji).

Natomiast na szczycie od głowy na środku podobną techniką przy użyciu ćwieków małych i dużych wykonano napis ozdobnymi literami I H S (grecki skrót imienia Jezus). Na belce litery H oparto krzyż czteroramienny (w typie kawalerskiego – odmiany maltańskiego, w którym ramiona symbolizują cztery cnoty), a pod belką litery H stylizowane serce Jezusa przebite trzema gwoździami¹¹.

Trumna została poddana konserwacji i znajduje się na ekspozycji w miejscu znalezienia.

Wewnątrz skrzyni znajdowało się całkowicie przemieszane zasypisko kości ludzkich, resztek odzieży grobowej i wyposażenia, ziemi, kawałków desek, a nawet śmieci. Pod trumną między murkiem a grobem 73 znajdowało się kolejne zasypisko ze szczątkami kostnymi, fragmentami tkanin (m.in. rękawicą), gałązkami świerku, kawałkami gazet w języku rosyjskim i ziemią (por. ryc. 3.26).

Podczas przesiewania drobnego zasypiska, pozostałego po eksploracji grobu 72, zbieranego do oznaczonych worków, znaleziono sygnet pieczętny ze złota z herbem Abdank i biskupimi insygniami, który należał do biskupa Porfiriusza Skarbka-Ważyńskiego (por. rozdz. 9, nr kat. 2).

Z wyposażenia biskupów unickich zachowały się między innymi: sutanna, felonion, omoforon, epitachelion, narękawki, pończochy długie i krótkie, czy trzewiki z jedwabiu (por. rozdz. 8 i aneks I).

Z innych zabytków należących do osób świeckich znaleziono: spódnice, czechman, fragmenty obuwia ze skóry, kłamy z metalu (por. rozdz. 9).

Z wyników badań antropologicznych wynika, że w trumnie znajdowały się szczątki kostne minimum 18 osobników dorosłych (zarówno mężczyzn jak i kobiet) oraz dwójki dzieci *infans I* (por. rozdz. 6).

¹⁰ Wśród zabytków z wypełniska trumny 74 znaleziono prostokątną drewnianą ramkę do osadzenia okrągłej szybki (zachowały się 3 fragmenty szkła), która mogła pochodzić z wieka trumny 74 (por. rozdz. 9, nr kat. 17).

¹¹ R. Niedźwiadek, *Pochówki w kościele pojezuickim p.w. św. Jana w Lublinie jako przykład szlacheckiej obrzędowości pogrzebowej z okresu staropolskiego*, [w:] *Lublin przez wieki. Szkice z badań archeologicznych*, red. E. Banasiewicz-Szykuły, Lublin 2004, s. 107–129, ryc. 4. Zbliżony rysunek serca (trzy gwoździe wychodzą ze środka, w chełmskim z góry); R. Niedźwiadek, *Kościół pw. Jana Chrzciciela i Jana Ewangelisty w Lublinie. Bazylika oo. Jezuitów – dawniej i archikatedra – dziś*, [w:] *Kościół i klasztory Lublina w świetle badań archeologicznych*, red. E. Banasiewicz-Szykuły, Lublin 2012, s. 109–138, ryc. 8.

Na podstawie zachowanej trumny z inicjałami można wnioskować, że w trumnie został pochowany biskup Atanazy Pakosta, zmarły w 1625 roku, a dołożono do niego pochówek drugiego biskupa Porfiriusza Skarbka-Ważyńskiego, zmarłego w 1804 roku.

Warto zwrócić uwagę na trudności w lokalizacji pochówku biskupa Atanazego Pakosty. Zachowała się trumna, ale w innym miejscu niż wskazane w testamencie. Biskup zażyczył sobie, aby został pochowany nie w ziemi ale na wirzchu, sklepiczek przymurowawszy proszę oraz wskazał jako miejsce pochówku przy prawej, albo liwej stronie muru w Chorze¹². Dlatego należy sądzić, że ta trumna (gr. 72) została wtórnie przeniesiona do krypty 3 w okresie II wojny światowej.

Podczas badań wnętrza bazyliki w 2015 roku przy zdjęciu starej posadzki stwierdzono, że w przestrzeni pod chórem od strony południowej nie ma śladów konstrukcji krypty, natomiast od strony północnej znajdowała się zniszczona krypta, którą zapewne podczas budowy katedry w XVIII wieku rozebrano. Poza gruzem nie znaleziono pochówków, ani zniszczonych trumien. Być może tam w starszej chronologicznej cerkwi zlokalizowany był pochówek biskupa Atanazego Pakosty, którego trumnę przeniesiono do nowej krypty 3¹³.

Grób 73 znajdował się pomiędzy 72 (od północnej strony), a 74 (od południowej strony) (ryc. 3.22–3.23, 3.27–3.31, por. ryc. 3.1). Bardzo zniszczona trumna w przekroju poprzecznym sześciokątna łączona przy pomocy kołków z drewna ustawiona była szczytem górnym do ściany wschodniej. Pozostałości resztek cienkiej tkaniny wskazują, że była obita cienką tkaniną, a na krawędziach miała taśmę z metalowych nici przymocowaną ozdobnymi ćwiekami ze stopu mosiądzu lub brązu (por. aneks II). Wewnątrz skrzyni znajdowało się całkowicie przemieszane zasypisko kości ludzkich, resztek odzieży grobowej i wyposażenia, ziemi, a nawet śmieci.

Z wyposażenia biskupów unickich zachowały się między innymi: zniszczona mitra (por. ryc. 3.29), nakrycia głowy – w tym skufia (por. ryc. 3.30), pończochy, rękawice, szkaplerz (por. 3.30), fragmenty poduszki, sutanna itd. (por. rozdz. 8, 9 i aneks I).

Z wyników badań antropologicznych wynika, że w trumnie znajdowały się szczątki kostne 19 osobników, w tym 15 osób dorosłych, trójki dzieci i jednego osobnika młodocianego (por. rozdz. 6).

Na podstawie zachowanych pozostałości odzieży grobowej można sądzić, że w trumnie został pochowany biskup i wtórnie może drugi w okresie XVII–XVIII wieku.

Grób 74 (ryc. 3.32–3.35, por. ryc. 3.1) znajdował się w narożniku południowo-wschodnim krypty i był dostawiony do jej ściany południowej. Wyróżniała go tak jak w grobie 72 bogato zdobiona trumna: zewnętrzna z drewna i prawie zupełnie rozłożona wewnętrzna z metalu. W dużym stopniu zniszczona skrzynia trumny zewnętrznej w przekroju poprzecznym sześciokątna była łączona przy pomocy kołków z drewna i ustawiona szerszym szczytem (od głowy) do ściany wschodniej. Zachowała się deska boczna skrzyni i wspomniany szczyt. Były obite cienkim materiałem, który nie zachował się i zdobione dwoma wyciętymi poziomymi rowkami o szerokości ok. 25

¹² A. Gil, *Testament unickiego biskupa chełmskiego i bełskiego Atanazego Pakosty z 1625 r.*, „Zamojsko – Wołyńskie Zeszyty Muzealne”, t. I, 2003. „Sklepiczek” oznacza mały grób murowany z reguły o sklepieniu kołbkowym.

¹³ Planowane jest wydanie ostatniej części badań cerkwi katedralnej.

mm i głębokości 14–15 mm (w kształcie litery V). Na materiał w rowki włożono wąskie taśmy o szerokości ok. 5 mm, które przybito małymi ćwiekami z brązu o średnicy ok. 8 mm, a nad górnym rowkiem była przybita kolejna taśma z frędzlami (por. ryc. 3.32, 3.33). Na desce bocznej skrzyni znajdował się jeden cały ozdobny uchwyt do transportu wykonany z mosiądzu cynkowego z dwoma wytłaczanymi ozdobnymi podkładkami z blachy żelaznej (drugi uchwyt fragmentarycznie (por. aneks II). Dodatkowo na szczycie poza opisanymi wyżej poziomymi rowkami w części dolnej zachował się podwójny napis IHS wykonany wąską taśmą przybitą ćwiekami z brązu. Górna część szczytu wieka nie zachowała się, ale prawdopodobnie znajdował się na nim krzyż, może podobny jak w trumnie 72 (por. ryc. 3.33)¹⁴. Wśród zabytków z wypełniska zachowała się ramka z drewna do osadzenia w okrągłej szybki, która może pochodzić ze zniszczonego wieka trumny 74 (por. rozdz. 9, nr kat. 17).

Pod trumną także wystąpiły fragmenty desek trumiennych, szczątki kostne, drobne kawałki tkanin, uchwyt trumny z metalu i pasyjka.

Z wyposażenia biskupów zachowały się między innymi: pończochy, rękawice, fragment skufii z wyhaftowanym wizerunkiem świętego (pasujący do wcześniej znalezionej w trumnie 73 – por. ryc. 3.35), dwie piuski, dwie klamry ze srebra do trzewików ze skóry, sutannę, epitachelion, szkaplerz itp. (por. rozdz. 8, 9).

Z innych zabytków należących do kobiet/y znaleziono fragmenty skórzanych trzewików z metalową klamrą wysadzaną kamieniami (por. rozdz. 8, 9 i aneksy I, II).

Jedynie w tej trumnie na dnie zachował się w układzie anatomicznym zniszczony pochówek biskupa unickiego w ubraniu.

Z wyników badań antropologicznych wynika, że w trumnie znajdowały się szczątki kostne minimum 11 osobników, w tym ośmiu osób dorosłych (sześciu mężczyzn, dwóch kobiet), dwójki dzieci i mężczyzny w starszym wieku powyżej 60 lat (por. rozdz. 6).

Na podstawie zachowanych pozostałości odzieży grobowej i trumny można sądzić, że został w niej pochowany biskup w okresie XVII lub XVIII wieku, w części górnej znalazły się szczątki kostne i odzież grobowa duchownych unickich i może innego biskupa.

Zastanawiającym zabytkiem późnym chronologicznie w stosunku do innych jest para klamer ze srebra do trzewików duchownego – biskupa, które można datować na wiek XIX (1856–1896) (por. rozdz. 8, szczegółowy opis w rozdz. 9).

Korytarz przed zachodnim wejściem krypty 3

Od zachodniej strony filara będącego narożnikiem krypty 3 odnotowano anomalię w opisywanych na wstępie odwiertach: 47 i 48 (por. ryc. 3.2). W celu jej rozpoznania zdjęto posadzkę i założono wykop odslaniając orientowaną w kierunku wschód-zachód, z lekkim odchyleniem na południowy wschód jamę grobową (grób 92), w planie w kształcie nieregularnego prostokąta o zaokrąglonych narożnikach (225 × 60 cm),

¹⁴ M. Grupa, D. Grupa, T. Kozłowski, M. Krajewska, M. Majorek, M. Nowak, M. Przymorska-Sztuczka, A. Wojciechowska, T. Dudziński, *Tajemnice szczuczynskich krypt*, t. II, Grajewo–Toruń. 2014, s. 122, fot. 16. Szczyt trumny nr 31 ma bardzo zbliżony ornament.

wyciętą w twardej kredzie (por. ryc. 3.1)¹⁵. Grób zawierał źle zachowany w dużym stopniu skalcydowany pochówek złożony w zniszczonej trumnie z drewna (w przekroju poprzecznym sześciokątnej) (ryc. 3.36–3.37, por. ryc. 3.1). Trumna była łączona przypuszczalnie przy pomocy kołków z drewna, które nie zachowały się. Pierwotnie zmarły leżał na wznak, głową od wschodu, z rękoma zgiętymi w łokciach i złożonymi na brzuchu. Na czaszce zachował się fragment tkaniny, przypuszczalnie kaptura (ryc. 3.37). Niewielkie fragmenty bardzo zniszczonej tkaniny występowały do wysokości kolan (habit zakonnika?). W pobliżu dłoni zachowały się jedwabne mankiety z metalowymi haftkami. Na dnie trumny znaleziono monetę z 1776 roku (1/2 kreutzera).

Z wyników badań antropologicznych wynika, że w grobie pochowano mężczyznę zmarłego w wieku 65–70 lat *senilis* (por. rozdz. 6). Na podstawie zachowanych pozostałości odzieży grobowej i trumny należy sądzić, że był to grób duchownego – zakonnika wyższej rangi (?), datowany na XVIII wiek.

Wnioski końcowe

Po przeprowadzonych badaniach można dokonać wstępnego podziału obrządku pogrzebowego duchownych i biskupów unickich w kryptach na trzy grupy. Dotyczy on okresu XVII i XVIII wieku. Do analizy włączono 13 omówionych wcześniej grobów i 2 groby z krypty 4 (46, 49), które Natalia Jędruszczak omawia w rozdziale 4. Groby jak wynika z planu charakteryzował pewien porządek, tylko w jednym wypadku wystąpił odnotowano nakładanie się jednej trumny nad drugą, preferowano jednak głównie przestrzeń w pobliżu ołtarza i ikony Matki Boskiej Chełmskiej (krypty 1, 3 i 4) (por. ryc. 3.1). Należy podkreślić, że wszystkie badane groby były orientowane albo wschód-zachód (siedem), albo północ-południe (osiem), z przestrzeganiem w wypadku duchownych wyższej rangi i biskupów regułą (kanonem) ustawiania trumny głową od wschodu¹⁶. Odstępstwo w przypadku grobu F. Kaube jest wyjaśnione w rozdziale 4. Natomiast jak sądzi W. Hupało orientacja północ-południe także była stosowana w pochówkach osób duchownych¹⁷. Podobnie przestrzegano kanonu ułożenia skrzyżowanych rąk na brzuchu, w kilku przypadkach zaobserwowano ułożenie jednej ręki wzdłuż ciała, ale raczej wynika to z ich wtórnego przemieszczenia.

Do pierwszej należy pięć grobów trumiennych, gdzie trumny stawiano bezpośrednio na kredowych podłogach wewnątrz poszczególnych krypt (46, 49 – krypta 4, 72–74 – krypta 3). Niestety podczas ich „porządkowania” w różnych okresach, w czasie prac remontowych, a szczególnie w czasie II wojny światowej w dużej części zostały wtórnie zdeponowane w kilku kryptach, które zamurowano. Wszystkie groby są orientowane (wschód-zachód), mają bogato zdobione trumny w przekroju poprzecznym sześciokątne, łączone kołkami z drewna. W dwóch odnotowano malowanie, w trzech zdobienie przy pomocy taśm i ćwieków. Zachowane pochówki zmarłych duchownych i biskupów wyróżniają się zróżnicowaną i wykwinną odzieżą grobową. Wyposażenie zmarłych w inne przedmioty liturgiczne jest stosunkowo ubogie (dwa krzyżyki i szkaplerze).

¹⁵ S. Gołub, *Bazylika...* 2018, *op. cit.*, s. 14.

¹⁶ E. Dąbrowska, *Sredniowieczny ceremoniał pogrzebowy wyższego duchowieństwa polskiego*, [w:] *Studium z dziejów mentalności średniowiecznej*, red. E. Dąbrowska, „Colectio archeologica, historia et ethnologica”, t. 2, Warszawa 2008, s. 13–38.

¹⁷ W. Hupało, 2016, *op. cit.*, s. 163.

Wyróżnia się zdecydowanie krypta 3, znana ze źródeł pisanych jako „krypta biskupów”. Znalaziono tam trzy trumny z drewna określone umownie ze względu na wtórne zdeponowanie w ich wnętrzu bardzo dużych ilości przemieszanych pochówków różnych osób jako groby 72–74 (ponad 50 osobników – mężczyzn, kobiet i dzieci). Wieka zostały rozbite, a zawartość wielokrotnie przerzucona i splądrowana podczas szukania kosztowności. Na podstawie znalezionej i zakonserwowanej dużej ilości odzieży grobowej należącej do duchownych unickich ustalono, że pochowano w nich przynajmniej czterech biskupów. Dwie osoby udało się zidentyfikować z imienia i nazwiska. Pierwszym jest Atanazy Pakosta, który zmarł w 1625 roku (zachowała się oryginalna trumna nr 72 z jego inicjałami na szczycie od strony nóg). Drugi to Porfiriusz Skarbek-Ważyński, który zmarł w 1804 roku (na podstawie znalezionej sygnety pieczętnego ze złota z herbem Abdank i biskupimi insygniami – kapelusz i chwosty). Brak podstaw do ustalenia, czy został pochowany wtórnie w trumnie grobu 72, czy w przemieszanym wypełnisku grobu 73.

Podobnie ważna w analizie pochówków duchownych unickich jest krypta 4, gdzie na poziomie podłogi zidentyfikowano rektora seminarium unickiego Faustyna Kaubego, który zmarł w 1791 roku oraz księdza Piotra Ciszewskiego, który zmarł w 1810 roku (por. rozdz. 4)¹⁸.

Do grupy drugiej należy sześć grobów trumiennych jamowych (35–37, 92–94). W podłogach krypt wykopywano lub wycinano do głębokości 100–120 cm głębokie prostokątne jamy z wyrównanym dnem, w które wkładano trumny i zasypywano. Jedynie one nie mają śladów zniszczeń i rabunku. Wszystkie groby są orientowane (cztery południe-północ, dwa wschód-zachód). Znajdowały się w nich trumny bez zdobień, cztery w przekroju poprzecznym czworokątne, dwa sześciokątne, łączone kołkami z drewna. Zachowane pochówki zmarłych duchownych i biskupów wyróżniają się zróżnicowaną odzieżą grobową (dwa habity, sutanna), a tylko w jednym grobie znaleziono poduszkę. Wyposażenie zmarłych w inne przedmioty liturgiczne jest (dwa szkaplerze i krzyżyk z drewna z nietypową pasyjką).

Pozostałości wyposażenia, głównie odzieży grobowej wskazują, że należały do kapłanów lub zakonników. Jeden grób nr 94 zidentyfikowano jako prawdopodobnie należący do biskupa Jakuba Suszy, zmarłego w 1687 roku (por. rozdz. 5).

Do grupy trzeciej należą cztery groby trumiennie określone jako wtórne groby jamowe (75–78). Trzy trumny (jedna nie zachowała się), ustawiono na podłodze krypty nr 1, a potem może ze względu na ich proces rozkładu lub podczas prac remontowych płytko przysypano rumoszem kredowym. Groby są orientowane południe-północ. Do dużej trumny w przekroju poprzecznym sześciokątnej zawierającej przypuszczalnie pochówek duchownego dołożono przemieszane szczątki dwóch innych osób. Pozostałe dwie trumny były w przekroju poprzecznym czworokątne.

Wyposażenie zmarłych w inne przedmioty liturgiczne jest bardzo ubogie (szkaplerz, medalik i krzyżyk z metalu, ale w jednym grobie).

Należy pamiętać, że w Bazylice istniała czwarta grupa pochówków w tej publikacji nie omawiana. Stanowią ją oddzielne konstrukcje grobowe z cegieł lub kamieni

¹⁸ Autorka wyjaśnia rozbieżności roku śmierci księdza występujące w źródłach historycznych. Jedne podają 1809, inne 1810 r.

(małe krypty, tzw. sklepy), które zostały odkryte i zbadane w części środkowej i północnej kościoła, którą przygotowujemy do publikacji.

Kilka zdań trzeba poświęcić opisywanym trumnom. Były głównie zdobione tkaninami, taśmami i ćwiekami. Mało było trumien malowanych (trzy). Trumny z grobów jamowych były znacznie skromniejsze, co ciekawe w żadnej nie zachowały się metalowe uchwyty do transportu. Wynika z tego, że zamawiając określoną trumnę wiedziano jaki będzie rodzaj grobu: ziemny (jama grobowa w tym wypadku w kredzie) czy naziemny.

Z przedstawionej charakterystyki kilkunastu grobów wynika, że obrządek pogrzebowy duchownych (wśród których zidentyfikowano zakonników przypuszczalnie z klasztoru bazylianów, proboszczów, rektora seminarium) i biskupów unickich pochowanych w katedrze był bardzo zróżnicowany, ale w sposób ścisły przestrzegano kanonu orientowania grobów. W ornamentyce trumien zwyczajnie stosowane w kościele łacińskim przyjęto dla kościoła łacińskiego¹⁹. Pewne zasadnicze różnice występowały w odzieży grobowej zwłaszcza biskupów (por. rozdz. 8), chociaż i w tym wypadku następowało częściowe zunifikowanie (por. rozdz. 2). Datowanie przebadanych i omówionych grobów zawiera się w przedziale XVII do XIX wieku. Należy podkreślić, że dużą trudnością w badaniach obrządku pogrzebowego był bardzo zły stan grobów powierzchniowych. Prawie wszystkie były zniszczone przez rabunki w czasie wojen oraz tzw. porządkowanie w czasie remontów i II wojny światowej. Wiele elementów odzieży grobowej i wyposażenia zostało ukradzionych lub zniszczonych, a układy anatomiczne zostały zaburzone.

Według Andrzeja Gila w latach 1596–1804 w chełmskiej diecezji unickiej władzę sprawowało 17 rządców, z których 10 zmarło w Chełmie (por. rozdz. 2)²⁰. Nie ustalono jeszcze, który z nich zostali na pewno pochowani w chełmskiej katedrze. Dotychczas w wyniku badań archeologicznych i interdyscyplinarnych odkryto prawdopodobne groby pięciu lub sześciu rządców, w tym trzech zidentyfikowanych biskupów oraz dwóch zidentyfikowanych duchownych, co jest ważnym osiągnięciem zespołu badawczego.

¹⁹ A. Drążkowska A. *Odzież i insygnia grobowe biskupów przemyskich obrządku łacińskiego*, Toruń 2014.

²⁰ A. Gil, *Chełmska diecezja unicka 1596–1810. Dzieje i organizacja*, Lublin 2005.

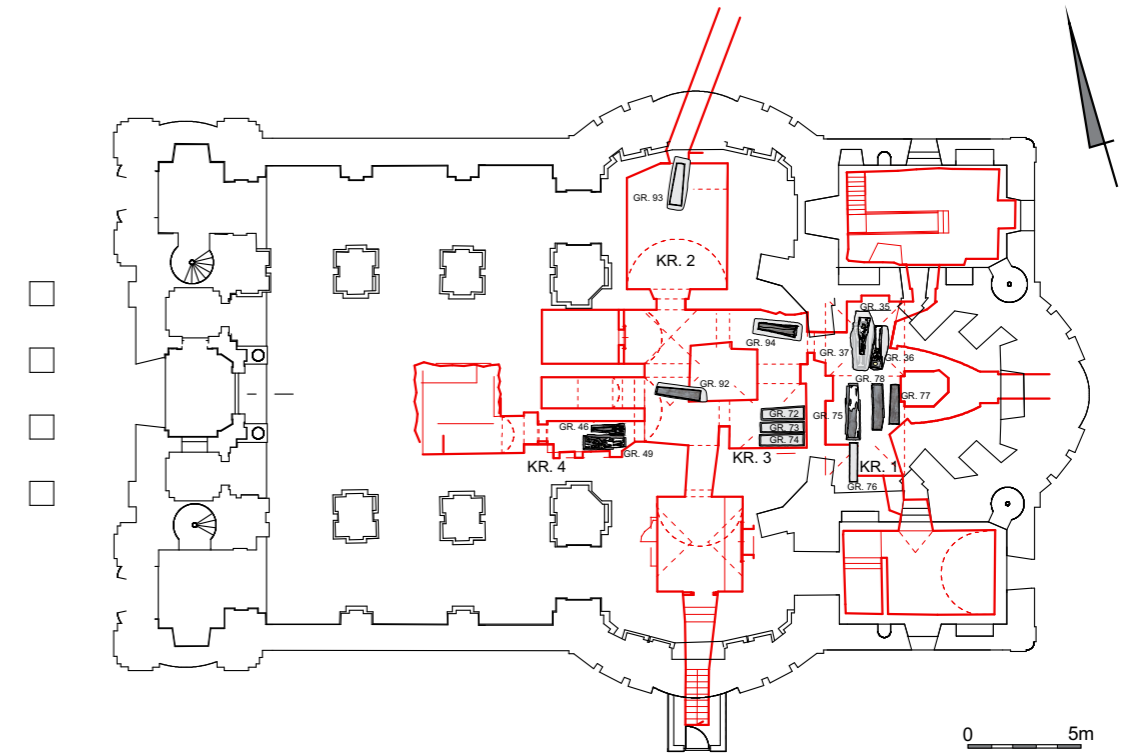
Summary

A total of thirteen graves were located and examined in crypts Nos. 1–3 and the corridors between them. These can be divided into three groups.

The first included coffin graves, where coffins were placed on the chalk floors inside the individual crypts. Unfortunately, during their 'tidying up' at various times, during restoration work, and especially during the Second World War, they were largely re-deposited in several crypts, which were walled up. Crypt No. 3, known from written sources as the 'bishops' crypt', stands out against this background. Three wooden coffins were found there, conventionally defined due to the re-deposition of very large numbers of mixed burials of different individuals inside them as graves Nos. 72–74 (over 47 individuals - men, women, and children). The coffins were orientated east-west. The lids were smashed and the contents were thrown over and looted while searching for valuables. Based on a large number of grave clothing belonging to the Uniate clergy found and preserved, it was determined that at least four bishops were buried in them. Two people could be identified by name. The first is Athanasius Pakosta, who died in 1625 (the original coffin with his initials on the top has survived). The second is Porfiriusz Skarbek-Ważyński, who died in 1804 (based on the found seal signet of gold of the Abdank coat of arms and the bishop's insignia - a hat and tassels).

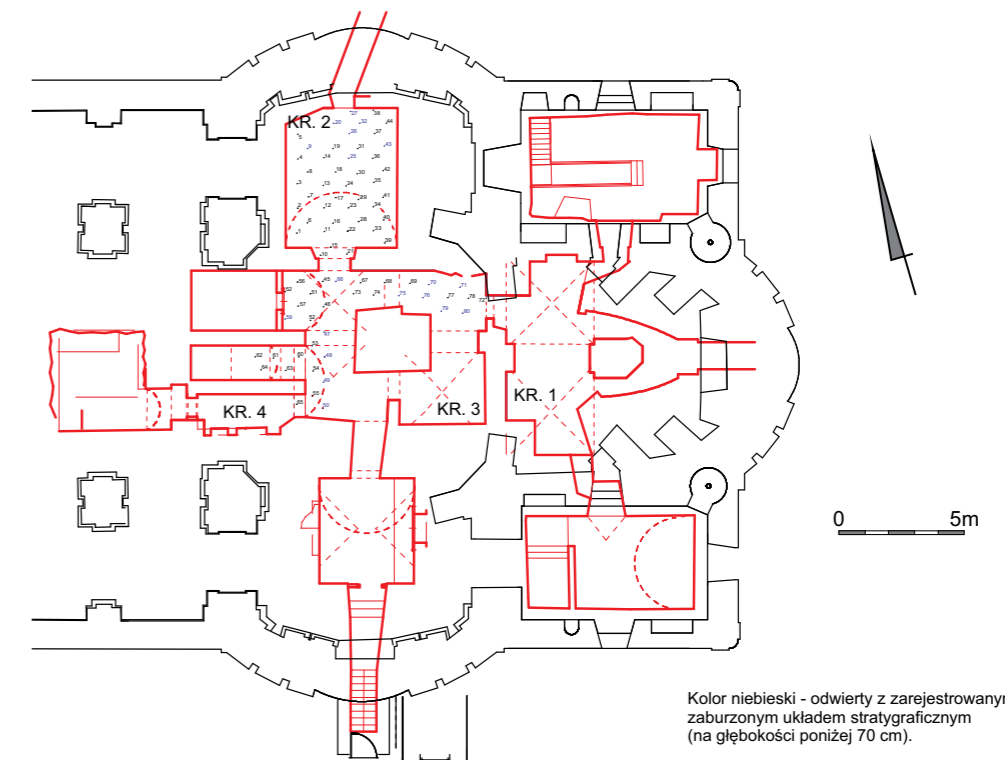
The second group includes six coffin cavity graves (Nos. 35–37, Nos. 92–94). In the floors of the crypts, deep rectangular pits with levelled bottoms were dug or cut to a depth of 100–120 cm, into which coffins were placed and backfilled. These are the only ones with no signs of destruction or robbery. All graves are oriented (four south-north, two east-west). Remains of furnishings, mainly grave clothing, indicate that they belonged to priests or monks. One grave, No. 94, was identified as probably belonging to Bishop Jakub Susza, who died in 1687 (cf. chap. 5).

The third group includes four coffin graves identified as secondary pit graves (Nos. 75–78). Three of the coffins (one has not survived), were placed on the floor of crypt No. 1, and then perhaps due to their decay process or during restoration work, shallowly covered with chalk rubble. The graves are oriented south-north. The large coffin presumably containing the burial of a clergyman was joined by the mixed-up remains of two other individuals.

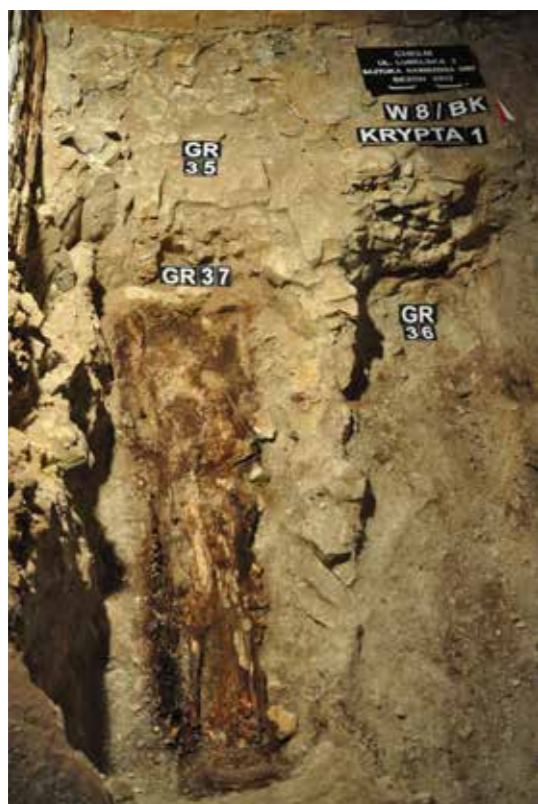
Ryc. 3.1. Krypty 1–4. Lokalizacja grobów: 35–37, 46, 49, 72–78, 92–94. Oprac. S. Gołub, rys. R. Ratajczak

Fig. 3.1. Crypts 1–4; location of graves: 35–37, 46, 49, 72–78, 92–94. Developed by S. Gołub, R. Ratajczak

Ryc. 3.2. Krypty 1–4. Plan odwiertów 1–80. Rys. M. Maziarczuk, J. Ostapkowicz, przerys komputerowy R. Ratajczak

Fig. 3.2. Crypts 1–4. Plan of boreholes 1–80. Fig. M. Maziarczuk, J. Ostapkowicz, computer redrawing by R. Ratajczak

Ryc. 3.3. Krypta 1. Widok grobów 35–37 w części północnej. Fot. S. Gołub

Fig. 3.3. Crypt 1. View of graves 35–37 in the northern part. Photo: S. Gołub

Ryc. 3.4. Krypta 1. Gr. 35. Widok źle zachowanej trumny i szkieletu. Fot. S. Gołub

Fig. 3.4. Crypt 1. Gr. 35. View of a badly preserved coffin and skeleton. Photo: S. Gołub

Ryc. 3.6. Krypta 1. Gr. 36 – po zdjęciu wieka podczas eksploracji. Epitachelion z naszytymi krzyżami. Fot. S. Gołub

Fig. 3.6. Crypt 1. Gr. 36 – after removing the lid during exploration. Epitachelion with crosses sewn on. Photo: S. Gołub

Ryc. 3.5. Krypta 1. Gr. 36. Widok trumny z częściowo zachowanym płaskim wiekiem. Fot. S. Gołub

Fig. 3.5. Crypt 1. Gr. 36. View of a coffin with a partially preserved flat lid. Photo: S. Gołub

Ryc. 3.7. Krypta 1. Gr. 36 – podczas eksploracji. Palka z wyszytym wzorem. Fot. S. Gołub

Fig. 3.7. Crypt 1. Gr. 36 – during exploration. Stilt with embroidered design. Photo: S. Gołub

Ryc. 3.8. Krypta 1. Gr. 36 – widok źle zachowanej czaszki leżącej na poduszce. Wokół wióry z drewna i warstwa ziół. Fot. S. Gołub

Fig. 3.8. Crypt 1. Gr. 36 – view of a badly preserved skull lying on a pillow. Surrounded by wood shavings and a layer of herbs. Photo: S. Gołub

Ryc. 3.9. Krypta 1. Gr. 37. Widok częściowo skalcydowanego szkieletu po odczyszczeniu. Fot. S. Gołub

Fig. 3.9. Crypt 1. Gr. 37. View of a partially calcified skeleton after cleaning. Photo: S. Gołub

Ryc. 3.10. Krypta 1. Gr. 37. Negatyw krzyżyka z pasyjką w okolicy lewej dłoni zmarłego. Fot. S. Gołub

Fig. 3.10. Crypt 1. Gr. 37. Negative of a little cross near the left hand of the deceased. Photo: S. Gołub

Ryc. 3.11. Krypta 1. Widok grobów 75-78 w części południowej po wstępnym odczyszczeniu. Fot. S. Gołub

Fig. 3.11. Crypt 1. View of graves 75-78 in the southern part after preliminary cleaning. Photo: S. Gołub

Ryc. 3.12. Krypta 1. Widok odczyszczonych szkieletów w grobach 75, 77, 78. Fot. S. Gołub

Fig. 3.12. Crypt 1. View of cleaned skeletons in graves 75, 77, 78. Photo: S. Gołub

Ryc. 3.14. Krypta 1. Grób 75. Dolny szkielet. Widoczne kości lewej ręki w skórzanej długiej rękawicze. Fot. S. Gołub

Fig. 3.14. Crypt 1: Grave 75: Lower skeleton. Visible bones of the left hand in a leather long glove. Photo: S. Gołub

Ryc. 3.13. Krypta 1. Grób 75. Częściowo zachowany szkielet w pozycji anatomicznej z kośćmi nóg drugiego osobnika. Widoczne fragmenty odzieży grobowej ze skóry. Fot. S. Gołub

Fig. 3.13. Crypt 1. Grave 75. Partially preserved skeleton in anatomical position with leg bones of a second individual. Visible fragments of grave clothing made of leather. Photo: S. Gołub

Ryc. 3.15. Krypta 1. Grób 75. Dolny szkielet. Zbliżenie górnej części rękawiczki z zachowanymi kośćmi. Fot. S. Gołub

Fig. 3.15. Crypt 1: Grave 75. Lower skeleton. Close-up of the upper part of the glove with preserved bones. Photo: S. Gołub

Ryc. 3.16. Krypta 1. Grób 75. Dolny szkielet. Zbliżenie na bardzo źle zachowany relikwiarz z medalikiem.
Fot. S. Gołub

Fig. 3.16. Crypt 1: Grave 75. Lower skeleton. Close-up of a very badly preserved reliquary with a medallion.
Photo: S. Gołub

Ryc. 3.18. Krypta 1. Gr. 78. Znacznie uszkodzony i skalcydowany szkielet mężczyzny w układzie anatomicznym, z podwiązaną tkaniną żuchwą. Widoczny destrukcja szkaplerza (?) Fot. S. Gołub

Fig. 3.18. Crypt 1. Gr. 78. Significantly damaged and calcified skeleton of a man in anatomical arrangement, with the mandible tied up with a cloth. Visible destruction of a scapular (?) Photo: S. Gołub

Ryc. 3.17. Krypta 1. Gr. 76. Częściowo uszkodzony szkielet mężczyzny w układzie anatomicznym, z widoczną drugą czaszką.
Fot. S. Gołub

Fig. 3.17. Crypt 1. Gr. 76. Partially damaged male skeleton in anatomical arrangement, with second skull visible. Photo: S. Gołub

Ryc. 3.19. Krypta 1. Gr. 78. Pod prawą kością udową widoczny destrukcja futerału ze zniszczonymi okularami lub binoklami. Fot. S. Gołub

Fig. 3.19. Crypt 1. Gr. 78. Destruction of a case with destroyed spectacles or pince-nez visible under the right femur. Photo: S. Gołub

Ryc. 3.20. Krypta 2. Gr. 93. Widok źle zachowanego szkieletu mężczyzny z pozostałościami tkanin. Fot. S. Gołub

Fig. 3.20. Crypt 2. Gr. 93. View of a badly preserved male skeleton with fabric residues. Photo: S. Gołub

Ryc. 3.21. Krypta 2. Gr. 93. Fragment kaptura na czaszce i pozostałości ubioru. Fot. S. Gołub

Fig. 3.21. Crypt 2. Gr. 93. Part of the hood on the skull and remains of clothing. Photo: S. Gołub

Ryc. 3.22. Krypta 3. Widok grobów 72-74 po rozebraniu zamurowanego wejścia od północy. Fot. S. Gołub

Fig. 3.22. Crypt 3. View of graves 72-74 after dismantling the bricked-up entrance from the north. Photo: S. Gołub

Ryc. 3.23. Krypta 3. Widok grobów 72-74 po rozebraniu zamurowanego wejścia od zachodu. Fot. S. Gołub

Fig. 3.23. Crypt 3. View of graves 72-74 after dismantling the bricked-up entrance from the west. Photo: S. Gołub

Ryc. 3.24. Krypta 3. Grób 72 po eksploracji stropowego zasypiska kości i tkanin. Fot. S. Gołub

Fig. 3.24. Crypt 3. Grave 72 after exploration of the ceiling burial pit of bones and fabrics. Photo: S. Gołub

Ryc. 3.25. Krypta 3. Grób 72 po eksploracji zawartości trumny. Za murkiem z cegieł widoczne kolejne zasypisko kości ludzkich, gruzu, śmieci i tkanin. Fot. S. Gołub

Fig. 3.25. Crypt 3. Grave 72 after exploration of coffin contents. Behind the brick wall, another burial pit of human bones, debris, rubbish, and fabrics is visible. Photo: S. Gołub

Ryc. 3.26. Krypta 3. Grób 72. Zasypisko pod trumną z widoczną rękawiczką z jedwabnej dzianiny. Fot. S. Gołub

Fig. 3.26. Crypt 3. Grave 72. Burial pit under the coffin with a visible silk-knitted glove. Photo: S. Gołub

Ryc. 3.27. Krypta 3. Grób 72 po eksploracji. Za nim widoczna całkowicie przemieszana zawartość (zasypisko) zniszczonej trumny grobu 73. Na podłodze z kredy jeden ze znalezionych szkaplerzy. Fot. S. Gołub

Fig. 3.27. Crypt 3. Grave 72 after exploration. Behind it, the completely shuffled contents (burial pit) of the destroyed coffin of grave 73 can be seen. On the chalk floor one of the found scapulars. Photo: S. Gołub

Ryc. 3.28. Krypta 3. Grób 73 w trakcie eksploracji zasypiska. Widoczne tkaniny i nakrycie głowy ściągnięte ze szkieletów. Fot. S. Gołub

Fig. 3.28. Crypt 3. Grave 73 during exploration of the burial pit. Visible textiles and headgear pulled from the skeletons. Photo: S. Gołub

Ryc. 3.29. Krypta 3. Grób 73 w trakcie eksploracji zasypiska. W okolicy szczytu górnego skrzyni widoczne nagromadzenie czaszek i mitra bizantyjska. Fot. S. Gołub

Fig. 3.29. Crypt 3. Grave 73 during exploration of the burial pit. An accumulation of skulls and a Byzantine mitre are visible near the upper top of the chest. Photo: S. Gołub

Ryc. 3.30. Krypta 3. Grób 73 w trakcie eksploracji zasypiska. W skupisku widoczna czaszka z nakryciem głowy. Fot. S. Gołub

Fig. 3.30. Crypt 3. Grave 73 during exploration of the burial pit. A skull with headgear is visible in the cluster. Photo: S. Gołub

Ryc. 3.31. Krypta 3. Grób 73 w trakcie eksploracji zasypiska. W skupisku czaszek widoczna kolejna rękawiczka i nakrycie głowy – skufia. Fot. S. Gołub

Fig. 3.31. Crypt 3. Grave 73 during exploration of the burial pit. Another glove and headgear - skufia - are visible in the cluster of skulls. Photo: S. Gołub

Ryc. 3.32. Krypta 3. Widok grobu 74 przed eksploracją. Fot. S. Gołub

Fig. 3.32. Crypt 3. View of grave 74 before exploration. Photo: S. Gołub

Ryc. 3.33. Krypta 3. Grób 74 w trakcie eksploracji. Widoczne przemieszane zasypisko. Fot. S. Gołub

Fig. 3.33. Crypt 3. Grave 74 during exploration. Visible shuffled burial pit. Photo: S. Gołub

Ryc. 3.34. Krypta 3. Grób 74. Część dolna. Widoczny szkielet w układzie anatomicznym z zachowaną częściowo odzieżą grobową. Fot. S. Gołub

Fig. 3.34. Crypt 3: Grave 74: Lower part. Visible skeleton in anatomical arrangement with partially preserved grave clothing. Photo: S. Gołub

Ryc. 3.35. Krypta 3. Grób 74. Widok znalezione-go pod trumną fragmentu nakrycia głowy – skufia. Fot. S. Gołub

Fig. 3.35. Crypt 3. Grave 74. View of a part of headgear found under the coffin – called skufia. Photo: S. Gołub

Ryc. 3.36. Korytarz przed kryptą 3. Grób 92 po zdjęciu wieka. Widok w znacznym stopniu skalcydowanego szkieletu z resztkami odzieży grobowej. Fot. S. Gołub

Fig. 3.36. Corridor in front of crypt 3. Grave 92 after removing the lid. View of a largely calcified skeleton with remains of grave clothing. Photo: S. Gołub

Ryc. 3.37. Korytarz przed kryptą 3. Grób 92 po zdjęciu wieka. Widok kaptura na czaszce. Fot. S. Gołub

Fig. 3.37. Corridor in front of crypt 3. Grave 92 after removing the lid. View of the hood on the skull. Photo: S. Gołub

Wyniki badań archeologicznych w krypcie 4 z identyfikacją pochówków księży Faustyna Kaube i Piotra Ciszewskiego

Natalia Jędruszczak¹

Badana krypta nr 4, zlokalizowana pod główną nawą w granicach południowej części transeptu², na podstawie analiz zawartości i cech konstrukcyjnych datowana jest na koniec XVIII w.³ Wybudowano ją po południowej stronie schodów, prowadzących z nawy głównej do podziemi. Krypta (por. rozdz. 1) wypełniona była szczątkami kostnymi oraz pozostałościami trumien. Zdeponowane szczątki należały do ponad 115 osób pochowanych pierwotnie w innych kryptach, a podczas II wojny światowej i „porządkach” przeniesione do krypty, którą zamurowano (por. rozdz. 1)⁴. Wejście odtworzono dopiero podczas prowadzonych badań w roku 2014. W nienaruszonym stanie zabezpieczono dwa pochówki, które ustawiono obok siebie, na podłodze z kredy. Pochówki trumienne ojca Faustyna Kaube i księdza Piotra Ciszewskiego⁵ oznaczono numerami odpowiednio 49 i 46. Dzięki analizom antropologicznym, badaniom porównawczym oraz zachowanemu wyposażeniu grobowemu możemy podjąć próbę identyfikacji dwóch duchownych, współpracujących z włodarzami biskupstwa chełmskiego: Maksymilianem Ryłto (1756–1784), Teodozym Rostockim (1784–1790), Porfiriuszem Skarbkiem-Ważyńskim (1790–1804) oraz administratorem diecezji chełmskiej biskupem przemyskim Antonim Angełłowiczem (1804–1810).

Obaj duchowni powiązani byli z unickim seminarium diecezjalnym.

Zgodnie z uchwałami Synodu Zamojskiego (1720 r.) zakładającymi m.in. położenie większego nacisku na właściwe wykształcenie duchownych unickich, zalecając biskupom tworzenie na terenie diecezji seminariów duchownych, w 1759 r., biskup Maksymilian Ryłto rozpoczął budowę seminarium, przeznaczając budowaną w tym czasie cerkiew św. Mikołaja na cerkiew przyseminaryjną⁶. Obok funkcji cerkwi przyseminaryjnej pełniła ona rolę cerkwi parafialnej pw. św. Mikołaja. Faktyczne uruchomienie seminarium poprzedzało jego formalną fundację i erekcję. Dokument z 1771 r. potwierdza tzw. fundację pierwotną, w której bp Ryłto stwierdza iż niezwłocznie po objęciu rządów w diecezji zorganizował *principale studium*⁷. Pierwszym regensem, po-

¹ Muzeum Ziemi Chełmskiej im. Wiktora Ambroziewicza w Chełmie

² S. Gołub, W. Hupało, *Obrządek pogrzebowy*, [w:] *Od cerkwi katedralnej króla Daniela Romanowicza do bazyliki pw. Narodzenia NMP w Chełmie. Wyniki badań interdyscyplinarnych sezonu 2013–2014*, red. Buko A., Gołub S., Chełm 2016, s. 156.

³ M. Bewz, J. Łukomśkyj, W. Bewz, Petryk W., *Analiza architektoniczna cerkwi katedralnej*, [w:] *Od cerkwi katedralnej króla Daniela Romanowicza do bazyliki pw. Narodzenia NMP w Chełmie. Wyniki badań interdyscyplinarnych sezonu 2013–2014*, red. Buko A., Gołub S., Chełm 2016, s. 85.

⁴ S. Gołub, W. Hupało, *op. cit.*, s. 156.

⁵ Forma ojciec (łac. *pater*) – jest tytułem dla zakonników, którzy przyjęli święcenia kapłańskie. Kaube jako wysokiej rangi bazylianin w dokumentach jest tytułowany „Regens Seminarium” lub „ksiądz”. Ciszewski jest tytułowany jako ksiądz, również na desce imiennej trumny. Autorka artykułu starała się podkreślić przynależność Kaubego do Zakonu Świętego Bazylego Wielkiego poprzez tytuł „ojciec” czasami „ksiądz”. W przypadku Ciszewskiego zawsze używa tytułu „ksiądz”.

⁶ Cz. Kiełboń, *Cerkiew unicka pw. św. Mikołaja w Chełmie*, Chełm 2002, s. 3. Cerkiew pełniła funkcję świątyni seminaryjnej w latach 1759–1804, 1810–1875. Murowany budynek powstał przed 1765 r.

⁷ J. Kania ks., *Unickie seminarium diecezjalne w Chełmie w latach 1759–1833*, Lublin 1993, s. 67.

wołanego seminarium, od 1760 r., był ksiądz diecezjalny Leon Pleskiewicz⁸, były alumn wileński, wizytator na polecenie bp Ryły.

19.01.1780 r. potwierdzeniem fundacji, zarządzanie seminarium powierzono Zakonowi Świętego Bazylego Wielkiego (ZŚBW)⁹. O. Faustyn Kaube był pierwszym rektorem zakonnym seminarium (ZŚBW), pełnił funkcję Regensa Seminarium Diecezji Chełmskiej już w 1771 r. 25.01.1771 r., wizytując cerkiew „parochialną Lipską” pw. św. Cyryla i Metodego należąca do dóbr ordynata Jana Zamoyskiego, tytułuje się: „Faustyn Kaube Z.S.B. Wielki Regens Seminarium Chełm(skiego) i Bełz(kiego) (...) deputowany Komisarz i Generalny Wizytator”¹⁰.

Bazylianin był wizytatorem generalnym cerkwi z polecenia bp Ryły w latach 1756-1780¹¹. Z wizytacji z 17.02.1774 r. wiemy, że Kaube, wymieniany jako regens unickiego seminarium duchownego w Chełmie, poświęcił w dzień „Zielonych Świątek” (czerwiec) 1773 r. „nowo wybudowaną” cerkiew pw. św. Praksedy Męczennicy w Milejowie¹². 25.10.1773 r. rozpoczął „wizytę generalną” dekanatów: Lubomskiego, Rateńskiego i Kaszogrodzkiego jako „Regens Seminarium”¹³.

Zakonnik odprawiał tzw. msze św. funduszowe, które najczęściej celebrowane były w cerkwi św. Mikołaja w Chełmie (2.03.1777–2.06.1779). W okresie od 14.04.1777 r. do 17.01.1778 r. trzykrotnie msze funduszowe odprawiane były *in itinere* (w podróży). Trzy msze odprawił w Sulmicach (wsi k/Starego Zamościa), raz w Święcicy¹⁴. Kaube pełnił funkcję regensa do 1782/83 r. (11.04.1783 r. rektorem został o. Julian Szponring / Sponring)¹⁵. Pochowano go w kryptach katedry chełmskiej.

Podczas badań archeologicznych prowadzonych w krypcie nr 4 (ryc. 4.1) pochówek zakonnika (grób nr 49) rozpoznano dzięki imiennej desce trumiennej z napisem *Faustyn Kaube S.B.W. Ex Rektor Seminarium Chełmskiego Umarł 23 oktob(ria) R. 1791... Lat 83* (ryc. 4.2). Szczątki zmarłego znajdowały się w porządku anatomicznym w zniszczonej w dużym stopniu drewnianej trumnie, w przekroju sześciobocznej (?), łączonej na kołki z drewna. Zmarły leżał na wznak, w pozycji wyprostowanej, głową na zachód, ręce były zgięte w łokciach i ułożone na brzuchu¹⁶. Zachowane wyposażenie

grobowe to mała, drewniana spinka mankietowa oraz dwa guziki z mosiądzu¹⁷. Zmarły ubrany był w jedwabną sutannę ze stójką¹⁸ zapinaną metalową pętelką i haftką.

Badania antropologiczne nie potwierdzają (zapisanego na trumnie) wieku zmarłego, który określono na ponad 50–55 lat¹⁹, jednak B. Borowska w rozdz. 6 podaje wyjaśnienie tej rozbieżności.

Ks. Piotr Ciszewski, paroch chełmski uspieński, został powołany na pisarza do konsystorza chełmskiego na Pierwszym Synodzie Diecezjalnym w 1791 r. przez biskupa Porfiriusza Skarbka-Ważyńskiego²⁰. W latach 1791–1809 był parochem (proboszczem) grekokatolickiej parafii w Chełmie²¹ oraz w latach 1803–1809 dziekanem dekanatu chełmskiego grekokatolickiej diecezji chełmskiej. Ks. Ciszewski, jako proboszcz²², nadzorował i organizował odbudowę budynków seminarium, które zniszczył pożar w 1779 r., być może uszkodzona została także murowana cerkiew pw. św. Mikołaja, do nich przylegająca. Kolejne pożary przyczyniły się do zniszczenia murowanego budynku, pozostającego do XIX w. w ruinie²³. Do odbudowy cerkwi przystąpiono przypuszczalnie w 1809 r.²⁴. Ks. Ciszewski (do swojej śmierci w 1810 r.²⁵) nadzorował prace od strony organizacyjnej.

Badania archeologiczne lokalizują pochówek zmarłego (ryc. 4.3) w krypcie nr 4 (grób nr 46) dzięki imiennej desce trumiennej z napisem *Xądz Piotr Ciszewski Paroch i Dziekan Chełmski Lat 56 Umarł... AD* (ryc. 4.4). Szczątki zmarłego znajdowały się w porządku anatomicznym w zniszczonej drewnianej trumnie, w przekroju sześciobocznej (?), łączonej na kołki z drewna. Zmarły leżał na wznak, w pozycji wyprostowanej, głową na wschód, prawa ręka była zgięta w łokciu i ułożona na brzuchu, lewa wyprostowana wzdłuż tułowia, przypuszczalnie wtórnie przemieszczona²⁶.

Przeprowadzone badania antropologiczne potwierdzają, że szczątki kostne należały do mężczyzny w wieku powyżej 50 lat²⁷. Wyposażenie grobowe, za pomocą analogii, datowane na XVIII–XIX w. również potwierdza czas, w którym żył pochowany w krypcie duchowny. Zaliczono do niego fragmenty sosnowej trumny: szczyt (od głowy) z zapisem imiennym (wykonanym białą temperową farbą) i drugi (od stóp) ozdobiony namalowaną (jw. białą farbą temperową) czaszką oraz skrzyżowanymi piszczelami.

⁸ APL ChKG, sygn. 112.

⁹ ZŚBW Zakon Św. Bazylego Wielkiego; OSBM Ordo Sancti Basilii Magni.

¹⁰ APL ChKG, sygn. 112.

¹¹ APL ChKG, sygn. 112; APL ChKG, sygn. 126; *Wizyty generalne Dekanatu Lubomskiego przez Najprzewielebniejszego imci xiędza Faustyna Kaube L.S.B.W. Rektora Seminarium Diecezji Chełmskiej i Bełz Uczynione. Roku 1779 zaczenie Dnia 12 wrzesznia P.S.K. Za szczęśliwego Rządzenia Diecezjami Chełmską i Bełz. I.W. imć xiędza Maksymiliana Ryły [...] J. W. Imć Xiędza Faustyna Kaube Z. S. B. W. Regensa Seminarium Diecezji Chełmskiej i Bełzkiej za [...] J. W. Imć Xiędza Maxymiliana Ryły Biskupa Chełm[...] y Bełz[...] Przemyskiego, Samborskiego, Sanockiego [...] Roku 1780. Dnia 19 wrzesznia; APL ChKG, sygn. 119; Akta wizyty generalnej dekanatów Lubelskiego i Krasnostawskiego i Chełmskiego Za Instrumentem Wydanym z Kancellaryi JWimci xiędza Maxymiliana Ryły Biskupa Chełmskiego y Bełzkiego przez mnie Faustyna Kaube Zakonu S.B.W. Regensa Seminarium Diecezji Chełm(skiej) i Bełz(kiej) Delegowanego Generalnego Wizytatora uczynionej w Roku 1774. A Die 16. Febr. zaczętej [...].*

¹² P. Sygowski, *Na pograniczu wyznaniowym. Nieistniejąca unicka cerkiew pod wezwaniem św. Praksedy Męczennicy w Milejowie i jej wyposażenie*, [w:] *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Lublin, VOL. XVI, 1–2* (2018), s. 7–41.

¹³ APL ChKG, sygn. 118; *Akta wizyt general[...] Dekanatów Lubomskiego, Rateńskiego i Kaszogrodzkiego Przez mnie Faustyna Kaubę zakonu S.B.W. Regensa Semin. I przez [...] xiędza Maximiliana Ryły Biskupa Chełmskiego i Bełskiego Delegowanego Generalnego na Dekanaty Komisarza y Wizytatora Uczynione w Roku 1773 i w Roku 1774. Zaczęte Dnia 25 Miesiąca Pazdziernika.*

¹⁴ J. Kania ks. *op. cit.*, 93–94.

¹⁵ J. Kania ks. *op. cit.*, 93–94.

¹⁶ S. Gołub, W. Hupało, *op.cit.* s. 157–158. Błędnie określono położenie głowy. Tam analiza ubioru.

¹⁷ N. Jędruszczak, *Katalog zabytków po konserwacji*, [w:] *Od cerkwi katedralnej króla Daniela Romanowicza do bazyliki pw. Narodzenia NMP w Chełmie. Wyniki badań interdyscyplinarnych sezonu 2013–2014*, red. Buko A., Gołub S., Chełm 2016, s. 258–259 (kat. 9–11).

¹⁸ Szata zachowała się fragmentarycznie. Konserwacja była niemożliwa.

¹⁹ B. Borowska-Strugińska, O. Minejko, *Wyniki badań antropologicznych* [w:] *Od cerkwi katedralnej króla Daniela Romanowicza do bazyliki pw. Narodzenia NMP w Chełmie. Wyniki badań interdyscyplinarnych sezonu 2013–2014*, red. Buko A., Gołub S., Chełm 2016, s. 199–200.

²⁰ J. Kania ks., *op. cit.* s. 50–51.

²¹ R. Kulik, H. Kulik, *Ogólny wykaz księży rzymskokatolickich, polskokatolickich, grekokatolickich, prawosławnych oraz ewangelickich. Informacje o parafiach. Wykaz księży według parafii*, Tom 2, cz. 1, A–Ł,

²² W 1808 r. Ciszewski pobrał z kasy urzędu cyrkularnego w Białej Podlaskiej pieniądze „na budowę Plebany Chełm(skiej) [...] 2400 zł”.

²³ W 1799 r. Porfiriusz Skarbek-Ważyński przystąpił do budowy nowego murowanego budynku seminarium; do odbudowy spalonej cerkwi przystąpiono na początku XIX w.

²⁴ W 1805 r. opracowano projekt odbudowy cerkwi i zabudowań parafialnych, opracowano pełną dokumentację kosztorysową. Projekt zatwierdzono 24.01.1808 r. przez Carską Najwyższą Nadworną Buchalterię w Wiedniu. Po koniec 1808 r. Ciszewski pobrał z kasy urzędu cyrkularnego w Białej Podlaskiej kwotę 2 400 zł z przeznaczeniem na budowę seminarium.

²⁵ APL ChKB, sygn. 293

²⁶ S. Gołub, W. Hupało, *op.cit.* s. 156–159. Błędnie określono położenie głowy. Tam szczegółowa analiza ubioru.

²⁷ B. Borowska-Strugińska, O. Minejko, *op. cit.*, s. 199.

Zmarły ubrany był w ornat (felonion) uszyty z jedwabnej, tkanej w kwiaty tkaniny²⁸. Ponadto zabezpieczono 13 guzików w postaci cienkich drewnianych krążków oraz 4 guziki metalowe²⁹. Najciekawszym elementem zachowanego wyposażenia był krzyż relikwiarzowy wykonany z drewna i kości zwierzęcej, którego analogię odnaleziono w krypcie rodziny Wesslów w kościele pw. św. Józefa w Pułtusku i w zbiorach muzeum Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego³⁰, które datowane są na XVIII w. (ryc. 4.5), oraz dwa małe tkaninowe relikwiarze³¹. Do zmarłego mógł należeć również krucyfiks składający się z drewnianego krzyża z zakończeniem ramion w formie metalowych okuć oraz metalowej pasyjki³².

Sugerując się datą śmierci, prawdopodobne było, że krypta nr 4 została wybudowana specjalnie dla potrzeb pochówku pierwszego regensa seminarium duchownego unickiego w Chełmie o. Faustyna Kaube (zm. 1791 r.). Badania skłaniają do nieco innej kolejności pochówków. Ks. Piotr Ciszewski umiera w 1810 r. Jego pochówek jest centralnie ustawiony w krypcie na osi wschód-zachód z głową na wschód, czyli w porządku zgodnym z obrządkiem (por. rozdz. 1, 3). Trumna o. Faustyna Kaube była „wciśnięta” obok trumny Ciszewskiego i opierała się o ścianę południową krypty. Trumnę ustawiono na osi wschód-zachód ale z głową na zachód. Czy można zatem domniemywać, że Kaube był pierwotnie pochowany w cerkwi pw. św. Mikołaja lub w innej części krypty omawianej świątyni? Co było przyczyną przeniesienia trumny i kiedy to nastąpiło?

Dlaczego tak ważne osoby dla edukacji duchowieństwa unickiego oraz związane z budową cerkwi i seminarium duchownego nie zostały pochowane właśnie w cerkwi pw. św. Mikołaja? Badania archeologiczne prowadzone w 2022 r. wewnątrz ww. świątyni ujawniły tylko jedną kryptę³³. W pożarze 1779 r. spłonęły drewniane budynki seminarium, być może pożar uszkodził murowaną cerkiew św. Mikołaja, do nich przylegającą. Kolejne pożary przyczyniły się do zniszczenia budynku. Stan budynku cerkwi najprawdopodobniej nie zezwalał na dokonanie jakichkolwiek pochówków w jego wnętrzu, stąd potrzeba pochowania duchownych w kryptach katedry unickiej. Śmierć ks. Ciszewskiego w 1810 r. oraz wydarzenia polityczne lat 1812–1813 przesunęły termin zakończenia prac budowy siedziby seminarium oraz remontu cerkwi św. Mikołaja.

Zabezpieczenie miejsca pochówku dla o. Kaube, bogate wyposażenie grobowe ks. Ciszewskiego daje obraz duchownych o dużym znaczeniu i randze w środowisku duchowieństwa unickiego, zaufanych chełmskich biskupów. O. Faustyn Kaube: Generalny Komisarz i Wizytator z pozwolenia bp Maksymiliana Ryłty, Rektor Seminarium Diecezji Chełmskiej i Bełskiej. Ks. Ciszewski: współpracownik bp Porfiriusza Skarbka-Ważyńskiego oraz administratora diecezji chełmskiej (po śmierci Ważyńskiego w 1804 r.) bp przemyskiego Antoniego Angełłowicza, był parochem parafii chełmskiej oraz osobą, której powierzono zadanie nadzorowania odbudowy seminarium.

²⁸ Tkanina zachowana fragmentarycznie.

²⁹ N. Jędruszcak, *op cit.* s. 257 (kat. 7, 8).

³⁰ K. Przylicki, *Luksusowe dewocjonalia z warsztatów franciszkańskich w Ziemi Świętej – zarys problematyki*, [w:] *O rzeczach pięknych. Rzemiosło artystyczne na przestrzeni wieków*, red. A. Bender, M. Wrześniak, Lublin 2015, s. 313–320, 410.

³¹ N. Jędruszcak, *op cit.* s. 263–264 (kat. 20), s. 277 (kat. 42, 43).

³² Krucyfiks wydobyto spod grobów 46 i 47; mógł osunąć się i przemieścić, pierwotnie stanowił dość bogate wyposażenie grobu 46.

³³ Remont prowadzony w latach 70. 80-tych XX w. oraz wymiana posadzki doszczętnie zniszczyły jakiegokolwiek ślady pochówków, które mogły być zlokalizowane pod pierwotną posadzką świątyni.

Summary

In crypt 4, the remains of more than 115 people were re-deposited. The only burials intact at floor level were grave 49 of Father Faustin Kaube (d. 1791) and grave 46 of Father Piotr Ciszewski (d. 1810). Both of the deceased had a great impact on the formation of the history of the Uniate diocesan seminary.

Father Faustin Kaube was a Basilian, the first monastic rector of the seminary (Order of Saint Basil the Great), and with the permission of Bishop Maximilian Ryłto he was also the General Commissary and Visitor (1756–1780).

Father Piotr Ciszewski was the so-called paroch (parish priest) of the Chełm Orthodox church of St Nicholas (1791–1809), appointed as scribe to the Chełm consistory at the First Diocesan Synod in 1791 by Bishop Porfiriusz Skarbek-Ważyński, and dean of the Chełm deanery of the Greek Catholic Diocese of Chełm (1803–1809). Father Ciszewski, as parish priest, was responsible for the reconstruction of the seminary buildings after the fire of 1779. He supervised the work until his death in 1810.

Ryc. 4.1. Krypta 4, grób nr 49. Pochówek o. Faustyna Kaube. Fot. S. Gołub

Fig. 4.1. Crypt 4, tomb no. 49: burial of Fr. Faustin Kaube. Photo: S. Gołub

Ryc. 4.2. Szczyt trumny / deska imienna trumny o. Faustyna Kaube. Fot. S. Gołub

Fig. 4.2. Top of coffin / name board of coffin of Fr. Faustyn Kaube. Photo: S. Gołub

Ryc. 4.3. Krypta 4, grób nr 46. Pochówek ks. Piotra Ciszewskiego. Fot. S. Gołub

Fig. 4.3. Crypt 4, tomb no. 46: burial of Fr. Piotr Ciszewski. Photo: S. Gołub

Ryc. 4.4. Szczyt trumny / deska imienna trumny ks. Piotra Ciszewskiego. Fot. G. Zabłocki

Fig. 4.4. Top of coffin / name board of Rev. Piotr Ciszewski's coffin. Photo: G. Zabłocki

Ryc. 4.5. Krzyż relikwiarzowy z wyposażenia grobu nr 46 – ks. Piotra Ciszewskiego. Fot. G. Zabłocki

Fig. 4.5. The reliquary cross from the equipment of grave No. 46 - Rev. Piotr Ciszewski. Photo: G. Zabłocki

Rozdział 5

Biskup Jakub Susza – próba lokalizacji pochówku

Stanisław Gołub¹, Beata Borowska², Magdalena Mąka³

Wstęp

W 2019 r. zakończono badania nieznanego grobu ziemnego nr 94, który znajdował się w korytarzu przylegającym do krypty nr 3, tzw. biskupów unickich, w miejscu szczególnym, ponieważ wyżej na poziomie podłogi cerkwi znajdowała się dawna ikona Matki Boskiej Chełmskiej (ryc. 5.1)⁴. Był to ostatni odkryty grób w przestrzeni obecnej i dawnej prostokątnej apsydy (obejmuje ona krypty 1, 3 oraz korytarz między nimi). Natrafiono tam na: cztery groby ziemne (35–37, 94) i ozdobne trumny w krypcie nr 3 (groby 72–74) (por. rozdz. 1, 3, ryc. 5.1). Groby przebadano i wykonano analizy antropologiczne wszystkich znalezionych w nich pochówków (por. rozdz. 6)⁵.

W roku 1999 Robert Kozyrski opublikował testament biskupa diecezji chełmskiej obrządku greckokatolickiego Jakuba Suszy, zmarłego w Chełmie 4 marca 1687 r.⁶ Jest to dokument szczególny, ponieważ dokładnie precyzuje oczekiwane miejsce pochówku testatora i jego sposób ubrania po śmierci. Dlatego po odkryciu grobu nr 94, który znajdował się prawie na środku dawnej apsydy pojawiły się pytania, czy był w nim pochowany słynny biskup. Zaczęto prowadzić interdyscyplinarne badania, które autorzy wstępnie opublikowali w artykule w Roczniku Chełmskim w 2020 r.⁷ Prowadzone prace po uzupełnieniach i poprawkach prezentujemy w poniższym opracowaniu.

Postać biskupa Jakuba Suszy⁸ i fragmenty testamentu

Jan Susza urodził się w 1610 r. w Mińsku Litewskim na Białorusi, w rodzinie mieszczańskiej (ryc. 5.2)⁹. Studiował w Pułtusk, Ołomuńcu i Rzymie. Dnia 1 listopada 1626 r. w Mińsku wstąpił do klasztoru bazylianów przyjmując imię Jakub (odtąd znany jest wyłącznie pod tym imieniem). Wykładał filozofię i teologię w klasztorach w/w zakonu. W 1633 r. w Rzymie uzyskał stopień doktora teologii. Następnie powrócił do Mińska. Na wniosek biskupa chełmskiego Metodego Terleckiego został oddelegowany w 1639 r. do Chełma przez metropolitę Rafała Korsaka. Pełnił tu funkcję rektora

¹ Firma Usługi Archeologiczne Chełm.

² Uniwersytet Łódzki, Wydział Biologii i Ochrony Środowiska, Katedra Antropologii.

³ Muzeum Ziemi Chełmskiej im. Wiktora Ambroziewicza w Chełmie.

⁴ S. Gołub, *Bazylika pw. Narodzenia NMP w Chełmie – krypty, ul. Lubelska 2, stanowisko 1. Dokumentacja z prac archeologiczno–architektoniczno–konserwatorskich przeprowadzonych w sezonie 2019*, Chełm 2019, maszynopis w archiwum WUOZ w Lublinie Delegatury w Chełmie.

⁵ Wykonała je współautorka artykułu dr Beata Borowska z Katedry Antropologii Uniwersytetu Łódzkiego.

⁶ R. Kozyrski, *Testament Jakuba Suszy, biskupa diecezji chełmskiej obrządku greckokatolickiego w latach 1652–1687*, „Rocznik Chełmski”, t. 5, Chełm 1999, s. 297–303.

⁷ S. Gołub, B. Borowska, M. Mąka, *Próba identyfikacji pochówku biskupa Jakuba Suszy na podstawie wyników badań archeologicznych, antropologicznych i źródeł historycznych*, „Rocznik Chełmski”, t. 24, Chełm 2020, s. 29–49.

⁸ Informacje o życiu i działalności biskupa zamieszcza w rozdziale 2 Andrzej Gil.

⁹ *Encyklopedia Kościelna: podług Teologicznej Encyklopedji Wetzera i Weltego, z licznymi jej dopełnieniami*, t. 27, 1904, s. 167; R. Kozyrski, *Susza Jakub*, Polski Słownik Biograficzny, t. 46, z. 188, Warszawa–Kraków 2009, s. 79–82; A. Gil, *Chełmska diecezja unicka 1596–1810. Dzieje i organizacja*, Lublin 2005, s. 83–94.

nowo założonego gimnazjum i przełożonego (archimandryty) miejscowego klasztoru bazylianów, pomagając w zarządzaniu diecezją chełmską biskupowi Metodemu Terleckiemu. Po jego śmierci (zm. 7 czerwca 1649 r.) oraz następcy biskupa Afanasija Fursa-Bieleckiego (pełnił tę funkcję przez 5 miesięcy, zm. w październiku 1649 r.), król dekretem z dnia 9 września 1649 r. wydanym w Warszawie, mianował Suszę czasowym administratorem chełmskiej diecezji. W 1648 r. pod wodzą Bohdana Chmielnickiego wybuchło powstanie kozackie. Na terenach objętych walkami zaostreniu uległ konflikt między zwolennikami unii i prawosławia. Chełm był traktowany przez jednych i drugich jako istotne miejsce kultu obrazu Matki Boskiej Chełmskiej. W 1650 r. mocą ugody zwartej w Zborowie (1649 r.) biskupstwo chełmskie przekazano wyznawcom prawosławia. W obawie o uszczerbek cudownego obrazu Najświętszej Panny Susza, jako kapelan królewski wraz z obrazem przeniósł się do obozu króla Jana Kazimierza. Po wygranej bitwie pod Beresteczkiem (28–30 czerwca 1651 r.) król dekretem z 22 lutego 1652 r. mianował Suszę biskupem chełmskim. W wyniku najazdu wojsk węgierskich zmuszony był ponownie opuścić Chełm. Tym razem wraz z obrazem Matki Boskiej Chełmskiej udał się do Tomaszowa, a następnie Bełża. W latach 1664–1666 w sprawach zakonnych przebywał w Rzymie.

Jakub Susza szczególnie zaangażował się w rozwój kultu Matki Boskiej Chełmskiej. W ramach powołanej komisji pod przewodnictwem Pawła Owłuczynskiego uczestniczył w pracach badawczych, których celem było zebranie świadectw dotyczących łask za wstawiennictwem Najświętszej Panny Chełmskiej. Efekt tych działań przekazano do Stolicy Apostolskiej oraz wydano drukiem w 1646 r. w zamojskiej drukarni pn. „Phoenix redivivus albo obraz starożytny chełmski Panny y Matki Przenajświętszej sławą cudownych swoich dzieł ożyły”. W ostatnich latach życia Susza pełnił szereg zaszczytnych funkcji jako delegat Stolicy Apostolskiej. Na kongregacji żyrowieckiej III w 1661 r. został obrany protoarchimandrytą. Godność tę odstąpił w 1666 r. na kongregacji I brzeskiej na rzecz metropolity Gabryela Kolendy. Administrował diecezję przemyską (1669 r.). Uczestniczył w synodzie lubelskim (1680 r.) pod prezydencją metropolity Cyprjana Żochowskiego, zebrany z inicjatywy króla Jana III Sobieskiego celem pogodzenia unitów z dyzunitami. Zarządzał także diecezją łucką (1682 r.). Przed śmiercią sporządził testament. Zmarł 4 marca 1687 r. w Chełmie.

Przytaczamy tylko fragmenty tekstu publikowanego testamentu mające, zdaniem autorów, znaczenie przy próbie identyfikacji pochówku biskupa ze znalezionymi w czasie badań archeologicznych grobami¹⁰.

K. 926 (Detmerski¹¹: 991)

In Nomine Domini – Amen. Ja Jakub Susza, z łaski Bożej y Stolicy Apostolskiej Episkop Chełmski y Bełski, Archimadrita Żydyczynski, czując się w słabości zdrowia mego, ale na umyśle całe będąc zdrowy oświadczam się, iż iakom z młodości moiej, a prawie z dzieciństwa wstąpiwszy do S[więtego] Zakonu Oyca Nasz[ego] Ś[więtego] Bazylego Wielkiego, y w nim iuż rok sześćdziesiąty wtory trwając, w Wierze Katolickiej y w ied-

¹⁰ Wyróżniono czcionką zdania szczególnie istotne przy próbie analizy.

¹¹ Józef Franciszek Ksawery Detmerski (1815–1892). W latach 1862–1885 kierował archiwum w Lublinie i opracowywał zbiory.

*nosci Ś[więtej] z powszechnym Kościołem Ś[więtej] Stolicy Apostolskiej Rzymskiej będącej, ... tak y teraz do Ostatniego tchu mego zostaie, y wierzam co Ś[więtej] Kosciół Rzymski y Grecki w jedności Ś[więtej] będą wieczny[mi]. A przenaswęższy Troycy, Oycu, Synowi, y Duchowi Ś[więtemu], jedynemu Bogu, że mnie z niewymownego miłosierdzia Swego, Stworzyc, odkupic, y poświęcić, do wiary Ś[więtego] Zakony, Kapłanstwa, y wysokiego Stanu Episkopskiego powołać raczył, iako nay pokorniej podziękowawszy, temuz w Troycy Ś[więtej] iedynemu Panu, duszę mioą w ręce polecam, y żeby miłościw oney był z głębokości unizenia mego, dla krwie Przenaydroszcy Zbawiciela mego upraszam. **Ciało moje grzeszne, aby w Chełmie, pod Samym obrazem y scho-**
dami Naszey Panny Cudownego obrazu pochowane było, abo też w Wielkim ołtarzu, tak żeby pod ołtarz teyze Naszey Panny podchodziła trumna. Przewielebnego O[]jca Alexandra Awgustina Łodziaty nominata y successora mego, y Wielebney Kapituły moiej, Wielebnych OO y Braci moiej zakonney, Zakonu Ś[więtego] Bazylego Wielkiego, usilnie proszę y napominam, gdyżem temu Ś[więtemu] mieyscu y naszey Pannie, całe życie we wszystkim przez lat czterdziesti siedem służył. Pogrzeb moy ma być według przemożenia, y według słuszności stanu mego co Jmsć X[ądz]: Nominat, y Wielebna Kapituła moja, dla miłosci Bozey, y dla mego niegodnego uczyni Pasterstwa. **Gdyz ia ustawicznie koszty na Cerkiew Bożą, y na chwałę iego świętą y na potrzeby Dobra pospolitegołożył, a żadnych pieniędzy nie zbierał, dla czego y koszta na pogrzeb moy nie zostawię.** (...)*

K. 926v. (Detmerski: 991v.)

(...)

*Co do sporządzenia rzeczy moich cerkiewnych, y domowych. Cerkiewne rzeczy iako zostaią w zawiadowaniu y dozorze zakonnikow naszych, tak tez aby przy tychże y pod ich ręką wszystkie w zakrystiej, y w Cerkwi zostawały proszę successora mego, tylko aby były na novo spisane, y na chwałę bożą obrocone y uzywane. Aparata wszystkie ktorekolwiek, y ia sam moim własnym sumptem sporządziłem, maią nalezyc do Cerkwi Katedralney Chełmskiej, do używania według potrzeby tak zakonnikom iako y successorowi memu. **Pastorał moy, y mitra Pakoscianska, y druga mitra zydzynska, y insze wszystkie srebra Episkopskie, ad Pontificalia należące Cerkwi y successorowi inemu w tym tak ze Kielichi co za mnie stanęły puszki dwie do Nay[święt]szego Sakramentu, kadzilnic dwie, naleweczka z ampułkami ... y insze wszystkie rzeczy, ktorem sprawił, Cerkwi niech zostaią y Nayswiętszey Pannie Bo[ga]rodzice moiej.** Służebnik moy z Ewangeliką ktorem sprawił, Cerkwi y Successerowi. Biblioteka moja, z księgami nieboszczyka X[dza] Terleckiego mnie samemu od niego darowana, wszystka ma nalezyc Monasterowi Chełmskiemu, ale tak zeby od Chełma, przez żadnego nie była odebrana. Na którą bibliotekę iuż dawno zakonnicy odemnie maią na piśmie uczynioną donacją, y od X[dza] Metropolity S[więtej] pamięci Kolędy Konfirmacją. Dla tegoz y inne wszystkie Xięgi, małe y wielkie, y potym odemnie pokupione do teyze biblioteki przyłączam. **Ciało moje grzeszne, tylko w zakonnym habicie, w starey sutannie, w starym Kłubuku położyć, w starey czapce.**(...)*

K. 927. (Detmerski: 992)

(...)

Ktorąto ostatnią wolę moją, w tym testamencie położywszy, y posetnie proszę J[mci] X[dza] Successora, aby w nim czym iey niebył przeciwnym, a skonczyłem to wszystko dnia siódmego miesiąca Januarij Chełmski y Bełski Archimandrita Zydyczynski manu y Scripta Locus Sigilli.

Badania archeologiczne grobu 94

Grób został zlokalizowany na podstawie analizy sieci odwiertów wykonanych w posadzce cementowej w 2018 r. Po zdjęciu fragmentu posadzki uzyskano zarys prostokątnej w planie jamy grobowej zorientowanej geograficznie w linii wschód-zachód nie wykazującej żadnego śladu naruszenia (por. ryc. 5.1). Była wydrążona w twardej spękanej skale kredowej, a zasypała rumoszem kredowym w stropie z dodatkiem kawałków cegieł. Miała około 230 cm długości, 70–80 cm szerokości i 90–100 cm głębokości. Po eksploracji na głębokości około 40 cm od stropu ukazała się słabo zachowana trumna z drewna z zapadniętym do środka zniszczonym wiekiem (ryc. 5.3). Po jego zdjęciu i odczyszczeniu okazało się, że wewnątrz znajdował się szczątkowo zachowany szkielet z resztkami ubrania (ryc. 5.4, 5.5). Zmarły był położony na wznak, głową od wschodu – blisko ołtarza z ikoną Matki Boskiej, a nogami na zachód w stronę wejścia do świątyni. Większość kości była skalcydowana. Nie znamy układu rąk (przypuszczalnie na brzuchu). Zachowały się niewielkie kawałki tkanin, a przy fragmencie czaszki bardzo zniszczony ornamentowany szkaplerz (ryc. 5.6)¹². Nie stwierdzono innego wyposażenia, czasami występującego u kapłanów (krzyżyka, medalika czy medalionu). Na dnie trumny składającej się z dwóch desek (jedna była złamana) nie było resztek ziół, ani śladów poduszki pod głową.

Trumna o długości około 165–170 cm z desek o grubości 25–26 cm była solidnie skonstruowana, bez użycia gwoździ (por. ryc. 5.5). Nie odnotowano śladów malowania lub obicia tkaniną (nie zachowała się wierzchnia faktura drewna, a wieko było bardzo zniszczone). W przekroju poprzecznym była sześcioboczna i zwężała się od szczytu górnego - głowy, do dolnego - nóg (por. ryc. 5.5). Deski szczytów prawie nie zachowały się, dlatego trudno stwierdzić, czy miały napisy. Trudno stwierdzić, czy trumny przed zasypaniem nie klinowano kawałkami kredy.

Po eksploracji jamy grobowej okazało się, że jej powierzchnia dolna była częściowo wygładzona.

Na wniosek Parafii, po zaakceptowaniu przez władze konserwatorskie podjęto decyzję, że grób zostanie odtworzony. Nową trumnę wykonano na wzór oryginalnej z dębu (została zmniejszona w stosunku do oryginalnej tak, aby można było ją włożyć przez zaprojektowany otwór) i złożono w niej zbadane pozostałości kostne. Grób został przykryty specjalną konstrukcją ze stali z przeszkloną szybą, aby można było zobaczyć jego wnętrze¹³.

¹² Szkaplerz został poddany konserwacji i odtworzony przez prof. A. Drązkowską (ryc. 5.7).

¹³ Projekt konstrukcji wykonali architekci W. Filip, M. Maciejewski, L. Wójcik, a aranżację grobu S. Gołub. Całość została sfinansowana ze środków przyznanych Parafii przez Miasto Chełm.

Analiza antropologiczna grobu 94

Opracowanie uwzględnia ogólnie przyjęte normy analiz i opisów anatomicznych układu kostnego¹⁴. W charakterystyce materiału osteologicznego wykorzystano informacje dotyczące stanu ich zachowania, oceny budowy kości, stopnia zaawansowania kostnienia, wystąpienia ewentualnych zmian patologicznych oraz pomiarów kości długich. Przy pomocy znanych kryteriów morfologiczno-metrycznych dokonano określenia płci i wieku osobnika, biorąc pod uwagę takie cechy diagnostyczne, jak: masywność i budowę kości, stan obliteracji (zasklepienia) głównych szwów czaszkowych, czy nasilenie zmian inwolucyjnych w szkieletcie.

Obiektem badań były znalezione w trumnie szczątki kostne. Należy podkreślić, że szkielet z omawianego pochówku przetrwał do czasów obecnych w bardzo złym stanie, charakteryzując się zróżnicowanym pod względem kompletności anatomicznej stopniem zachowania poszczególnych kości. Części kości brak całkowicie wskutek daleko posuniętego rozkładu, natomiast zachowane charakteryzują rozległe uszkodzenia. Pomimo tego można stwierdzić, że zwłoki nie zostały naruszone (anatomiczne ułożenie kości). Zmarły był położony na wznak, głową od wschodu, zły stan zachowania kończyn górnych nie pozwala na ustalenie czy z rękoma wyprostowanymi wzdłuż ciała czy też złożonymi na miednicy (por. ryc. 5.4).

Szczałki kostne należały do mężczyzny w wieku powyżej 70 lat (późny *senilis*). Materiał kranjologiczny składa się z fragmentu kości czołowej (uszkodzona część nadoczodołowa), kości ciemieniowych oraz kości potylicznej. Podstawowe szwy czaszkowe: szew wieńcowy (*s. coronalis*), szew strzałkowy (*s. sagittalis*), szew węglowy (*s. lambdoidea*) były w bardzo dużym stopniu obliterowane. Zaobserwowano zachowane częściowo włosy, głównie po lewej stronie i z tyłu głowy przywierające do kości ciemieniowych oraz podstawy czaszki. Na uwagę zasługuje fakt, że nie odnotowano żadnych fragmentów kości twarzoczaszki oraz zębów. Jest to zastanawiające, gdyż szkliwo jest najtwardszą tkanką w ludzkim ciele¹⁵. Prawdopodobną przyczyną może być utrata przyżyciowa większości zębów spowodowana zaawansowanym wiekiem mężczyzny i chorobami. Stan zachowania i budowa kości szkieletu postkranialnego jest bardzo fragmentaryczny, odnotowano żebra lewej strony ciała zachowane w niewielkich fragmentach, trzony kości ramiennych (brak nasad bliższych i dalszych), jeden palec prawej ręki. Z kości kończyn dolnych zachowały się jedynie fragmenty trzonów kości udowych, piszczelowych oraz koniec dalszy lewej kości strzałkowej. Lepiej zachowane były jedynie kości stóp: piętowe, skokowe, sześcienne, fragmenty kości łódkowatych, klinowate boczne oraz kości stępu, cztery kości śródstopia prawego, jedna lewego oraz trzy paliczki. Stan zachowania szkieletu nie pozwalał na dokonanie żadnych pomiarów kości, na podstawie których określono by zażyciową wysokość ciała mężczyzny. Jedyne dane uzyskano podczas pomiaru w trumnie, na ich podstawie można z dużą ostrożnością wnioskować, że zmarły był mężczyzną dość niskim (ok.

¹⁴ A. Bochenek, M. Reicher, *Anatomia człowieka*, t. 1, Warszawa 1990; J. E. Buikstra, D. H. Ubelaker, *Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains: Proceedings of a seminar at the Field Museum of Natural History*, Arkansas Archaeological Survey Research Series, New York 1994; J. Piontek, *Biologia populacji pradziejowych – zarys metodyczny*, Poznań 1996.

¹⁵ D. Piątowska, *Anatomia Zębów Stałych*, [w:] *Stomatologia Zachowawcza. Współczesne metody opracowania i wypełniania ubytków próchnicowych. Anatomia Zębów Stałych. Podręcznik do ćwiczeń fantomowych dla studentów stomatologii*, red. D. Piątowska, 2010 s. 10–11.

160–161 cm). Analizując materiał osteologiczny pod względem zmian patologicznych lub anomalii kostnych jedynie na prawej kości piętowej stwierdzono narośl kostną, którą można określić jako deformację Haglunda (zniekształcenie tylnogórno-bocznej części kości piętowej w miejscu przyczepu ścięgna Achillesa)¹⁶. Wystąpieniu objawów sprzyja najczęściej używanie zbyt ciasnych butów lub butów ze sztywnym napiętkiem, innymi czynnikami może być uraz bezpośredni okolicy pięty (np. w dzieciństwie), stopa o wysokim sklepieniu, stopa wydrążona, przykurczone ścięgno Achillesa lub stopa szpotawa. Najczęstszymi objawami może być ból okolicy pięty, zgrubienie bądź uszkodzenie skóry w miejscu występowania deformacji¹⁷.

Podsumowanie i wnioski

Podstawowym dokumentem historycznym do wspólnej analizy interdyscyplinarnej jest opublikowany testament¹⁸. Kilka zawartych w nim sformułowań pozwala nam na prawdopodobną identyfikację grobu 94 jako biskupa Jakuba Suszy. Zażyczył on sobie, aby pochowano go **pod Samym obrazem y schodami Naszey Panny Cudownego obrazu pochowane było, abo tez w Wielkim ołtarzu, tak żeby pod ołtarz teyze Naszey Panny podchodziła trumna**. „Wielki Ołtarz” należy rozumieć jako ikonostas, który mógł zostać zbudowany na szerokość prezbiterium lub z wysunięciem poprzez skrzydła w nawy boczne¹⁹. Jest to miejsce, któremu odpowiada tylko lokalizacja grobów 35–37 oraz 94 (por. rozdz. 3, ryc. 5.1). Trzy pierwsze wykluczono przede wszystkim z powodu innego wieku zmarłych duchownych. Trumny z grobów 72–74 zostały przeniesione po zbudowaniu obecnej katedry i nowego układu krypt. Zostaje grób 94.

Testator zażyczył sobie aby trumna podchodziła pod ołtarz. W tej przestrzeni nie odnotowano śladów obecności małego grobu nawierzchniowego „sklepiku” lub wzmianek w źródłach historycznych o natrafieniu przy budowie Bazyliki grobu biskupa. Wykonawcy testamentu mogli przygotować grób ziemny.

Ważna jest orientacja grobu 94. Od XV w. upowszechnił się zwyczaj chowania osób duchownych głową od wschodu, a nogami od zachodu²⁰. Człowiek tak pobożny jak biskup Susza i oddany kultowi Matki Boskiej Chełmskiej był zapewne pochowany zgodnie z tą regułą. W innych zbadanych w tej szczególnej przestrzeni grobach ziemnych 35–37, mimo stwierdzonego statusu osób duchownych, orientacja jest inna.

Testator biskup Jakub Susza stwierdza, że nie zostawia pieniędzy na swój pogrzeb i wymienia odzież pośmiertną, a inni biskupi jak Atanazy Pakosta w testamentach przeznaczali na pogrzeb określone kwoty²¹. **Ciało moje grzeszne, tylko w zakon-**

¹⁶ J. Jerosch, J. Schunck, S. H. Sokkar, *Endoscopic calcaneoplasty (ECP) as a surgical treatment of Haglund's syndrome*, „Knee Surg Sports Traumatol Arthrosc”. 15, 2007, s. 927–934; M. Niemyjski, *Deformacja Haglunda jako źródło bólu pięty*, „Kwart. Ortop.” 1, 2012, s. 7–14.

¹⁷ E. H. Y. Hung, W. K. Kwok, M. M. P. Tong, *Haglund syndrome – a characteristic causa of posteriori heel pain*, *J Hong Kong Coll Radiolog* 11, 2009, s. 183–185.

¹⁸ Zakładamy, że spełniono wolę zmarłego, który i dla ówczesnych był szczególną osobą.

¹⁹ A. Buko, M. Bevez, *Odkrycia w bazylice katedralnej w Chełmie w latach 2013–2014: próba podsumowania wyników badań*, [w:] *Od cerkwi katedralnej króla Daniela Romanowicza do Bazyliki pw. Narodzenia NMP w Chełmie*, red. A. Buko, S. Gołub, Chełm 2016, s. 239. M. Bevez uważa, że w pierwszym przypadku miały około 5 metrów szerokości.

²⁰ E. Dąbrowska, *Średniowieczny ceremoniał pogrzebowy wyższego duchowieństwa polskiego. Studium z dziejów mentalności średniowiecznej*, red. E. Dąbrowska, „Colectio archeologica, historia et ethnologica”, t. 2, Warszawa 2008, s. 13–38.

²¹ A. Gil, *Testament unickiego biskupa chełmskiego i beńskiego Atanazego Pakosty z 1625 r.*, „Zamojsko-Wołyńskie Zeszyty Muzealne”, t. 1, 2003, s. 76–79.

nym habicie, w starej sutannie, w starym Kłubuku położyc, w starej czapce. Niestety odzież z grobu 94 nie zachowała się, poza nielicznymi fragmentami i szkaplerzem znalezionym w okolicy szyi (por. ryc. 5.4, 5.6). Można tylko zakładać, że jeżeli była stara i znoszona, to była bardziej podatna na rozłożenie. Wyjątkiem jest częściowo zachowany i zrekonstruowany szkaplerz (por. ryc. 5.7), ale robiono je z lepszego materiału i wyszywano metalowymi nićmi. Zarówno ten jak i inne znalezione szkaplerze unickie w kryptach katedry są wyjątkowe i trudno znaleźć do nich analogie²². Datowane są według N. Jędruszczak na XVIII wiek, ale zdaniem S. Gołuba należy rozszerzyć ich występowanie na wiek XVII, z czym zgadza się A. Drążkowska²³.

Bardzo ważne są wyniki badań antropologicznych pochowanego w grobie 94 mężczyzny. Wiek pochówku określono na powyżej 70 lat (późny *senilis*). Biskup żył w latach około 1610–1687, czyli 77 lat. Badania antropologiczne w tym zakresie odpowiadają danym znanym ze źródeł historycznych. Z przedstawionej w rozdziale 3 charakterystyki zbadanych grobów ziemnych znajdujących się w pobliżu ołtarza i wieku zmarłych wynika, że tylko szczątki znalezione w grobie 94 odpowiadają osobie Jakuba Suszy.

W dostępnej literaturze brak jest informacji o wyglądzie, wzroście czy chorobach biskupa, które byłyby istotne przy identyfikacji negatywnej lub pozytywnej. Przedstawienia na portretach nic nie wnoszą w tym zakresie (por. ryc. 5.2). Całą postać biskupa możemy zobaczyć tylko na srebrnym antepedium znajdującym się w obecnej Bazylice pw. Narodzenia NMP w Chełmie (ryc. 5.8), czy na litografii z 1854 r. (ryc. 5.9). Na podstawie porównania do przedstawionych w pobliżu innych kłęczących osób można tylko domniemywać, że był szczupły i niezbyt wysoki. Mężczyzna z grobu 94 był także średniego wzrostu – do 161 cm wysokości. Ze znanych przedstawień ikonograficznych Jakuba Suszy wynika, że miał włosy, wąsy i brodę. W czasie badań antropologicznych pochówku 94 stwierdzono występowanie włosów na sklepieniu czaszki. Nie można natomiast stwierdzić czy u badanego mężczyzny występowała broda, ponieważ nie zachowała się część twarzowa czaszki.

Do chwili obecnej wiemy tylko o jednej chorobie biskupa. Mianowicie Jakub Susza zanim zmarł cierpiał przez ponad rok „na chorobę kamienia nazębnego”²⁴. Może to potwierdzać brak uzębienia w znalezionym szkielecie.

Ostatnim rozpoznany zagadnieniem po badaniach archeologicznych, który wnosi pewne ustalenia chronologiczne jest trumna. Zachowały się jej nieliczne fragmenty, ale możemy odtworzyć jej kształt. Najbardziej rozpowszechnione trumny w XVII i XVIII w. miały w przekroju poprzecznym formę sześcioboczną, z mniejszym wiekiem i większą skrzynią na pochówek (por. ryc. 5.2, 5.5)²⁵. Były zarówno skromne jak i bogato zdobione. W aspekcie identyfikacji pochówku ważna jest wspomniana wcześniej bardzo podobna w formie, ale obita tkaniną i bogato zdobiona trumna biskupa Atanazego Pakosty, zmarłego w 1625 r.²⁶. Ta z grobu 94 miała prawie identyczną formę, ale nie

²² N. Jędruszczak, *Szkaplerze z symbolami Męki Pańskiej pozyskane podczas badań archeologicznych bazyliki pw. Narodzenia NMP w Chełmie*, „Rocznik Chełmski”, t. 22, 2018, s. 399–411.

²³ N. Jędruszczak, *Katalog zabytków po konserwacji*, [w:] *Od cerkwi katedralnej króla Daniela Romanowicza do Bazyliki pw. Narodzenia NMP w Chełmie*, red. A. Buko, S. Gołub, Chełm 2016, s. 272, 274–276.

²⁴ D. Zankiewicz, *Elogium Jacobi Susza*, „Analecta Ordinis S. Basilii Magni”, 7 (1971), fasc. 1–4, s. 241–242. Dziękuję Panu Robertowi Kozyrskiemu za udostępnienie tego ważnego dla autorów artykułu źródła.

²⁵ A. Drążkowska, *Odzież i insygnia grobowe biskupów przemyskich obrządku łacińskiego*, Toruń 2014, s. 298.

²⁶ S. Gołub, *Bazylika pw. Narodzenia NMP w Chełmie – krypty, ul. Lubelska 2, stanowisko 1. Dokumentacja*

miała przypuszczalnie żadnych zdobień. Ewentualna malatura na szczytach, czy namalowany krzyż na wieku nie zachowały się.

Na etapie przeprowadzonych wielu sezonów prac w części przy ołtarzowej zbadano wszystkie groby pierwotne i wtórnie złożone. Trudno wytypować nową przestrzeń, w której można byłoby znaleźć nowy pochówek. Badania także potwierdziły, że przy budowie nowych krypt i budynku bazyliki nie niszczone starszych grobów, tylko je przenoszono lub szczątki dokładano do innych trumien.

Przeprowadzone interdyscyplinarne badania pozwalają na wstępne ustalenia, że grób 94 można prawdopodobnie identyfikować z osobą słynnego biskupa Jakuba Suszy. Oczywiście należy prowadzić dalsze prace, studia na źródłami pisanymi oraz analizy, które mogą potwierdzić lub wykluczyć postawioną tezę.

Summary

In 2019, the research was completed on earth grave No. 94, which was located in a special place, in the middle of the former apse, in the crypt under the altar with the icon of Our Lady of Chełm. The published will of Bishop Jakub Susza is a special document, as it precisely specifies the expected burial place of the testator and his way of dressing after death.

He wished to be buried "under the very image and stairs of Our Lady of the Miraculous Image or in the Great Altar so that a coffin would go under the altar of the same Our Lady." This is how the examined tomb is located. The testator describes exactly how he is to be dressed after death. *My body sinful, only in the monastic habit, in the old cassock, in the old Klobuk lay down, in the old cap.* The grave clothing has not survived, apart from a few fragments and a scapular dated to the 17th-18th century. There were no threads of silver or gold in the tarnished fabric, as in other bishops' clothing found.

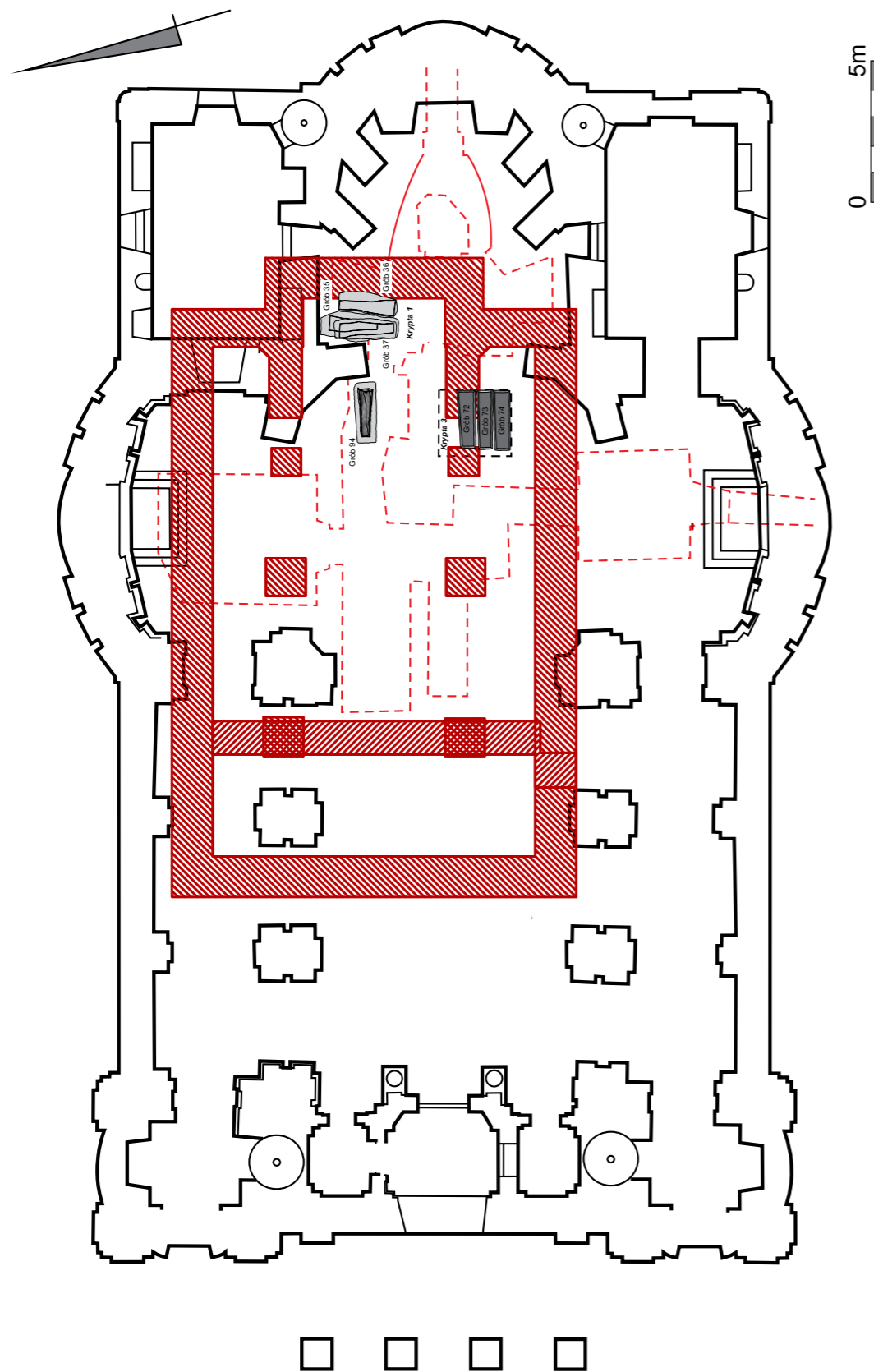
The burial age was determined to be over 70 years. The bishop lived between 1610 and 1687, which is 77 years. The anthropological study corresponds to data from historical sources.

There is no information in the available literature about the appearance and height of the bishop which would be relevant for negative or positive identification. The man from grave No. 94 was of medium height – up to 160–161 cm tall. From the known iconographic representations of Jakub Susza, it appears that he had hair, a moustache, and a beard. During the anthropological examination of burial No. 94, hair was found on the cranial vault. However, it is not possible to determine whether a moustache and beard were present in the male under study because no facial-cranial bones were preserved.

Until now, we have known of only one disease of the bishop. Namely, Jakub Susza suffered for more than a year 'from tartar disease' before he died. This may be confirmed by the lack of dentition in the skeleton found.

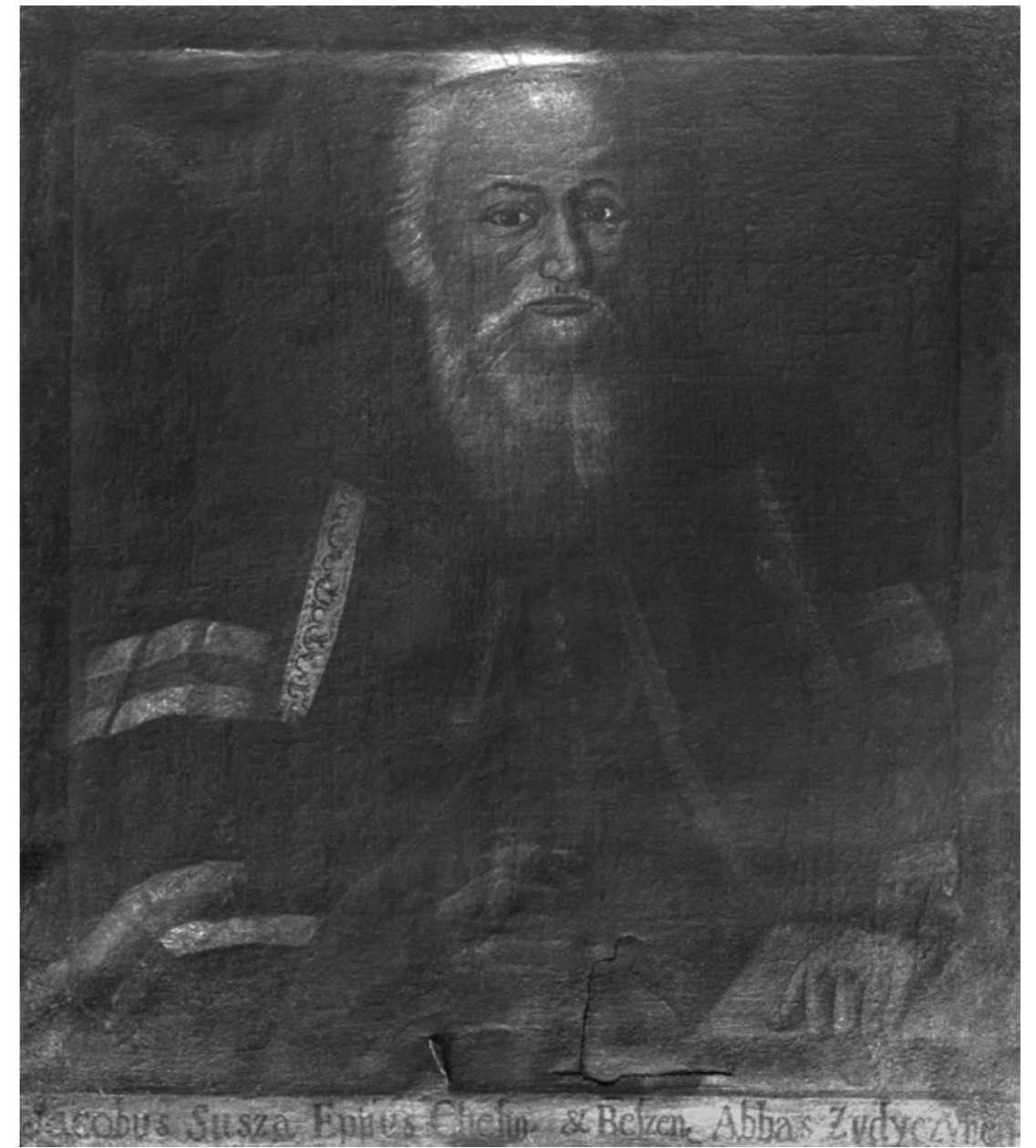
The remains and shape of the coffin point to the 17th century and the similarity to the preserved richly-decorated coffin of Bishop Athanasius Pakosta. The one from grave No. 94 was very modest.

z prac archeologiczno – architektonicznych przeprowadzonych w sezonie 2017, Chełm 2017, maszynopis w archiwum WUOZ w Lublinie Delegatury w Chełmie; S. Gołub 2019, *op. cit.*

Ryc. 5.1. Plan z kryptami, grobami 35–37, 72–74 i 94. Wewnątrz plan cerkwi z XIII w. według J. Łukomskiego. Oprac. S. Gołub, rys. R. Ratajczak

Fig. 5.1. Plan with crypts and graves 35–37, 72–74, and 94. Inside, the plan of the 13th-century Orthodox church after J. Łukomski. Developed by S. Gołub, fig. R. Ratajczak

Ryc. 5.2. Portret biskupa Jakuba Suszy (fotokopia ze zbiorów Muzeum Ziemi Chełmskiej im. Wiktora Ambroziewicza w Chełmie). Fot. G. Zabłocki

Fig. 5.2. Portrait of Bishop Jakob Susza (photocopy from the collection of the Wiktor Ambroziewicz Museum of Chełm Land in Chełm). Photo: G. Zabłocki

Ryc. 5.3. Grób 94. Trumna z zapadniętym do środka wiekiem w trakcie eksploracji. Fot. S. Gołub

Fig. 5.3. Grave 94. A coffin with a lid collapsed inwards during exploration. Photo: S. Gołub

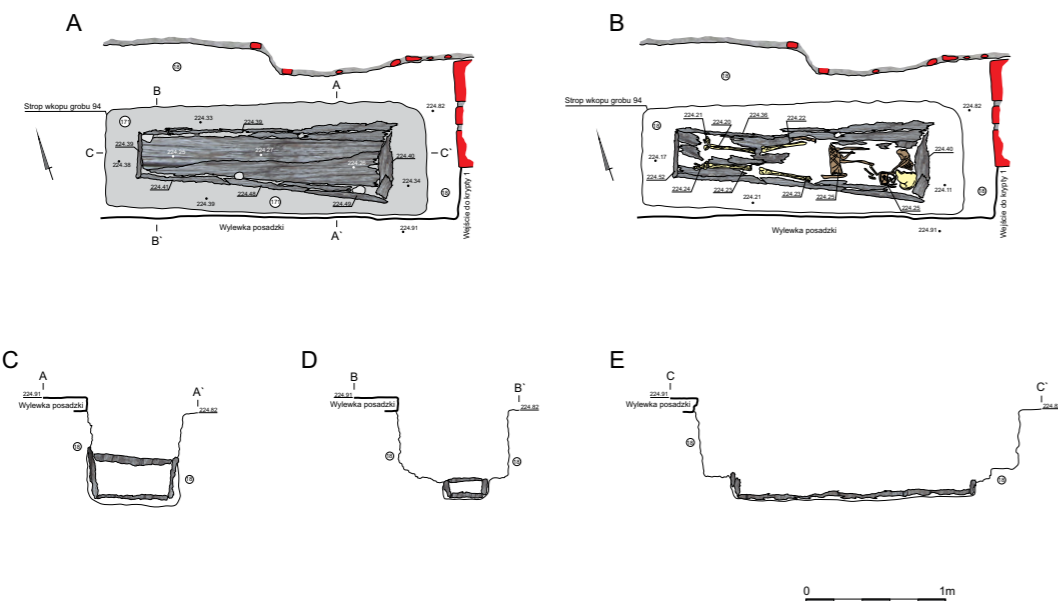
Ryc. 5.4. Grób 94. Widok źle zachowanego pochówku po odczyszczeniu. Fot. S. Gołub

Fig. 5.4. Grave 94. View of badly preserved burial after cleaning. Photo: S. Gołub

Ryc. 5.6. Grób 94. Widok szkaplerza po odczyszczeniu. Fot. S. Gołub

Fig. 5.6. Grave 94. View of the scapular after cleaning. Photo: S. Gołub

Ryc. 5.5. Grób 94. A – poziom odkrycia trumny. B – widok źle zachowanego szkieletu po zdjęciu wieka. C, D, E – przekroje jamy grobowej z trumną. Rys. R. Ratajczak

Fig. 5.5. Grave 94. A - level of coffin discovery. B - view of the badly preserved skeleton after removing the lid. C, D, E - cross-sections of the grave cavity with a coffin. Fig. R. Ratajczak

Ryc. 5.7. Szkaplerz po konserwacji i rekonstrukcji. Fot. A. Drązkowska

Fig. 5.7. The scapular after conservation and reconstruction. Photo: A. Drązkowska

Wyniki badań antropologicznych duchownych i biskupów unickich pochowanych w kryptach 1–4.

Beata Borowska¹

Największą trudność w badaniu szczątków kostnych osób pochowanych w kościelnych kryptach sprawia ich przemieszanie (dewastacja, obrabowanie grobów) i niejednokrotnie zły stan zachowania wynikający ze specyfiki środowiska w którym się znajdują.

Zrealizowane w ostatnich latach badania archeologiczne wykazały, że we wszystkich przebadanych kryptach obecnego kościoła odkryto ludzkie szczątki. Przedmiotem niniejszych badań jest materiał antropologiczny z pochówków duchownych i biskupów unickich zlokalizowany w kryptach o numerach 1–4 oraz korytarzach łączących. Ich badanie jest niezmiernie ważne z historycznego, archeologicznego i antropologicznego punktu widzenia, ponieważ pozwala zweryfikować jak również uzupełnić dotychczasową wiedzę na temat życia i obrządku pogrzebowego duchowieństwa unickiego w Chełmie w ówczesnych czasach.

W krypcie 1 zlokalizowano i zbadano groby 35–37 (szczegółowo zostały one opisane w publikacji z 2016 r.²) oraz pochówki 75–78. W krypcie nr 2 zlokalizowano i zbadano grób trumienny 93. Krypta nr 3 zawierała m.in. trzy trumny oznaczone jako groby 72, 73, 74, zaś w krypcie 4 odkryto groby 46 i 49. W korytarzach odkryto grób 92 i 94, ten ostatni został omówiony w rozdziale 5. Należy nadmienić, że we wszystkich wspomnianych kryptach natrafiono na liczne skupiska kostne, wtórnie bowiem zdeponowano w nich zarówno szczątki ludzkie, wyposażenie grobów, kości zwierzęce, pozostałości ubiorów oraz gruz. W niniejszej analizie skupiono się głównie na pochówkach osobników płci męskiej, których lokalizacja i ułożenia w układzie anatomicznym mogła z dużym prawdopodobieństwem wskazywać, że są to szczątki kostne duchownych i biskupów unickich.

Ogólny stan zachowania materiału osteologicznego należy ocenić jako fragmentaryczny, często szkielety były niekompletne (np. czaszki z kośćmi górnej części tułowia lub prawej bądź lewej strony ciała, albo brak czaszek). W opracowaniu szkieletów wykorzystano ogólnie przyjęte metody analiz i opisów anatomicznych kości³. Oznaczeń płci osób określono, analizując cechy powszechnie uważane za dymorficzne⁴. Klasyfikując materiał pod względem wieku zwrócono uwagę na zmiany w morfolo-

¹ Uniwersytet Łódzki, Wydział Biologii i Ochrony Środowiska, Katedra Antropologii.

² B. Borowska-Strugińska, O. Minejko, *Wyniki badań antropologicznych*, [w:] *Od cerkwi katedralnej króla Daniela Romanowicza do Bazyliki p.w. Narodzenia N M P w Chełmie*, red. A. Buko, S. Gołub, Chełm 2016, s. 191–212.

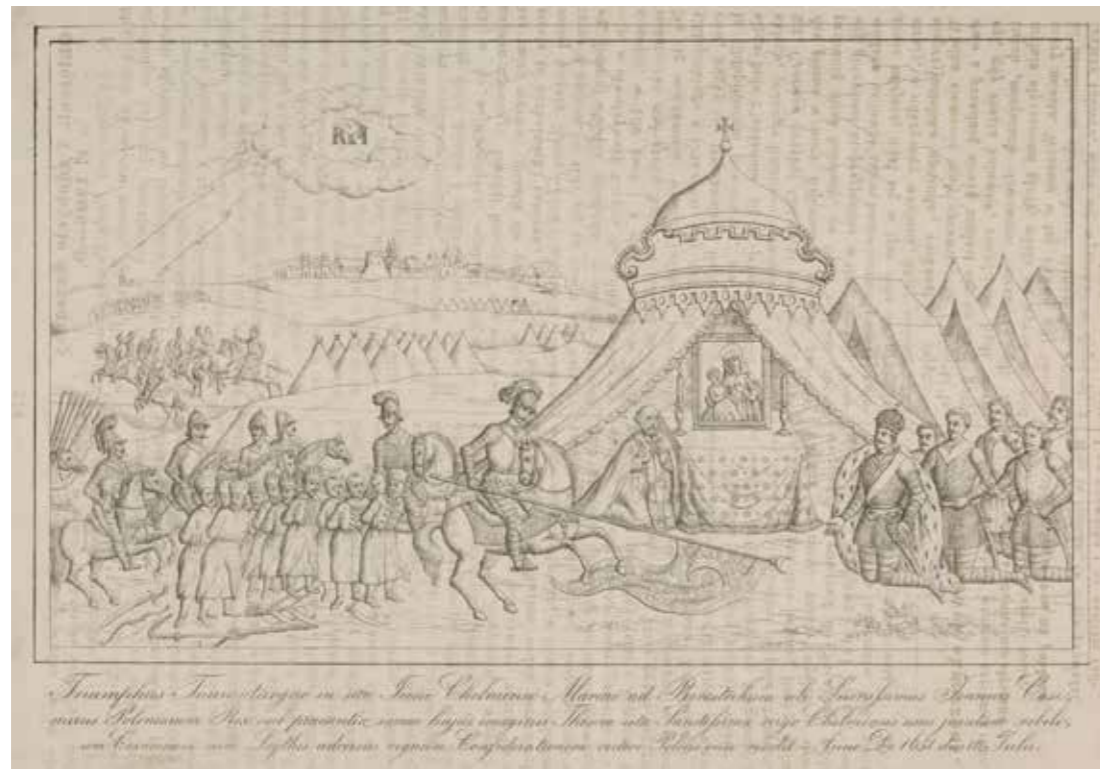
³ A. Bochenek, M. Reicher, *Anatomia człowieka t. 1*, Warszawa 1990; J.E. Buikstra, D.H. Ubelaker, *Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains: Proceedings of a seminar at the Field Museum of Natural History*, Arcansas Archological Survey Research Series, New York 1994; J. Piontek, *Biologia populacji pradziejowych – zarys metodyczny*, Poznań 1996.

⁴ J. Strzałko, M. Henneberg, *Określenie płci na podstawie morfologii szkieletu*. Przegląd Antropologiczny, tom 41, 1975, s. 105–126; A. Malinowski, N. Wolański, *Metody badań w biologii Człowieka: wybór metod antropologicznych*, PWN, Warszawa 1988, s. 163–222; J.E. Buikstra, D.H. Ubelaker, *Standards for Data Collection*

Ryc. 5.8. Srebrne antependium z Bazyliki pw. Narodzenia NMP w Chełmie. Przedstawia hołd składany przez króla Jana Kazimierza przed ikoną Matki Boskiej Chełmskiej po bitwie pod Beresteczkiem w 1651 r. Po lewej stronie biskup Jakub Susza. Fot. G. Zabłocki

Fig. 5.8. Silver antependium from the Basilica of the Birth of the Virgin Mary in Chełm. It depicts a homage paid by King Jan Kazimierz before the icon of Our Lady of Chełm after the Battle of Beresteczko in 1651. On the left, Bishop Jakub Susza. Photo: G. Zabłocki

Ryc. 5.9. Litografia na podstawie antependium (po prawej stronie ikony kłęczący król, po lewej kłęczący biskup Jakub Susza). Piller Piotr, Lwów 1854

Fig. 5.9. Lithograph based on the antependium (a kneeling king on the right side of the icon, a kneeling Bishop Jakub Susza on the left.). Piller Piotr, Lviv 1854

gii kośćca powstające wraz z wiekiem. W przypadku osób dorosłych szczególną uwagę zwrócono na stopień obliteracji szwów czaszkowych, stan powierzchni żujących koron zębowych⁵ oraz nasilenie zmian inwolucyjnych kośćca. Dodatkowo analizie poddano zmiany w morfologii powierzchni spoiny łonowego opisane wg skali J.M. Brooksa i S. Sucheya⁶. Pomiarów cech metrycznych szkieletów dokonano zgodnie z zasadami tzw. techniki martinowskiej⁷. W analizie uzębienia uwzględniono następujące opisy zębów: I – siekacze, C – kły, P – przedtrzonowe, M – trzonowe. Rekonstrukcji przyżyciowej wysokości ciała dokonano w oparciu o schematy wykorzystujące kompleksowe pomiary długości kości długich (klasyfikacja wg Pearsona oraz wg Trotter, Gleser 1952)⁸. Przy badaniu koron zębowych określano nie tylko występowanie ognisk próchnicy, ale również dokonano klasyfikacji typu próchnicy wg skali Moore i Corbett⁹. W trakcie badań uwzględniono również zagadnienia odnoszące się do paleopatologii. Obserwacje tego rodzaju dotyczą zazwyczaj przypadków długotrwałych schorzeń, dających obraz w układzie kostnym oraz wad rozwojowych¹⁰.

W krypcie nr 1, jak już wspomniano, w sezonie badań 2013–2014 w przebadanych trumnach oznaczonych jako groby nr 35, 36, 37 odkryto szczątki trzech mężczyzn (jeden w wieku *adultus* i dwóch w wieku *maturus*).

W czasie prowadzonych dalszych badań w 2017 roku w **grobie nr 75** odnotowano m.in. szczątki kostne mężczyzny w wieku *maturus* (40–45 lat), które ułożone były na dnie trumny. Zachowały się one częściowo w układzie anatomicznym. Wysokość ciała ok. 176,5 cm (wg Pearsona), ok. 181 cm (wg Trotter, Gleser).

Stan zachowania i opis morfologiczny czaszki: zachowana w dobrym stanie, kompletna (*Cranium*). Podstawowe szwy czaszkowe: szew wieńcowy (*s. coronalis*) - nieobliterowany, szew strzałkowy (*s. sagittalis*) obliterowany odcinek S3, S4 oraz częściowo S2, szew węglowy (*s. lambdoidea*) brak obliteracji. Stan zachowania uzębienia szczęki prawej prawie kompletny (brak pierwszego siekacza i pierwszego zęba przedtrzonowego), w szczęce lewej odnotowano zęby z wyjątkiem drugiego siekacza i kła. W żuchwie po stronie prawej odnotowano zęby P₁–M₃, zaś po stronie lewej C, P₂, M₁, M₂, M₃.

Stan zachowania i budowa kości szkieletu postkranialnego: pierwszy oraz pięć dalszych kręgów szyjnych, trzy kręgi piersiowe, dwa kręgi lędźwiowe, osiem żeber prawej strony i siedem lewej strony ciała, trzon i rękoność mostka, obojczyki, fragment lewej łopatki, kości ramienne, kości promieniowe, lewa kość łokciowa, sześć kości nadgarst-

ka lewego, pięć kości śródreza, siedem paliczków ręki, fragmenty kości miednicznych, lewa kość udowa oraz fragment trzonu prawej kości udowej (silnie skalcydowana), kość piszczelowa prawa, kości strzałkowe, kości stępu prawej i lewej stopy, osiem kości śródstopia lewego, siedem paliczków stóp. Szkielet charakteryzował się masywną budową kości (kości i przyczepy mięśniowe mocno urzeźbione). Zmiany patologiczne i anomalie to głównie zmiany na ostatnim kręgu piersiowym oraz dwóch pierwszych kręgach lędźwiowych (widoczne osteofity przeważnie po stronie prawej), przerost przyczepu mięśnia płaszczkowatego na prawej kości piszczelowej, silnie rozbudowane przyczepy mięśniowe przy guzkach żeber, zmiany degeneracyjne na wewnętrznej powierzchni trzonów żeber (prawdopodobnie ślad po zapaleniu płuc).

Ponadto w grobie nr 75 odnotowano szczątki kostne 2 osobników dorosłych (kobiety w wieku ok. 35–45 lat *maturus* oraz przypuszczalnie drugiego dorosłego mężczyzny).

Grób nr 76 to pochówek mężczyzny w wieku *maturus* (ok. 35–45 lat). Szkielet znajdował się w układzie anatomicznym. Wysokość ciała ok. 162 cm (wg Pearsona), ok. 166 cm (wg Trotter, Gleser).

Stan zachowania i opis morfologiczny czaszki: zachowana w dobrym stanie, prawie kompletna. Podstawowe szwy czaszkowe: szew wieńcowy (*s. coronalis*) – nieobliterowany, szew strzałkowy (*s. sagittalis*) obliterowany odcinek S3 oraz częściowo S4, szew węglowy (*s. lambdoidea*) brak obliteracji. Stan zachowania uzębienia szczęki prawej i lewej kompletny. W żuchwie po stronie prawej odnotowano prawie wszystkie zęby z wyjątkiem P₂, M₁, zaś po stronie lewej obecne były wszystkie zęby.

Stan zachowania i budowa kości szkieletu postkranialnego: dobrze zachowany, odnotowano siedem kręgów szyjnych, dwanaście kręgów piersiowych, cztery kręgi lędźwiowe, kość krzyżową, sześć żeber prawej strony i dziewięć lewej strony ciała, obojczyki, łopatki, lewą kość ramienną, prawą kość promieniową, prawą kość łokciową, sześć kości nadgarstka lewego i prawego, pięć kości śródreza lewego i prawego, 12 paliczków ręki prawej i 10 ręki lewej, kości miedniczne, rzepki, kości udowe, prawą kość piszczelową, prawą kość strzałkową, trzy kości stępu prawej stopy, trzy kości śródstopia lewego i prawego, osiem paliczków stóp. Zmiany patologiczne obejmują schorzenia aparatu żucia tj. utratę przyżyciową drugiego zęba przedtrzonowego i pierwszego zęba trzonowego prawej strony żuchwy oraz ognisko próchnicy korony zęba M₂ prawej strony żuchwy (typ VI w skali Moore i Corbett), silny kamień nazębny, lumbalizacja kości krzyżowej oraz zmiany degeneracyjne na trzonach dwóch ostatnich kręgów szyjnych. Grzebienie międzykrętarzowe kości udowych silnie rozbudowane, resorpcja w miejscu mocowania przedniego więzadła łonowego oraz ślad po stanie zapalnym stawu krzyżowo-biodrowego mogły powstać z powodu przeciążeń (np. nadmiernej wagi lub dźwigania ciężarów).

W grobie nr 76 odnotowano również domieszkę kości innych osobników dorosłych (minimum dwóch) oraz dwójki dzieci w wieku *infans I*.

Grób nr 77. Cechy morfologiczne wskazują, że szkielet należał do mężczyzny, zmarłego w wieku *maturus/senilis*. Wysokość ciała ok. 161,5 cm (wg Pearsona), ok. 166 cm (wg Trotter, Gleser). W grobie nie odnotowano żadnych fragmentów kości czaszki.

from Human Skeletal Remains: Proceedings of a seminar at the Field Museum of Natural History, Arcansas Archaeological Survey Research Series, New York 1994; J. Piontek, *Biologia populacji pradziejowych – zarys metodyczny*, Poznań 1996.

⁵ D.H. Ubelaker, *Human skeletal remains: excavation, analysis, interpretation*. Aldin Pub. Co., New York, 1978; C.O. Lovejoy, *Dental Wear in the Libben Population: Its Functional Pattern and Role in the Determination of Adult Skeletal Age at Death*. American Journal of Physical Anthropology, t. 68, 1985, s. 47–56.

⁶ S. Brooks, J.M. Suchey, *Skeletal age determination based on the os pubis: A comparison of the Acsádi-Nemeskéri and Suchey-Brooks methods*, Human Evolution, Vol. 5, z. 3, 1990, s. 227–238; R.H. Steckel, C.S. Larsen, P.W. Sciulli, P.L. Walker, *Data collection codebook for the Global History of Health Project*, 2006, <http://www.global.sbs.ohio-state.edu/>.

⁷ R. Martin, K. Saller, *Lehrbuch der Anthropologie*. Gustav Fischer Verlag, Stuttgart 1957.

⁸ J. Piontek, *Biologia populacji pradziejowych – zarys metodyczny*, Poznań 1996, s. 173–188.

⁹ S. Hillson, *Dental Anthropology*. Cambridge University Press 2002, s. 281.

¹⁰ J. J. Gładkowska-Rzeczycka, *Schorzenia ludności prahistorycznej na ziemiach Polski*. Wydawnictwo Muzeum Archeologicznego, Gdańsk 1989, s. 15–26; M. Schultz, *Paläopathologische Diagnostik, Anthropologie: Handbuch der vergleichenden Biologie des Menschen*, Stuttgart 1988, s. 480–496; T. Kozłowski, *Stan biologiczny i warunki życia ludności in Culmine na Pomorzu Nadwiślańskim (X–XIII wiek)*, Mons Sanci Laurentii 2012, t. 7, 1–41, s. 214–391.

Stan zachowania i budowa kości szkieletu postkranialnego: pięć kręgów szyjnych, dziewięć kręgów piersiowych, trzy kręgi lędźwiowe, fragment kości krzyżowej, 12 żeber, trzon i rękojeść mostka, lewy obojczyk, lewa łopatka, kości ramienne, lewa kość promieniowa, lewa kość łokciowa, fragment prawej kości miednicznej, rzepki, kości udowe, kości piszczelowe, kości strzałkowe, wszystkie kości stępu, śródstopia i palców stóp. Brak stwierdzonych zmian patologicznych na kościach.

Grób nr 78 to pochówek osoby płci męskiej bez ustalonego dokładnego wieku w chwili śmierci, gdyż jest on bardzo słabo zachowany. Nie odnotowano w trumnie kości czaszki (obecny jedynie prawy górny ząb sieczny).

Stan zachowania szkieletu postkranialnego można uznać za bardzo fragmentaryczny, odnotowano jedynie obecność siedmiu kręgów szyjnych, ośmiu piersiowych, dwa fragmenty żeber, mostek, fragmenty obojczyków i łopatek, trzonów i nasad bliższych kości ramiennych, fragment trzonu prawej kości udowej, prawą kość piszczelową, kości piętowe, skokowe i łódkowate, osiem kości śródstopia, 6 paliczków stóp. U mężczyzny stwierdzono zrośnięcie trzonów i łuków kręgów szyjnych od 4 do 7 oraz pierwszych sześciu kręgów piersiowych, zrośnięte również było pierwsze prawe żebro z rękojeścią mostka.

W krypcie nr 2 zlokalizowano i zbadano grób trumienny 93. Cechy morfologiczne wskazują, że szkielet należał do mężczyzny w wieku *senilis*.

Stan zachowania i opis morfologiczny czaszki: zachowane kości mózgowca (kości czołowa, dwie kości ciemieniowe, potyliczna, kości skroniowe, kość klinowa) oraz większość kości twarzoczaszki (brak fragmentu szczęki oraz brak żuchwy). Podstawowe szwy czaszkowe: szew wieńcowy (*s. coronalis*) – nieobliterowany odcinek C2, C3, szew strzałkowy (*s. sagittalis*) obliterowany, szew węglowy (*s. lambdoidea*) brak obliteracji. Stan zachowania uzębienia: zachowane jedynie zęby luzem (nieumiejscowione w zębodołach): M3 szczęki prawej oraz M1, M2 żuchwy. Na kościach mózgowca zachowane włosy koloru jasnego (ewentualnie rudego).

Stan zachowania i budowę kości szkieletu postkranialnego można uznać za bardzo fragmentaryczny, gdyż większość kości się nie zachowała, odnotowano jeden kręgi piersiowy, fragment trzonu kości ramiennej, fragment trzonu kości łokciowej, rzepki, trzon prawej kości udowej, nasadę i trzon lewej udowej, kości piszczelowe (prawa – uszkodzony koniec bliższy), fragmenty kości piętowych, kości skokowe, łódkowate, sześciennne, prawe klinowate, 5 kości śródstopia prawego, 4 kości śródstopia lewego, 2 paliczki paluchów stóp. Nie odnotowano na kościach zmian patologicznych.

W krypcie nr 3 znajdowały się trzy trumny oznaczone jako groby 72, 73, 74.

Grób nr 72 był bez układu anatomicznego, znajdowały się tam kości kilkunastu osobników dorosłych w tym kobiet i mężczyzn (min. 18) oraz dwójki dzieci (*infans I*).

Odnotowano obecność zarówno czaszek o różnym stopniu zachowania, jak również kości należących do szkieletu pozaczaszkowego różnych osobników. Wyróżniono materiał osteologiczny, który został odnaleziony w trumnie (tab. 6.1), jak również poniżej trumny (tab. 6.2).

Kości / bones	Lewa / left	Prawa / right	Nieparzyste / odd	Nieokreślone (zachowane fragmenty) / unspecified (surviving fragments)
Czaszka / skull			9	
Kręgi / vertebrae			122	
Żebra / ribs	62	47		118
Miednica / pelvis	4	4		
Obojczyk / collarbone	7	9		
Ramienna / shoulder	6	7		
Łokciowa / elbow	5	3		
Promieniowa / radius	3	2		
Udowa / femur	8	5		
Piszczelowa / shin bone	11	9		
Strzałkowa / fibula	2	3		3
Kości rąk / hand bones	26	37		43
Kości stóp / foot bones	33	29		37

Tab. 6.1. Liczebność materiału osteologicznego odnotowanego w trumnie grobu nr 72.

Table 6.1. Abundance of osteological material recorded in the coffin of grave 72.

Na podstawie analizy antropologicznej stwierdzono, że szczątki kostne należały m.in. do dziewięciu mężczyzn (siedmiu w wieku *senilis*, dwóch mężczyzn w wieku dorosłym), jednej kobiety (*adultus*: 20–25 lat oraz dwójki dzieci w wieku poniżej 6 lat (*infans I*)).

Na kościach należących do różnych osobników dorosłych odnotowano zmiany patologiczne:

- schorzenia aparatu żucia w postaci ogniska próchnicy korony zęba M2 lewej szczęki (II stopień wg skali Moor i Corbett), ognisko próchnicy lewego I1 szczęki (IV stopień wg skali Moor i Corbett), kamień nazębny, utrata przyżyciowa zębów,
- choroba Bechterewa: widoczne zmiany od pierwszego kręgu piersiowego aż do szóstego, na trzech pierwszych kręgach piersiowych osteofitoza w postaci tzw. kapiącej świecy,
- zmiany zapalne widoczne na końcach przymostkowych obojczyków i na mostku,
- trzony mostków (jeden z otworem, drugi z rozdzielonym wyrostkiem kruczym, trzeci z przyrośniętymi i skostniałymi żebrami, czwarty zrośnięty trzon i rękojeść mostka),
- zmiany zapalne na końcach przymostkowych obojczyka prawego i lewego osobnika męskiego (55–65 lat),
- jedno żebro dalsze z widocznym śladem po zagojonym złamaniu,
- jedno pierwsze żebro z widocznym śladem po zagojonym złamaniu,
- guzki Schmorla na trzonach ośmiu kręgów piersiowych,
- osteofity na kręgach lędźwiowych (na dwóch bardzo silnie rozbudowane po prawej stronie),
- trzony dwóch kręgów lędźwiowych spłaszczone bocznie po prawej stronie (skrzywienie kręgośłupa),

- wyrosła i przerost w obrębie krętarza większego prawej kości udowej,
- zmiany degeneracyjne na trzonach dwóch dalszych kręgów szyjnych.

Szczątki kostne odnalezione poniżej trumny grobu nr 72.

Pod trumną znajdowała się warstwa mieszaniny ziemi, gruzu, spróchniałego drewna, zawierająca także kości ludzkie należące do zmarłych osób różnej płci. Odnotowano obecność czterech czaszek o różnym stopniu zachowania, jak również kości wchodzących w skład szkieletu pozaczaszkowego kilku osób dorosłych (por. tab. 6.2).

Kości / bones	Lewa / left	Prawa / right	Nieparzyste / odd	Nieokreślone (zachowane fragmenty) / unspecified (surviving fragments)
Czaszka / skull			4	
Kręgi szyjne / vertebrae			38	
Kość krzyżowa / crossbone			4	
Żebra / ribs	12	7		32
Miednica / pelvis	3	1		
Obojczyk / collarbone	1	1		
Ramienna / shoulder	1	3		
Łokciowa / elbow	2	1		
Promieniowa / radius	4	1		
Udowa / femur	3	4		
Piszczelowa / shin bone	3	2		
Strzałkowa / fibula	5	2		
Kości rąk / hand bones	2	2		11
Kości stóp / foot bones	5	2		9

Tab. 6.2. Liczebność materiału osteologicznego odnotowanego poniżej trumny grobu nr 72

Table 6.2. Abundance of osteological material recorded below the coffin of grave 72

Na podstawie analizy antropologicznej czaszek stwierdzono, że należały one do czterech mężczyzn, w tym dwóch w wieku *senilis*, jednego mężczyzny w wieku *maturus* oraz jednego w wieku *adultus* (20–30 lat). Kości szkieletu pozaczaszkowego należały do minimum 6 osobników dorosłych (w tym jednej kobiety).

Na kościach należących do różnych osobników dorosłych odnotowano zmiany patologiczne:

- osteofity na ostatnim kręgu lędźwiowym, wyrosła kostne na kości krzyżowej, lewej kości miednicznej, zmiany degeneracyjne na kościach ramiennych, silne zmiany i narośla kostne na krętarzach i kresie chropawej kości udowych, silne zmiany wzdłuż brzegu bocznego kości strzałkowych i piszczelowych (wszystkie kości należały do tego samego osobnika dorosłego, mężczyzny),

- osteofity na dwóch kręgach piersiowych i lędźwiowych – zmiany zapalne na głowie jednego żebra,

- blok dwóch kręgów piersiowych,
- 5 żeber ze zmianami na końcach przymostkowych (rozszerzenia, częściowo skostniałe części chrzęstne); jedno żebro z silnie rozszerzonym końcem przymostkowym,
- zmiany zapalne na rękojeści mostka.

W grobie nr 73 odnotowano szczątki kostne minimum 19 osób (w tym 15 osób dorosłych, 3 dzieci i 1 osobnika młodocianego).

Odnotowano obecność zarówno czaszek o różnym stopniu zachowania, jak również kości należących do szkieletu pozaczaszkowego różnych osobników. Na podstawie czaszek oraz ich fragmentów stwierdzono, że należały one do 12 osób dorosłych, w tym 9 mężczyzn zmarłych w wieku *maturus* i *senilis* oraz 3 kobiet (dwie zmarły w wieku *adultus* jedna w wieku *maturus*). Odnotowano również fragmenty czaszek dwójki dzieci w wieku *infans I*, jednego dziecka zmarłego w wieku powyżej 7 lat oraz osobnika młodocianego.

Ponadto odnotowano szczątki kostne różnych osób dorosłych (min. 15) należące również do grupy kości szkieletu postkranialnego (tab. 6.3). Niestety nie można stwierdzić czy czaszki należą do tych samych osobników, do których należały kości szkieletu pozaczaszkowego, dlatego na podstawie czaszek stwierdzono, że minimalnie mogło być 12 osobników, zaś na podstawie szkieletu pozaczaszkowego osób dorosłych, że było ich min. 15.

Kości / bones	Lewa / left	Prawa / right	Nieparzyste / odd	Nieokreślone (zachowane fragmenty) / unspecified (surviving fragments)
Czaszka / skull			16	
Kręgi / vertebrae			69	
Kość krzyżowa / crossbone			2	
Żebra / ribs	23	46		41
Miednica / pelvis	3	2		
Obojczyk / collarbone	4	5		
Ramienna / shoulder	5	4		
Łokciowa / elbow	4	6		
Promieniowa / radius	6	5		
Udowa / femur	3	4		
Piszczelowa / shin bone	1	3		
Strzałkowa / fibula	3	3		3
Kości rąk / hand bones	12	9		18
Kości stóp / foot bones	16	12		3

Tab. 6.3. Liczebność materiału osteologicznego odnotowanego w trumnie grobu nr 73

Table 6.3. Abundance of osteological material recorded in the coffin of grave 73

Na kościach należących do różnych osobników dorosłych z grobu 73 odnotowano zmiany patologiczne:

- schorzenia aparatu żucia w postaci ognisk próchnicy korony zębów głównie trzonowych, utratę przyżyciową zębów; u jednego z mężczyzn w wieku *senilis* dodatkowo prognatyzm zębodołowy,
- blok dwóch kręgów piersiowych (dwóch),
- lumbalizacja kości krzyżowej (męska),
- żebra zrosnięte po złamaniu zarówno po prawej jak i po lewej stronie ciała, należące do tego samego osobnika (5 żeber),
- silne zmiany degeneracyjne na trzonie kręgu lędźwiowego,
- ślady po guzkach Schmorla na kręgach lędźwiowych (zmiany degeneracyjne, o podłożu przeciążeniowym),
- kość ramienna lewa (otwór nadbłoczkowy),
- osteofity na trzonach 4 kręgów piersiowych.

W **grobie nr 74** znajdowały się w górnej części kości luźne minimum 10 osobników bez zachowanego układu anatomicznego, w tym ośmiu osób dorosłych (sześciu mężczyzn, dwóch kobiet) oraz dwójki dzieci. Jedynie szczątki kostne osobnika odnalezione na dnie trumny (mężczyzny zmarłego w wieku powyżej 60 lat) wykazywały ułożenie anatomiczne.

Grób nr 74 (szkielet w układzie anatomicznym). Cechy morfologiczne wskazują, że szkielet należał do mężczyzny w wieku *senilis*.

Stan zachowania i opis morfologiczny czaszki: czaszka prawie kompletna, częściowo uszkodzona strona prawa (brak fragmentu kości ciemieniowej, jarzmowej, całej prawej kości skroniowej oraz podstawy czaszki) odnotowano kości szczęki i żuchwy. Podstawowe szwy czaszkowe: szew wieńcowy (*s. coronalis*) nieobliterowany, szew strzałkowy (*s. sagittalis*) obiterowany odcinek S2, S3, S4, szew węglowy (*s. lambdoidea*) nieobliterowany. Odnotowano tylko zęby trzonowe prawej strony żuchwy oraz zęby przedtrzonowe, pierwszy i trzeci ząb trzonowy lewej strony żuchwy (brak uzębienia w kościach szczękowych, w większości utracone jeszcze za życia).

Stan zachowania i budowa kości szkieletu postkranialnego: zachowane pięć kręgów szyjnych, kręgi piersiowe (trzy całe oraz 6 we fragmentach), 4 kręgi lędźwiowe, żebra prawej i lewej strony ciała (29 fragmentów), fragment trzonu mostka, obojczyki, prawa łopátka, prawa kość ramienna, prawa kość promieniowa, 4 paliczki ręki prawej, kości biodrowe (brak kości łonowych i kulszowych), fragment kości krzyżowej, kości udowe (uszkodzone końce bliższe), kości piszczelowe i strzałkowe, kości stępu, śródstopia oraz 10 paliczków stóp.

Zmiany patologiczne:

- schorzenia aparatu żucia: ogniska próchnicy na koronie prawego M1 żuchwy (II typ wg skali Moore i Corbett) oraz prawym i lewym M3 żuchwy (VI w skali Moore i Corbett). Utrata przyżyciowa zębów pierwszych i drugich siecznych żuchwy najprawdopodobniej w wyniku próchnicy,
- zrosnięte trzony dwóch ostatnich kręgów szyjnych.

Jak wspomniano powyżej odnotowano również szczątki kostne należące do

różnych osób dorosłych i dwójki dzieci (tab. 6.4). Z kości dzieci należących do dzieci odnaleziono jedynie dwie kości piszczelowe prawe, fragment kości udowej prawej, ułamki żeber i kręgów oraz prawą kość biodrową. Budowa i wielkość kości wskazuje na wiek poniżej 6 lat (*infans I*).

Kości / bones	Lewa / left	Prawa / right	Nieparzyste / odd	Nieokreślone (zachowane fragmenty) / unspecified (surviving fragments)
Czaszka / skull			2	
Kręgi / vertebrae			67	
Kość krzyżowa / crossbone			7	
Żebra / ribs	11	23		69
Miednica / pelvis	2	6		
Obojczyk / collarbone	2	3		
Ramienna / shoulder	3	6		
Łokciowa / elbow	3	2		
Promieniowa / radius	3	2		
Udowa / femur	4	2		
Piszczelowa / shin bone	4	6		
Strzałkowa / fibula	3	3		3
Kości rąk / hand bones	13	7		29
Kości stóp / foot bones	3	12		14

Tab. 6.4. Liczebność materiału osteologicznego odnotowanego w trumnie grobu nr 74

Table 6.4. Abundance of osteological material recorded in the coffin of grave 74

Na kościach należących do różnych osobników dorosłych odnotowano zmiany patologiczne:

- prawa kość piszczelowa zmiany zapalne,
- osteofity na trzonach pięciu kręgów lędźwiowych,
- *ostitis* na prawej kości piszczelowej (dorosłego mężczyzny).

W krypcie nr 4 odkryto groby zidentyfikowanych duchownych unickich. W grobie 46 ks. P. Ciszewskiego znajdował się szkielet mężczyzny w wieku *senilis* (powyżej 50 lat), zaś w grobie 49 ks. F. Kaube znajdowały się szczątki kostne mężczyzny również w wieku *senilis* (powyżej 50–55 lat)¹¹. Według informacji historycznych ks. F. Kaube zmarł w wieku 83 lat (por. rozdz. 4), oczywiście jest to wiek mieszczący się w kategorii *senilis* jednak zdecydowanie wyższy niż określony na podstawie szwów czaszkowych wiek powyżej 50–55 lat. Należy jednak pamiętać, że przebieg procesu zarastania szwów czaszkowych może być zaburzony przez szereg czynników endo- i egzogennych, co ostatecznie może wpływać na ich wartość diagnostyczną.

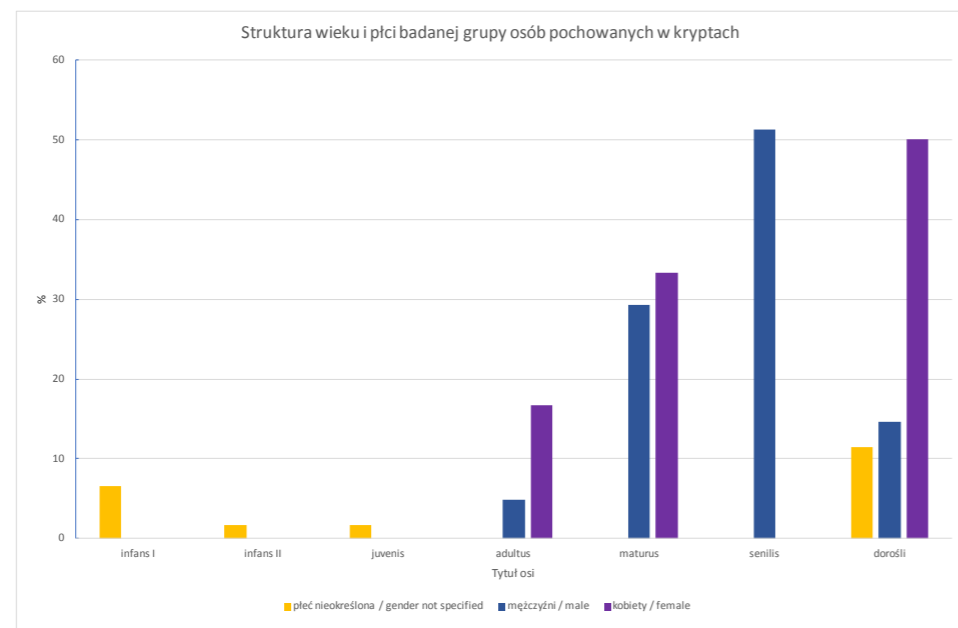
¹¹ B. Borowska-Strugińska, O. Minejko, *op cit.*, s. 199-201.

W korytarzu między kryptami odkryto grób nr 92, w którym pochowano mężczyznę w wieku *senilis*, około 65–70 lat. Stan zachowania i opis morfologiczny czaszki: czaszka zachowana fragmentarycznie, obecne kości mózgo-czaszki (potyliczna, czołowa, ciemieniowe, lewa i prawa kość skroniowa) oraz fragmenty kości klinowej, kości szczękowej i żuchwa (tylko fragment prawej gałęzi). Podstawowe szwy czaszkowe: szew wieńcowy (s. *coronalis*) – obliterowany odcinek C1, C2; szew strzałkowy (s. *sagittalis*) – obliterowany; szew węglowy (s. *lambdaidea*) obliteracja L1. Uzębienie w szczęce prawej prawie kompletne (brak pierwszego siekacza), zaś w szczęce lewej odnotowano zęby: P₁, P₂, M₁, M₂, M₃. Żuchwa zachowana fragmentarycznie, brak uzębienia.

Stan zachowania i budowa kości szkieletu postkranialnego: szkielet w układzie anatomicznym zachowany bardzo fragmentarycznie, odnotowano trzony kości piszczelowych (brak nasad bliższych i dalszych), kości piętowe, skokowe, sześcienne, łódkowate, 3 kości śródstopia prawego i 4 śródstopia lewego. Wysokość ciała: in situ ok. 175 cm. Nie odnotowano na kościach zmian patologicznych.

Uwagi końcowe

Podsumowując, można stwierdzić, że wykonane analizy antropologiczne szczątków kostnych z krypt 1, 2, 3, 4 obecnej Bazyliki pw. Narodzenia NMP w Chełmie wskazują na przewagę pochowanych w nich mężczyzn (68% ogółu) zmarłych głównie w kategorii wiekowej *senilis* (51,2% mężczyzn) co przemawia za tezą, że byli w nich chowani głównie duchowni i biskupi unicki. Odnalezione w kryptach nieliczne szczątki kobiet i dzieci (tab. 6.5) najprawdopodobniej zostały tam zdeponowane w późniejszych latach istnienia kościoła i prowadzonych tam prac remontowych.

Tab. 6.5. Struktura wieku i płci badanej grupy osób, których szczątki kostne znaleziono w kryptach 1, 2, 3, 4.

Table 6.5. Age and gender structure of the study group of people whose bone remains were found in crypts 1, 2, 3, 4.

Wysokość ciała ustalona została tylko u sześciu mężczyzn pochowanych w kryptach, u dwóch z nich określono ją na około 176 cm (wg Pearsona), zaś u pozostałych mężczyzn wahała się w granicach od 162 cm do 166 cm (byli to głównie mężczyźni w wieku *senilis*). W zakresie zmian widocznych na szkielecie w badanej grupie osób dorosłych obserwowano najczęściej zmiany zwyrodnieniowo – degeneracyjne stawów (wyrośla kostne, ślady po tzw. guzkach Schmorla, entezopatie) oraz schorzenia aparatu żucia. Występowanie zmian degeneracyjnych stawów skorelowane jest z obciążeniami mechanicznymi i wiekiem, sygnalizowane są one głównie u osób starszych, na skutek starzenia się układu kostnego¹², co znajduje potwierdzenie w analizowanym materiale kostnym. W przypadku schorzeń aparatu żucia odnotowano głównie zmiany próchnicowe zębów stałych. Najczęściej próchnicą objęte były zęby trzonowe, jest to typowa lokalizacja zmian próchnicowych¹³, a w dalszej kolejności zęby przedtrzonowe. Zarówno ubytki zębów przyżyciowe jak i większa częstość próchnicy odnotowywana była głównie u mężczyzn w starszym wieku. Wzrost występowania próchnicy zębów na przestrzeni wieków wiązany jest najczęściej z rozwojem gospodarczym i zmianą diety (większe spożycie węglowodanów, zmiany w sposobach przetwarzania produktów spożywczych, ich konsystencją czy sposobem przygotowywania posiłków). Niestety zbyt mało mamy jeszcze informacji na temat trybu życia a tym samym odżywiania się duchownych unickich. Niemniej jednak podkreślić należy, że interdyscyplinarne badania przeprowadzone w ostatnich latach na terenie obecnego kościoła w Chełmie, pozwoliły na uzyskanie szeregu cennych spostrzeżeń, które mogą przyczynić się do poszerzenia naszej wiedzy na temat ówczesnego duchowieństwa unickiego.

¹² P. Leszczyński, K. Pawlak-Buś, *Choroby zwyrodnieniowe stawów – epidemia XXI wieku, Farmacja Współczesna*, t. 1, 2008, s. 79–87.

¹³ A. Meini, G.M. Rottensteiner, C.D. Huber, S. Tangl, G. Watzak, G. Watzek, *Caries frequency and distribution in an early medieval Avar population from Austria. Oral Dis*, 16, 2010, s. 108–116; C. Bertilsson, E. Borg, S. Sten, E. Hessman, H. Sjöblom, P. Lingström P, *Prevalence of Dental Caries in Past European Populations: A Systematic Review. Caries Res.*, 56, 2022, 1, s. 15–28.

Summary

In crypt No. 1, graves Nos. 35–37 (described in detail in the 2016 publication) and burials Nos. 75–78 were located and examined. In grave No. 75, the skeletal remains of 3 adults (including a female aged approximately 35–45, a male aged 40–45, and presumably a second adult male) were recorded, and only the skeletal remains of a male aged 40–45 placed at the bottom of the coffin were partially preserved in the anatomical arrangement (left side of the body). Grave No. 76 is the burial of a male, aged 35–45, in the anatomical arrangement (an admixture of bones of other adults and children was also noted), while grave No. 77 contained a buried male at the *maturus/senilis* age. The very poor state of preservation of the osteological material from grave No. 78 made it only possible to determine that a male individual was buried in this grave, without establishing the precise age at death.

In crypt No. 2, coffin grave No. 93 was located and examined, which contained the remains of a male in the anatomical arrangement in the *senilis* age.

In crypt No. 3 there were three coffins designated as graves Nos. 72, 73, 74. These were essentially bone clusters, as numerous other human remains were re-deposited in them. Grave No. 72 was without the anatomical arrangement and contained the bones of several adults (min. 18) and two children (*infans I*). Grave No. 73 contained the bone remains of a minimum of 19 individuals (including 15 adults, 3 children, and 1 juvenile). In the upper part of grave No. 74, there were loose bones of several individuals without preserved anatomical arrangement (min. 10). Only the skeletal remains of an individual found at the bottom of the coffin (a male deceased over 60 years of age) showed anatomical arrangement.

In crypt No. 4 at floor level, two graves were discovered, identified by the inscriptions on the tops of the coffins. In grave No. 46 of Rev. P. Ciszewski, there was the skeleton of a man of the *senilis* age (over 50 years of age), while in grave No. 49 of Rev. F. Kaube, there were the skeletal remains of a man also of the *senilis* age (over 50–55 years of age). According to historical information, Rev. F. Kaube died at the age of 83. This is an age that falls into the category of *senilis* but is definitely higher than that determined from the cranial sutures. However, it should be borne in mind that the course of overgrowth of cranial sutures can be disturbed by several endogenous and exogenous factors, which may ultimately affect their diagnostic value.

In the corridor between the crypts, grave No. 92 was discovered, in which a man aged about 65–70 was buried, and the skeleton in the anatomical arrangement was calcified.

Rozdział 7

Biskup Porfiriusz Skarbek-Ważyński – zapomniany patriota i bohater powstania kościuszkowskiego

Robert Kozyrski¹

W drugiej połowie XVIII w. Rzeczpospolita straciła swą dominującą pozycję w Europie, stając się krajem w pełni uzależnionym od woli swych sąsiadów – głównie zaś Rosji. Permanentne zrywanie sejmów, a w konsekwencji brak ustaw (konstytucji) reformujących życie polityczne oraz uchwalonych podatków sparaliżowały centrum decyzyjne, złożone z trzech stanów sejmujących: króla, izby sejmowej i senatu. Na skutek tego parlament nie był w stanie zaspokoić rosnących potrzeb administracji i obywateli państwa polsko-litewskiego². Pewną nadzieję na poprawę sytuacji budziła „Familia” Czartoryskich, stronnictwo polityczne, które powstało i zaczęło aktywnie działać w sferze polityki na rzecz budowy nowoczesnego i niezależnego państwa w schyłkowych latach panowania Augusta II Sasa³. To z jej kręgów właśnie wywodził się ostatni król na tronie polsko-litewskim – Stanisław August Poniatowski, faworyt carycy Katarzyny II, wybrany zresztą z pomocą wojsk rosyjskich w 1764 r.⁴ W ostatecznym rozrachunku próba reformy państwa rozpoczęta przez nowego władcę nie przyniosła pokładanych w niej nadziei, aczkolwiek Poniatowskiemu udało się uruchomić kilka ważnych inwestycji. Z pewnością mogły one odegrać znaczącą rolę w dziele modernizacji chylącej się ku upadkowi Rzeczypospolitej, ale brak zgody wewnętrznej i zrozumienia powagi sytuacji dużej części elit politycznych – nawet we własnym obozie – skutecznie powstrzymywał te reformatorskie działania⁵. Nieprzychylnie stanowisko wobec tych reform prezentowały też państwa sąsiednie, zainteresowane osłabieniem znaczenia Rzeczypospolitej na arenie międzynarodowej. Pretekstem do ingerencji Rosji i Prus w wewnętrzne sprawy państwa polsko-litewskiego stała się kwestia dysydentów, tj. prawosławnych i protestantów, w obronę których zaangażowało się przede wszystkim państwo carów. Jego dyplomacja, odwołując się do traktatu Grzymskiego z 1686 r. starała się wszelkimi sposobami zapewnić niekatolikom pełną swobodę kultu i zrównanie w prawach politycznych z katolikami⁶. Te pozornie sprzyjające dużej części społeczeństwa działania skutkowały w 1767 r. powstaniem dwóch konfederacji dysydenckich: w Słucku na Polesiu i w Toruniu oraz konfedera-

¹ Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II.

² Na ogólną liczbę dwudziestu trzech sejmów jakie zwołano w latach 1750–1793 aż siedem – wszystkie w okresie panowania Augusta III Sasa – zostało zerwanych (1750, 1752, 1754, 1758, 1760, 1761, 1762), a jeden nie doszedł do skutku (1756). W okresie panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego (wliczając sejm konwokacyjny) obradowało czternaście sejmów, do skutku nie doszedł tylko sejm zwyczajny w Warszawie w 1768 r. Zob. *Chronologia sejmów Rzeczypospolitej Obojga Narodów (1569–1793)*, red. L. A. Wierzbicki, D. Kupisz, Warszawa 2021, s. 268–312.

³ Z. Zielińska, *Walka „Familii” o reformę Rzeczypospolitej 1743–1752*, Warszawa 1983, s. 14–54.

⁴ Katarzyna II w liście do króla Prus Fryderyka II w 1763 r. stwierdziła: „Ze wszystkich kandydatów do polskiej korony ma najmniej możliwości osiągnięcia jej (...), a zatem będzie za nią najbardziej wdzięczny tym, z rąk których koronę otrzyma. Cyt. Z. Zielińska, *Polska w okowach „systemu północnego” 1763–1766*, Kraków 2012, s. 43.

⁵ W. Szczygielski, *Polskie priorytety sejmowe w reformie ustroju państwa w okresie Oświecenia (1764–1792)*, „Przegląd Nauk Historycznych”, 5 (2006), nr 2(10), s. 29–72.

⁶ C. Łubieńska, *Sprawa dysydencka 1764–1766*, Kraków-Warszawa 1911, s. 1–32.

cji generalnej w Radomiu, której celem była detronizacja Poniatowskiego⁷. Powstały w ich wyniku w Rzeczypospolitej chaos skutecznie wykorzystał poseł rosyjski Nikołaj Repnin do zablokowania reform zapowiedzianych na sejmie konwokacyjnym w 1764 r. i systematycznie wdrażanych. Swój cel Repnin zrealizował podczas obrad sejmu nadzwyczajnego w Warszawie w latach 1767–1768 r., skutecznie zastraszał opozycyjnych wobec swych zamierzeń polityków. Ostatecznie po porwaniu i wywiezieniu w głąb Rosji czterech senatorów: biskupa krakowskiego Kajetana Sołtyka, biskupa kijowskiego Józefa Andrzeja Załuskiego, hetmana polnego koronnego Wacława Rzewuskiego i jego syna Seweryna sejm zgodził się na uchwalenie odpowiednich ustaw. Oprócz równouprawnienia dysydentów uchwalone zostały także prawa kardynalne, potwierdzające uprzywilejowany status szlachty w Rzeczypospolitej. Wszystkie zapadłe na sejmie decyzje swym majestatem potwierdziła Katarzyna II, zostając tym samym protektorką państwa polsko-litewskiego, z nieograniczoną możliwością ingerowania w jego wewnętrzne sprawy. Jeszcze w 1768 r. przeciwko protektoratowi Imperium Rosyjskiego oraz w obronie wiary katolickiej i niepodległości Rzeczypospolitej zawiązała się konfederacja barska, w której po stronie konfederatów zaangażowało się blisko sto tysięcy ludzi. Ostatecznie jej działania nie przyniosły oczekiwanych rezultatów, a państwa ościenne wykorzystały ją jako jeden z pretekstów do przeprowadzenia pierwszego rozbioru w 1772 r.⁸

Sytuacja polityczna w Rzeczypospolitej, a zwłaszcza podnoszona przez Rosję w drugiej połowie XVIII w. kwestia równouprawnienia prawosławnych w zasadniczy sposób wpłynęła na relacje pomiędzy Kościołami różnych wyznań. Pogłębiły się i tak już obecne podziały religijne pomiędzy zwolennikami prawosławia i unii. Jeszcze w latach sześćdziesiątych tego stulecia do ogromnych perturbacji w tym względzie doszło na obszarze jedynej w Rzeczypospolitej metropolii unickiej kijowskiej (w jej skład wchodziła diecezja chełmsko-bełska). Zmagął się z nimi zwłaszcza metropolita kijowski Felicjan Filip Wołodkowicz, zarządzający swą metropolią od 1762 r., w latach 1730–1758 biskup chełmski⁹. W przesyłanych na dwór królewski co najmniej od końca grudnia 1765 r. raportach informował króla o wzmożonej aktywności prawosławnych w metropolii. Z inspiracji biskupa prawosławnego perejaśławsko-boryspolskiego Gerwazego Lincewskiego kozacy i inni wyznawcy prawosławia zmuszali do opuszczenia unii miejscową ludność i duchownych, mordując z okrucieństwem tych ostatnich, zwłaszcza zaś odmawiających konwersji religijnej¹⁰. Natomiast tych księży unickich, którzy w obawie o swe życie przechodzili na prawosławie, zmuszano do publicznego porzucenia wiary katolickiej w Perejaśławiu bądź w obecności Melchizedecha Znaczk-Jaworskiego, ihumena klasztoru w Montreninie koło Żabotyń¹¹. W 1766 r. sytuacja była już tak poważna, że król po konsultacji z ministrami wystąpił w rejon kon-

fliktu oddziały wojskowe pod dowództwem Ignacego Woronicza z zamiarem uśmierzenia buntów chłopskich inspirowanych przez Znaczk-Jaworskiego¹². Działania w obronie Kościoła unickiego podjął także Wołodkowicz. Winnych przestępstw popełnianych na unitach pozywał przed swój sąd biskupi, interweniował w sprawie metropolii u nuncjusza Antonia Eugenia Viscontiego, a w czerwcu 1766 r. do wiernych skierował list pasterski wyjaśniając przyczyny zaistniałych wydarzeń oraz obarczając Znaczk-Jaworskiego winą za rzezie unitów¹³. Przez jakiś czas także więził go w swoim zamku w Gródku nieopodal Radomyśla¹⁴. Jego aktywny udział w obronie unii został bardzo szybko zauważony przez szlachtę chełmską. Chełmianie, którzy pamiętali go jeszcze z czasów gdy był biskupem unickim chełmskim, na sierpniowym sejmiku przedsejmowym w 1766 r. poparli jego starania czynione w obronie unii, zobowiązując swych posłów do wystąpienia podczas obrad sejmowych w jego sprawie oraz całej metropolii unickiej kijowskiej¹⁵.

Skomplikowana sytuacja wyznaniowa na obszarze Chełmszczyzny sprawiała, że chełmscy biskupi unicy już od pierwszych chwil swego urzędowania zmuszeni byli do podejmowania działań w obronie unii. Nie zawsze forum sejmowe było do tego najlepszym miejscem, ale znajomość ważnych oficjeli państwowych zazwyczaj ułatwiała sprawne poruszanie się po dworze królewskim. Stąd też biskupi dbali o dobre kontakty zwłaszcza z rodami magnackimi. To właśnie dzięki pomocy wojewody kijowskiego Franciszka Salezego Potockiego – Maksymilian Ryłto zdołał uzyskać unickie biskupstwo chełmskie. Stosowny przywilej na to władcy podpisany przez króla Augusta III Sasa został wystawiony w 1756 r., zaś sakrę biskupią Ryłto przyjął w Połocku w 1759 r. z rąk metropolity unickiego Floriana Hrebnickiego¹⁶. Dzięki jego zabiegom powstało w Chełmie unickie seminarium diecezjalne, w 1760 r. odbył się synod diecezjalny, a w 1765 r. miała miejsce koronacja obrazu Matki Boskiej Chełmskiej¹⁷. W organizację tego ostatniego wydarzenia zaangażowana była nie tylko społeczność ziemi chełmskiej, ale też wiele rodzin i rodów magnackich. To właśnie szlachta chełmska zdołała przekonać papieża Klemensa XIII do wyrażenia zgody na koronację, a w samej uroczystości – 15 września 1765 r. – oprócz licznie zgromadzonego duchowieństwa i wiernych udział wzięli przedstawiciele rodów Potockich, Rzewuskich, Zamojskich

⁷ W. Gastpary, *Historia protestantyzmu w Polsce od połowy XVIII wieku do pierwszej wojny światowej*, Warszawa 1977, s. 39; W. Stanek, *Konfederacje generalne koronne w XVIII wieku*, Toruń 1991, s. 33–34.

⁸ D. Rolnik, *Idea państwa wolnego, suwerennego i niepodległego – fenomen przemian czasów Sejmu Czteroletniego?*, „Roczniki Humanistyczne”, 69 (2021), z. 2, s. 29–48.

⁹ O. M. Дзюба, *Волюкович Филип*, [w:] *Енциклопедія історії України*, red. В. А. Смолій та ін., т. 1, Київ 2003, s. 623.

¹⁰ E. Likowski, *Dzieje Kościoła unickiego na Litwie i na Rusi w XVIII i XIX wieku*, cz. 1, Warszawa 1906, (Biblioteka Dzieł Chrześcijańskich, z. 67), s. 128–129.

¹¹ M. C. Łubieńska, *Sprawa dysydencka...*, s. 73–74.

¹² Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie, rkps 653 IV, k. 241.

¹³ *Epistolae metropolitae, archiepiscoporum et episcoporum*, vol. 5: *Epistolae Feliciani Philippi Wolodkovicz metropolitae kioviensis catholici (1762–1778)*, collegit, paravit, adnotavit editionemque curavit P. A. G. Welykyj, p. 1, Romae 1967, (Analecta OSBM, ser. II, sectio III), no. 73, p. 124–128; S. Nabywaniec, *Unicka archidiecezja kijowska w okresie rządów arcybiskupa metropolity Felicjana Filipa Wołodkovicza 1762–1778*, Rzeszów 1998, s. 404–405.

¹⁴ Z. Zielińska, *Polska w okowach „systemu północnego”...*, s. 537–538.

¹⁵ Archiwum Państwowe w Lublinie. Księgi grodzkie chełmskie RMO, nr 165, k. 470v.; *Пилип Володкович*, [w:] I. I. Назарко, *Київські і Галицькі митрополити. Біографічні нариси (1590–1960)*, Торонто 1962, s. 102. Kwestia ochrony Kościoła rzymskokatolickiego była dyskutowana podczas obrad sejmowych w dn. 11 października 1766 r. Istotną rolę w przyjęciu konstytucji Wiara Święta Katolicka Rzymska odegrał biskup krakowski Kajetan Sołtyk, który świetną przemową przekonał posłów do jej uchwalenia. Zob. *Dyaryusz Seymu Walnego Ordynaryjnego Odprawionego w Warszawie Roku 1766 ... zebrany*, Warszawa 1767, brak str.

¹⁶ Archiwum Państwowe w Lublinie. Chełmski Konsystorz Greckokatolicki, sygn. 30 (Akta biskupów), k. 722–724 [dalej: APL.ChKG]; J. Choma, *Maksymilianus Rylo episcopus chelmensis et peremysliensis (1759–1793)*, Romae 1953, s. 5–6.

¹⁷ D. Wereda, *Rola biskupa Maksymiliana Ryłty w kreowaniu kultu wizerunku Matki Boskiej Chełmskiej*, [w:] *Przywrócona pamięci. Ikona Matki Boskiej Chełmskiej: ikonografia – kult – kontekst społeczny. Повернута із небуття. Ікона Холмської Богородиці: іконографія – культ – суспільний контекст*, red. A. Gil, M. Kalinowski, I. Skoczylas, Lublin–Lwów 2016, s. 95–107.

i Ledóchowskich¹⁸. Ryłto ze wszystkich sił zabiegał o utrwalenie unii nie tylko na obszarze swej diecezji, ale również w całej Rzeczypospolitej. Jeszcze na początku lat sześćdziesiątych XVIII w. organizował w województwach bractawskim i kijowskim (w dobrach Potockiego) akcję wspierania unitów i reaktywowania parafii unickich. Na polecenie nuncjusza apostolskiego Viscontiego sam wizytował parafie w 1763 i 1766 r. Swą akcją misyjną z poruczenia Giuseppiego Garampiego, jak podaje Dorota Wereda kontynuował także w 1773 r.¹⁹ Dziedzictwo biskupa Ryłty, jego osiągnięcia na polu krzewienia wiary i umacniania Kościoła unickiego w zasadniczy sposób wpłynęły na działalność kolejnych biskupów chełmskich: Teodozego Rostockiego i Porfiriusza Skarbka-Ważynskiego. To ci dwaj ostatni biskupi przełomu XVIII i XIX w., łącząc swe siły (Rostocki w 1788 r. został metropolitą kijowskim) w burzliwym okresie rozbiorów i zmiany granic zdołali wprowadzić Cerkiew unicką w Rzeczypospolitej w nową epokę. Rostocki był zresztą pierwszym przedstawicielem hierarchii unickiej, który w 1790 r. zasiadł w senacie chylącej się ku upadkowi Rzeczypospolitej. Swą senatorską przysięgę złożył podczas obrad sejmowych 9 września 1790 r.²⁰

Należy wyraźnie podkreślić, że zabiegi hierarchów unickich: Ryłty, Rostockiego i Skarbka-Ważynskiego zmierzające do zwiększenia lub utrzymania stanu posiadania Kościoła unickiego, w szczególności diecezji chełmsko-belskiej przyniosły połowiczne sukcesy. Wpływ na taki stan rzeczy miała nie tylko ogólna sytuacja unii w Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVIII w., ale też jej słabość „instytucjonalna”. Cerkiew unicka, pomimo całkowitej likwidacji struktur Cerkwi prawosławnej nigdy nie osiągnęła stanu zorganizowania jaki w państwie polsko-litewskim posiadał Kościół rzymskokatolicki. Co więcej, to właśnie skuteczny opór senatorów duchownych posiadających duży wpływ na losy wszystkich, nie tylko katolickich wspólnot wyznaniowych był przyczyną, dla której uważany za „chłopski” Kościół unicki zajmował niższą pozycję w strukturze społecznej państwa²¹. Biskupi unicy zabiegali więc o prawne usankcjonowanie zakazu przechodzenia wyznawców unii do obrządku łacińskiego, a zabiegom tym nie sprzyjał konflikt w łonie samego Kościoła unickiego pomiędzy zakonem bazylianów a duchowieństwem świeckim²². Do zakonu bazylianów wstępowały zazwyczaj kandydaci wywodzący się z obrządku łacińskiego, zdarzali się nawet wyznawcy judaizmu i eks-protestanci²³. W zdecydowanej zaś większości przypadków

¹⁸ J. Stefański, *Zarys dziejów kultu obrazu Matki Boskiej Chełmskiej*, „Lubelszczyzna”, 2 (1996), s. 102; A. Baranowski, *Rola rodzin magnackich w osiemnastowiecznych uroczystościach koronacyjnych na wschodnich terenach Rzeczypospolitej*, [w:] *Sztuka ziem wschodnich Rzeczypospolitej*, red. J. Lilejko, Lublin 2000, s. 619–638.

¹⁹ D. Wereda, *Biskupi unickiej metropolii kijowskiej w XVIII wieku*, Siedlce–Lublin 2013, s. 268.

²⁰ Zabiegi zmierzające do uzyskania przez metropolitę Rostockiego krzesła w senacie Rzeczypospolitej szczegółowo opisał Kamil Paździor. Zob. K. Paździor, *Dopuszczenie metropolity unickiego do senatu w 1790 r. Studium z polityki wyznaniowej Sejmu Czteroletniego*, „Nasza Przyszłość”, 91 (1999), s. 241–267.

²¹ L. Bieńkowski, *Oświecenie i katastrofa rozbiorów (2. poł. XVIII w.)*, [w:] *Chrześcijaństwo w Polsce. Zarys przemian 966–1979*, Lublin 1992, wyd. 2, s. 332–334.

²² I. Matus, *Relacje pomiędzy klerem unickim i łacińskim w schyłkowym okresie unii w obwodzie białostockim*, „Acta Neophilologica”, 17 (2015), t. 1, s. 121–124.

²³ W 1707 r. zmarł np. „Heliasz Brocki z żydowskiego niedowiarstwa przechrzczony ... czytelnik, śpiewak dobry, po różnych klasztorach mieszkał...”. Z kolei w 1747 r. święcenia kapłańskie uzyskał Węgier – Michael Sentuani eks-luteranin. Zob. APL.ChKG, sygn. 635 (Metryka, w którą neopoświęceni wpisując się mają zaczęta w roku 1730 dnia 24 miesiąca 10-bra, którego jaśnie wielmożny w Bogu najprzewielebniejszy w Bogu Imśc ksiądz Felicjan Filip Wołodkowicz opat dubieński i dermański objął szczęśliwie sedem biskupstwa chełmskiego i bełskiego), k. 40v.; tamże, sygn. 680 (Katafalk zakonny godnych i zacnych mężów prałatów i zakonników reguły św. Bazylego Wielkiego od roku Pańskiego 1680), k. 21.

duchowni świeccy wywodzili się z rodzin kapłańskich, i takich właśnie kandydatów do objęcia parafii w diecezji chełmsko-belskiej preferował Ryłto. Uważał on, że pochodzący z rodzin świeckich kapłani „wiele w sobie mają świeckich obyczajów, które z czasem nie tak łatwo pozbyć się mają”²⁴. Pozycja prawna biskupów chełmskich i samej diecezji chełmsko-belskiej zmieniła się radykalnie wraz z pierwszym rozbiorem Rzeczypospolitej w 1772 r. Duża część jej obszaru położonego na południu znalazła się w granicach rozbioru austriackiego. Jak obliczył ks. Stanisław Nabywaniec za kordonem austriackim po 1772 r. funkcjonowało aż 17 dekanatów i 374 parafie²⁵. Biskup chełmski sprawował nad nimi kontrolę aż do 1783 r., tj. do czasu włączenia tego obszaru w granice diecezji przemyskiej i lwowskiej²⁶. Po stronie polskiej pozostało tylko 6 dekanatów i ponad 180 parafii²⁷. Struktura terytorialna pozostającej w granicach Rzeczypospolitej unickiej diecezji chełmskiej przetrwała do połowy lat osiemdziesiątych XVIII w. Jeszcze przed 1785 r. powstał nowy dekanat: Dubienka. Tak więc na początku swych biskupich rządów w Chełmie Skarbek-Ważynski zarządzał diecezją złożoną z siedmiu dekanatów, w których funkcjonowało 161 parafii²⁸. Ich największa liczba znajdowała się w dekanacie Chełm – 34 oraz Luboml – 29. Pozostałe dekanaty liczyły odpowiednio: Ratno – 24 parafie, Lublin – 22 parafie, Krasnystaw – 21 parafii, Dubienka – 17 parafii i Kaszogród – 14 parafii.

Dekanat	Liczba parafii w latach 1759–1762 / 1772 / 1778	Liczba wiernych w latach 1759–1762 / 1772 / 1778
Betż ¹	28 / 28 / -	5096 / 7600 / -
Busk ¹	21 / 21 / -	3408 / 3600 / -
Chełm ^{1,2}	44 / 48 / -	12121 / 16440 / -
Grabowiec ³	- / - / -	- / - / -
Horodło ¹	16 / 22 / -	3270 / 6970 / -
Hrubieszów ¹	26 / 28 / -	7798 / 10190 / -
Kaszogród ^{1,2}	14 / 14 / -	4540 / 4830 / -
Krasnystaw ^{1,2}	19 / 22 / -	4315 / 8400 / -
Lublin ²	- / 22 / -	- / 8440 / -
Luboml ^{1,2}	27 / 30 / -	9769 / 18000 / -
Potylicz ¹	28 / 29 / -	7560 / 12600 / -
Ratno ^{1,2}	27 / 27 / -	5438 / 8200 / -
Sokal ¹	19 / 21 / -	3583 / 5240 / -
Stojanów ¹	25 / 26 / -	3600 / 4400 / -
Strzemilcze ¹	12 / 12 / -	1820 / 2700 / -

²⁴ APL.ChKG, sygn. 110 (Acta Episcopatus Chełmensis), k. 660.

²⁵ S. Nabywaniec, *Diecezja przemyska greckokatolicka w latach 1772–1795*, „Premisla Christiana”, 5 (1992/1993), s. 33–34.

²⁶ M. Harasiewicz, *Annales Ecclesiae Ruthenae gratiam et communionem cum s. Sede Romana habentis, ritumque Graeco-Slavicum observantis, cum singulari respect ad dioeceses ruthenas Leopoliensem, Premisliensem et Helmensensem*, Leopoli 1862, s. 609–610.

²⁷ A. Gil, *Chełmska diecezja unicka 1596–1810. Dzieje i organizacja*, Lublin 2005, (Studia i materiały do dziejów chrześcijaństwa wschodniego w Rzeczypospolitej, t. 1), s. 172.

²⁸ APL.ChKG, sygn. 6 (Księga wpisów biskupa chełmskiego i bełskiego Porfiriusza Skarbka-Ważynskiego), k. 146–148.

Szczebrzeszyn ¹	26 / 26 / -	3618 / 6280 / -
Szczurowice ¹	- / 12 / -	- / 1650 / -
Tartaków ¹	10 / 10 / -	2152 / 2200 / -
Tomaszów ¹	23 / 26 / -	3282 / 4030 / -
Tyszowce ¹	46 / 38 / -	9100 / 8520 / -
Uhnów ¹	19 / 29 / -	2930 / 10080 / -
Wareż ¹	24 / 27 / -	3904 / 5150 / -
Zamość ¹	19 / 20 / -	2595 / 4760 / -

Tab. 7.1. Diecezja unicka chełmska w latach 1759–1762 / 1772 / 1778

Tabl. 7.1. The Uniate Diocese of Chełm in the years 1759–1762 / 1772 / 1778

Przypisy zastosowane w tabl.

¹ wg wizytacji diecezji przeprowadzonej przez biskupa Maksymiliana Ryłkę w latach 1759–1762 (bez dekanatu Szczurowice).

² dekanaty, parafie i wierni w polskiej części diecezji chełmskiej po 1772 r.

³ dekanat Grabowiec utworzony przed 1778 r.

Źródło: APL.ChKG, sygn. 110 (Acta Episcopatus Chełmensis), k. 1–707; tamże, sygn. 636 ([Księga kancelarii bp. Maksymiliana Ryłki] Rejestr zmarłych kapłanów...), k. 811; L. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła Wschodniego w Polsce*, [w:] *Kościół w Polsce*, red. J. Kłoczowski, t. 2: *Wiek XVI–XVIII*, Kraków 1970, s. 1038–1039.

Szlachecki ród Skarbków-Ważyńskich, pieczętujący się herbem Abdank pochodził z Wielkiego Księstwa Litewskiego. Jego przedstawiciele zamieszkujący województwo połockie i wileńskie chlubnie zapisali się na kartach dziejów Rzeczypospolitej²⁹. Aktywnym uczestnikiem wojny polsko-szwedzkiej o Inflanty w latach 1600–1611 był sędzia wojskowy w Inflantach, pisarz ziemski, a następnie podstarości derpski Bartłomiej Ważyński. Ten zaufany człowiek hetmana polnego litewskiego Jana Karola Chodkiewicza wraz ze swym poczem walczył pod Dorpatem, a po jego zdobyciu przez hetmana skutecznie bronił go przed Szwedami w 1606 r.³⁰ Brał także udział w kolejnych kampaniach polsko-szwedzkich, a w 1623 r. wybrany posłem na sejm Rzeczypospolitej był komisarzem do spraw pokoju ze Szwedami³¹. W XVIII w. starostami trykislewskimi Wielkiego Księstwa Litewskiego byli: Michał Eliaszkiewicz, Benedykt Skarbek-Ważyński i Feliks Skarbek-Ważyński³². W drugiej połowie tego wieku do godności skarbnika litewskiego doszedł Antoni Skarbek-Ważyński. Wcześniej był sędzią grodzkim oszmiańskim i sędzią ziemskim oszmiańskim³³.

Przyszły władca chełmski Porfiriusz Skarbek-Ważyński urodził się 5 sierpnia 1732 r. koło Oszmiany na Wileńszczyźnie³⁴. Jego rodzicami byli: sędzia oszmiański

Kazimierz Skarbek-Ważyński i Wiktoria z Wialbutów³⁵. Porfiriusz miał jeszcze dwóch braci: rotmistrza powiatu oszmiańskiego Benedykta Skarbka-Ważyńskiego i pisarza grodzkiego oszmiańskiego Józefa Skarbka-Ważyńskiego³⁶. Najprawdopodobniej w 1750 r. osiemnastoletni Porfiriusz wstąpił do zakonu bazylianów w Wilnie wraz ze swym starszym bratem³⁷. Miejscem jego pierwszej formacji intelektualnej i duchowej było seminarium przy klasztorze i cerkwi Trójcy Świętej.

Ten słynny monaster wileński został wzniesiony jeszcze w XIV w. dzięki wsparciu wielkiej księżnej litewskiej Julianny Aleksandrowny Twerskiej, żony wielkiego księcia litewskiego Olgierda Giedyminowicza i matki króla polskiego Władysława Jagiełły. Miał upamiętniać hipotetyczne miejsce śmierci straconych w 1347 r. za wyznawanie prawosławia męczenników wileńskich, świętych Antoniego, Jana i Eustachego. Aż do przejścia go przez unitów na mocy przywileju wystawionego w 1608 r. przez króla Zygmunta III Wazę był najważniejszym centrum prawosławia w Wielkim Księstwie Litewskim³⁸. Do jego najsłynniejszych protektorów należał hetman wielki litewski, książę Konstanty Ostrogski, który po zwycięskiej bitwie pod Orszą w 1514 r. podczas wojny litewsko-moskiewskiej sfinansował jego całkowitą przebudowę i w miejscu drewnianej wznosił świątynię murowaną³⁹. To właśnie opaci tego monasteru pełnili zazwyczaj funkcję rektora seminarium, z dużą swobodą modyfikując program nauczania. Oprócz języków niezbędnych do codziennej posługi duszpasterskiej i liturgii szczególną uwagę przykładano do znajomości gramatyki, składni, retoryki, ważnymi przedmiotami w nauczaniu tej szkoły były też: fizyka, logika, metafizyka, etyka i teologia⁴⁰. Posługujący zaś w klasztorze bazylianie oprócz formacji intelektualnej kładli także ogromny nacisk na funkcje duszpasterskie. Prowadzili parafie przy swych cerkwiach propagując wśród wiernych wiele nabożeństw liturgicznych i paraliturgicznych. Tak więc odprawiali nieszpory, śpiewali litanie i hymny upodabniając się w tym względzie do zakonów łacińskich⁴¹. Ważną rolę w funkcjonowaniu zakonu odgrywała muzyka, zwłaszcza po reformach synodu zamojskiego (1720). Bazylianie wileńscy utrzymywali przy swym monasterze kapelę i bursę muzyczną, do której przyjmowano i uczono gry na różnych instrumentach oraz śpiewu już kilkuletnich chłopców⁴². Nie wiemy czy młody Porfiriusz Skarbek-Ważyński posiadał jakiegokolwiek uzdolnienia muzyczne. Z całą pewnością jednak to właśnie podczas pobytu u bazylianów wiążąc swe losy z Kościołem unickim postanowił poświęcić się pracy duszpasterskiej i dydaktycznej. W 1754 r. po ukończeniu studiów filozoficznych i teologicznych w Wilnie już jako diakon wyjechał do Rzymu i został przyjęty do Kolegium Greckiego św. Atanazego (*Iuris*

²⁹ I. Назарко, *Порфир Важинський – єпископ холмський (1790–1804)*, [w:] *Analecta OSBM*, vol. 4 (10), fasc. 3–4, Romae 1963, s. 528.

³⁰ P. Gawron, *Organizacja i status prawny armii polsko-litewskiej w Inflantach w latach 1602–1611*, „Biblioteka Epoki Nowożytnej”. Hortus bellicus. Studia z dziejów wojskowości nowożytnej, 5 (2016), nr 2, s. 160.

³¹ *Volumina constitutionum*, do druku przygotowali S. Grodziski, M. Kwiecień, A. Karabowicz, t. 3: 1611–1640, vol. 1: 1611–1626, Warszawa 2010, s. 322.

³² *Herbarz polski Kaspra Niesieckiego S.J. powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopisów, dowodów urzędowych i wydany przez Jana Nep. Bobrowicza*, t. 9, Lipsk 1842, s. 257.

³³ *Urzednicy centralni i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku*. Spisy, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, Kórnik 1994, s. 247.

³⁴ Datę urodzin Porfiriusza Skarbka-Ważyńskiego w 1730 r. podaje Józef Łapiński. Z kolei za datę urodzin przypadającą w 1732 r. opowiada się Ірина Назарко. W biografii opublikowanej w Encyklopedii katolickiej Dorota Wereda uszczegółowiła datę dzienną i miesiąc urodzin Skarbka-Ważyńskiego. Uważa, że urodził się on 5 sierpnia 1732 r. Zob. J. Łapiński, *Porfiriusz Skarbek-Ważyński jako zakonnik i hierarcha unicki*, „Prawo Kanoniczne”. Kwartalnik prawno-historyczny, 28 (1985), nr 3–4, s. 269; I. Назарко, *Порфир Важинський – єпископ холмський...*, s. 528; D. Wereda, *Ważyński Porfiry OSBM*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, red. S. Wilk i in.,

t. 20, Lublin 2014, kol. 304–305.

³⁵ M. M. Wojnar, *De Protoarchimandrita Basilianorum (1617–1804)*, Romae 1958, s. 290.

³⁶ G. Biernacka, *Ważyński-Skarbek Porfiriusz*, [w:] *Encyklopedia Chełma*, t. 1: *Ludzie*, red. Z. Gardziński i in., Chełm 2011, s. 314–315.

³⁷ А. С. Петрушевич, *Холмская епархия и святители ея по 1866 год*, Львов 1867, s. 150.

³⁸ А. А. Виноградов, *Путеводитель по городу Вильне и его окрестностям. Съ 50 рисунками и новейшимъ планомъ, составленнымъ по Высочайше конфирмованному*. Въ 2-хъ частяхъ, Вильна 1908, s. 61–62.

³⁹ A. Gil, I. Skoczylas, *Kościół wschodnie w państwie polsko-litewskim w procesie przemian i adaptacji*. Metropolia kijowska w latach 1458–1795, Lublin–Lwów 2014, s. 124.

⁴⁰ M. Piłtypczak-Majerowicz, *Bazylianie w Koronie i na Litwie. Szkoły i książki w działalności zakonu*, Warszawa–Wrocław 1986, s. 32.

⁴¹ B. Lorens, *Bazylianie prowincji koronnej w latach 1743–1780*, Rzeszów 2014, s. 235–254.

⁴² Taż, *Muzyka w działalności duszpasterskiej bazylianów w Rzeczypospolitej w XVIII wieku*, „Muzyka”, 64 (2019), nr 2, s. 54–55.

Pontificii Collegium ritus Graeca Sanctus Atanasio) (ryc. 7.1)⁴³. Wybór akurat tej uczelni nie był przypadkowy. Decyzję o jej powołaniu podjął papież Grzegorz XIII w 1577 r. W założeniu miała ona kształcić chrześcijan obrządku wschodniego, którzy zamieszkiwali basen Morza Śródziemnego, w szczególności jego wschodnią, muzułmańską część⁴⁴. W okresie pobytu w murach tej uczelni Skarbka-Ważyńskiego (1754–1758) była ona zarządzana przez jezuitów⁴⁵. Nauka w tej rzymskiej *Alma Mater* trwała na ogół cztery lata. Jej studenci poświęcali swój czas studiom teologicznym, filozoficznym i logice. Pierwszym hierarchą unickim, który dzięki pobytowi w kolegium dostrzegł możliwość wzmocnienia intelektualnego i moralnego duchowieństwa był metropolita kijowski Józef Welamin Rutski. Sam będąc jego absolwentem w 1613 r. udał się do Rzymu na dwór papieski z zamiarem skłonienia Pawła V do ufundowania stypendiów dla unitów. Zamierzał w ten sposób zapewnić Kościołowi unickiemu kadrę świetnie wykształconych duchownych wg wzorca zachodniego, którzy w przyszłości mogliby zostać biskupami. Swój zamiar zrealizował w 1615 r., kiedy to Paweł V wydał dekret gwarantujący edukację na koszt uczelni dla czterech studentów pochodzących z unickiej metropolii kijowskiej⁴⁶.

Popularność Kolegium Greckiego św. Atanazego wśród duchownych nie zmniejszyła się nawet w trudnym wieku XVIII. Jak wyliczyła Dorota Wereda aż jedenastu duchownych, którzy otrzymali w tym czasie sakrę biskupią pobierało nauki właśnie tam, niekiedy wieńcząc je doktoratem. Oprócz Skarbka-Ważyńskiego do tego grona należeli: Marcjan Białożor, Teofil Godebski, Gedeon Horbacki, Jozafat Hutorowicz, Antonin Młodowski, Teodozy Rostocki, Jason Smogorzewski, Laurenty Sokoliński, Kornel Stołpowicki i Leon Załęski⁴⁷. Można więc powiedzieć, że była to prawdziwa kuźnia kadr biskupich, a ludzie wykształceni w kolegium rzymskim wywarli znaczący wpływ na istnienie i rozwój unickiej metropolii kijowskiej.

Z dużym prawdopodobieństwem możemy stwierdzić, że Kolegium Greckie nie było jedyną uczelnią, w której swój ślad zostawił Skarbek-Ważyński. Niektórzy autorzy prac o tej barwnej postaci twierdzą nawet, że studiował na innych uczelniach włoskich

⁴³ D. Wereda, *Ważyński Porfiry OSBM...*, kol. 304.

⁴⁴ P. Janowski, *Kolegium św. Atanazego, Pontificio Collegio Greco*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, red. B. Migut i in., t. 9, Lublin 2002, kol. 329–330.

⁴⁵ J. Krajcar, *The Greek College under the Jesuits for the First Time (1591–1604)*, „*Orientalia Christiana Periodica*”, 31 (1965), s. 85–118; tenże, *The Greek College in the Years of Unrest (1604–1630)*, „*Orientalia Christiana Periodica*”, 32 (1966), s. 5–38.

⁴⁶ M. Szegda, *Działalność prawno-organizacyjna metropolity Józefa IV Welamina Rutskiego. 1613–1637*, Warszawa 1967, s. 203.

⁴⁷ D. Wereda, *Biskupi unickiej metropolii kijowskiej...*, s. 40, 337–350. Marcjan Białożor studiował w Kolegium Greckim w latach 1653–1657. W latach 1662–1665 był koadiutorem pińskim, 1665–1697 – biskupem pińskim, a w latach 1697–1707 – arcybiskupem połockim. Teofil Godebski studiował w kolegium w latach 1706–1710. W latach 1720–1730 był biskupem pińskim, a w latach 1730–1756 biskupem włodzimierskim. Gedeon Horbacki studiował w kolegium w latach 1750–1754. W latach 1766–1769 był koadiutorem pińskim, 1769–1784 – biskupem pińskim, 1781–1784 – koadiutorem metropolii kijowskiej. Jozafat Hutorowicz studiował w kolegium w latach 1685–1687. W latach 1697–1702 był arcybiskupem smoleńskim. Antonin Młodowski studiował w kolegium w latach 1740–1743. W latach 1761–1764 był koadiutorem pińskim, 1764–1778 – koadiutorem włodzimierskim, 1778–1779 – biskupem włodzimierskim. Teodozy Rostocki studiował w kolegium w latach 1750–1754. W latach 1785–1788 był biskupem chełmskim, 1785–1788 – koadiutorem metropolii kijowskiej, 1788–1805 – metropolitą kijowskim. Jason Smogorzewski studiował w kolegium w latach 1734–1740. W latach 1758–1762 był koadiutorem połockim, 1762–1780 – arcybiskupem połockim, 1781–1788 – metropolitą kijowskim. Laurenty Sokoliński studiował w kolegium w latach 1704–1708. W latach 1719–1727 był arcybiskupem smoleńskim. Kornel Stołpowicki był studentem kolegium w latach 1716–1720. W 1729 r. został biskupem włodzimierskim. Zmarł w 1730 r. Leon Załęski studiował w kolegium w latach 1673–1676. W latach 1678–1679 był koadiutorem włodzimierskim, 1679–1708 – biskupem włodzimierskim, 1695–1708 – metropolitą kijowskim.

oraz, że dużo podróżował zyskując w ten sposób ponadprzeciętną wiedzę o świecie, ogładę i świetną znajomość języka włoskiego⁴⁸. W tym też czasie ujawnił się jego talent pisarski. Nie znamy okoliczności wydania drukiem pierwszego tekstu Skarbka-Ważyńskiego, nie wiemy nawet gdzie został wydrukowany, wiadomo natomiast, że pochodzi on z 1755 r. i został dedykowany krewnemu, skarbnemu litewskiemu i staroście tyrrszlewskiemu Benedyktowi Skarbkowi-Ważyńskiemu „w Oktawę jego imienin”⁴⁹. Z pewnością bagaż pozytywnych doświadczeń wyniesiony z ziemi włoskiej przydał mu się po powrocie do kraju i pozwolił osiągnąć nie tylko podziw współbraci zakonnych, ale też godność biskupią. Zanim jednak rozpoczęła się jego kariera w Kościele unickim około 1762 r. przełożeni powierzyli mu obowiązki profesora filozofii w szkole w Połocku. W ten sposób Skarbek-Ważyński włączył się w rozwój szkolnictwa, realizując ambitne zadania, które bazylianom wyznaczył jeszcze na początku XVII w. Welamin Rutski. By w pełni zrealizować swój zamiar w 1613 r. metropolita kijowski uzyskał pozwolenie sygnowane przez króla Zygmunta III Wazę na zakładanie szkół, w których młodzież mogła uczyć się w kilku językach: oprócz polskiego i ruskiego, także w greckim, łacińskim i cerkiewnosłowiańskim⁵⁰. Brewe *Piis et elevatis* papieża Pawła V zrównujące w prawach i przywilejach szkoły bazylikańskie i jezuitskie pozwoliło z kolei na stworzenie sieci szkół stopnia niższego przy monasterach⁵¹. Oprócz wspomnianej już w Połocku, z którą związany był Skarbek-Ważyński powstały także placówki w: Krasnymborze, Żyrowicach, Borunach, Czerei, Białej, Mohylewie, Chełmie i w innych miejscach. Szkoły stopnia wyższego, w których prowadzono już kursy filozofii i teologii zostały założone między innymi w: Mińsku, Nowogródki i Chełmie. Szkoły bazylikańskie niejednokrotnie dorównywały poziomem nauczania szkołom jezuickim i pijarskim, a nawet je przewyższały. O metodzie nauczania i doborze kadry dydaktycznej decydował zazwyczaj prowincjał bazylianów, a do osób odpowiedzialnych za realizację programu szkolnego należeli także: rektor klasztoru oraz prefekt⁵². Wysokie wymagania stawiano profesorom ubiegającym się o pracę w tych placówkach. Zdawali oni dwugodzinne egzaminy z każdego przedmiotu. Fakt, że Skarbek-Ważyński otrzymał tę posadę w Połocku dobitnie świadczy o jego doskonałym przygotowaniu zawodowym. Prawdopodobnie też pełnił funkcję prefekta szkół świeckich w Buczaczu, tak przynajmniej twierdzi Julian Bartoszewicz⁵³. Przyszły biskup chełmski nie zaniedbywał również homiletyki, a jedno ze swych kazań wygłoszone w katedrze połockiej wydał drukiem w 1762 r., dedykując je wojskiemu połockiemu Antoniemu Zenowiczowi i jego żonie Eleonorze Magdalenie Skarbek-Ważyńskiej „z okoliczności powinszowania dożgonnego szczęśliwie między

⁴⁸ J. Niedzielski, *Porfiry Skarbek h. Abdank*, [w:] *Podręczna encyklopedia kościelna*, oprac. J. Archutowski i in., t. 41–42: U. W., Poznań-Warszawa 1914, s. 152.

⁴⁹ P. Skarbek-Ważyński, *Węzeł w którym się zawierają pochwały W. w Bogu Nayprzewieleb. JX. Porfirogo Skarbka Ważyńskiego Zakonu Bazylińskiego Generała WJP. Benedyktowi Skarbkowi Ważyńskiemu Dworzaniowi J. K. Mci... w Oktawę jego imienin od uczącej się w szkołach Borunskich młodzi dany. Roku 1755. dnia 27 Lutego*, b. m. 1755.

⁵⁰ P. P. Gach, *Szkoły i drukarnie zakonne na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej w XVIII-XIX wieku*, „*Roczniki Nauk Społecznych*”, 30 (2002), z. 2, s. 105–125.

⁵¹ P. Bardovsky, *Bazylianie wśród studentów braniewskich w XVII-XVIII wieku*, „*Studia Elbląskie*”, 22 (2021), s. 129.

⁵² J. M. Giżycki, *Wspomnienie o Borunach i unitach w Oszmiańskim*, „*Muzeum*”. Czasopismo poświęcone sprawom wychowania i szkolnictwa, 13 (1897), s. 653.

⁵³ J. Bartoszewicz, *Ważyński (Porfiry), Skarbek, biskup chełmski w XVIII-XIX wieku*, [w:] *Encyklopedia polszeczna*, t. 26: *Uła-Wikaryusz*, Warszawa 1867, s. 602.

niemi zawartego przymierza przypisane" (ryc. 7.2)⁵⁴. Z czasem jego drukowany dorobek pisarski znacznie się rozrósł i do chwili wyboru na unickie biskupstwo chełmskie, tj. do 1790 r. jako autor i współautor opublikował co najmniej osiem dzieł religijno-teologicznych, w tym swe kazania i wydawnictwa wielotomowe⁵⁵.

Niewątpliwe sukcesy na polu naukowym sprawiły, że bazylianie w 1767 r. powierzyli Skarbkowi-Ważyńskiemu prowadzenie szkoły we Włodzimierzu Wołyńskim. Funkcję rektora sprawował jednak tylko przez pięć lat do 1772 r.⁵⁶ Dla samego zakonu bazylianów była to ważna placówka, zresztą pierwsza publiczna szkoła, założona jeszcze w latach siedemdziesiątych XVII w. z inicjatywy unickiego biskupa włodzimiersko-brzeskiego Benedykta Korsaka-Glińskiego⁵⁷. O jej pozycji w strukturze szkolnej Rzeczypospolitej świadczyło chociażby zainteresowanie jakie wykazywali nią monarchowie. August III Sas w 1746 r. wystawił dla niej przywilej gwarantujący monopol w nauczaniu „warując sobie, aby żadne duchowieństwo *in praejudicium* Wiel. Bazylianów nie ważyło się w mieście i za Włodzimierzem o mil pięć, nowych szkół erygować pod zaręką tysiąca czerwonych złotych, *aliisque poenis*”⁵⁸. Nie wiemy w jakim stanie znajdowała się szkoła w okresie kiedy zarządzał nią Skarbek-Ważyński, niemniej jednak uczęszczała do niej dość licznie młodzież. W 1784 r. miała ona 380 uczniów, chociaż jej siedziba – jak twierdzi Józef Łukaszewicz – znajdowała się „w nędznym domu drewnianym”. Po kasacie zakonu jezuitów w 1773 r. bazylianie przez dłuższy czas zabiegali o przejęcie ich rezydencji we Włodzimierzu Wołyńskim zamierzając właśnie tam umieścić siedzibę swej placówki. Po wielu perturbacjach udało im się tego dokonać za zgodą władz państwowych i fundatorów jezuitów⁵⁹. Najpewniej stało się to za czasów gdy jej rektorem był Teodozy Rostocki, to po nim właśnie Skarbek-Ważyński przejął w zarząd unickie biskupstwo chełmskie.

⁵⁴ Kazanie na uroczystość bł. Jozafata Kuncewicza Arcybiskupa Połockiego Biskupa Witebskiego, Mścislawskiego, Orszańskiego i Mohilowskiego, za jedność z Kościołem rzymskim męczennika miane w Katedrze Połockiej Roku MDCCLXII. Przez X. Porfirego Wazynskiego Z. S. Bazylego W. filozofii natenczas profesora, i przez tegoż Wielmożnym Jchmościom Panstwu Antoniemu y Eleonorze z Skarbkow Wazynskich Zenowiczom woyskim województwa połockiego z okoliczności powinszowania dozgonnego szczęśliwie między niemi zawartego przymierza przypisane, Wilno 1762.

⁵⁵ P. Skarbek-Ważyński, *Sanctorum pari gloriosissimo Boriso et Hlibo, jn salutari baptismatis lavacro nuncupatis Romano et Davidi, magni, et sancti principis ac apostoli gentis Roxolanae, Vladimiri filii [...]* praecipuis totius Ruthenorum nationis tutoribus; theses ex metaphysica selectas, Wilno 1763; tenże, *Ethologia czyli nauka dla młodzi szkolney pod rządem powszechnym całego zakonu w ruskim narodzie bazylikańskiego, [...]* x. Porfiriusza Skarbka Wazynskiego s. theologii doktora y protoarchimandryty, szukania prawdziwej szczęśliwości, Poczajów 1772; tenże, *Orationum Seu Exeritationum Oratoriarum R. P. Porphyrii Skarbek Wazynski Hieromonachi Basiliani*, p. 1, Wilno 1772; tenże, *Orationum Seu Exeritationum Oratoriarum R. P. Porphyrii Skarbek Wazynski Hieromonachi Basiliani*, p. 2, Wilno 1773; tenże, *Kazanie na obchodzie pogrzebowym od [...] xiędza Porfirego Skarbka Wazynskiego z. S. Bazylego W. Kongregacyi Ruskiej generała, odprawionym, po stryiu swoim [...] Michale Skarbkowi Wazynskim w. W. X. Litewskiego pisarzu, mowione, [...] Benedyktowi Skarbkowi Wazynskiemu pułkownikowi Xięstwa Zmuydzkiego, niegdys skarbnemu W. X. Lit. staroscie tyrszlewskiemu ofiarowane*, Wilno 1773; tenże, *Kazanie na pogrzebie IW. IP. Mikołaja Potockiego wwdzica bełzk. kawal. maltański. podczas mszy ś. uroczyscie śpiewaney przez JW. Cypriana Steckiego exarchi całej Rusi Łuck. i Ostrogsk. biskupa, testamentu tegoż pana eksekutora w Poczajowie r. 1782. d. 17 czerwca odprawionym*, Poczajów 1782; tenże, *Zbior dwojaki żywotów SS. Panskich : od baiecznych y wątpliwych powieści przeczyszczony z przydanym żywotem Zbawiciela Pana Naszego y Nayswiętszey Maryi Panny z włoskiego języka na polski*, t. 1–13, Wilno 1786; tenże, *Oycze Nasz Albo Modlitwa Panska Podług różnych potrzeb i okoliczności przystosowana : Obfita bogomyślności i upraszania Łask różnych osobliwie do zbawienia ściągających się sposoby Zawierająca Dla pożytku dusz pobożnych zróżnych Ksiąg wyjęta, y na świat Wydana*, Lublin 1790.

⁵⁶ J. M. Giżycki, *Bazylianie we Włodzimierzu i Trychórach*, Kraków 1912, s. 28–29.

⁵⁷ M. Piłtyczak-Majerowicz, *Bazylianie w Koronie i na Litwie...*, s. 36.

⁵⁸ Cyt. za: J. Łukaszewicz, *Historia szkół w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskiem od najdawniejszych czasów aż do roku 1794*, t. 4, Poznań 1851, s. 273.

⁵⁹ Tamże, s. 274; Włodzimierz Wołyński, [w:] *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, oprac. L. Grzebień, Kraków 1996, s. 751.

Od 1617 r., a więc od momentu kiedy zebrała się pierwsza kapituła generalna duchowieństwa unickiego w Nowogródku, która zresztą zatwierdziła status zakonu bazylianów, wybierany był generał zakonu. W Kościele unickim, wzorującym się na rozwiązaniach przyjętych przez łacinników, przede wszystkim zaś przez jezuitów, godność ta nosiła nazwę – protoarchimandryty. Pierwszym, historycznym protoarchimandrytą był Welamin Rutski, który korzystając ze swej pozycji i wpływów przejął siłą i perswazją prawie wszystkie monasterie prawosławne w Rzeczypospolitej. Zwierzchnictwo protoarchimandryty nad zakonem bazylianów umożliwiał mu wpływ na obsadę poszczególnych klasztorów oraz decydowanie o sprawach zakonu⁶⁰. Była to więc prestiżowa funkcja, chociaż protoarchimandryci nie byli zazwyczaj popularni wśród zakonników i duchownych unickich. Na ogół pełnili oni tylko jedną, ośmioletnią kadencję, aczkolwiek i w tym względzie zdarzały się wyjątki. Na takiej właśnie kapitule w Brześciu w 1772 r. protarchimandrytą został wybrany Skarbek-Ważyński, pomimo tego, że spodziewano się wyboru zupełnie innej osoby⁶¹. Nie wiemy dokładnie czy przyszły biskup chełmski zamyślał o dostąpieniu aż takiego zaszczytu, skoro wspomniany Julian Bartoszewicz w swej pracy odnotował, że „nie biorąc wielkiego udziału w rozprawach, jako nie wielki dostojnik, zajmował się [on – R.K.] kapłańskim swoim obowiązkiem, i siedział raz w konfesjonale, kiedy stanęli przed nim opaci, starszyzna zakonu i powitali generałem”. Podobno nawet Skarbek-Ważyński nie brał udziału w obradach, a wybrany został zaocznie⁶². Musiał jednak posiadać przymioty, które oprócz świętego wykształcenia zwróciły na niego uwagę bazylianów. Tym bardziej, że moment w którym został wybrany diametralnie zmienił pozycję Kościoła unickiego w państwie. Po pierwszym rozbiórce Rzeczypospolitej w 1772 r. zarówno same duchowieństwo, jak i unicy stali się celem ataków urzędników państw zaborczych, którzy nie widzieli akurat dla tej wspólnoty miejsca w granicach przyłączonych ziem. Przed Kościołem unickim w zaborze rosyjskim zarysowała się groźba całkowitej likwidacji i podporządkowania Cerkwi prawosławnej. Nowy protoarchimandryta okazał się zdolnym zarządcą powierzonych sobie klasztorów, chociaż ich liczba znacznie się zmniejszyła. Dla przykładu w samej tylko diecezji chełmskiej po 1772 r. przetrwały zaledwie trzy monasterie bazylikańskie w: Chełmie, Lublinie i Puhynkach⁶³. Rzecz jasna sami bazylianie nie przyjmowali do wiadomości zaistniałej sytuacji prawnej, próbując za wszelką cenę utrzymać łączność z klasztorami i zakonnikami znajdującymi się poza granicami państwa. Z zestawienia przygotowanego w latach 1774, 1776–1777 wynika, że liczba monasterów bazylikańskich na ziemiach Rzeczypospolitej i utraconych w wyniku zaborów wynosiła nieco ponad 180 placówek⁶⁴. Egzystowały one w dwóch prowincjach zakonnych: polskiej i litewskiej, które następnie w 1780 r. podzielono, tworząc z nich cztery: polską, litewską, galicyjską i białoruską⁶⁵. Bez wątplenia o silną pozycję zakonu bazylianów

⁶⁰ I. Matus, *Klasztor w Supraślu (od unii do prawosławia)*, „Acta Neophilologica”, 19 (2017), nr 1, s. 180.

⁶¹ A. С. Петрушевич, *Холмская епархия...*, s. 151.

⁶² J. Bartoszewicz, *Ważyński (Porfiry), Skarbek...*, s. 602.

⁶³ Ośrodek Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych w Lublinie, mf 2419: Archiwum Secretum Vaticanum w Rzymie. Archiwum Nuntiaturae Varsaviensis, VI g 11, vol. 125, k. 39.

⁶⁴ Zob. wykazy. A. Guépin, *Un apotre de l'union des Eglises au XVIIe siècle; Saint Josaphat et l'Eglise Greco-Slave en Pologne et en Russie*, t. 2, Paris 1897, s. 562–566.

⁶⁵ *Акты издаваемые Виленскою археографическою комиссиею*, t. 16: *Документы, относящиеся к истории Церковной Унии в России*, Вильна 1889, nr 170, s. 241 [dalej: АВАК].

zabiegał sam Skarbkowski-Ważyński, często narażając się w tym względzie metropolicie i innym biskupom, ale to właśnie dzięki tego typu działaniom możliwe było przetrwanie zakonu w niełatwych czasach zmieniającej się z dnia na dzień rzeczywistości⁶⁶. Nic zatem dziwnego, że kiedy w 1780 r. skończyła się jego kadencja na urzędzie protoarchimandryty, sprzyjające mu duchowieństwo zakonne obradujące na kapitule generalnej w Torokaniach wystąpiło z inicjatywą, dzięki której mógłby on dalej używać tytułu generała zakonu oraz nosić szaty i insygnia podczas nabożeństw. Papież Pius VI przychylił się do tej prośby i stosownym dekretem z 10 grudnia 1780 r. przyznał Skarbkowskiemu ten przywilej, z zastrzeżeniem ograniczającym taką możliwość tylko do jego osoby, nie zaś jego następców⁶⁷. Z korespondencji, którą ten skierował w 1784 r. do metropolity Smogorzewskiego wnioskować możemy, że godność ta nie przypadła mu do gustu. Zawsze skromny Skarbkowski-Ważyński pisał: „przymuszony jestem przyjąć włożony na mnie urząd prowincyański, lubo szczerze wymawiałem się i wypraszałem się, przekładając, że urząd ten nie zgadza się ani z moimi, ani z prowincyi interesami; gdy jednak nie znalazłem tej łaski, aby mnie zaniechali i pokóy dali; musiałem przychylić się do żądź braterskich i przyjąć na siebie włóczęgę”⁶⁸. Po raz drugi godność protoarchimandryty bazylianin powierzyli Skarbkowskiemu-Ważyńskiemu w 1787 r. Nie zdołał on jednak dokończyć ustawowej ośmioletniej kadencji, a to ze względu na przyznanie mu w 1790 r. biskupstwo chełmskie. W latach 1782–1787 był też przełożonym klasztoru w Żydaczowie⁶⁹.

Wyniesienie Skarbkowski-Ważyńskiego do godności biskupa chełmskiego w 1790 r. nie było zaskoczeniem zarówno dla niego samego, jak i jego otoczenia. Ta prestiżowa funkcja, nieomal najwyższa w strukturze hierarchicznej Kościoła unickiego dodawała nie tylko splendoru osobie wybranej, ale też rozśławiała cały ród. Ze zrozumiałych względów taki awans był możliwy jedynie dzięki wstawiennictwu osób odgrywających znaczącą rolę w strukturach państwowych i kościelnych Rzeczypospolitej. Doskonale rozumiał to nowy biskup chełmski, który jeszcze w 1773 r. w kazaniu pogrzebowym upamiętniającym swego stryja – Michała Skarbkowski-Ważyńskiego, pisarza Wielkiego Księstwa Litewskiego odnotował: „Jako rzeki tym większe są i sławniejsze, im obfitsze zrzodła, i strumienia w one wpadają, tak imienia sława tym większa jest, im z większymi imionami jest spowinowaczone; te albowiem spowinowaczenie to sprawuje, iż imię nie tylko własnymi zaszczytami jaśnieje, ale też w uczestnictwo i społeczeństwo zaszczytów innych domów wstępuje”⁷⁰. Nie wiemy dokładnie kto zaproponował Poniatowskiemu kandydaturę Skarbkowski-Ważyńskiego na biskupstwo chełmskie, ale musiała to być osoba wywodząca się z bliskich królowi kręgów politycznych lub sam metropolita unicki⁷¹. Taką właśnie procedurę wyboru przewidywał przywilej wystawio-

ny jeszcze w 1595 r. przez Zygmunta III Wazę⁷². Zgodnie ze spisanyymi wówczas regulami wyborczymi król otrzymywał listę czterech kandydatów na biskupstwo, podaną mu przez episkopat unicki. Ostateczny wybór należał więc do monarchy, chociaż procedura ta – jak twierdzi Dorota Wereda – nie przyjęła się i w praktyce decydował o tym samodzielnie metropolita unicki. Ten ostatni jednak brał pod uwagę zdanie szlachty, a przede wszystkim wpływowych na dworze magnatów. Zasady wyboru biskupów doprecyzował synod zamojski w 1720 r. Postanowiono na nim, że biskupem może zostać jedynie zakonnik, posiadający odpowiedni, co najmniej roczny staż próbny w klasztorze, a zarazem osoba legitymująca się doświadczeniem dydaktycznym. Każde odstępstwo od tych zasad wymagało zgody papieskiej, z tego też powodu osiągnięcie stolicy biskupiej w Kościele unickim wcale nie było łatwe⁷³. Wszystkie te kryteria jak wiemy spełniał Skarbkowski-Ważyński, chociaż jego wybór wcale nie przebiegł bezproblemowo. O każde możliwe biskupstwo unickie dla swego brata Stanisława, bazylianina, zabiegał na dworze królewskim biskup smoleński Adam Naruszewicz, bliski współpracownik i przyjaciel Poniatowskiego. W liście skierowanym jeszcze w 1778 r. do podskarbiego nadwornego litewskiego Antoniego Tyzenhausa rekomendując swego brata na biskupstwo podkreślał jego oddanie dworowi, w przeciwieństwie do Maksymiliana Ryłły, którego określał „hersztem konfederatów” lub Skarbkowski-Ważyńskiego, „którego teraz [Otto Magnus von – R.K.] Stackelberg na chełmskie promowuje”⁷⁴. Możliwe więc, że to właśnie rosyjski poseł nadzwyczajny i minister pełnomocny w Rzeczypospolitej wydatnie przyczynił się do awansu Skarbkowski-Ważyńskiego, wiemy na pewno, że Stackelberg będąc obok Poniatowskiego drugą osobą współrządzającą państwem, miał decydujący wpływ na rozdawanie urzędów oraz orderów⁷⁵. Z relacji pozostawionej nam przez Juliana Bartoszewicza wynika też, że nowy biskup chełmski miał także przeciwników w samym zakonie bazylikańskim. Niepochlebnie wypowiadał się o nim biskup przemyski unicki Maksymilian Ryłło, nazywając go chociażby „brodaczem, ..., lub cwajnosem, dla tego, że miał aż cztery brodawki na nosie, z czego niektórzy złośliwie wnosili, że powinien był zwać się Ważyński firnosem, czworonosem”⁷⁶. Poglądy Ryłły kompletnie nie korespondowały z osobistymi spostrzeżeniami Bartoszewicza, który w tym samym tekście swego autorstwa wystawił Skarbkowskiemu-Ważyńskiemu jak najlepszą opinię. Był zdania, iż był on osobą „wygórowanej ludzkości”, przy tym łagodną, przystępną i wyrozumiałą. Wielu zaś uważało go za ograniczonego i bez zdania z powodu brody.

Nominacja królewska Skarbkowski-Ważyńskiego wystawiona przez kancelarię 4 stycznia 1790 r. miała miejsce w momencie szczególnym, trwały właśnie obrady Sejmu Wielkiego, chociaż sam nominat nie brał w nich udziału (ryc. 7.3). Wiemy, że przebywając w Chełmie lub Żydyczynie bardzo się nimi interesował, pokładając w posłach nadzieję na naprawę Rzeczypospolitej⁷⁷. Z całą pewnością był w Warszawie

⁶⁶ J. Łapiński, *Porfiriusz Skarbkowski-Ważyński jako zakonnik...*, s. 270.

⁶⁷ ABAK, t. 16, nr 169, s. 240.

⁶⁸ Tamże, nr 219, s. 398–399.

⁶⁹ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Metryka Koronna, sygn. S 35 (Sigillata), k. 64 [dalej: AGAD]; K. Gabryel, *Ważyński Skarbkowski Porfiry*, [w:] *Słownik polskich teologów katolickich*, red. H. E. Wyczawski, t. 4: S–Ż, Warszawa 1983, s. 399–400.

⁷⁰ P. Skarbkowski-Ważyński, *Kazanie na obchodzie pogrzebowym od wielmożnego Jmść Xiędza Porfirygo Skarbkowski-Ważyńskiego...*, b. s.

⁷¹ Porfiriusz Skarbkowski-Ważyński dostał nominację na biskupstwo chełmskie po ustąpieniu z niego metropolity Teodozego Rostockiego.

⁷² D. Wereda, *Biskupi unickiej diecezji włodziemsko-brzeskiej w XVIII wieku*, „Szkice Podlaskie”, 9 (2001), s. 61–62.

⁷³ *Synod prowincjonalny ruski w mieście Zamościu roku 1720 odprawiony ... wydany z zalecenia J.W. J.X. Leona Kiszki*, Wilno 1785, s. 108–123.

⁷⁴ *Korespondencja Adama Naruszewicza 1762–1796. Z papierów po Ludwiku Bernackim uzupełnił, opracował i wydał Julian Platt*, red. T. Mikulski, Wrocław 1959, s. 129–131.

⁷⁵ *Ostatnie lata panowania Stanisława Augusta. Dokumenta do historii drugiego i trzeciego podziału*, wyd. W. Kalinka, Poznań 1868, (Pamiętniki z ośmnastego wieku, t. 10, cz. 1), s. CXCVI–CXCVII.

⁷⁶ J. Bartoszewicz, *Ważyński (Porfiry)...*, s. 603.

⁷⁷ Andrzej Gil twierdzi, że Porfiriusz Skarbkowski-Ważyński rezydował początkowo w Żydyczynie ze względu na

26 września 1790 r., w którym to dniu został konsekrowany w obecności metropolity unickiego Teodozego Rostockiego, nuncjusza apostolskiego w Rzeczypospolitej Ferdinanda Marii Saluzzo, unickiego koadiutora pińskiego Jozafata Ignacego Bułhaka, biskupów obrządku łacińskiego, senatorów, ministrów i posłów⁷⁸. Cała uroczystość trwała ponad trzy i pół godziny, co skrupulatnie odnotował nowy władca w swym dzienniku⁷⁹.

Biskupi chełmscy mieli swoją siedzibę w okazałym piętrowym podpiwnicznym budynku pałacu, który znajdował się po południowej stronie katedry (ryc. 7.4). Przypuszczalnie tam rozpoczął swe urzędowanie w Chełmie biskup Skarbek-Ważyński. Miał on zapewne świadomość ogromu zadań jakie czekają go w nadchodzącej przyszłości. Swe wątpliwości wyraził czytelnie w liście do Adama Jerzego Czartoryskiego, członka Zgromadzenia Przyjaciół Konstytucji Rządowej pisząc: „Powołanym ja zostawszy nominacją N. Pana na biskupstwo chełmskie nie miałem trudności przyjąć tę godność w nadzieję, że za postąpieniem na też dostatecznie opatrzonym zostaną podług układu Stanów Najjaśniejszych, zyskując przeznaczoną biskupom ruskim roczną intratę 50,000. Taką nadzieją uwiedziony odważyłem się pierwszy dopełnić prawa opłacając od stempia 600 dukatów i inne ponieść wydatki nie małe do których taka promocja mnie zagnała: a nie będąc w stanie tych zaspokojenia, z szczupłego zapasu jaki w stanie zakonnym mieć mogłem, przymuszony byłem zadłużyć się bez sposobu zostawiony uiszczenia się ciężko zawiedzionym zostaje”⁸⁰. Pisząc te słowa miał wiedzę, że sama diecezja chełmska po pierwszym rozbiore Rzeczypospolitej w 1772 r. była już cieniem swej dawnej świetności. Ogromna część jej terytorium została bezpowrotnie utracona, co więcej w 1784 r. jej południowy segment znajdujący się w zaborze austriackim został wchłonięty przez diecezję lwowską i przemyską⁸¹. Tak więc aż do trzeciego rozbioru jej obszar ograniczało terytorium polskiej części ziemi chełmskiej, enklawa kaszogrodzka w województwie wołyńskim oraz kilkanaście parafii położonych przy granicy z województwem lubelskim. Wewnętrznie zaś podzielona była na siedem dekanatów: chełmski, krasnostawski, lubelski, dubieniecki, lubomelski, ratneński i kaszogrodzki. Trzy ostatnie dekanaty, położone na terenach zabużańskich należały do tzw. surogacji poleskiej. Skarbek-Ważyński musiał także mierzyć się z problemami trapiącymi nie tylko Kościół unicki, ale też prawosławny w Rzeczypospolitej. To wówczas w państwie polsko-litewskim pojawił się projekt polityczny zmierzający do uniezależnienia prawosławia od wpływów rosyjskich. Sejm Wielki upoważnił nawet posła polskiego w Konstantynopolu – Franciszka Piotra Potockiego do wysondowania w tej kwestii patriarchy Neofita VII. Ten zaś już w listopadzie 1790 r. w spe-

zły stan swej rezydencji biskupiej. Zob. A. Gil, *Chełmska diecezja unicka...*, s. 120.

⁷⁸ A. S. Petruszewicz, *Wiadomość o Diariuszu, czyli dzienniku księdza Porfirego Ważyńskiego (biskupa Chełmskiego) od roku 1780 do 1804*, „Przegląd Archeologiczny”. Organ C. K. Konserwatorijski pomników i Towarzystwa archeol. kraj. we Lwowie, 1 (1882), s. 24 [dalej: A. S. Petruszewicz, *Wiadomość o Diariuszu...*, nr 1].

⁷⁹ A. C. Петрушевич, *Холмская епархия...*, s. 152.

⁸⁰ Tamże, s. 153.

⁸¹ APL.ChKG, sygn. 129 (Wizyta generalna dekanatu ratneńskiego), k. 28–86v.; tamże, sygn. 135 (Wizyta generalna dekanatów krasnostawskiego i lubelskiego [także chełmskiego i dubienieckiego]), k. 189–376v.; tamże, sygn. 136 (1. Wizyta generalna dekanatu lubomelskiego za szczęśliwych rządów JW. Porfiriusza Skarbka Ważyńskiego biskupa chełmskiego i beńskiego ... czyniona 2. Wizyta generalna dekanatu kaszogrodzkiego za szczęśliwych rządów JW. Porfiriusza Skarbka Ważyńskiego biskupa chełmskiego i beńskiego ... czyniona), k. 89–188.

cialnym liście skierowanym do prawosławnych zabronił im – mając na myśli Rosję – składania przysięgi lojalności obcym monarchom oraz polecił zachowanie wierności Rzeczypospolitej. Świeccy i duchowni prawosławni w celu uzgodnienia wspólnego stanowiska i udzielenia odpowiedzi na propozycję zarówno sejmu jak i patriarchy zgromadzili się w 1791 r. na kongregacji generalnej w Pińsku. W trakcie burzliwych i ważnych dla Kościoła prawosławnego obrad postanowiono powołać naczelną władzę kierowniczą: synod krajowy, złożony z arcybiskupa i trzech biskupów stojących na czele projektowanych czterech diecezji. Niezależni w swych działaniach biskupi jedynie w kwestiach dogmatycznych zostali podporządkowani woli patriarchy konstantynopolskiego⁸². Sejm z zadowoleniem przyjął te rozstrzygnięcia uchwalając w 1792 r. stosowną konstytucję⁸³. Nie weszła ona jednak w życie ze względu na wojnę polsko-rosyjską oraz drugi i trzeci rozbiór Rzeczypospolitej. Oprócz tych wydarzeń uwagę biskupa chełmskiego zaprzętała też zapewne anonimowa propozycja ściślejszego związania Kościoła unickiego z rzymskokatolickim. Według różnych koncepcji unicka diecezja chełmska miała ulec likwidacji, a hierarcha, duchowieństwo i wierni dołączyć do struktur łacińskich. Z kolei kontrpropozycja przedstawiona przez episkopat unicki przewidywała powiększenie obszaru diecezji chełmskiej kosztem innych eparchii⁸⁴. Oba projekty nie zostały zrealizowane, jednak budząc wiele kontrowersji sprawiły, że Skarbek-Ważyński podjął działania, których celem było dążenie do wzmocnienia unickich struktur kościelnych oraz większego zdyscyplinowania duchowieństwa. Służyć temu miały organizowane przez niego regularnie w latach 1791–1803 synody diecezjalne. Prawdopodobnie tylko raz, w 1795 r. to ważne zebranie duchowieństwa i wiernych nie odbyło się, na przeszkodzie w jego zwołaniu stanęły sprawy państwowe, zamieszanie w kraju, a w konsekwencji trzeci rozbiór Rzeczypospolitej. Na pierwszym synodzie diecezjalnym, odbywającym się w Chełmie w maju 1791 r. dyskutowane były kwestie liturgiczne, dotyczące w szczególności celebrowania mszy świętej, w tym podobieństw do analogicznych nabożeństw łacińskich. Uczestnicy synodu poświęcili też wiele uwagi sakramentom świętym i problemowi włączania unitów w struktury kościelne łacińskie. Sam synod, jak i zaproponowane na nim rozwiązania wielu problemów trapiących unitów chełmskich spotkały się z dużym zainteresowaniem kleru unickiego. Dość powiedzieć, że udział w nim wzięło nie tylko duchowieństwo dekanatu chełmskiego z ordynariuszem na czele, ale też kapłani z dekanatu lubelskiego, lubomelskiego, ratneńskiego i kaszogrodzkiego⁸⁵. Przyjęta podczas pierwszego synodu formuła obrad na tyle zyskała popularność i tak bardzo wrosła w zwyczaj spotkań synodalnych, że zastosowano ją po raz drugi w 1792 r. Tym razem jednak uczestnicy synodu spotkali się w kwietniu w dwóch miejscach: w Wisznicach i Chełmie. Dyskutowane na nim kwestie podobnie jak w roku poprzednim dotyczyły liturgii, w szczególności używania podczas mszy świętej nowego wydanej w Poczajowie mszału, obchodów

⁸² A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w dziejach Rzeczypospolitej*, „Elpis”, 1 (1999), s. 108.

⁸³ VL, t. 9, s. 447.

⁸⁴ B. Kumor, *Projekt organizacyjnego zjednoczenia Kościoła łacińskiego i unickiego w Polsce w 1789 roku*, [w:] *Chrześcijański Wschód a kultura polska*, red. R. Łużny, Lublin 1989, s. 11–19.

⁸⁵ *Synody diecezji chełmskiej ob. wsch.*, wyd. E. Likowski, Poznań 1902, s. 5–15; W. Bobryk, *Praktyka sprawowania mszy świętej czytanej na terenie unickiej eparchii chełmskiej u schyłku XVIII wieku*, [w:] *Kościół wschodni w Rzeczypospolitej XVI-XVIII wieku. Zbiór studiów*, Lublin 2005, (Studia i materiały do dziejów chrześcijaństwa wschodniego w Rzeczypospolitej, t. 3), s. 32–33.

pierwszej rocznicy uchwalenia Konstytucji 3 Maja, zaopatrzenia świątyń w niezbędne do ich funkcjonowania paramenty liturgiczne oraz kryteriów, jakimi powinno kierować się seminarium duchowne w Chełmie przy przyjmowaniu kandydatów. Synod postanowił rekrutować przyszłych kapłanów, którzy ukończyli wyłącznie szkoły łacińskie⁸⁶. W ten sposób biorący w nim udział zamierzali zniwelować dotychczasowe niedobory kadrowe, rozszerzając przy okazji krąg osób zdolnych do podjęcia czynności duszpasterskich. Ta kwestia zresztą zaprzętała uwagę Skarbka-Ważyńskiego już wcześniej, a to chociażby z powodu praktyki dającej pierwszeństwo przy przyjmowaniu do seminarium kandydatów pochodzących z miejscowych rodzin kapłańskich. Spadek liczby parafii jednak sprawił, że ten naturalny rezerwuuar kadr zmniejszył się do stopnia uniemożliwiającego utrzymanie rotacji duchownych, przy rygorystycznym stosowaniu przez władze przepisów dyskryminujących kandydatów do kapłaństwa – cudzoziemców⁸⁷.

Ważnym punktem podczas obrad drugiego synodu było zagadnienie obchodów pierwszej rocznicy uchwalenia Konstytucji 3 Maja (ryc. 7.5). Skarbek-Ważyński z całych sił wspierał to polityczne dzieło odnowy państwa, dając temu czytelny wyraz już od chwili rozpoczęcia obrad Sejmu Wielkiego. Co najmniej od 1788 r. „zawsze celebrował w katedrze nabożeństwa uroczyste na intencją prac i uchwał sejmowych”⁸⁸. Uroczyste obchody w 1792 r. zostały zainicjowane już w marcu przez sejm Rzeczypospolitej. Przewodzący obradom marszałek Stanisław Małachowski wnioskował by wypełnić przyrzeczenia zawarte w Deklaracji stanów zgromadzonych, uchwalone wraz z Konstytucją 3 Maja i wystawić okazałą świątynię pw. Opatrzności Bożej⁸⁹. Z kolei poseł województwa krakowskiego Stanisław Sołtyk zaproponował połączenie uroczystości 3 maja z dniem imienin króla, który przypadał 8 maja. W tym celu poproszono nawet papieża Piusa VI o przeniesienie święta św. Stanisława z 8 na 3 maja⁹⁰. W wyznaczonym dniu cała Rzeczpospolita świętowała uroczystie tę rocznicę, największe zaś, bo trwające kilka dni uroczystości odbyły się w Warszawie. Z pewnością włączył się w nie Skarbek-Ważyński, a w czerwcu tego roku – na wieść o wybuchu wojny polsko-rosyjskiej w obronie Konstytucji 3 Maja – wykazał się też dużą ofiarnością przeznaczając na prowadzenie działań wojennych dwa pistolety, 100 złp. oraz obiecując odprawić sto mszy świętych w intencji zwycięstwa Polaków⁹¹. Zajął też

⁸⁶ *Synody diecezji chełmskiej...*, s. 16–21.

⁸⁷ J. Kania, *Unickie seminarium diecezjalne w Chełmie w latach 1759-1833*, Lublin 1993, s. 161–162.

⁸⁸ Cyt. za J. Bartoszewicz, *Ważyński (Porfiry)*..., s. 603.

⁸⁹ VL, t. 9, s. 225–226: „Wyznaczenie nabożeństwa w jednym dniu po wszystkich w całym kraju kościołach, to jest: dnia ósmego miesiąca Maia roku bieżącego, na podziękowanie Bogu za zdarzoną chwilę pomyślną wydobycia Polski z pod przemocy obcey i nieładu domowego, za przywrócenie rządu, który najsukuteczniej wolność naszą prawdziwą, i całość Polski zabezpieczyć może, za postawienie tym sposobem oyczyzny naszej, na stopniu mogącym prawdziwą w oczach Europy zyskać iey konsyderacją, przewielebnym biskup zalecamy, naznaczając dzień świętego Stanisława biskupa męczennika patrona korony Polskiej za uroczysty w roku, który my i potomkowie nasi obchodzić będziemy, za dzień poświęcony naywyższej Opatrzności, po którym oyczyzna śmiało i bezpiecznie po tylu nieszczęściach odetchnąć może. Chcemy oraz, aby duchowieństwo tak świeckie iako i zakonne w naukach chrześcijańskich, które prawowiernemu winno ludowi, nie przestawało, zachęcać wszystkich do podobnych Bogu dziękczynień; aby zaś potomne wieki tym silniey czuć mogły, iż dzieło tak pożądane pomimo naywiększe trudności i przeszkody, za pomocą Naywyższego losami narodów rządzący do skutku przywołując, nieustrasiliśmy tey szczęśliwey dla ocalenia narodu pory, uchwalamy, aby na tę pamiątkę kościół ex voto wszystkich stanów był wystawiony, i naywyższej Opatrzności poświęcony”.

⁹⁰ D. Nawrot, *Obchody pierwszej rocznicy Konstytucji 3 Maja w Warszawie*, „Niepodległość i Pamięć”, 16 (2000), s. 67–75.

⁹¹ J. Bartoszewicz, *Ważyński (Porfiry)*..., s. 603.

czytelne stanowisko w sprawach politycznych, a w skierowanym do duchowieństwa unickiego diecezji chełmskiej liście uznał interwencję rosyjską za zamach na wolności Rzeczypospolitej. Wprost nie oskarżył Rosji o podejmowanie działań zmierzających do całkowitego zniszczenia państwa, ale z drugiej strony mając na myśli konfederację targowicką⁹² potępił tych, którzy „zagraniczną siłą wsparci, do dawnego nieładu Kray Polski powrócić usiłują i obcego żołnierza tym końcem na uciśnienie Oyczyzny naszej wprowadzić prędsiewzieli”⁹³. W dalszej części listu znalazło się też zalecenie dla duchowieństwa „aby powszystkich cerkwiach w których tylko publiczne zwykło odprawować się nabożeństwo każdego święta publicznie z ludem spiewane były zwykłe supplikacje potrzykroć przydając taki dodatek abyś Oyczyzny nieprzyjacioł poniżyć raczył prosimy Cię Panie”. Bardzo szybko nadzieje biskupa chełmskiego zostały pogrzebane, a ziemia chełmska zgłosiła swój akces do konfederacji targowickiej już 13 sierpnia 1792 r.⁹⁴ W tych trudnych chwilach Skarbek-Ważyński wykazał się jednak nieugiętą postawą i jeszcze w 1793 r. zalecał duchowieństwu „aby codziennie przy pacierzach kapłańskich psalm 45” w intencji ojczyzny był odmawiany⁹⁵. Sprawy ojczyzny zdominowały również trzeci synod diecezjalny, który odbył się w maju 1793 r. w Pokrówce. Zatraskany o dusze żołnierzy poległych podczas działań wojennych biskup chełmski zachęcał duchownych do święcenia pochówków i samych miejsc, a także do rekuncyliowania cmentarzy. Wiele czasu uczestnicy synodu poświęcili również na debatę dotyczącą przygotowania kapłanów do udzielania sakramentów świętych, w tym głównie sakramentu pokuty. Synod zgodził się, że spowiednicy powinni odznaczać się świętością życia, roztropnością oraz doświadczeniem⁹⁶.

Czwarty z synodów unickiej diecezji chełmskiej posiadał wyraźnie charakter „wojenny”, odbył się bowiem w czasie powstania kościuszkowskiego, możliwe też, że w roku następnym, czyli już po jego zakończeniu. Uwagę w tym czasie uczestniczącego w nim władcy chełmskiego zaprzętały jednak sprawy natury państwowej i wojskowej – o czym poniżej. Zorganizowany w maju 1794 lub 1795 r.⁹⁷ synod obradował w dwóch miejscach: w Lubomlu i Pokrówce. Bez wątpienia odegrał ważną rolę w dziejach Kościoła unickiego na Chełmszczyźnie, na nim bowiem dokonano nowego podziału administracyjnego eparchii, który wzmocnił ją strukturalnie i pozwolił przetrwać trudne chwile prowadzonych w ziemi chełmskiej operacji wojskowych. Duża w tym zasługa Skarbka-Ważyńskiego, który – jak nikt inny dotąd – zabiegał o bezpieczeństwo mieszkańców ziemi, ale też nie pozostawał głuchy na potrzeby Rzeczypospolitej⁹⁸. Można odnieść wrażenie, że w tym właśnie czasie biskup chełmski bardziej angażował się w politykę niż przykładał uwagę do zarządu diecezją. Nie wchodząc w polemiki

⁹² APL. Księgi sądów konfederacji targowickiej ziemi chełmskiej i powiatu krasnostawskiego, sygn. 3, k. 1 [dalej: APL.KSKT].

⁹³ APL.ChKG, sygn. 5 (Acta Curiae Episcopalis Chełmensis et Bełzensis sub regimine earundem diaecesum Illmi et Rndmi Domini Porphyrii Skarbek Ważyński episcopi), k. 86v.-87.

⁹⁴ APL.KSKT, sygn. 1, k. 61.

⁹⁵ APL.ChKG, sygn. 5 (Acta Curiae Episcopalis Chełmensis et Bełzensis sub regimine earundem diaecesum Illmi et Rndmi Domini Porphyrii Skarbek Ważyński episcopi), k. 106–107.

⁹⁶ *Synody diecezji chełmskiej...*, s. 21–25.

⁹⁷ Fakt odbicia synodu diecezjalnego w 1794 r. w Lubomlu i Pokrówce zakwestionował w swej pracy Andrzej Gil (zob. A. Gil, *Chełmska diecezja unicka...*, s. 173). Wg tego autora miał on miejsce w 1795 r., o czym świadczą ma data w dokumencie źródłowym, szczegółowo opisującym nową strukturę diecezji: dekanaty i parafie. Zob. APL.ChKG, sygn. 7 (Akta Porfiriusza Skarbka Ważyńskiego biskupa chełmskiego i bełskiego), k. 115–120.

⁹⁸ *Synody diecezji chełmskiej...*, s. 25–31.

kę dotyczącą daty synodu – nie jest ona przedmiotem niniejszych rozważań – warto zauważyć, że nowa sieć parafialna o wiele bardziej odpowiadała na potrzeby mieszkańców, co więcej posługiwano się nią jeszcze w 1797 r., a więc po trzecim rozbiórce Rzeczypospolitej⁹⁹. W tej nowej strukturze funkcjonowało dziesięć dekanatów (chełmski, lubelski, krasnostawski, dubieniecki, siedliski, lubomelski, ratneński, maciejowski, przewalski, opaliński) i co najmniej 170 parafii. Nie sposób również pominąć działających tu trzech klasztorów bazylianskich oraz trzech kaplic.

Propolska oraz propaństwowa postawa Skarbka-Ważyńskiego nigdy nie budziła żadnych wątpliwości. Chociaż życiorys tego hierarchy obfitował w wiele wydarzeń tak związanych z zarządaniem diecezją jak i polityką, to jednak próżno poszukiwać o nim informacji, które w jakikolwiek sposób dyskredytowałyby jego osobę. Nigdy nasz bohater nie złamał przysięgi danej ojczyźnie i wzorem wielu mu współczesnych nie zdradził ideałów Konstytucji 3 Maja. Z entuzjazmem też przyjął wiadomość o insurekcji kościuszkowskiej i wybuchu powstania narodowego przeciw Rosji i Prusom w 1794 r. Ta ostatnia próba ratowania ojczyzny odbiła się szerokim echem w całej Europie i była odpowiedzią na przegraną w 1792 r. wojnę z Rosją, drugi rozbiór Rzeczypospolitej oraz represje ze strony władz państwowych i zaborczych, które dotyczyły Polaków¹⁰⁰. Poparcie dla tego ostatniego przed upadkiem Rzeczypospolitej zrywu niepodległościowego miało dla Skarbka-Ważyńskiego także wymiar osobisty, znał bowiem jego przywódcę – gen. Tadeusza Kościuszkę. Obaj poznali się 11 lipca 1791 r., kiedy to Kościuszko odwiedził katedrę unicką w Chełmie i był goszczony przez biskupa¹⁰¹. Nie dziwi zatem fakt, że akces do powstania mieszkańców ziemi chełmskiej miał miejsce właśnie w tej świątyni już 6 kwietnia 1794 r., a więc dwa tygodnie po jego proklamowaniu w Krakowie¹⁰². Wraz ze Skarbkiem-Ważyńskim stosowny dokument podpisał kilkadziesiąt mieszkańców Chełma, a całe wydarzenie odbyło się w asyście wojsk polskich, ściągających do miasta z wielu stron Rzeczypospolitej¹⁰³. Ten dokument potwierdziło także dwóch wyższych dowódców, przebywających wraz z wojskiem w mieście. Byli to: gen. Antoni Raczyński i ppłk. Jan Grochowski. Ten ostatni zresztą został wybrany komendantem wszystkich oddziałów wojskowych stacjonujących w okolicy¹⁰⁴.

⁹⁹ J. Lewandowski, *Na pograniczu. Polityka władz państwowych wobec unitów Podlasia i Chełmszczyzny 1772–1875*, Lublin 1996, s. 24; A. Gil, *Chełmska diecezja unicka...*, s. 173.

¹⁰⁰ J. Odziemkowski, *Militarne aspekty Insurekcji Kościuszkowskiej*, „Studia i Materiały Centralnej Biblioteki Wojskowej”, 1 (2021), s. 7–18.

¹⁰¹ Skarbek-Ważyński odnotował ten ważny fakt w swym dzienniku: „Tegoż dnia przybyły do Chełma JW. Kościuszko generał w czasie nieszpornym nawiedził katedrę, dla którego z obligacji tegoż otwierany był obraz Matki Boskiej, i potem krótką z tymże miałem rozmowę, w której tenże okazywał swoje życzenia odmienienia wielu zwyczajów i obrządków kościelnych Unitów, dla okazania jak największej różności od Nieunitów a najbliższej jednomyślności w religii z Rzymianami”. Zob. A. S. Petruszewicz, *Wiadomość o Dziariuszu...*, nr 1, s. 25. To spotkanie upamiętnia także ufundowana w 1972 r. w katedrze na Górze Chełmskiej tablica okolicznościowa.

¹⁰² *Przystąpienie do Aktu Powstania Narodu Obywatelów Województwa Ruskiego, Ziemi Chełmskiej i Powiatu Krasnostawskiego*, [w:] *Zbiór wszystkich pism urzędowych od zapisania Aktu Powstania Narodowego w Krakowie, i innych do niego się ściągających dzieło służące do napisania Historii Powstania Narodowego*, cz. 1, Kraków 1794, s. 114–117.

¹⁰³ W. Tokarz, *Marsz Madalińskiego*, Warszawa 1926, s. 63–65.

¹⁰⁴ „Ze zwycięstwo Raclawickie zniewoliło Moskali do opuszczenia Lublina, wojsko polskie w okolicach miasta tego rozłożone, korzystając z ich cofnięcia się, zgromadziło się do Chełma, uznało Kościuszkę najwyższym siły zbrojnej naczelnikiem, tymczasem zaś, póki ten nie mianował jakiego komendanta, wezwało na ten urząd Grochowskiego podpułkownika jednego regimentu piechoty. Mimo więc obecności trzech aktualnych generałów, ale zaufania żołnierzy niemających, został generałem jednomyślnie okrzyknięty. Obywatele powiatów Chełmskiego i Lubelskiego zebrali się natychmiast i akt powstania ogłosili. Zob. J. Zajączek, *Pamiętnik*

W tym samym dniu powstała też Komisja porządkowa – główny terenowy organ wykonawczy Naczelnika Siły Zbrojnej Narodowej i Rady Najwyższej, wzorowana na analogicznej komisji krakowskiej¹⁰⁵. W jej skład weszło jedenastu przedstawicieli szlachty oraz ośmiu przedstawicieli miast królewskich z Chełma i Krasnegostawu. Najprawdopodobniej aż do 14 kwietnia 1794 r. nie podejmowała ona żadnych działań, w tym bowiem dniu zostali do niej wybrani nowi członkowie. W ten sposób liczba członków komisji wzrosła do dwudziestu trzech komisarzy. Szlachtę reprezentowało w niej dwadzieścia osób: Wojciech Poletyło, Onufry Węgliński, Antoni Stamirowski, Józef Nowicki, Walenty Suchodolski, Feliks Wereszczyński, Ignacy Rulikowski, Baltazar Pągowski, Florian Wydźga, Stanisław Politalski, Norbert Pęczkowski, Józef Węgleński, Stanisław Wielobycki, Jan Kołaczkowski, Tomasz Rudkowski, Kacper Wereszczyński, Kajetan Żyrzyński, Wincenty Karsza, Józef Suchodolski i Tomasz Wydźga. Spośród mieszczan chełmskich wybrani do niej zostali: Jan Krebs, Wojciech Nowicki i Józef Boguchwański. Dwa dni później, 16 kwietnia 1794 r. w jej skład wszedł również Skarbek-Ważyński, któremu powierzono funkcję naczelnika komisji (ryc. 7.6)¹⁰⁶. Unicki biskup chełmski ochoczo przystąpił do pracy w komisji, czynnie wspierając powstanie. Swe urządowanie rozpoczął od wystania listu do Kościuszki informującego go o zapadłych w Chełmie decyzjach oraz deklarującego daleko idące wsparcie, tak duchowe jak i materialne¹⁰⁷. W tym celu zresztą sam zainicjował zbiórkę wszelkich dóbr materialnych oraz pieniędzy na rzecz walczącej Rzeczypospolitej. Wiemy, że na ten cel ofiarował „Krzyż z sygnetem garniturowym biskupi chryzolitowy rubinkami kameryzowany”¹⁰⁸. Wzywając do ofiarności społeczeństwo ziemi chełmskiej biskup nie zapomniał także o podległym sobie duchowieństwie unickim. Jeszcze 17 kwietnia 1794 r. skierował do kleru odezwę, w której wymieniając wszelkiego rodzaju szkody poczynione w państwie polsko-litewskim przez obce wojska nakazał mu całkowite poparcie działań Kościuszki i pozostających pod jego komendą oddziałów zbrojnych, które to służą „oyczyźnie pragnąc też do dawnej przywrócić [ją – R.K.] świętności i całości”¹⁰⁹. Zachęcił też do materialnego wsparcia walczących szczegółowo opisując cały katalog potrzebnych rzeczy. Oprócz odzieży i obuwia znalazły się w nim także: „suchary z chleba dobrze wypieczonego ususzone, mięsiwo uwędzone czyto wieprzowe czy półgąski, tudzież słoniny sadła, masła, syry iako zdatne na pożywienie”. Doceniając wkład Skarbka-Ważyńskiego w ogólnonarodowe powstanie Kościuszko odpowiedział dwoma listami, które unicki biskup chełmski otrzymał 8 i 11 maja 1794 r. Bezsprzecznie odczytać z nich można wzajemne zaufanie, jakim obdarzyli się ci dwaj wielcy mężowie stanu w 1791 r. Co więcej, zwłaszcza w drugim z tych listów naczelnik powstania dokładnie wyłożył jego ideę. Miało ono sprawić „by każdy człowiek pojął, że wojna ... zaczęta jest o dobro, o interes, o szczęśliwość każdego, ... aby nikt nikogo cie-

albo historia rewolucji czyli powstanie roku czyli powstanie roku 1792, Poznań 1862, s. 112.

¹⁰⁵ A. Wilkoszewski, *Komisje porządkowe koronne za powstania kościuszkowskiego*, „Przegląd Historyczny”, 28 (1929), nr 2, s. 225. Autor uważa, że aż do 16 kwietnia 1794 r. komisja nie podejmowała żadnych działań.

¹⁰⁶ J. Lewandowski, *Komisja porządkowa chełmska w powstaniu kościuszkowskim*, „Rocznik Lubelski”, 13 (1970), s. 85–86.

¹⁰⁷ A. S. Petruszewicz, *Wiadomość o Dziariuszu...*, nr 1, s. 33.

¹⁰⁸ APL.ChKG, sygn. 6 (Księga wpisów biskupa chełmskiego i bełskiego Porfiriusza Skarbka Ważyńskiego), k. 159.

¹⁰⁹ Tamże, sygn.. 5 (Acta Curiae Episcopalis Chełmensis et Bełzensis sub regimine earundem diaecesum Illmi et Rndmi Domini Porphyrii Skarbek Ważyński episcopi), k. 180–181.

miężyc nie mógł”. Skarbek-Ważyński otrzymał też polecenie wyjaśnienia „prostocie” (prostemu ludowi) tej filozofii, tak by bez oporów i strachu wsparł on ten szczytny cel¹¹⁰. Kościuszko nie musiał o tym pisać, wiemy, że biskup chełmski już od pierwszych chwil powstania taką właśnie akcją z zapałem prowadził. Regularnie też uczestniczył w obradach komisji, która odbywała dwie sesje dziennie, rano i po południu. Jej zakres działania 12 maja 1794 r. doprecyzował sam Kościuszko w korespondencji do niej przywiezionej przez przedstawicieli ziemi chełmskiej. Zgodnie z nowymi przepisami powołał on siedem wydziałów komisji: porządku, bezpieczeństwa, sprawiedliwości, skarbu, żywności, potrzeb wojskowych i instrukcji, na czele których stanęli wskazani komisarze. Wszystkie decyzje podejmowane były na posiedzeniach plenarnych, na których też oceniano wydziały i przygotowywano sprawozdania z podjętych przez komisję działań¹¹¹. Pomimo starań i zaangażowania Skarbka-Ważyńskiego, który dodatkowo przeznaczył pomieszczenia swego pałacu biskupiego na drukarnię powstańczą, praca komisji nie została oceniona zbyt wysoko przez gen. Józefa Zajączka. W liście do centralnej władzy cywilnej powstania – Rady Najwyższej Narodowej zawarł on wiele krytycznych uwag pod adresem jej członków w Chełmie, ale też analogicznego gremium w Lublinie. „Obydwe te komisje [pisał – R.K.] wiele gadają a mało czynią, w Chełmskiem uniwersały o pańszczyźnie ledwo gdzie czytano... Żywności ani furazu nie masz i powiadają, że w całej ziemi chełmskiej onych nie można dostać”¹¹². Wzburzony takim postępowaniem członków obydwu komisji zamierzał nawet ich aresztować i postawić przed sądem. Być może to właśnie list Zajączka sprawił, że do Chełma udał się pełnomocnik Rady Najwyższej Narodowej Ignacy Krzucki z zamiarem wyjaśnienia zarzutów postawionych komisji i po raz drugi zmiany jej składu. Krzuckiemu, który przebywał w mieście w dniach 6–8 czerwca 1794 r. wprawdzie udało się wyłonić nowy skład komisji pozostawiając na jej czele Skarbka-Ważyńskiego, ale w związku z działaniami wojennymi zmiany te na niewiele się zdały. O ile do końca maja 1794 r. Rzeczpospolita w granicach drugiego rozbioru mogła cieszyć się względny pokojem, to z początkiem czerwca tego roku sytuacja tak polityczna jak i wojskowa przybrała dla niej niekorzystny obrót. W jej granice wkroczyły silne zgrupowania wojsk pruskich i rosyjskich, które pokonały główne oddziały wojskowe Kościuszki pod Szczekocinami (6 czerwca) oraz dowodzone przez Zajączka formacje polskie pod Chełmem (8 czerwca)¹¹³. Na wieść o tych wydarzeniach, a zarazem obserwując wycofujące się z miasta wojska polskie Skarbek-Ważyński również postanowił je opuścić w towarzystwie pełnomocnika Krzuckiego. Jeszcze tego samego dnia uciekinierzy po postoju w Rejowcu udali się przez Krasnystaw w stronę Zamościa, który znajdował się już za kordonem, w zaborze austriackim. Po dwudniowej podróży 10 czerwca 1794 r. biskup chełmski wraz z innymi osobami wjechał do miasta i zatrzymał się w zamojskim klasztorze bazylianów¹¹⁴. Pomimo pośpiesznego wyjazdu z Chełma udało mu się zabrać ze sobą dość

¹¹⁰ S. Michalczyk, *Ważyński i Kościuszko*, [w:] *Christianitas et cultura Europae. Księga Jubileuszowa Profesora Jerzego Kłoczowskiego*, red. H. Gapski, cz. 1, Lublin 1998, s. 655–657.

¹¹¹ J. Lewandowski, *Komisja porządkowa chełmska...*, s. 87–88.

¹¹² Cyt. R. Orłowski, *Z dziejów materialnego poparcia powstania kościuszkowskiego w Lubelskiem*, „Rocznik Lubelski”, 10 (1967), s. 173.

¹¹³ J. Wojtasik, *Tadeusz Kościuszko i Insurekcja 1794 r.*, „Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska”, 9 (1995), s. 82.

¹¹⁴ A. S. Petruszewicz, *Wiadomość o Diariuszu, czyli dzienniku księdza Porfirego Ważyńskiego (biskupa Chełmskiego) od roku 1780 do 1804*, „Przegląd Archeologiczny”. Organ C. K. Konserwatori pomników

dużą część zgromadzonych przez komisję na cele wojenne sreber, kosztowności i pieniędzy. W formie depozytu Skarbek-Ważyński cały ten zasób złożył w komorze celnej w Starym Zamościu. Pieniądze zresztą udało mu się przekazać Radzie Najwyższej Narodowej w Warszawie przez posłańców¹¹⁵. Biskup chełmski nie zabawił długo w Zamościu, decyzją władz austriackich został zmuszony do wyjazdu z miasta. Dwudziestego szóstego czerwca 1794 r. pojawił się we Lwowie, skąd przesłał do Rady Najwyższej Narodowej list informujący ją o zaistniałej sytuacji¹¹⁶. Skarbek-Ważyński opuścił Lwów 6 sierpnia 1794 r., poświęcając cały swój w nim pobyt na korespondencję z władzami polskimi oraz Kościuszką. Do Chełma powrócił 21 sierpnia, odebrawszy wcześniej depozyt. Został on zresztą natychmiast wysłany do Warszawy¹¹⁷. Trudy podróży wpłynęły nie tylko na stan psychiczny biskupa, ale też sprawiły, że znacznie pogorszyła się jego kondycja fizyczna. Jej zewnętrznym objawem były krwotoki z lewego oka i z nosa, z którymi Skarbek-Ważyński zmagał się cały wrzesień. Niewiele też pomogły mu wizyty lekarza austriackiego¹¹⁸. Pomimo tych dolegliwości zachował on energię, która pozwoliła mu być aktywnym w sprawach politycznych. Próbował nawet reaktywować komisję, której dalej przewodził, ale negatywne stanowisko władz austriackich uniemożliwiło mu wszelką działalność. Co więcej, w tym czasie znajdował się pod obserwacją, stale towarzyszył mu oddelegowany w tym celu oficer wojsk cesarskich¹¹⁹. Brak zaangażowania politycznego sprawił, że Skarbek-Ważyński powrócił do administrowania unicką diecezją chełmską. Niemal codziennie przyjmował w swym pałacu gości i wyświęcał księży. Resztę czasu poświęcał na działalność pisarską przygotowując do druku dzieło: „Zbiór Synodów Diecezjalnych” w latach 1791–1794¹²⁰. Jego nadzieję na wznowienie działań powstańczych na Chełmszczyźnie legły w grudniu 22 października 1794 r. W tym dniu odwiedzający go starosta chełmski Antoni Leopold Węgliński (Węgleński) oficjalnie potwierdził klęskę wojsk polskich w bitwie pod Maciejowicami (10 października) oraz wzięcie do niewoli rosyjskiej Kościuszki – o czym 14 października poinformowała Gazeta Rządowa¹²¹. Wkrótce też, bo 25 października 1794 r. do Chełma wkroczyły wojska rosyjskie. Nie znamy dokładnie kondycji w jakiej znajdował się Skarbek-Ważyński pod koniec 1794 r. Wiemy natomiast, że zawiedziony upadkiem planów odtworzenia Rzeczypospolitej w jej granicach przedrozbiorowych skupił się na umocnieniu unii w swej diecezji¹²². Krótki, kilkumiesięczny epizod zaangażowania politycznego podkopał też jego zdrowie.

Trzeci rozbiór Rzeczypospolitej w 1795 r. nie tylko wymazał na przeszło sto lat państwo polskie z mapy Europy, ale też znacznie utrudnił funkcjonowanie Kościoła rzymskokatolickiego obrządku zachodniego i greckiego. Szczególnego rodzaju szy-

i Towarzystwa archeol. kraj. we Lwowie, 2 (1883), s. 47–48 [dalej: A. S. Petruszewicz, *Wiadomość o Diariuszu...*, nr 2].

¹¹⁵ J. Lewandowski, *Komisja porządkowa chełmska...*, s. 92.

¹¹⁶ A. S. Petruszewicz, *Wiadomość o Diariuszu...*, nr 2, s. 52–55.

¹¹⁷ Tamże, s. 65.

¹¹⁸ APL.ChKG, sygn. 11 (Akta Porfiriusza Skarbka Ważyńskiego, bp. Chełmskiego i betskiego), s. 132.

¹¹⁹ A. S. Petruszewicz, *Wiadomość o Diariuszu...*, nr 2, s. 72.

¹²⁰ A. S. Petruszewicz, *Wiadomość o Diariuszu, czyli dzienniku księdza Porfirego Ważyńskiego (biskupa Chełmskiego) od roku 1780 do 1804*, „Przegląd Archeologiczny”. Organ C. K. Konserwatori pomników i Towarzystwa archeol. kraj. we Lwowie, 3 (1883), s. 39.

¹²¹ Tamże, s. 41; „Gazeta Rządowa”. Dzień 14. października, roku 1794, s. 414.

¹²² W. Bobryk, *Duchowieństwo unickiej diecezji chełmskiej w XVIII wieku*, Lublin 2005, (Studia i materiały do dziejów chrześcijaństwa wschodniego w Rzeczypospolitej, t. 2), s. 84.

kan doznawali unicy, uznani tak przez samą carycę, jak i przez urzędników rosyjskich za prawosławnych Rosjan siłą zmuszonych do zmiany wyznania¹²³. Z tego też powodu prowadzone już od 1772 r. działania na rzecz likwidacji unii nasiliły się jeszcze bardziej w 1795 r. Polegały one przede wszystkim na przejmowaniu cerkwi unickich, a tym samym na włączaniu wiernych unickich przez Kościół prawosławny w swe struktury. W ten sposób tylko do końca 1795 r. na Białorusi prawosławni przejęli około dwustu cerkwi wraz ze stu piętnastoma tysiącami unitów. Represje dotknęły też zakon bazylianów¹²⁴. Wydarzenia te nie uszły uwadze Skarbka-Ważyńskiego, który ze wszystkich sił zabiegał o zabezpieczenie unickiej diecezji chełmskiej decydując się na współpracę z zaborczymi władzami austriackimi. Dzięki temu udało mu się zrealizować kilka inwestycji, wymagających znacznych środków finansowych. Odrestaurował cerkiew w Pokrówce oraz ponownie otworzył drukarnię diecezjalną¹²⁵. Z kolei wiernym zalecał modlitwy za cesarza Franciszka II Habsburga, któremu zresztą w 1796 r. w Krakowie złożył hołd wiernopoddanych¹²⁶. Biskup chełmski jeszcze w 1795 r. nawiązał współpracę z arcybiskupem połockim Herakliuszem Lisowskim, jedynym hierarchą unickim tolerowanym przez dwór carski i administratorem Cerkwi unickiej na terenach opanowanych przez Rosję¹²⁷. Wprawdzie do spotkania obu hierarchów nie doszło ze względu na problemy graniczne, ale i tak bogata w treści korespondencja i trafne przewidywania Lisowskiego sprawiły, że Skarbek-Ważyński nie omieszkął przekazać papieżowi informacji związanych z sytuacją unitów zamieszkujących terytorium rozbioru rosyjskiego¹²⁸. Rzymowi zalecał przede wszystkim jak najszybsze porozumienie się z dworami monarszymi Austrii i Rosji w celu znalezienia rozwiązań prawnych, które zabezpieczyłyby unitów przed jakimikolwiek represjami ze strony władz. Interesujące jest, że problem rywalizacji trzech obrządków próbował rozwiązać na drodze porozumienia ekumenicznego postulując by „Ojciec ś. Niebawnie uprosić u monarchini [Katarzyny II – R.K.] ..., gdyby tymczasem nakazała rzymskim unickim i swoim ruskim biskupom partikularnie rozmówić się i ułożyć środki ugody. [Tak – R.K.] by ... niektórym biskupom dozwolono było, czy do Rzymu, czy do Nunciatyry zjechać dla obszerniejszego zainformowania, że kościół rossyjski toż samo wierzy, co wierzymy my Unicy, że tymże samym obrzędem ś. sakramenta administruje, którym i my unicy, nawet w niedostatku jednejże agendy, jednego mszała i jednego *Pontificala ad mentem Euchologii Benedicti XIV* (używa), czymbyśmy przynajmniej ucieszyli się w teraźniejszym konaniu naszym”¹²⁹. Znajomość Skarbka-Ważyńskiego z Lisowskim nie przerodziła się jednak w jakąś głębszą współpracę, możemy tylko domniemywać, że biskup chełmski nie ufał w szczerą intencję osoby tak blisko współpracującej z carskimi władzami zaborczymi¹³⁰. Być może właśnie brak zaufania do arcybisku-

¹²³ W. Osadczy, *Święta Rus. Rozwój i oddziaływanie idei prawosławia w Galicji*, Lublin 2007, s. 347.

¹²⁴ M. Radwan, *Carat wobec Kościoła greckokatolickiego w zaborze rosyjskim 1796-1839*, Lublin 2004, s. 31–33.

¹²⁵ J. Łapiński, *Porfiriusz Skarbek-Ważyński jako zakonnik...*, s. 271.

¹²⁶ APL.ChKG, sygn. 8 (Acta sub felicissimis auspiciis Illustrissimi ac Reverendissimi Domini Domini Porphirii Skarbek Ważyński Episcopi Chełmensis et Bełzensis ad Curiam Eiusdem conscripta), k. 103, 158–159.

¹²⁷ M. Harasiewicz, *Annales Ecclesiae Ruthenae gratiam et communionem cum s. Sede Romana habentis, ritumque Graeco-Slavicum observantis...*, s. 846–851.

¹²⁸ D. Wereda, *Biskupi unickiej metropolii kijowskiej...*, s. 182.

¹²⁹ ABAK, t. 16, nr 259, s. 597.

¹³⁰ O współpracy arcybiskupa Herakliusza Lisowskiego z władzami carskimi w latach 1795–1796 świadczy chociażby jeden z listów, w którym ten apelował aby „dawczy innym przykład wiernopoddanego swojego ku

pa połockiego był powodem, dla którego jego korespondencja była przekazywana do Stolicy Apostolskiej. Myśli Lisowskiego przelane na papier sprawiły ponadto, że sam Skarbek-Ważyński podjął kroki w celu zabezpieczenia pozycji materialnej istniejących w diecezji chełmskiej cerkwi. W tym celu powrócił do stosowanej już wcześniej metody. Polegała ona na rozwiązywaniu problemów, które trapiły duchowieństwo i wiernych na zwoływanych synodach diecezjalnych. Począwszy od 1796 aż do 1803 r. w unickiej diecezji chełmskiej odbyło się aż osiem takich synodów¹³¹. Omawiane na nich kwestie dotyczyły zarówno organizacji wewnętrznej, jaki i formy sprawowania samego kultu¹³². Biskup chełmski interesował się szczególnie wiernymi, którzy zmienili obrządek lub nawet przeszli do Kościoła prawosławnego. Swemu duchowieństwu polecił nawet stworzenie rejestru takich osób (1797 r.), a dziekanom podjęcie starań o ich przywrócenie na łono Kościoła unickiego (1798 r.). Z dużą obawą przyjmował informacje o działalności duchownych obrządku łacińskiego, którzy przejęli cerkwie wraz z wiernymi w Puchaczowie, Dorohuczcy oraz na zamku lubelskim. Na synodzie w 1800 r. wydał nawet w tej sprawie zarządzenie zobowiązujące duchownych unickich do stworzenia i aktualizowania spisu wszystkich odebranych przez duchowieństwo łacińskie świątyń. Zamierzał w ten sposób stworzyć załącznik do skarg wnoszonych w tej kwestii ordynariuszom diecezji łacińskich. W kręgu zainteresowań Skarbka-Ważyńskiego znajdował się też problem formacji duchowej księży unickich. Już na synodzie w 1796 r. wyraźnie nakazał on by obowiązkowe rekolekcje dla duchownych trwały nie krócej niż osiem dni, zdawał sobie jednak sprawę, że w obecnej sytuacji diecezji znalezienie dogodnego do ich przeprowadzenia miejsca stanowić może nie lada wyzwanie. Dlatego też jako formę zastępczą proponował rekolekcje indywidualne, połączone z czytaniem stosownej literatury religijnej i częstymi spowiedziami. Tylko takie samodoskonalenie – zdaniem synodu w 1801 r. – ułatwiałoby proboszczom unickim nauczanie prawd wiary swych wiernych w każdą niedzielę i święta. W podobnym tonie biskup chełmski odnosił się do kwestii kształcenia dzieci duchownych, które w przyszłości zamierzały objąć parafie. Kapłani zaniebujący ten obowiązek mieli być przynaglani przez instygatorów dekanalnych do właściwej edukacji swych synów, a zaniebującym to zalecenie groziło sąd biskupi (1797 r.). Na wspomnianym synodzie proboszczowie zobowiązani zostali też do prowadzenia ksiąg parafialnych: chrztów, ślubów i pogrzebów. W zakresie kultu synod w 1796 r. przymusił proboszczów do umieszczenia na drzwiach swej świątyni tabeli ze świętami i uroczystościami kościelnymi, w tym postami. Na ostatnim z synodów za życia Skarbka-Ważyńskiego, odbywającym się w 1803 r. postanowiono także regularnie odprawiać na tego typu spotkaniach nabożeństwa w intencji zmarłych kapłanów, dobrodziejów diecezji, Kościoła unickiego, a przede wszystkim za cesarza austriackiego. Kilka lat wcześniej synod zalecił też kapłanom odmawianie specjalnej modlitwy za wiernych Kościoła unickiego prześladowanych na terenach zaboru rosyjskiego.

Najwyższemu Jego Imperatorskiej Mości Tronowi sprzyjanie i powinnego rozkazom uleganie rozumiejąc według słów Pisma św. wszelka władza od Boga los przyszłego swojego uszczęśliwienie i zupełnej spokojności”. Cyt. D. Wereda, *Biskupi unickiej metropolii kijowskiej...*, s. 183.

¹³¹ *Synody diecezji chełmskiej...*, s. 31–71.

¹³² J. Łapiński, *Problematyka uchwał synodalnych biskupa Porfiriusza Skarbka Ważyńskiego*, „Prawo Kanoniczne”, 27 (1984), nr 3-4, s. 173–196.

Obowiązki pasterskie związane z godnością biskupią sprawiły, że władca chełmski nie był w stanie poświęcić zbyt wiele czasu na działalność pisarską. Ale i tak w latach 1790–1804 ukazało się kilka ważnych pozycji książkowych autorstwa Skarbka-Ważyńskiego. Do nich z pewnością należały dzieła: *Piekło otwarte chrześcijaninowi*, *Synagoga z błędu wyprowadzona...*, *Duch kapłaństwa Chrystusowego* oraz *Katechizm albo krótkie zebranie nauki chrześcijańskiej*¹³³. Pomimo wielu starań biskup chełmski na przełomie XVIII i XIX w. nie miał już sił by podnieść z ruiny finansowej diecezję. Nie udało mu się odnowić katedry chełmskiej, która w 1802 r. w wyniku pożaru uległa dość znacznemu uszkodzeniu¹³⁴. Pomimo tych problemów dalej funkcjonowała dość dobrze organizacja eparchii. Jeszcze w 1795 r. w wyniku decyzji biskupa chełmskiego ustanowiony został urząd namiestnika dziekańskiego (wicedziekana), działał konsystorz oraz sąd biskupi¹³⁵. W dość dobrej kondycji znajdowało się też seminarium diecezjalne, które w pełni zaspakajało potrzeby diecezji¹³⁶. Ona sama zresztą straciła dużą część, a kontakt z duchowieństwem i wiernymi pozostającymi w zaborze rosyjskim był znacznie utrudniony, jeśli nie niemożliwy.

Unicki biskup chełmski Porfiriusz Skarbak-Ważyński zmarł w Chełmie 9 marca 1804 r. po długiej i ciężkiej chorobie. Swoją testament, ze względów praktycznych sporządził jeszcze w 1791 r., a więc na kilkanaście lat przed śmiercią¹³⁷. Wiemy, że już wtedy – będąc zagorzałym wrogiem Rosji – obawiał się utraty życia¹³⁸. Uroczystości pogrzebowe, o których obszernie poinformowała „Gazeta Korespondenta Warszawskiego i Zagranicznego” odbyły się w katedrze chełmskiej 19 marca 1804 r., w niej też złożona została trumna ze zwłokami zmarłego. Uroczystościom pogrzebowym przewodniczył łaciński biskup chełmski Wojciech Skarszewski¹³⁹, a kazanie okolicznościowe wygłosił o. Jan Nepomucen Stępkowski z zakonu braci mniejszych reformatów w Chełmie¹⁴⁰. W ten sposób zakończyła się ziemską drogą biskupa chełmskiego.

Bez wątpienia Skarbak-Ważyński należał do postaci nietuzinkowych. Świetnie wykształcony, znający języki obce, zainteresowany losami własnej diecezji oraz polityką, w swych działaniach kierował się nie tylko dobrem podległego sobie duchowieństwa i wiernych, ale też na sercu leżała mu Rzeczpospolita. W trudnych czasach drugiej połowy XVIII w. wykazał się silną wolą, nieustępliwością wobec władz tak polskich, jak i zaborczych oraz zakonnych i kościelnych. Jego łagodne cechy charakteru, a zara-

zem wysokie kompetencje sprawiły, że był na ogół osobą lubianą i docenianą zarówno przez biskupów, bazylianów, jak i duchowieństwo i wiernych. Bez cienia wątpiwości poparł Konstytucję 3 Maja oraz Insurrekcję kościuszkowską upatrując w tych zrywach sposób na odzyskanie przez państwo polsko-litewskie niepodległości. Nie zawahał się też w 1794 r. stanąć na czele władz terenowych, co więcej, swą nieugiętą postawą udowodnił, że nie lęka się z tego tytułu represji władz zaborczych. Świadom jednak sytuacji potrafił też współpracować z władzami w nadziei, że uda mu się ocalić nie tylko Kościół unicki na obszarze Chełmszczyzny, ale też unikalną tradycję oraz kulturę z nim związaną. W tym celu wspierał jak mógł kler unicki dbając o jego poziom intelektualny i duchowy. Służyć temu miały synody diecezjalne zwoływane przez biskupa chełmskiego niemal regularnie od 1791 do 1803 r. To właśnie Skarbkowi-Ważyńskiemu Kościół unicki zawdzięczał przygotowanie „na trudne czasu” oraz zdolność do powstrzymania prawosławia, w XIX w. siłą przejmującego struktury, majątek i wiernych Kościoła unickiego. To wreszcie nie przypadek, że Cerkiew unicka przetrwała na Chełmszczyźnie do 1875 r., do czego walenie przyczynił się Skarbak-Ważyński. Dlatego też postać ta jak najbardziej zasługuje na upamiętnienie w mieście, w którym przyszło mu spędzić co najmniej kilkanaście lat swego życia, i które o nim niemal całkowicie zapomniało. Do dnia dzisiejszego – a przecież od jego śmierci upłynęło już ponad dwieście lat – nie dysponujemy szczegółową biografją biskupa chełmskiego, nie mówiąc już o miejscu mu poświęconym, które godnie upamiętniałoby jego osobę. Z całą pewnością Porfiriusz Skarbak-Ważyński, jak nikt inny na takie w Chełmie zasługuje.

¹³³ P. Skarbak-Ważyński, *Piekło otwarte chrześcijaninowi*, Począjów 1790; tenże, *Synagoga z błędu wyprowadzona, czyli Droga ułatwiona do przekonania każdego Żyda o Fałszu Sekty Żydowskiej i razem o prawdziwej religii chrześcijańskiej*, Począjów 1792; tenże, *Duch kapłaństwa Chrystusowego... z włoskiego na polski język przełożone...*, cz. 1–2, Wilno 1792; *Katechizm albo krótkie zebranie nauki chrześcijańskiej...*, Począjów 1792.

¹³⁴ A. Gil, *Chełmska diecezja unicka...*, s. 127.

¹³⁵ APL.ChKG, sygn. 6 (Księga wpisów biskupa chełmskiego i bełskiego Porfiriusza Skarbka Ważyńskiego), k. 100-101; tamże, sygn. 7 (Akta Porfiriusza Skarbka Ważyńskiego biskupa chełmskiego i bełskiego), k. 157.

¹³⁶ J. Kania, *Unickie seminarium diecezjalne...*, s. 93–94.

¹³⁷ APL.ChKG, sygn. 4 (Księga wpisów biskupa chełmskiego Teodozjusza Rostockiego) 1784–1787 Akta za szczęśliwych rządów - - Porfiriusza Skarbka Ważyńskiego nominata biskupa chełmskiego i bełskiego oraz z całą jurysdykcją administratora zaczęte [s.152] 1787-1791), k. 185–187.

¹³⁸ D. Wereda, *Testamenty hierarchów unickich w XVII–XVIII wieku*, [w:] *Kościół unicki w Rzeczypospolitej*, red. W. Walczak, Białystok 2020, s. 223.

¹³⁹ „Gazeta Korespondenta Warszawskiego i Zagranicznego”. Z Warszawy dnia 27 marca roku 1804. We wtorek, nr 25, s. 325–326.

¹⁴⁰ J. Nepomucen Stępkowski, *Mowa przy złożeniu do grobu ciała ś. P. J. W. Porfirego Skarbka Ważyńskiego... dnia 19 marca r. 1804 przez x. Jana Nepomucena Stępkowskiego, reformata kaznodzieję aktualnego w Konwencie Chełm; miana...*, b. m. i r.

Summary

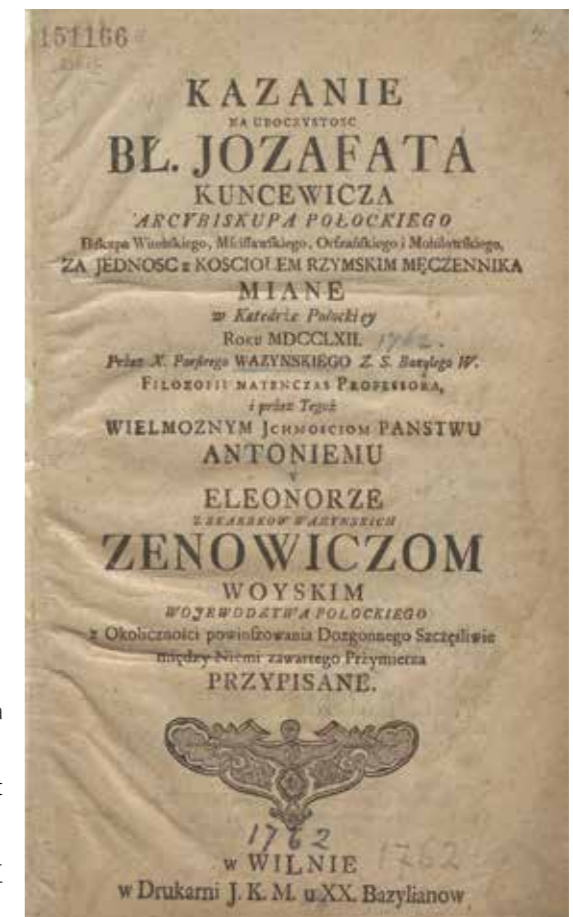
The Uniate Bishop Porfiriusz Skarbek-Ważyński was the last hierarch of the Chełm Eparchy who began his reign in the 18th century. Well-educated and savvy, yet a humble man, he had an excellent sense of the historical moment and understood the mission he had to fulfill in the eparchy he governed. The article presents his profile against the background of the epoch – the second half of the 18th century. Hence, it devotes much space to discussing the political and religious situation in the Polish-Lithuanian Commonwealth, with particular reference to the Kyiv Metropolitanate of the Uniate church. Also analysed are various stages of his career, beginning with his entry into the Basilian Order in Vilnius, through his studies at the Greek College of St. Athanasius in Rome, and his teaching activities in Basilian schools. The circumstances of his election as the General of the Order (Protoarchimandrite), and finally his election to the office of Bishop of Chełm, form a separate topic. A large part of the article is devoted to his ministrative and political activity – including his contacts with Tadeusz Kościuszko - and publishing. In this respect, the part of the text, which concerns the political activity of Skarbek-Ważyński in the years 1791–1794, deserves particular attention. It directly refers to the title of the article, hence the issue has been elaborated on in detail. The reader will learn about the attitude of the Uniate Bishop of Chełm to the May 3rd Constitution, the Polish-Russian war of 1792 in its defense, and finally the participation of Skarbek-Ważyński in the Kościuszko Uprising. It was then that he became the head of the Chełm Order Commission, supporting its activities with his authority and bravely enduring the harassment of the partitioning powers.

Ryc. 7.1. Kościół św. Atanazego i Kolegium Greckie w Rzymie (XVI w.)

Fig. 7.1. The Church of St Athanasius and the Greek College in Rome (16th century)

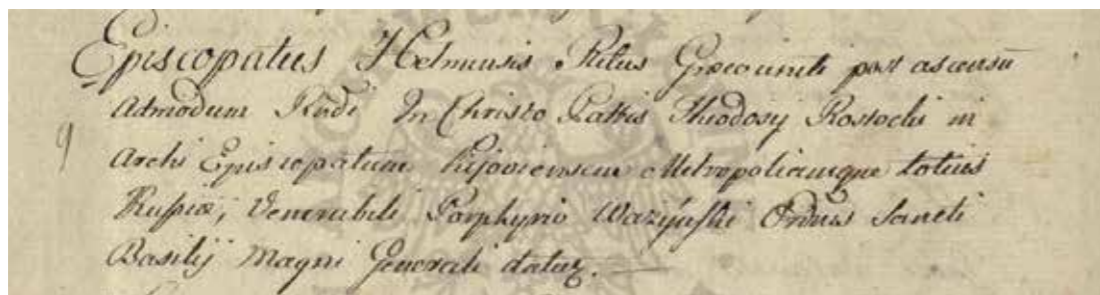
Źródło: Ecclesia Studio, http://www.ecclesiastudio.eu/?page_id=4133

Ryc. 7.2. Kazanie na uroczystość bł. Jozafata Kuncewicza

Fig. 7.2. Sermon for the feast of Blessed Josaphat Kuncewicz

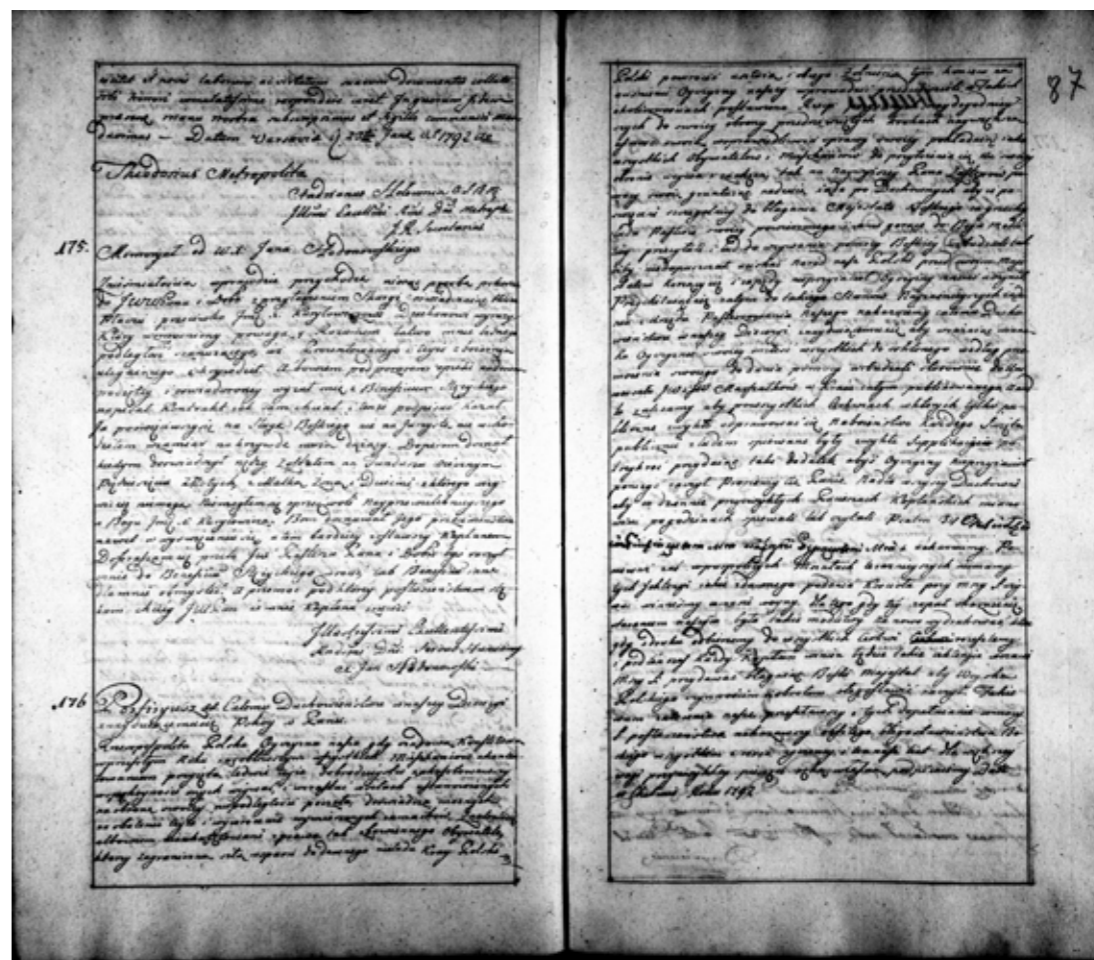
Źródło: <https://polona.pl/item/kazanie-na-uroczystosc-bl-jozafata-kuncewicza-arcybiskupa-polockiego-biskupa,MTM1MTYyODEw/4/#info:metadata>

Ryc. 7.3. Nominacja królewska Porfiriusza Skarbka-Ważyńskiego na biskupstwo chełmskie (4 stycznia 1790 r.)

Fig. 7.3. Royal nomination of Porfiriusz Skarbek-Ważyński for the Bishopric of Chełm (4 January 1790)

Źródło: AGAD. Metryka Koronna, sygn. S 38 (Sigillata), k. 98v

Ryc. 7.5. List Porfiriusza Skarbka-Ważyńskiego do duchowieństwa z 1792 r. w obronie Konstytucji 3 Maja

Fig. 7.5. Letter from Porfiriusz Skarbek-Ważyński to the clergy in 1792 in defence of the Constitution of May 3rd

Źródło: APL.ChKG, sygn. 5 (Acta Curiae Episcopalis Chelmenis et Belzensis sub regimine earundem diaecesum Illmi et Rndmi Domini Porphyrii Skarbek Ważyński episcopi), k. 86v.-87

Ryc. 7.4. Pałac biskupów chełmskich unickich (rok niezany)

Fig. 7.4. Palace of the bishops of Chełm (year unknown)

Źródło: E. Bańkowski, Ruś chełmska od czasu rozbioru Polski, Lwów 1887, b. s.

Dnia 16 w wielką Środę... Tegoż dnia gdy okazałem się na sessyi komissyi JPP. kommissarze i inni zgromadzeni obywatele zgodziwszy się okrzyknęli mnie Naczelnikiem swoim, zaczym podziękowawszy za ich przychyłość zasiadłem pierwsze miyce w gronie kommissarzów. Po obiedzie także mieliśmy sessiã na której otworzyliśmy księgę offiar, w którą Ja pierwszy z mojej strony zapisałem stosownã do ubóstwa moiego offiarę; drugi JX. rektor Piarski, trzeci JW. Wydzga Tomasz podkomorzy Dubieniecki, który zadziwił hojnością offiary swoiey wszystkich obywatelów i tak sądzę, że nietylko żaden z tutejszych obywateli nie zrównaia z swoiã hojnością ale i wszyscy ogółem wzięci, wątpię aby dorównali.

Ryc. 7.6. Powołanie Porfiriusza Skarbka-Ważyńskiego w skład Komisji porządkowej chełmskiej 16 kwietnia 1794 r.

Fig. 7.6. Appointment of Porphyry Skarbek-Ważyński as a member of the Order Commission Chełm on 16 April 1794.

Źródło: A. S. Petruszewicz, Wiadomość o Diariuszu..., nr 1, s. 31

Odzież grobowa biskupów unickich

Anna Drążkowska¹, ks. Marek Wojnarowski²

W trakcie badań prowadzonych w krypcie nr 3 Bazyliki Narodzenia Najświętszej Maryi Panny w Chełmie odnaleziono wyjątkowy zespół jedwabnych szat liturgicznych.

Wyjątkowość tego znaleziska polega na tym, że po raz pierwszy odkryto pochówki biskupów unickich datowane na XVII–XVIII wiek wraz z zachowanymi ich ubiorami grobowymi. Znajdowały się one w trzech dużych trumnach (groby 72–74), w których zawartość była przemieszana i znajdowały się w nich inne liczne pochówki mężczyzn i kobiet. Z tego powodu oraz ze względu na zabrudzenie tkanin i stan ich zachowania trudno było na miejscu ustalić, ilu biskupów złożono do poszczególnych trumien w tych odnalezionych szatach. Wszystkie tkaniny były pogniecione, miejscami zaplamione i odbarwione. Część ciemnych i zielonych plam powstała w miejscach, gdzie przyszyto ozdobne metalowe taśmy i koronki. To korozja delikatnych blaszek z metalowych nici pozostawiła na powierzchni tkanin ślady wyglądające jak ich negatywy. Na kilku jedwabiach zachowały się wielobarwne kwiatowe kompozycje z oryginalnymi kolorami: czerwonym, różowym, fioletowym, zielonym i niebieskim. Rzadko zdarza się sytuacja, żeby na ubiorach okrywających ciała zmarłych, które uległy rozkładowi gnilnemu, przetrwały barwniki, które zachowały intensywność i różnorodność kolorów. Przeważnie barwniki naturalne rozkładają się wraz z ciałami, w wyniku czego jedwabie uzyskują odcienie od ugru po ciemny brąz. Najczęściej odzież zachowuje swoją barwę, jeśli proces degradacji włók zostaje zahamowany, a ciało ulega mumifikacji.

W wyniku degradacji tkanin włókna miejscami były porozrywane, kruszyły się, powstawały większe i mniejsze ubytki. Zabrudzenia pochodzenia organicznego, piasek i resztki wyściółki trumien pokrywały powierzchnię jedwabi. Miejscami były do nich przyklejone tworząc twardą, trudną do usunięcia, skorupę. Większość elementów ubiorów była rozczłonkowana i zachowana we fragmentach. Z powyżej opisanych powodów dopiero w pracowni konserwacji, po oczyszczeniu tkanin i rekonstrukcji szat można było dokonać identyfikacji ubiorów i wskazać ile kompletów strojów wydobyto. Składając kawałki tkanin w całe szaty i biorąc pod uwagę ich zachowaną ilość ustalono, że prawdopodobnie wydobyte szaty należały do czterech biskupów (tab. 8.1).

W zespole omawianych strojów szczególnie interesujące jest współwystępowanie niektórych szat typowych dla biskupów obrządku bizantyjskiego z niektórymi szatami liturgicznymi przeznaczonymi dla biskupów obrządku łacińskiego, takich jak: sutanna, rękawiczki, pończochy, trzewiki, piuska i pileus. Należy zaznaczyć, że nie zachował się jednak żaden cały komplet szat biskupów w rycie bizantyjskim (por. tabl. 1). Odnaleziono jedynie epitachelion, epimanikia, felonion, omoforion, mitrę i sufię. Zabrakło natomiast sticharionu, pasa i epigonationu. Na podstawie rodzajów tkanin i ich wzorów udało się część z nich skompletować i uporządkować w trzy zestawy.

¹ Uniwersytet im. Mikołaja Kopernika w Toruniu, Instytut Archeologii.

² Muzeum Archidiecezjalne w Przemyślu

W dwóch przypadkach dwa komplety tworzyły następujące szaty: epitachelion, epimanikia, felonion i omoforion. Z trzeciego zestawu zachowały się tylko epitachelion, felonion, natomiast jeden epitachelion przetrwał bez pozostałych szat. Według Marii Cybulskiej pierwszy komplet (nr inw. B/Tk./5/2017, B/Tk./5a/2017, B/ Tk./5b/2017, B/ Tk./6/2017), powstał z wielobarwnej tkaniny wzorzystej, z jedwabnej tafty broszowanej w rozbudowane motywy kwiatowe i elementy architektoniczne o zaburzonych proporcjach (por. aneks I). Drugi (nr inw. Tk./14/2017, Tk./15/2017, Tk./15b/2017, Tk./15a/2017), uszyto w jedwabnej włoskiej, tafty broszowanej z efektami *liseré*, w wielobarwny wzór kwiatowy uzupełniony przez monochromatyczny ornament tła (por. aneks I). Trzeci (nr inw. Tk./23/2017, Tk./24/2017), wykrojono natomiast z jedwabnego rypsu (*gros de tours*), broszowanego z efektem *liseré* o ornamentcie ukwieconych gałązek rozrzuconych na monochromatycznym tle uzupełnionym koronkowym wzorem, a pojedynczy epitachelion (Tk./26,27,28/2017), przygotowano z chińskiego, jedwabnego broszowanego atłasu z motywem motyli (por. aneks I). Na przykładzie odnalezionych szat biskupów unickich można zaobserwować przenikanie się obu tradycji bizantyjskiej i łacińskiej.

RODZAJE SZAT BISKUPICH														
BISKUP NR 1 POCHÓWEK NR 72														
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
sutanna	rękawiczki	pończochy	trzewiki	piuska lub pileus	sticharion	epitachelion	pas	epigonation	epimanikia	felonion	sakkos	omoforion	mitra bizantyjska	skufia
x	2	2	2			x			2	x		x		x
SZATY BISKUPÓW OBRZĄDKU ŁACIŃSKIEGO ODNALEZIONE PRZY POCHÓWKU 72					SZATY BISKUPÓW OBRZĄDKU BIZANTYJSKIEGO ODNALEZIONE PRZY POCHÓWKU 72									
sutanna, rękawiczki, pończochy, trzewiki,					epitachelion, epimanikia, felonion, omoforion, skufia									

BISKUP NR 2 POCHÓWEK NR 73														
sutanna	rękawiczki	pończochy	trzewiki	piuska, pileus	sticharion	epitachelion	pas	epigonation	epimanikia	felonion	sakkos	omoforion	mitra bizantyjska	skufia
x	2	2		x		x			2	x		x	x	
SZATY BISKUPÓW OBRZĄDKU ŁACIŃSKIEGO ODNALEZIONE PRZY POCHÓWKU 73					SZATY BISKUPÓW OBRZĄDKU BIZANTYJSKIEGO ODNALEZIONE PRZY POCHÓWKU 73									
sutanna, rękawiczki, pończochy, piuska					epitachelion, epimanikia, felonion, omoforion, mitra bizantyjska									
BISKUP NR 3 POCHÓWEK NR 74														
sutanna	rękawiczki	pończochy	trzewiki	piuska, pileus	sticharion	epitachelion	pas	epigonation	epimanikia	felonion	sakkos	omoforion	mitra bizantyjska	skufia
x	2	2		x		x				x				x
SZATY BISKUPÓW OBRZĄDKU ŁACIŃSKIEGO ODNALEZIONE PRZY POCHÓWKU 73					SZATY BISKUPÓW OBRZĄDKU BIZANTYJSKIEGO ODNALEZIONE PRZY POCHÓWKU 74									
sutanna, rękawiczki, pończochy, piuska					epitachelion, felonion, skufia									

BISKUP NR 4														
sutanna	rękawiczki	pończochy	trzewiki	piuska, pileus	sticharion	epitrachelion	pas	epigonation	epimanikia	felonion	sakkos	omoforion	mitra bizantyjska	skufia
x	1	2		x		x								
SZATY BISKUPÓW OBRZĄDKU ŁACIŃSKIEGO ODNALEZIONE PRZY POCHÓWKU 73					SZATY BISKUPÓW OBRZĄDKU BIZANTYJSKIEGO ODNALEZIONE PRZY POCHÓWKU 74									
sutanna, rękawiczka, pończochy, pileus					epitrachelion									
RAZEM														
4	7	8	2	3		4			4	3		2	1	2
sutanna	rękawiczki	pończochy	trzewiki	piuska, pileus	sticharion	epitrachelion	pas	epigonation	epimanikia	felonion	sakkos	omoforion	mitra bizantyjska	skufia

Tab. 8.1. W tabeli uwzględniono występowanie kolejnych rodzajów szat w poszczególnych pochówkach biskupich. Kolorem amarantowym zaznaczono szaty biskupów przynależne obrządkowi łacińskiemu, czarnym przynależne obrządkowi bizantyjskiemu.

Table 8.1. The table takes into account the occurrence of successive types of vestments in individual episcopal burials. The amaranth colour indicates the vestments of bishops belonging to the Latin rite, black those belonging to the Byzantine rite.

Charakterystyka szat grobowych biskupów unickich

Wszystkie szaty odnalezione w krypcie miały cechy odzieży wielokrotnego użytku i zanim zostały wraz z martwym ciałem złożone do grobu były noszone przez biskupów za życia podczas odprawiania liturgii. Wykrojono je starannie według obowiązujących kanonów. Wykończono i ozdobiono je równie misternie. Ściegi, którymi zszyto poszczególne elementy konstrukcyjne strojów były gęste i zapewniały im stabilne i trwałe połączenie. Przy szczątkach biskupów zachowały się tylko szaty uszyte z tkanin jedwabnych odpornych na czynniki destrukcyjne powstające podczas rozkładu zwłok. Nie znaleziono przy nich natomiast osobistej bielizny, dlatego że prawdopodobnie przygotowano ją z lnianego płótna, które wraz z ciałem uległo degradacji. Mimo, że żaden element bielizny nie zachował się, to na podstawie znalezisk ubiorów grobowych osób świeckich i biskupów przemyskich obrządku łacińskiego³, pochodzących z tego samego okresu co omawiane pochówki, można z pewnością stwierdzić, że w momencie przygotowywania biskupów unickich do ceremonii pogrzebowej założono im bieliznę: długą, szeroką, sięgającą za kolana i z przodu pod szyją rozciętą koszulę z długimi rękawami i gacie – przypominające kalessony z dłuższymi nogawkami. Mogli mieć również pod jedwabnymi pończochami założone pończochy wełniane⁴.

Sutanny (ryc. 8.1. A, B, C)

W analizowanym zespole odnaleziono cztery sutanny (nr inw. B/Tk./4/2017, B/Tk./10/2017, B/Tk./11/2017, B/Tk./20a/2017) zachowane w różnym stanie, które założono na lniane koszule. Trzy spośród nich uszyte z jedwabnego rypsu pierwotnie w kolorze amarantowym (*Gros de Tours*), jedną z jedwabnej tafty tej samej barwy (nr inw. B/Tk./20a/2017). Dziś jednak wszystkie są odbarwione. Analizowane sutanny były długimi szatami sięgającymi poniżej łydki, prawie do kostek. Ich długość wahała się od 140 do 150 cm. Pod szyją wykończono je niską stójką, w dwóch przypadkach zapinaną na dwie haftki mosiężne i żelazne, a w kolejnej sutannie do stójki przszyto trzy guziki przeciągane przez duże pętelki z plecionego, jedwabnego sznurka. Szaty w górnej części były dopasowane do sylwetki. Tył i przód skrojono z dwóch części, od pasa poszerzały się wszytymi po bokach klinami, nad którymi umieszczono rozcięcie na kieszenie (dł. od 17 do 20 cm). Przód rozcięty był na całej długości i zapinany na guziki przeciągane przez wydziergane dziurki. Ilość dziurek i guzików była różna. Na jednej sutannie wykonano 48 dziurek (nr inw. B/Tk./4/2017), na kolejnej 57, (nr inw. B/Tk./20a/2017), ale do zapinania służyło tylko 41, a pozostałe pełniły jedynie funkcję dekoracyjną i markowały prawdziwe zapięcie. Przygotowano je w następujący sposób: od góry 25 dziurek było przeciętych poniżej 2. dziurki zaszyte, 2. przecięte i znowu 2. zaszyte i 2. przecięte. W takim układzie dziurki sięgały aż do dolnej krawędzi sutanny. Przy tej sutannie pozostało zaledwie 20 guzików wykonanych z plecionych nici.

Kolejną, zachowaną w niewielkich fragmentach sutannę zapinano na guziki obciążane jedwabnym rypsem, tym samym, z jakiego przygotowano strój. Trzy sutanny miały prawie identycznie skrojone długie wyraźnie wyprofilowane, poszerzone na

³ A. Drążkowska, *Odzież i insygnia grobowe biskupów przemyskich obrządku łacińskiego*, Toruń, 2014, s. 158.

⁴ A. Drążkowska, *op cit.*, s. 162.

wysokości łokcia i lekko zwężające się w kierunku nadgarstków rękawy (dł. rękawa 63 cm). To poszerzenie miało zapobiec wypychaniu się tkaniny na łokciach i zapewnić większą swobodę ruchów. Wykończono je (nr inw. B/Tk./4/2017, B/Tk./10/2017, B/Tk./11/2017) doszytym mankietem (szer. 8, 10 i 13 cm) zapinanym na guziki pasmanteryjne (2, 3, 6). Wyjątkową i do tej pory nieznaną w materiałach archeologicznych konstrukcją rękawów ma sutanna zachowana w niewielkich fragmentach (nr inw. B/Tk./11/2017). Od strony zewnętrznej są dłuższe (dł. 47cm), a do wewnętrznej szerokie rękawy są krótsze (dł. 34 cm), na całej długości rozcięte i zapinane na guziki (9) obciążane tą samą tkaniną, z której uszyto sutannę. Rękawy te nie mają mankieta, tkaninę podłożono pod spód i przesyto. Od spodu wszystkie sutanny wykończone były płócienną podszewką, która jednak nie zachowała się.

W okresie, z którego pochodzą analizowane pochówki biskupów, sutanny były strojem codziennym noszonym na zewnątrz i w domu, a ich wygląd mimo, że podobnie jak żupany przypominał długą suknię, to jednak swoim krojem, wykończeniem i dużą ilością drobnych guziczków różniły się od ubiorów osób świeckich⁵. Ksiądz Nowowiejski uważał, że pierwowzorem sutanny były proste, długie tuniki rzymskie. W średniowieczu nazywano je *talaris*, *tunica*, *toga*, *subtana* i *subtaneum*⁶. Ukształtowanie się jednolitego codziennego stroju duchownych wymagało czasu i wielu rozporządzeń wydawanych przez kolejne synody. Co jakiś czas na synodach między innymi w Reims (1149 r.), w Paryżu (1428 r.), w Sieradzu (1233 r.), w Krakowie (1323 r., 1396 r.), Poznaniu (1442 r.), w Płocku (1423 r.) i we Wrocławiu (1427 r.) problemy dotyczące właściwego ubioru kleru wracały. Omawiano je powtórnie w kolejnych wiekach, co wskazuje, że jeszcze w okresie nowożytnym nie był on powszechnie przyjęty⁷. Dla przykładu „synod żmudzki z 1636 r. zabrania szat eleganckich i krótkich do kolan, synod poznański z 1689 r. zakazuje sukien z ozdobami na wzór niewieścich, synody płockie z 1643 r. i 1733 r. – jedwabnych i wzorzystych, a kijowski z 1762 r. wszelakich ozdób bogatych i światowych”⁸. Za noszenie na co dzień niewłaściwego ubioru na duchownych nakładano duże kary. W różnych krajach sutanny miały różne kroje. Ujednolicone były natomiast ich kolory, które przypisane były do konkretnych sprawowanych godności: biała – papieska, czerwona – kardynalska, amarantowa – biskupia, a czarna przeznaczona była dla pozostałych duchownych. Czasami również biskupi zakładali czarne sutanny, ale odróżniały je amarantowe lub amarantowo-fioletowe guziczki i wypustki, natomiast kardynałowie mieli przy czarnych szatach czerwone detale⁹. Sutanny kilka razy odnaleziono na różnych stanowiskach w Polsce. Największy do tej pory zespół takich ubiorów przygotowanych dla biskupów obrządku łacińskiego odkryto w podziemiach katedry przemyskiej pw. św. Jana Chrzyciela i Wniebowzięcia NMP¹⁰. Znaleziono je również wraz ze szczątkami prymasów Polski Mikołaja Jana Prażmowskiego i Krzysztofa Antoniego Szembeka. Sutanny¹¹, w których pochowano księży wydobyto natomiast podczas prac archeologicznych prowadzonych między in-

⁵ A. Drążkowska, *op cit.*, 2014, s. 167.

⁶ A. Nowowiejski, *Wykład liturgij kościoła katolickiego*, t. 1–3, Warszawa, 1902, s. 113.

⁷ A. Nowowiejski, *op cit.*, s. 113.

⁸ A. Nowowiejski, *op cit.*, s. 113.

⁹ A. Drążkowska, *op cit.*, 2014, s. 169.

¹⁰ A. Drążkowska, *op cit.*, 2014, s. 160–171.

¹¹ A. Drążkowska poddawała je konserwacji.

nymi w kościołach: pw. Podwyższenia Krzyża Świętego w Tczewie, pw. Znalezienia Krzyża Świętego i św. Andrzeja Apostoła w Końskowoli¹², pw. św. Franciszka z Asyżu w Krakowie¹³, pw. Imienia NMP w Szczuczynie¹⁴.

Pończochy (ryc. 8.2.A, B, C, D)

Podczas badań archeologicznych w jednej z krypt bazyliki odnaleziono cztery pary jedwabnych pończoch (nr inw. B/Tk./1/2017, B/Tk./2/2017, B/Tk./21/2017, B/Tk./12/2017) i jedną pończochę bez pary (nr inw. B/Tk./34/2017). Przetrzywały one w różnym stanie, niektóre w całości (nr inw. B/Tk./2/2017), inne z mniejszymi lub większymi ubytkami. Wszystkie wykonano z delikatnej, cienkiej jedwabnej przędzy techniką dziania. Dzianina uległa odbarwieniu i obecnie ma kolor brązowy, a pierwotnie była fioletowa lub amarantowa. Siedem pończoch było długich, sięgały pod kolana albo nieco powyżej (por. ryc. 2 A, B, C). Miały różną długość, która wahała się od 58 cm do 69 cm. Podtrzymywane były przewiązanymi pod lub nad kolanem podwiązkami, które jednak nie zachowały się. Jedna para była krótka (por. ryc. 2 D), jej długość wynosi 30 cm, sięgała powyżej kostki do łydki (nr inw. B/Tk./2/2017). Górna krawędź wszystkich długich pończoch została podłożona do środka i podszyta. W ten sposób stworzono rodzaj wąskiego mankieta (szer. podłożenia 2 cm). Tylko krótkie pończochy nie były tak wykończone (nr inw. B/Tk./2/2017). Wszystkie odnalezione dzianinowe okrycia nóg miały starannie wyprofilowany kształt stopy i pięty, a po zewnętrznej stronie, nad kostką, znajdował się drobny wrabiany wzór zamknięty w kształcie zgeometryzowanego małego kwiatka (nr inw. B/Tk./34/2017) lub drobnych listków (nr inw. B/Tk./1/2017, B/Tk./2/2017, B/Tk./12/2017, B/Tk./21/2017). Na jednej parze pończoch były ślady intensywnego użytkowania, w wyniku czego powstały dziury, które próbowano zacerować (nr inw. B/Tk./1/2017).

Pończochy zaliczane są do pontyfikaliów biskupów obrządku łacińskiego. Były szatami liturgicznymi, które pojawiły się dopiero w VIII wieku, a w wieku XI lub XII stały się szatą, którą obowiązkowo należało zakładać „przy Ofierze św.”¹⁵. Według Josepha Brauna od X wieku nazywano je *caligae*¹⁶. Początkowo były proste i szyto je z tkanin. W celu odróżnienia ich jednak od pończoch noszonych przez osoby świeckie zaczęto je bogato ozdabiać. W średniowieczu były czerwone lub niebiesko błękitne, kolor ten według Duranda miał kojarzyć się z niebem „do którego nogi apostoła ewangelji prowadzić winny”¹⁷. Już w XV wieku biskup podczas mszy pontyfikalnej miał założone dwie pary pończoch: na pończochy codzienne, białe miały nałożone pończochy

¹² W. Nowosad i in., *W źródłach utrwalone krypty w Końskowoli*, Końskowola–Łódź 2021, s. 107–131; A. Drążkowska, *Jedwabne XVIII-wieczne dodatki do odzieży wydobyte w kościele p.w. św. Mikołaja w Gdańsku*, [w:] XVI Sesja Pomorzoznawcza, część 2, Od późnego średniowiecza do czasów nowożytnych, red. A. Janowski, K. Kowalski, S. Słowiński, Szczecin, s. 84.

¹³ A. Drążkowska, *Odzież osób świeckich i duchownych*, [w:] *Krypty grobowe kościoła pw. św. Franciszka z Asyżu w Krakowie w świetle badań interdyscyplinarnych*. *Archeologia – Historia – Kostiumologia*, tom. 1, red. A. Drążkowska, Toruń 2020, s. 358; A. Drążkowska, *Clothing of clerics and laymen*, [w:] *Burial crypts of St Francis of Assisi church in Cracow in the light of interdisciplinary studies*, red. A. Drążkowska, Toruń 2021, s. 146; A. Drążkowska, M. Nowak, *Katalog wyposażenia pochówków z kościoła św. Franciszka z Asyżu w Krakowie (XVII-XVIII wieki)*, Toruń 2022, s. 221.

¹⁴ T. Dudziński i in., *Tajemnice szczuczynskich krypt*, vol. 4: Pochówki pijarów, Grajewo–Toruń 2017, s. 140.

¹⁵ A. Nowowiejski, *op cit.*, s. 359.

¹⁶ J. Braun, *Die Liturgische Gewandung im Occident und Orient nach Ursprung und Entwicklung*. *Verwendung und Symbolik*. Freiburg im Breisgau 1907, s. 391.

¹⁷ A. Nowowiejski, *op cit.*, s. 360.

ceremonialne, o symbolicznym znaczeniu. Kolor biskupich pończoch uzależniony był od barwy dnia wyznaczonej w kalendarzu roku liturgicznego i zależał od koloru noszonych w danym dniu szat, lecz nie zakładano ich w Wielki Piątek i podczas mszy żałobnych¹⁸. Pod koniec średniowiecza pojawiają się pończochy dziane na drutach i mimo, że wyrabianie ich nie było skomplikowane to były dużo droższe niż szyte z tkanin, zwłaszcza pończochy z jedwabnej dzianiny stały się towarem luksusowym i sprowadzane były z zagranicy¹⁹. Najszybciej znalazły uznanie na dworach we Włoszech i Hiszpanii²⁰. Wełniane wyrabiane były na miejscu przez kobiety, mężczyzn i dzieci, a dzięki temu że trykotarstwem można było zajmować się podczas wykonywania innych czynności, to często dzianiny przygotowywali między innymi, wędrowcy, więźniowie i pasterze²¹. Produkcję dzianych wyrobów miała przyspieszyć skonstruowana w 1589 roku przez pastora Wiliama Lee z Calverton w 1589 r. maszyna dziewiarska, która na owe czasy była najdoskonalszą i najbardziej skomplikowaną maszyną²². Jednak do obsługi maszyny potrzebni byli przeszkoleni pracownicy i na początku popełniała błędy i jeszcze przez długi czas nie stanowiła większej konkurencji dla ręcznego trykotarstwa. Na ziemiach polskich wyroby dziewiarskie rozpowszechniają się z początkiem XVII wieku, kiedy to ręczni wytwórcy wyrobów dzianych organizują się w cechach²³. Pończochy były ważnym elementem stroju pontyfikalnego, a według św. Tomasza z Akwinu „wyrzażały prawość w postępowaniu”²⁴. XVIII-wieczne jedwabne, dziane pończochy pontyfikalne odnajdywane podczas badań archeologicznych zasadniczo są bardzo do siebie podobne, a jedyne motywy dekoracyjne, jakie się na nich znajdują są umieszczone powyżej kostki i mają formę delikatnych zgeometryzowanych wzorów roślinnych. Największy jak do tej pory zespół jedwabnych należących do biskupów pończoch odnaleziono w kryptach archikatedry przemyskiej pw. św. Jana Chrzciciela i Wniebowzięcia NMP. Są wśród nich pary uszyte z jedwabnego rypsu i adamaszku, a także pończochy wykonane techniką dziania²⁵.

Obuwie (ryc. 8.3.A, B)

W analizowanym zespole znajduje się tylko jedna para jedwabno-skórzanego obuwia pontyfikalnego o formie trzewików (por ryc. 8.3.B) mających konstrukcję dwukrójki, które zachowało się w niewielkich fragmentach (nr inw. B/Tk./7/2017). Przetrzywały jedynie jedwabne elementy wierzchniej części: okrywająca palce przyszwą z zaokrąglonym noskiem i obejmująca piętę obłożyna przechodząca w kierunku podbicia w formie dwóch pasków. W paskach wykonano małe otwory, przez które przewleczono, pełniący funkcję sznurówki, jedwabny skręcony sznureczek zakończony małymi chwościkami. Przyszwą wysoko zakrywała podbicie, wydłużając się w formie

języka. Zewnętrzną część wierzchniej warstwy przyszwą i obłożyny wykonano z jedwabnej tafty w kolorze amarantowym, ale obecnie jest odbarwiona i ma kolor ugru. Jedwab nałożony był na obłożynę i przyszwę skórzaną stanowiącą szkielet konstrukcyjny obuwia. Dzięki tej spodniej warstwie trzewiki utrzymywały swoją formę. Niestety warstwa ta, podobnie jak skórzana podeszwa z niskim obcasem, nie została odnaleziona. Górną krawędź wierzchniej części obuwia obszyto lamówką, która pełniła dwie funkcje: konstrukcyjną, ponieważ łączyła z sobą skórę z jedwabiem i dekoracyjną, dlatego że estetycznie wykańczała i wzmacniała zewnętrzny brzeg obuwia zapobiegając jego rozdzieraniu. Lamówka nie zachowała się jednak, o jej obecności świadczą jedynie drobne ślady. Poza nimi nie zaobserwowano żadnych innych, które mogłyby wskazywać, że na obuwiu znajdowały się jeszcze jakieś detale dekoracyjne.

W krypcie wraz z szatami biskupimi odnaleziono przyklejoną do jedwabnej pontyfikalnej pończochy dużą sprzączkę (nr inw. B/Tk./21a/2017) (64 × 39 mm)²⁶. Prawdopodobnie ozdabiała biskupi trzewik (por ryc. 8.3.A). Jest lekko wygięta do kształtu podbicia stopy, żeby na obuwiu lepiej do niego przylegała. Nie zachowała się wewnętrzna poprzeczka przez którą przewlekano paski obłożynowe. Wykonano ją ze stopu metali z przewagą srebra. Powierzchnia sprzączki jest gładka wypolerowana bez elementów dekoracyjnych. Na trzewiku musiała pięknie połyskiwać i kontrastować z jedwabiem w kolorze amarantowym.

Obuwie pontyfikalne biskupi zakładali do odprawiania uroczystych mszy świętych i było ono „paramentem honorowym, nadzwyczajnym”²⁷. Czasami zdarzało się jednak, że prawo do noszenia tego wyjątkowego obuwia zyskiwali, za szczególne zasługi, na zasadzie przywileju, także opaci lub prałaci. Po śmierci osoby uhonorowanej składano obuwiu wraz z ciałem do grobu²⁸. Pierwsze obuwiu przeznaczone dla biskupów miało formę sandałów i przypominało okrycia stóp rzymskich patrycjuszów. Nazywane było w źródłach *sandalia*, *calceamenta*, *secculi*, *campagi* oraz *caligea*²⁹. Z upływem czasu jednak pontyfikalne obuwiu wielokrotnie się zmieniało i wyglądało jak: „sandały ciżmy, trzewiki lub buty, dlatego nazwa sandały jest jedynie określeniem zwyczajowym nie oddającym przeważnie prawdziwego wyglądu tego obuwia. [...] Jest [ono] chyba jedynym elementem stroju liturgicznego, który zmieniał się pod wpływem mody kształtującej ubiór osób świeckich”³⁰.

Omawiane obuwiu z Chełma, podobnie jak XVIII-wieczne pontyfikalne okrycia stóp z innych stanowisk i zbiorów muzealnych przypomina swoją formą trzewiki noszone przez osoby świeckie. W XVIII stuleciu dwukrójkowy sposób przygotowania wierzchniej części obuwia był już dopracowany do perfekcji, a sposób zeszycia i wykończenia charakteryzował się wysokim poziomem technicznym, jednocześnie zmniejszyła się ilość noszonych modeli i fasonów³¹. „Na uwagę zasługuje, to, że zmiany w wyglądzie obuwia pontyfikalnego [...] dokonywały się do wieku XVIII, gdy wypracowano formę szycia z jedwabiu trzewika z wydłużoną przyszwą zakrywającą podbicie i paskami obło-

¹⁸ A. Nowowiejski, *op cit.*, s. 360–362.

¹⁹ I. Turnau, *History of knitting before mass production*, Warszawa 1991, s. 136; A. Drążkowska, *op cit.*, 2008, s. 203.

²⁰ I. Turnau, *Historia dziewiarstwa europejskiego do początku XIX wieku*, Wrocław 1979, s. 170.

²¹ I. Turnau, *Historia ...*, Wrocław 1979, s. 35.

²² I. Turnau, *Historia ...*, Wrocław 1979, s. 60.

²³ I. Turnau, *Użytkowanie dzianin odzieżowych w Polsce w XVI–XVIII wieku*, [w:] „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” nr 2, 1977, s. 252.

²⁴ A. Nowowiejski, *op cit.*, s. 362.

²⁵ A. Drążkowska, *Odzież i insygnia grobowe biskupów przemyskich obrządku łacińskiego*, Toruń 2014, s. 177–181.

²⁶ Odnaleziono drugą sprzączkę do pary (patrz rozdz. 9, kat.3).

²⁷ A. Nowowiejski, *op cit.*, s. 365.

²⁸ J. Braun, *op cit.*, s. 398.

²⁹ A. Nowowiejski, *op cit.*, s. 362; J. Braun, *op cit.*, 1907, s. 384; A. Drążkowska, *op cit.*, 2014, s. 189.

³⁰ A. Drążkowska, *op cit.*, 2014, s. 189–190.

³¹ A. Drążkowska, *Historia obuwia na ziemiach polskich od XI do końca XVIII wieku*. Toruń 2011, s. 243.

zynowymi, przez, które przewlekano sznurówki" lub sprzączkę³². Obuwie pontyfikalne w takiej formie przetrwało „aż do roku 1968 roku, gdy weszły w życie ustalenia Soboru Watykańskiego II, który zniósł obowiązek zakładania do uroczystych mszy obuwia pontyfikalnego (sandaly) przez dostojników Kościoła rzymskokatolickiego”³³.

Detalem odróżniającym obuwie pontyfikalne od świeckiego była przygotowana z jedwabnej tkaniny wierzchnia jego warstwa. Należy jednak zaznaczyć, że również bardzo zamożne osoby świeckie nosiły na wyjątkowe okazje śluby lub bale jedwabne trzewiki, ale na co dzień zakładały jednak okrycia stóp uszyte ze skóry, ponieważ jedwabne były zbyt delikatne i nie nadawały się do codziennego użytku³⁴. Biskupie trzewiki wyróżniały się odpowiednio dobranym kolorem i niejednokrotnie były bogato zdobione, haftem wykonanym metalowymi połyskującymi srebrem lub złotem nićmi, metalowymi galonami, koronkami lub aplikacjami w formie krzyża umieszczonymi na przyszwie. Należy tu jednak podkreślić, że wspomniane wyżej dekoracje nie były formalnym wymogiem i nie zawsze obuwie pontyfikalne musiało być zdobione. Podczas badań archeologicznych do tej pory największy zespół złożony z dziewięciu par obuwia pontyfikalnego odnaleziono ze szczątkami biskupów przemyskich w krypcie archikatedry pw. św. Jana Chrzyciela i Wniebowzięcia NMP. Jedwabne obuwie znaleziono również w podziemiach archikatedry pw. św. Janów, św. Jana Chrzyciela i św. Jana Ewangelisty przy szczątkach zmarłego w 1725 r. biskupa Michała de la Mars³⁵ i w kryptach bazyliki katedralnej w Łowiczu przy szatach należących do prymasa Polski Mikołaja Jana Prażmowskiego³⁶.

Rękawiczki (ryc. 8.4.A, B)

W analizowanym zespole szat biskupich znajdują się trzy pary jedwabnych, pięciopalczastych rękawiczek (nr inw. B/TK./7a/2017, B/Tk./17/2017, B/Tk./20/2017) i jedna rękawiczka znaleziona bez pary (nr inw. B/Tk./33/2017). Ich długość wynosiła około 28 cm. Dwie rękawiczki mają zachowany intensywny kolor czerwony (por. ryc. 8.4.B), ale pierwotnie prawdopodobnie były amarantowe. Pozostałe okrycia dłoni są odbarwione i mają odcień ugru. Wykonane zostały techniką dziania. Na wszystkich rękawiczkach, na środku, od zewnętrznej części dłoni wyhaftowano metalową nicią i małe metalowymi cekinami wzór. Na dwóch kompletach w promienisty okrąg wpisano litery alfabetu greckiego – ΙΧΧΙ (nr inw. B/Tk./17/2017, B/Tk./20/2017). Na jednej parze w kolorze czerwonym wewnątrz okręgu widnieje chrystogram z liter alfabetu łacińskiego – IHS (nr inw. B/TK./7a/2017). Pojedyncza rękawiczka jest tak bardzo zniszczona, że haft na niej nie przetrwał, dlatego nie wiadomo, jaki wykonano na niej napis. Wszystkie rękawiczki wykończono lekko wydłużonymi od zewnętrznej części dłoni rozciętymi mankietami (*limbusem*), będącymi szerokimi listwami, o szerokości ok. 6 cm. Trzy pary mają mankiety ozdobione haftem wykonanym metalo-

wymi nićmi. Dekoracje uzupełniają małe metalowe, połyskujące cekiny. Dekoracje na rękawiczkach uległy dość poważnej degradacji. Stopień zniszczeń był oczywiście zróżnicowany, jednak na większości egzemplarzy metalowe nici znacznie pociemniały, straciły swój pierwotny blask, a miejscami całkowicie uległy zniszczeniu. O ich obecności świadczą jedynie ciemne plamy, które pozostawiły nici. Motywy na mankietach są podobne do siebie, ale nie są identyczne. Wzór faliście przechodzących i krzyżujących się gałązek (por. ryc. 8.4A, B), występuje na mankietach dwóch kompletów okryć dłoni (nr inw. B/TK./7a/2017, B/Tk./17/2017). Na czerwonych rękawiczkach motyw jest bardziej rozbudowany, przez wprowadzenie dodatkowej gałązki biegnącej przez środek kompozycji (nr inw. B/TK./7a/2017). Małe cekiny przyszyte do gałązek sprawiają wrażenie owoców lub małych kwiatków. Na kolejnej parze rękawiczek na mankietach oprócz wijących się gałązek pojawił się utworzony z nich okrąg. Znajduje się on w narożniku zbiegających się krawędzi (nr inw. B/Tk./20/2017).

Rękawiczki należały do szat liturgicznych pełniły funkcję „szaty honorowej oznaczającej wysoką godność biskupa”³⁷ katolickiego, a należy przypomnieć, że znaleziono je w pochówkach biskupów unickich. Źródła podają, że biskupi obrządku łacińskiego zakładali je w Galii już w VI wieku, a od XII stulecia stały się obowiązującym elementem paramentów biskupich³⁸. Najpierw przygotowywano je z płótna, później z jedwabiu lub miękkiej skóry, a od XVI wieku zaczęły rozpowszechniać się rękawiczki z jedwabnej delikatnej przędzy dziane na drutach. Charakterystycznym detalem odróżniającym rękawiczki biskupie od okryć dłoni przeznaczonych dla osób świeckich, była promienista tarcza z umieszczonym wewnątrz krzyżem lub chrystogramem. Początkowo ozdobę tę wykonywano z metalowej blaszki techniką aplikacji, później haftu, a następnie wzory wyrabiano również na drutach wprowadzając dodatkową metalową nić. Znane są również rękawiczki ozdobione naszytym galonem ułożonym w kształcie krzyża. Kolekcje rękawiczek przechowywane są w polskich muzeach, ale również w wielu muzeach europejskich między innymi Bayerisches Nationalmuseum w Monachium³⁹, w Museo del Pueblo Español w Madrycie, Rijksmuseum w Amsterdamie, w Coleccion Rocamora w Barcelonie, w Museo Stibbert we Florencji⁴⁰.

Rękawiczki dość rzadko zakładano do grobu osobom świeckim, jednak podczas badania pochówków biskupich dość często można je odnaleźć⁴¹. Do tej pory największą kolekcję rękawiczek liturgicznych wydobyto podczas badań prowadzonych w kryptach archikatedry pw. św. Jana Chrzyciela i Wniebowzięcia NMP w Przemyślu. Należały one do biskupów: Franciszka Szembeka, Hieronima Wielogłowskiego, Walentego Wężyka, Józefa Tadeusza Kierskiego, Stanisława Wykowskiego, Andrzeja Pruskiego i Michała Witosławskiego⁴².

Poza tym rękawiczki znaleziono w grobach biskupa Jana Tracha Gnińskiego złożonego w krypcie kościoła pw. Narodzenia NMP w Lubiniu⁴³ i biskupa Michałowi da

³² A. Drążkowska, *op cit.*, 2014, s. 191.

³³ A. Drążkowska, *op cit.*, 2014, s. 191.

³⁴ A. Drążkowska, *op cit.*, 2011, s. 243.

³⁵ W. Nowosad i in., *op cit.*, s. 107–131; A. Drążkowska, *Jedwabne XVIII-wieczne dodatki do odzieży wydobyte w kościele p.w. św. Mikołaja w Gdańsku*, [w:] XVI Sesja Pomorzoznawcza, część 2, Od późnego średniowiecza do czasów nowożytnych, red. A. Janowski, K. Kowalski, S. Słowiński, Szczecin, s. 224; A. Drążkowska, *Historia obuwia na ziemiach polskich od IX do końca XVIII w.*, Toruń 2011, s. 265.

³⁶ A. Drążkowska poddawała je konserwacji.

³⁷ A. Nowowiejski, *op cit.*, s. 373.

³⁸ A. Nowowiejski, *op cit.*, s. 373–374; A. Drążkowska, *op cit.*, 2014, s. 232.

³⁹ B. Borkopp-Restle, *Textile Schätze aus Renaissance und Barock*, München 2002, s. 50.

⁴⁰ I. Turnau, *Historia dziewiarstwa europejskiego do początku XIX wieku*, Wrocław 1979, s. 162.

⁴¹ A. Drążkowska, *Odzież grobowa w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku*, Toruń 2008, s. 215.

⁴² A. Drążkowska, *op cit.*, 2014, s. 225.

⁴³ M. Grupa, *The textiles the 16-18 century from the Benedictine Monastery in Lubin, Leszno*, [w:] Textiles in European Archaeology, Gotarc series A, vol. 1, Report from the 6th NESAT symposium, 7–11 May 1996 in Borås,

la Mars, którego ciało pochowano w podziemiach kościoła pw. św. Jana w Lublinie⁴⁴. Rękawiczki z jedwabnej dzianiny odnaleziono także przy szczątkach prymasów Mikołaja Jana Prażmowskiego i Krzysztofa Antoniego Szembeka w kryptach bazyliki katedralnej w Łowiczu.

Epitracheliony (ryc. 8.5.A, B, C, D)

W omawianym zespole szat biskupów unickich odnaleziono cztery epitracheliony (nr inw. B/Tk./5B/2017, Tk./14/2017, B/Tk./24/2017, B/Tk./26, 27, 28/2017), które są długimi, wąskimi, delikatnie podkrojonymi wokół szyi i na niej noszonymi szarfami. Przewężenie wokół szyi umożliwiało ich płaskie ułożenie i jednocześnie zbliżenie do siebie obu zwisających szarf, które w kilku miejscach były z sobą połączone, co zabezpieczało przed rozchodzeniem się ich na boki. Przypominają stuły, ale na końcach były prosto ścięte. Ich długość wahała się od 212 do 240 cm, a średnia szerokość wynosiła 12 cm. Wszystkie wydobyte szarfy zachowane są prawie w całości z większymi lub mniejszymi ubytkami. Każdy analizowany epitrachelion uszyto z różnych tkanin (opisano je we wstępie rozdziału). W dwóch przypadkach dwa epitracheliony uszyto z takich samych tkanin jak odnalezione feloniony, narękawki (epimanikia) i omoforiony dzięki temu ustalono, że stanowiły z nimi komplet (por. ryc. 8.5.A, B). Trzeci epitrachelion (por. ryc. 8.5.C), zachował się tylko z felonionem, a czwarty uszyty z broszowanego atłasu w motyle (por. ryc. 8.5.D), przetrwał sam bez pozostałych szat, które pierwotnie tworzyły z nim komplet (por. aneks I).

Wszystkie epitracheliony podszyte były jedwabnymi podszewkami, które uległy zniszczeniu, a niewielkie ślady po ich obecności zachowały się jedynie przy szwach. Na jednym epitrachelionie (nr inw. B/Tk./5b/2017), znajdowały się dekoracje z wąskiej metalowej koronki klockowej (szer. 1 cm) przyszytej wzdłuż krawędzi. Nić, z której wykonano koronkę prawie całkowicie uległa degradacji, dlatego przetrwały jej niewielkie fragmenty. O jej przebiegu świadczą ciemne plamy pozostawione przez korodujący metal. Na całej jej długości przszyto siedem aplikacji w formie równoramiennego krzyża z tej samej koronki klockowej. Na innych szarfach zachowały się tylko ślady po ich przyszyciu. Na epitrachelionie wykrojonym z jedwabnego rypsu (*Gros de tours*), broszowanego z efektem *liseré* wzdłuż wszystkich krawędzi przebiegają zabarwione na zielony kolor ślady korozji pozostawione przez metalowy galon zdobiący niegdyś tę szatę, który do dziś nie przetrwał. Wykonano z niego również aplikacje w formie krzyża.

Etymologicznie nazwa epitrachelion odnosi się do czegoś noszonego wokół lub na szyi. Komentatorzy liturgii przyrównywali go do zawiązanego na szyi Chrystusa kawałka materiału, za który był wleczony przed arcykapłanem⁴⁵. Był on noszony przede wszystkim przez kapłanów i oznacza ich kapłańską władzę. Zakładany był przez głowę na sticharion. Siedem równoramiennych krzyży, które do niego przyszywano oznaczały siedem sakramentów świętych, które są źródłem Bożej łaski⁴⁶. Podczas nakładania tej szaty kapłan odmawia następującą modlitwę: *Błogosławiony Bóg, który wylewa*

*łaskę Swoją na swych kapłanów: jak olej na głowie, spływający na brodę, brodę Aarona, spływający na brzeg jego szaty (Ps 133, 2)*⁴⁷ a biskup podczas tej samej czynności wypowiada następujące słowa: *Błogosławiony Bóg, który wylewa łaskę swoją na swych arcykapłanów, jak wonny olej na głowę, co spływa na brodę, brodę Aarona, co spływa na fałdy jego szaty.*

Epimanikia (narękawki) (ryc. 8.6.A, B)

W analizowanym zespole znajdują się dwie pary narękawków (epimanikia) (nr inw. B/TK./5a/2017, B/Tk./15a/2017), zachowały się z felonionem, omoforionem i epitrachelionem i stanowią z nimi komplet. Obie pary nie mają idealnie takiego samego kroju, ale zasadniczo są do siebie podobne. Pierwszą parę wykonano z wąskiego paska tkaniny (nr inw. B/TK./5a/2017), połączonego wzdłuż krótszych krawędzi (por. ryc. 8.6.A). Dzięki temu powstał rodzaj nakładanego mankietu, który od spodu podszyto jedwabną podszewką (nie zachowała się), a wzdłuż krawędzi obszyto wąską (szer. 1 cm) jedwabną wstążeczką. Drugą parę narękawków (nr inw. B/Tk./15a/2017), również przygotowano z paska tkaniny, ale połączono go dodatkowym węższym kawałkiem, rodzajem klina, który nadał omawianej szacie formę lekko rozszerzającą się ku górze (por. ryc. 8.6.B). Tak przygotowane narękawki wsuwano na dłonie, na których utrzymywały się bez żadnych mocowań.

Epimanikia (narękawki) etymologicznie oznaczają coś noszonego na rękawie i prawdopodobnie pochodzą od mankietów stroju świeckiego. Są częścią ubioru liturgicznego o trapezoidalnym kształcie używaną zarówno przez biskupów jak i kapłanów. Symbolizują więzy, jakimi krępowano Chrystusa podczas Jego męki⁴⁸. Epimanikia przypominają kapłanowi, że nie powinien polegać na swojej sile, ale na prawicy Bożej, na Jego sile i pomocy. Podczas zakładania na prawą rękę kapłan odmawia modlitwę: *Prawica Twoja, Panie, zasłynęła w mocy, prawa ręka Twoja, Panie, skruszyła wrogów i wielkością chwały Twojej, Panie, starłeś przeciwników. Prawy epimanikion oznacza wszechmoc Chrystusa*⁴⁹. Przy lewej mówi: *Ręce Pańskie uczyniły cię i ukształtowały, da ci mądrość i nauczy cię przykazań swoich*⁵⁰. Lewy epimanikion oznacza cierpliwość sługi Chrystusowego i jego czuwającego ducha.

Feloniony (pheloniony) (ryc. 8.7.A, B)

Kolejnymi szatami odnalezionymi podczas badań są trzy feloniony (nr inw. B/Tk./5/2017, B/Tk./15/2017, B/Tk./23/2017), uszyte z różnych jedwabnych tkanin, opisanych we wstępie rozdziału (por. ryc. 8.7.A, B). Należały one do trzech różnych kompletów ubiorów liturgicznych. Krój mają bardzo prosty, sprawiają wrażenie jakby przygotowano je z jednego szerokiego kawałka tkaniny, który na jednym końcu wysoko półokrągło podkrojono, a na drugim wykonano tylko delikatny podkrój pod szyję. Całą konstrukcję oparto na jednym szwie, który po nałożeniu szaty przebiegał z przodu, na

red. L. Bender Jørgensen, Ch. Rinaldo, Göteborg 1998, s. 291.

⁴⁴ A. Drążkowska, *Odzież grobowa w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku*, Toruń 2008, s. 209.

⁴⁵ E. Pokorzyna, *Słownik terminologiczny wyposażenia świątyni obrządku wschodniego z przydatkiem ikon maryjnych*, Warszawa 2001, s. 59.

⁴⁶ Ю. Федорів, *Обряди Української церкви. Історичний розвиток і пояснення*, Рим, Торонто 1970, s. 110.

⁴⁷ *Nowe tablice czyli o cerkwi, liturgii, nabożeństwach i utensyliach cerkiewnych objaśnienia Beniamina arcybiskupa Nożnego Nowogrodu i Arzamasu*, tłum. I. Petrov, Kraków 2007, s. 164.

⁴⁸ E. Pokorzyna, *op cit.*, s. 58; Ю. Федорів, *op cit.*, s. 111.

⁴⁹ *Nowe tablice czyli o cerkwi, liturgii, nabożeństwach i utensyliach cerkiewnych objaśnienia Beniamina arcybiskupa Nożnego Nowogrodu i Arzamasu*, tłum. I. Petrov, Kraków 2007, s. 162.

⁵⁰ Ю. Федорів, *op cit.*, s. 111; *Nowe tablice czyli o cerkwi, liturgii, nabożeństwach i utensyliach cerkiewnych objaśnienia Beniamina arcybiskupa Nożnego Nowogrodu i Arzamasu*, tłum. I. Petrov, Kraków 2007, s. 162.

krótkim odcinku, centralnie wzdłuż klatki piersiowej. W rzeczywistości jednak każdą z szat przygotowano z wielu różnej wielkości połączonych z sobą kawałków tych samych tkanin. Układano je i zszywano w taki sposób, aby nabrały opisanej wyżej formy.

Przygotowanie szat z różnych kawałków tych samych tkanin może świadczyć, o tym, że bardzo kosztowne, sprowadzane z zagranicy jedwabie, z których uszyto analizowane szaty wykorzystano wtórnie, bo pierwotnie mogły być z nich przygotowane jakieś inne, może nawet, świeckie stroje. Poza tym konstruowanie szat z małych fragmentów i chęć wykorzystania każdego nawet najmniejszego cennego skrawka podkreśla również wartość jedwabnych materiałów.

Feloniony wkładano przez głowę i układano na ramionach. Z przodu były krótsze i prosto ścięte, sięgały do połowy torsu (ok. 56 cm). Z tyłu natomiast były dłuższe, półokrągło podkrojone i sięgały do wysokości kolan (ok. 114 cm). Na jednej z wydobytych szat (nr inw. B/Tk./5/2017), w okolicach dolnej krawędzi zachowały się niewielkie fragmenty koronki klockowej wykonanej z metalowej nici, która niestety mocno skorodowała i pociemniała.

Felonion (*phelonion*) jest wierzchnią szatą liturgiczną kapłana, a w niektórych okolicznościach także biskupa, wywodzącą się z rzymskiej *paenuli*, nakładaną na sticharion, epitachelion, pas i epigonation. Upowszechnił się od pocz. IX w., a do XI–XII stulecia był jedyną szatą liturgiczną zanim pojawił się biskupi sakkos⁵¹. W XV stuleciu na felonionie pojawiły się pasy (cs. *połosa*) naszywane na plecach, przedramionach i przodzie oznaczające według komentatorów liturgii rany Chrystusa ociekające krwią. Felonion symbolizuje płaszcz – chlamidę, jakim okryty był Chrystus stojący przed Piłatem⁵². Szyje się go bez rękawów, co ma symbolizować wór, w który był odziany Chrystus podczas naigrawania⁵³. Pokrywa całe ciało od stóp do głów symbolizując Opatrzność Bożą, która od początku podtrzymuje i chroni kapłana. Przy jego zakładaniu kapłan odmawia modlitwę: *Kapłani twój, Panie przyobleką się w prawdę i napętnieni Twoją radością rozradują się, zawsze, teraz i na wieki wieków. Amen*⁵⁴.

Omoforion (ryc. 8.8)

Wśród szat wydobytych z krypt były dwa omoforiony (nr inw. B/Tk./6/2017, B/Tk./15b/2017), które należały do dwóch kompletów, w skład których wchodziły odnalezione i opisane wyżej szaty: epitachelion, narękawki i felonion. Pierwszy omoforion (nr inw. B/Tk./6/2017), przygotowano z wielobarwnej, jedwabnej tafty broszowanej motywami kwiatowymi i elementami architektonicznymi. Drugi (nr inw. B/Tk./15b/2017), uszyto z jedwabnej włoskiej, tafty broszowanej z efektami *liseré* (ryc. 8). Obie szaty są długimi szarfami, a ich zachowana długość wynosi 364 cm i 338 cm, a szerokość 26 cm. Ze względu na to, że przetrwały w kilki częściach nie ma pewności, że są to ich pierwotne rozmiary, może były nieco dłuższe. Na obu szatach wzdłuż krawędzi zachowały się fragmenty metalowych koronek klockowych. Metalowe nici, z których były

wykonane, uległy korozji w wyniku czego straciły swój pierwotny blask. Jedna z nich pociemniała (nr inw. B/Tk./6/2017), a przy drugiej koronce (nr inw. B/Tk./15b/2017), metalowy oplot prawie całkowicie skruszył się i odpadł odkrywając znajdującą się pod nią nić jedwabną w kolorze ugru. Na jednym omoforionie (nr inw. B/Tk./6/2017), część koronki ułożono w cztery trójkąty stykające się jednym wierzchołkiem i w ten sposób powstał duży krzyż o rozszerzających się na zewnątrz, równej długości ramionach. Przyszyto go na środku długości szarfy. Końce drugiej szaty (nr inw. B/Tk./15b/2017), wykończono z taśmy z frędzlami z metalowej i jedwabnej nici.

Omoforion (*omophorion*), był używany już w V wieku, wspomina o nim Izydor z Pelusium (V w.) przyrównując tę szatę do zgubionej owcy⁵⁵, którą Chrystus wziął na ramiona. To porównanie utrwaliło się w późniejszych komentarzach liturgicznych⁵⁶. Omoforion wyróżnia biskupów od duchownych niższych rangą i stanowi do dziś główny i charakterystyczny element liturgicznego stroju biskupiego. Z tą szatą biskupi składani byli również do grobu⁵⁷.

Omoforion w ciągu wieków ulegał zmianom⁵⁸, a jego ostateczny wygląd ukształtował się w XIV stuleciu, przybierając formę długiego (ok. 350/375 × 25/40 cm) pasa tkaniny, zdobionego haftowanymi krzyżami oraz poprzecznymi pasami na obu końcach. Noszony był na ramionach i owinięty wokół szyi, na piersiach udrapowany w formę trójkątną z jednym końcem zwisającym z przodu, a drugim przerzuconym przez lewe ramię, spadającym na plecy sięgając aż do dolnej krawędzi sakkosu⁵⁹. Jak widać na podstawie znalezisk z Chełma mógł być również zakładany na felonion. Podczas jego ubierania biskup odmawiał modlitwę: *Na ramię wzięłeś zbłąkaną naturę, Chryste, i wstąpiwszy przywiódłeś ją do Ojca, w każdym czasie, teraz i zawsze, i na wieki wieków. Amen.*

Nakrycia głowy (ryc. 8.9, 8.10.A, B, 8.11.A, B)

Mirta bizantyjska (ryc. 8.9)

Mirta bizantyjska (nr inw. B/Tk./9/2017) była mocno zniszczona, zabrudzona, zdeformowana i straciła swoją sztywną pierwotną formę, a hafty z metalowej nici na dość dużej powierzchni były odspojone (por. ryc. 8.9). Mirta ma kopulasty kształt z czterema wypukłymi ponad poziom, zaokrąglonymi narożnikami. Jej obwód wokół dolnej krawędzi wynosi 56 cm, w górnej części 69 cm, a jej wysokość od 17 do 19 cm. Mirta została pokryta bogatym haftem, który szczelnie wypełnia jej całą powierzchnię. Dekoracje stworzone, haftem kładzionym i atłaskowym na jedwabnym atłasie, igłą oraz pozłacaną i posrebrzaną nicią z metalowym oplotem są bardzo plastyczne. Przedstawiają nachodzące na siebie motywy roślinne: stylizowane, przenikające się kwiaty, liście i wijące się gałązki. Mimo upływu czasu i ekstremalnych warunków przechowywania w krypcie, na rozkładającym się cieple, zachowały swój wspaniały blask. Te potęgujące wrażenie bogactwa wzory stanowią jasne, błyszczące tło – rodzaj oprawy – dla wielobarwnych haftów wyniesionych delikatnie ku górze na wypukłych narożnikach. Umieszczono je w owalnych medalionach o wymiarach 7 × 5 cm. Wykonane jedwabnymi nićmi hafty przedstawiające cztery posta-

⁵¹ E. Pokorzyna, *op cit.*, s. 59.

⁵² E. Pokorzyna, *op cit.*, s. 59–60.

⁵³ *Nowe tablice czyli o cerkwi, liturgii, nabożeństwach i utensyliach cerkiewnych objaśnienia Beniamina arcybiskupa Nożnego Nowogrodu i Arzamasu*, tłum. I. Petrov, Kraków 2007, s. 167.

⁵⁴ *Nowe tablice czyli o cerkwi, liturgii, nabożeństwach i utensyliach cerkiewnych objaśnienia Beniamina arcybiskupa Nożnego Nowogrodu i Arzamasu*, tłum. I. Petrov, Kraków 2007, s. 167.

⁵⁵ Izydor z Pelusium, *Epistola*, I, 136, PG, 78, szp. 272.

⁵⁶ Ch. Walter, *Sztuka i obrządek kościoła Bizantyńskiego*, tłum. K. Malcharek, Warszawa 1992, s. 25.

⁵⁷ Ch. Walter, *op cit.*, s. 25.

⁵⁸ Ch. Walter, *op cit.*, s. 27–28.

⁵⁹ E. Pokorzyna, *op cit.*, s. 62.

cie świętych: Chrystusa, Bogurodnicę, Jana Chrzciciela i kolejny haft jest słabiej czytelny może jest to Bóg Ojciec. Niestety kolory nici bardzo wypłowiły i straciły na swojej intensywności, dlatego rysy twarzy, detale strojów i atrybuty świętych uległy miejscami znacznemu zatarciu. Mitra od spodu podszyta była jedwabną taftą, która uległa zniszczeniu. Na czubku brakowało fragmentu haftowanej tkaniny, może był tam pierwotnie zamontowany krzyż, który mógł zostać podczas porządkowania krypty zabrany lub na siłę wyrwany. Są to jednak tylko przypuszczenia. Mitra żeby utrzymać kopulasty kształt musiała być usztywniona, prawdopodobnie filcem, ale nie zachował się on, ponieważ uległ zniszczeniu.

Mitra jest ozdobnym nakryciem głowy używanym podczas liturgii, wzorowanym na koronach władców bizantyjskich z okresu późnego cesarstwa. Symbolizuje cieniową koronę, którą nosił Chrystus w czasie swojej męki⁶⁰. Od czasów Konstantyna Wielkiego przybiera kształt korony cesarskiej na znak, że biskup podczas Służby Bożej wyobraża Chrystusa – króla. Mitry bizantyjskie mają formę całkowicie zamkniętej korony o bulwiastym kształcie wykonanej z kosztownych połyskujących tkanin, między innymi: brokatu, lamy czy taft broszowanych, metalowymi nićmi. Ich powierzchnię pokrywano bogatymi złotymi lub srebrnymi haftami i cennymi kamieniami szlachetnymi. Te dekoracje uzupełniały cztery ikony świętych przeważnie z wizerunkami: Chrystusa, Bogurodnicy, Jana Chrzciciela i krzyża chrześcijańskiego. Jest ona znakiem władzy, jaką cerkiew daje biskupowi, może być także nadana archimandrytom i protoprezbiterom, którzy są nazywani mitrofornymi lub mitratami. Przy zakładaniu mitry odmawiana jest modlitwa: *Pan włożył na głowę twoją koronę z drogich kamieni, o życie proszę i dał tobie długie dni, w każdym czasie, teraz i zawsze, i na wieki wieków. Amen.*

Skufie (ryc. 8.10.A, B)

Dwa kolejne nakrycia głowy znajdujące się w analizowanym zespole ubiorów biskupich swoją formą przypominają tzw. skufie – czapki „duchowieństwa świeckiego i zakonnego zakładane w czasie liturgii i poza nią, zwłaszcza poza pomieszczeniami”⁶¹. Noszone były także przez biskupów. Każda z odnalezionych skufii ma inną formę. Pierwszą uszyto z dwóch fragmentów jedwabnej, odbarwionej tkaniny, obecnie w kolorze ugru. Ma kształt walcowaty; szerszy dłuższy fragment obejmował głowę dookoła, tworząc rodzaj szerokiego otoka (por. ryc. 8.10.B). Od góry przyszyte było owalne denko z centralnie, na czubku głowy wyciętym okrągłym otworem (średnica otworu na czubku głowy 3,5 cm), który wykończono lamówką z tej samej tkaniny. Dolną krawędź ozdobiono szeroką taśmą (szer. 5 cm) wykonaną z metalowej pozłacanej nici. Jej metalowy oplot jest obecnie mocno zniszczony, a w wielu miejscach odkryła się wewnętrzna jedwabna dusza.

Drugą skufię, przygotowano z czterech łukowatych równiej wielkości wydłużonych klinów, wykrojonych z jedwabnego atlasu, obecnie w kolorze ugru (por. ryc. 8.10.A), ale pierwotnie przypuszczalnie był on fioletowy. Zachowały się tylko trzy kliny z postaciami świętych Ewangelistów: Marka, Łukasza i Mateusza. Fragment czapki z wizerunkiem św. Jana uległ zniszczeniu. Wykonano je techniką haftu, ścięciem atłaskowym, kładzionym i łańcuszkowym, jedwabnymi i metalowymi nićmi. Metalowe

⁶⁰ Ю. Федорів, *op cit.*, s. 121.

⁶¹ E. Pokorzyna, *op cit.*, s. 56.

nici częściowo pokryły produkty korozji, a jedwabne nici uległy odbarwieniu, ale na podstawie zróżnicowania natężenia odcieni, brązu i ugru można stwierdzić, że hafty były wielobarwne. Hafciarz wykazał się wysokim kunsztem, ponieważ starał się nadać twarzom postaci indywidualne, cechy uzyskane dzięki wykreowaniu igłą i nicią charakterystycznych rysów twarzy, układu oczu, kształtu nosa, brody czy fryzury.

Kalotki (piuski) (ryc. 8.11.A, B)

W zespole ubiorów biskupów unickich znalazły się dwie małe, okrągłe, płytke czapeczki zwane kalotkami lub piuskami (nr inw. B/Tk./19/2017, B/Tk./25/2017), zachowane prawie w całości i jedno nakrycie głowy krojem przypominające *pileusa* (nr inw. B/Tk./18/2017). Kalotki mają prosty krój, jedną przygotowano z sześciu, a drugą z ośmiu klinów zwężających się w kierunku czubka głowy. Taka konstrukcja nadała małej czapeczce kopulasty kształt, który pasował do kształtu głowy. Jedną kalotkę uszyto z jedwabnego rypsu (nr inw. B/Tk./19/2017), drugą z jedwabnej tafty (nr inw. B/Tk./25/2017). Obie miały kolor amarantowy, ale obecnie są odbarwione w różnych odcieniach brązu. Noszone były na czubku głowy, miały jednak różne rozmiary. Wysokość pierwszej kalotki wynosiła 14,5 cm, a obwód 56 cm, a drugiej 9 cm i 47 cm. Krawędź jednej kalotki wykończono rypsovą lamówką i od spodu wszyto podszewkę z jedwabnej tafty. Drugą kalotkę podszyto skórą irchową, ale uległa zniszczeniu. Trzecie nakrycie głowy podobne do *pileusa* uszyto z jedwabnego strzyżonego aksamitu obecnie w kolorze czekoladowym z dwóch symetrycznych części, połączonych na środku. Krawędź ma profilowaną, z przodu na czole tworzy delikatny szpic, po bokach jest podcięta, a dalej głębiej zakrywa uszy. Pierwotnie to nakrycie głowy podszyte było od spodu tkaniną imitującą białe futro z długim włosiem, którego niewielkie ślady zachowały się wzdłuż szwów. Wymienione nakrycia głowy należą do elementów ubioru biskupów katolickich. Nie są szatami liturgicznymi, dlatego nie mają formuły benedykcji⁶².

Trudno jest jednoznacznie wskazać, kiedy te nakrycia głowy pojawiły się. Pierwowzorem kalotki był *pileus*, a według księdza Nowowiejskiego pod tą nazwą wystąpił już w XI wieku i od początku był wyznacznikiem sprawowanej funkcji⁶³. Nie wszędzie jednak był on zarezerwowany tylko dla kościelnych dygnitarzy. Dla przykładu w 1. połowie XV wieku w Anglii noszono go powszechnie⁶⁴. Według badacza J. Brauna to nakrycie głowy weszło do użytku dopiero w XIV wieku. *Pileus* nie przypominał jednak małej czapeczki noszonej na czubku głowy. Zakrywał tylną część głowy, a z przodu wokół twarzy miał profilowane krawędzie zachodzące na skronie⁶⁵. Skoro zakładany był pod ciężką mitrę, to z pewnością początkowo pełnił funkcję praktyczną. Jednocześnie chronił bogato zdobione nakrycie głowy od brudu i potu, a skórę głowy biskupa od zranienia i zbyt dużego nacisku krawędzi obciążonych haftami i szlachetnymi kamieniami⁶⁶. Na tym etapie wiedzy trudno jest wskazać, kiedy zmienił się krój tego nakrycia głowy i z *pileusa* stało się ono małą czapeczką – kalotką, która z czasem przyjęła nazwę piuski. Małe należące do biskupów nakrycia głowy udało się odnaleźć na kilku sta-

⁶² A. Drązkowska, *op cit.*, 2014, s. 282.

⁶³ A. Nowowiejski, *op cit.*, s. 134.

⁶⁴ A. Nowowiejski, *op cit.*, s. 135.

⁶⁵ A. Drązkowska, *op cit.*, 2014, s. 285.

⁶⁶ J. Braun, *op cit.*, s. 510; A. Drązkowska, *op cit.*, 2014, s. 285.

nowiskach. Trzy piuski i jeden pileus wydobyto z krypty archikatedry przemyskiej z trumien biskupów Stanisława Wykowskiego, Andrzeja Pruskiego i Franciszka Szembeka i z przemieszanego materiału zalegającego pod łukiem tęczowym⁶⁷. Jedwabne kalotki odnaleziono również w bazylice katedralnej pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny i św. Mikołaja w Łowiczu. Jedna czapeczka należała do prymasa Krzysztofa Antoniego Szembeka, druga do kanonika⁶⁸.

Wnioski końcowe (ryc. 8.12, 8.13, 8.14)

Zbiór omawianych zabytków (obiektów) jest bardzo interesującym, a zarazem bardzo trudnym materiałem badawczym o unikalnym charakterze. Mimo wnikliwej analizy zaprezentowanego zespołu zabytków tekstylnych stanowiących ubiory biskupów unickich, w których ich ciała złożono do grobów, autorom rozdziału nasuwa się wiele pytań, na które przy obecnym stanie wiedzy nie potrafią udzielić odpowiedzi. Trudności te wynikają między innymi z braku materiałów porównawczych, ponieważ po raz pierwszy odnaleziono podczas badań archeologicznych ubiory biskupów unickich. Obie tradycje bizantyjska i łacińska przenikały się na różnych płaszczyznach, co potwierdzają źródła pisane. Analizowane źródła archeologiczne wskazują, że wpływ i przenikanie się obu obrządków można zaobserwować również analizując szaty biskupów unickich z Chełma. Według teologa bizantyjskiego Symeona z Tessalonik biskup zakładał następujące szaty: „Wkłada sticharion, następnie epitachelion, pas i epigonation. Z kolei bierze epimanikia, potem felonion, sakkos albo polistaurion, a na końcu omoforion”. Wszystkie te szaty nawiązują do siedmiu darów Ducha Świętego i oznaczają Wcielenie Chrystusa i wszystkie okoliczności jego życia ziemskiego⁶⁹. Tak jak zaznaczono we wstępie rozdziału nie odnaleziono w krypcie w Chełmie pełnego kompletu szat, o których wspomina cytowany powyżej teolog. Zabrakło sticharionu, pasa i epigonationu, a zamiast charakterystycznego dla biskupa sakkosa (por. ryc. 8.14), założono kapłańskie feloniony (por. ryc. 8.13), które biskupi również mogli nosić. Trudno wyjaśnić, dlaczego w krypcie nie znaleziono wymienionych wyżej szat. Nie wiemy czy te ubiory uległy degradacji, czy nie założono ich zmarłym biskupom do grobu. Jeśli uległy zniszczeniu wraz z rozkładającymi się ciałami to powinny być wykonane z tkanin niejedwabnych, nieodpornych na ekstremalne czynniki destrukcyjne panujące w kryptach. Jednak epigonation był przeważnie przygotowywany z tych samych tkanin co epimanikia, epitachelion, omoforion i felonion, to skoro przetrwały te szaty, to epigonation również nie powinien ulec zniszczeniu. Nie jest to jednak tak oczywiste, jeśli rozważymy sytuację zaobserwowaną w kryptach w Chełmie, gdzie tylko przy dwóch pochówkach zachowały się wszystkie wymienione wyżej szaty.

Może zamiast sticharionu, pasa i epigonationu wprowadzono niektóre elementy ubiorów biskupów obrządku łacińskiego takie jak: sutanna, pończochy, trzewiki, rękawiczki i piuski? A może ten dodatkowy zestaw dołożono niezależnie uzupełniając pełen komplet szat przygotowanych zgodnie z tradycją bizantyjską (por. ryc. 8.14)?

⁶⁷ A. Drążkowska, *op cit.*, 2014, s. 281–286.

⁶⁸ A. Drążkowska przeprowadziła prace konserwatorskie.

⁶⁹ Ю. Федорів, *op cit.*, s. 117–119; *Nowe tablice czyli o cerkwi, liturgii, nabożeństwach i utensyliach cerkiewnych objaśnienia Beniamina arcybiskupa Nożnego Nowogrodu i Arzamasu*, tłum. I. Petrov, Kraków 2007, s. 170.

Na uwagę zasługują również nakrycia głowy odnalezione przy szczątkach biskupów. Mitrę bizantyjską miał na głowie tylko jeden z czterech biskupów, a pod nią miał piuskę. Pozostali dwaj mieli skufie, pod jedną skufią również leżała piuska, a kolejny biskup miał nakrycie głowy z jedwabnego aksamitu formą przypominające pileus. Obserwując te nakrycia głowy można zauważyć przenikanie się dwóch tradycji w dość szczególny sposób (por. ryc. 8.14). Nie można oprzeć się wrażeniu, że w doborze nakryć głowy była dość duża dowolność.

Na podstawie zachowanych szat podjęto próbę rekonstrukcji ubioru biskupów unickich pochowanych w chełmskiej krypcie. Pojawiły się jednak pewne wątpliwości dotyczące występujących w analizowanym zespole elementów ubiorów typowych dla biskupów obrządku łacińskiego, ponieważ nie mamy pewności, kiedy i w jakiej kolejności zakładano wymienione powyżej poszczególne elementy stroju. Przypuszczamy, że prawdopodobnie najpierw na białą sutannę, następnie może sticharion, który przy żadnym z pochówków nie zachował się, dalej pończochy i trzewiki. Na szyi zawieszono epitachelion, który przewiązano pasem, którego nie odnaleziono. Na wierzch natomiast nałożono felonion, a na rękę nasunięto epimanikia (narękawki), dłonie zaś przesłonięto rękawiczkami. Wokół szyi na ramionach ułożono omoforion. Na głowach, w zależności od pochówku, pojawiły się: mitra z piuską, sufia z piuską, skufia i pileus. Sutanna była strojem codziennym osoby duchownej i podobnie jak piuska i pileus nie była szatą liturgiczną. Trzewiki, pończochy i rękawiczki natomiast miały taki status i biskupi obrządku łacińskiego nosili je „tylko podczas celebrowanej przez siebie mszy i benedykcji apostołskiej, nie w czasie wypełniania czynności urzędowych”⁷⁰. Wspomniane szaty ubierane były na biskupa przed ołtarzem przez diakona i subdiakona w określonej kolejności i każdy z wymienionych elementów stroju miał głęboką symbolikę zawartą w przypisanej do niego modlitwie wypowiedzianej przez biskupa podczas ich zakładania.

Czy w związku z tym biskupi unicy przejmując te elementy stroju i łącząc je z szatami typowymi dla obrządku bizantyjskiego przejęli również modlitwy towarzyszące ich nakładaniu? Może rzeczywiście tak było zwłaszcza po synodzie kościoła unickiego, który odbył się w 1720 roku w Zamościu i miał na celu zatwierdzenie reform i postępującej od lat latynizacji Cerkwi unickiej. Wpłynął on między innymi na zmniejszenie różnic pomiędzy Kościołem łacińskim a Cerkwią unicką w zakresie liturgii, szat liturgicznych i miał również wpływ na upodobnienie się duchownych unickich wyglądem zewnętrznym do księży łacińskich⁷¹. Może dlatego odnaleźliśmy w trumnach sutanny. Na podstawie analizowanego zespołu szat można zaobserwować proces postępującej latynizacji stroju biskupiego. Analizując wszystkie dane można odnieść wrażenie, że zakres latynizacji nie był aż tak zaawansowany w tym przypadku (por. ryc. 8.14), ponieważ ze stroju biskupów obrządku łacińskiego wprowadzono zaledwie kilka szat o marginalnym znaczeniu, stanowiącym jedynie uzupełnienie, nie wpływającym zasadniczo na wygląd stroju biskupów unickich. Trudno jest na podstawie jednego stanowiska z niekompletnym zespołem szat wyciągać szersze wnioski dotyczące

⁷⁰ A. Drążkowska, *op cit.*, 2014, s. 233.

⁷¹ I. Matus, *Relacje pomiędzy klerem unickim i łacińskim w schyłkowym okresie unii w obwodzie białostockim*, *Acta Neophilologica* 17/1, 12015, s. 121.

ogólnych zasad określających, w jakim stroju do grobu chowano biskupów unickich na całym obszarze funkcjonowania tego Kościoła. Wydaje nam się, że regionalnie, tak jak to miało miejsce w Chełmie, mogły być pewne odstępstwa, od ogólnie przyjętych zasad i mamy wrażenie, że nie zawsze w przypadku pogrzebów biskupów unickich dobieranie wszystkich szat było tak konsekwentnie przestrzegane jak w przypadku biskupów obrządku łacińskiego, gdzie było to szczegółowo określone w *Caeremoniale Episcoporum*.

Summary

The chapter discusses the unique set of silk liturgical vestments found during the research of crypt No. 3. The uniqueness of this find lies in the fact that for the first time, burials of Uniate bishops dating from the 17th to 18th centuries have been discovered together with their preserved grave clothing. They were in three large coffins (graves Nos. 72–74), the contents of which were mixed and contained other numerous burials of men and women.

The authors noted the co-occurrence of some vestments typical of Byzantine Rite bishops with some liturgical vestments designed for Latin Rite bishops, such as the cassock, gloves, stockings, boots, zucchetto (so-called piuska), and pileus. However, they also noted that no complete set of bishops' vestments in the Byzantine rite had survived. Only the epitachelion, epimanikia, phelonion, omophorion, mitre, and sufia were found. However, the sticharion, zone (belt), and epigonation were missing. Based on the types of fabrics and their patterns, it was possible to complete some of them and arrange them into three sets. In two cases, two sets were formed by the following garments: the epitachelion, epimanikia, phelonion, and omophorion. Of the third set, only the epitachelion, and the phelonion survived, while one epitachelion survived without the other vestments. Based on the fabrics found, an attempt was made to reconstruct the clothing of the Uniate bishops buried in the Chełm crypt. However, there are some doubts about the elements of clothing typical of Latin Rite bishops present in the analysed ensemble, as we are not sure when and in what order the above-mentioned individual items of attire were worn. The authors surmise that the cassock was probably put on the underwear first, followed perhaps by the sticharion, which has not survived in any of the burials, and then the stockings and the boots. An epitachelion was hung around the neck, which was tied with a zone (belt) that was not found. On the other hand, a phelonion was placed on top, and epimanikia (gloves) were slipped over the hands, while the palms were covered with gloves. An omophorion was placed around the neck on the shoulders. On the heads, depending on the burial, there was a mitre with a zucchetto (piuska), a sufia with a zucchetto (piuska), a skufia, and a pileus.

A

B

C

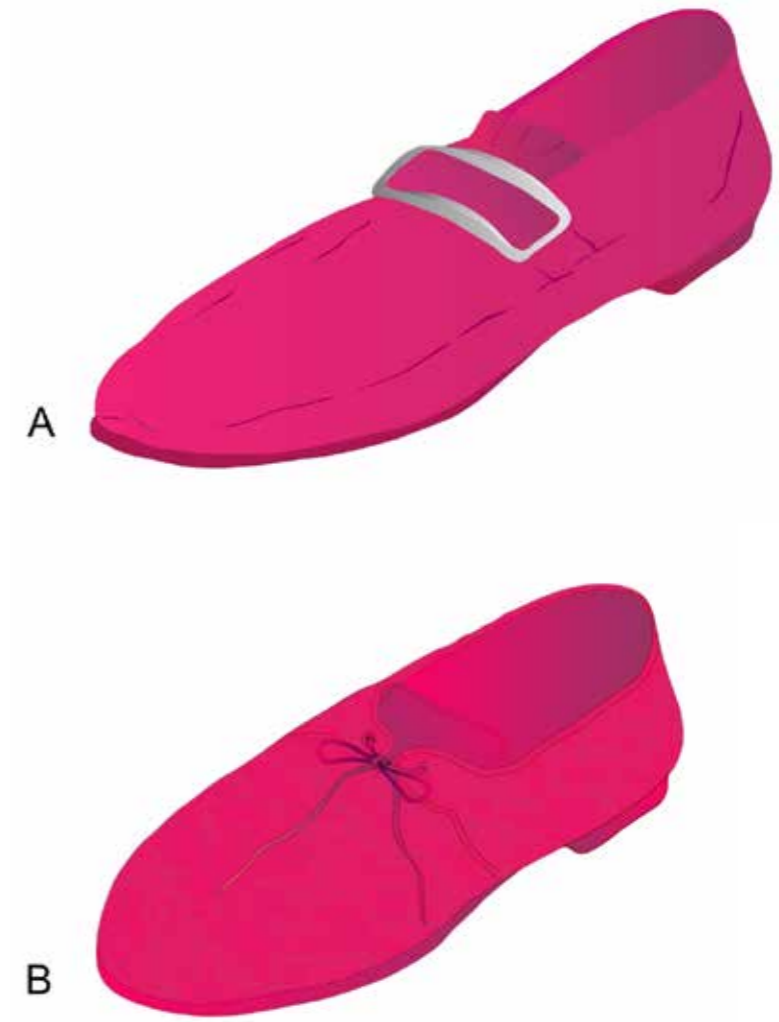
Ryc. 8.1. Jedwabne sutanny:
A) B/Tk./10/2017;
B) B/Tk./20a/2017;
C) B/Tk./4/2017.
Fot. G. Zabłocki

Fig. 8.1. Silk cassocks:
A) B/Tk./10/2017;
B) B/Tk./20a/2017;
C) B/Tk./4/2017.
Photo: G. Zabłocki

Ryc. 8.2. Pończochy z jedwabnej dzianiny: A) B/Tk./1/2017; B) B/Tk./12/2017; C) B/Tk./21/2017; D) B/Tk./2/2017. Fot. G. Zabłocki

Fig. 8.2. Silk knitted stockings: A) B/Tk./1/2017; B) B/Tk./12/2017; C) B/Tk./21/2017; D) B/Tk./2/2017. Photo: G. Zabłocki

Ryc. 8.3. Rekonstrukcja obuwia pontyfikalnego: A) B/Tk./21A/2017; B) B/Tk./7/2017. Rys. J. Miłek

Fig. 8.3. Reconstruction of pontifical footwear: A) B/Tk./21A/2017; B) B/Tk./7/2017. Fig. J. Miłek

Ryc. 8.4. Rękawiczki z jedwabnej dzianiny: A) B/Tk./7a/2017; B) B/Tk./17/2017. Fot. G. Zabłocki

Fig. 8.4. Silk knitted gloves: A) B/Tk./7a/2017; B) B/Tk./17/2017. Photo: G. Zabłocki

A

B

C

D

Ryc. 8.5. Epitracheliony uszyte z jedwabnych tkanin: A) B/Tk./5b/2017; B) Tk./14b/201; C) B/Tk./24/2017; D) B/Tk./26, 27, 28/2017. Fot. G. Zabłocki

Fig. 8.5. Epitrachelions sewn from silk fabrics: A) B/Tk./5b/2017; B) Tk./14b/201; C) B/Tk./24/2017; D) B/Tk./26, 27, 28/2017. Photo: G. Zabłocki

A

B

Ryc. 8.6. Jedwabne epimanikia (narekawk): A) B/TK./5a/2017; B) B/Tk./15b/2017. Fot. G. Zabłocki

Fig. 8.6. Silk epimanikia (narcissi): A) B/Tk./5a/2017; B) B/Tk./15b/2017. Photo: G. Zabłocki

A

B

Ryc. 8.7. Jedwabne feloniony: A) B/Tk./5/2017; B) B/Tk./15/2017. Fot. G. Zabłocki

Fig. 8.7. Silk felonions: A) B/Tk./5/2017; B) B/Tk./15/2017. Photo: G. Zabłocki

Ryc. 8.8. Jedwabny omoforion, B/Tk./15b/2017. Fot. G. Zabłocki

Fig. 8.8. Silk omophorion, B/Tk./15b/2017. Photo: G. Zabłocki

Ryc. 8.9. Mitra bizantyjska zdobiona bogatym haftem, B/Tk./9/2017. Fot. G. Zabłocki

Fig. 8.9. Byzantine mithra decorated with rich embroidery, B/Tk./9/2017. Photo: G. Zabłocki

A

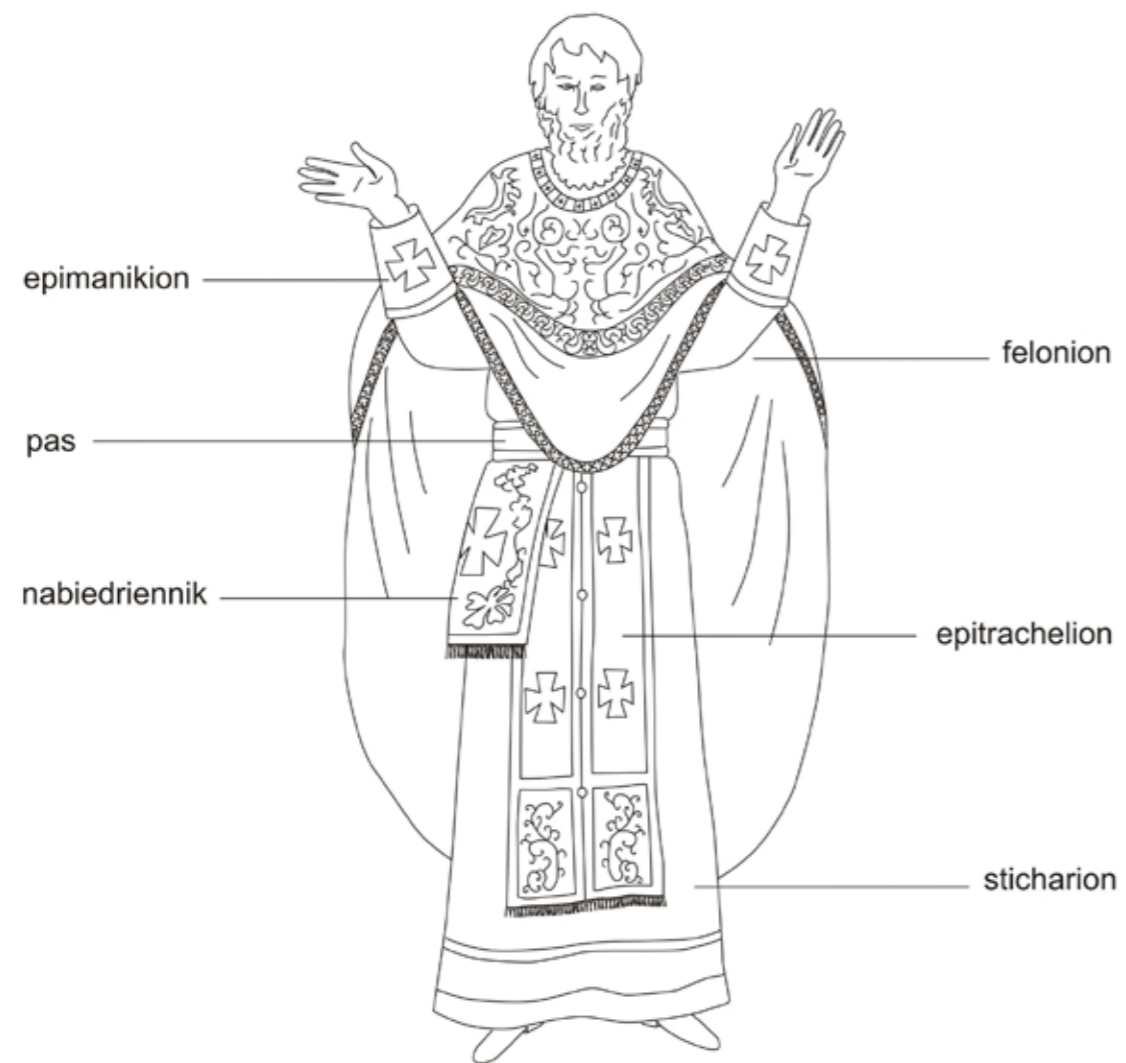
B

Ryc. 8.10. Nakrycie głowy z ozdobną taśmą: A) B/Tk./7b/2017; B/Tk./16/2017. Fot. G. Zabłocki

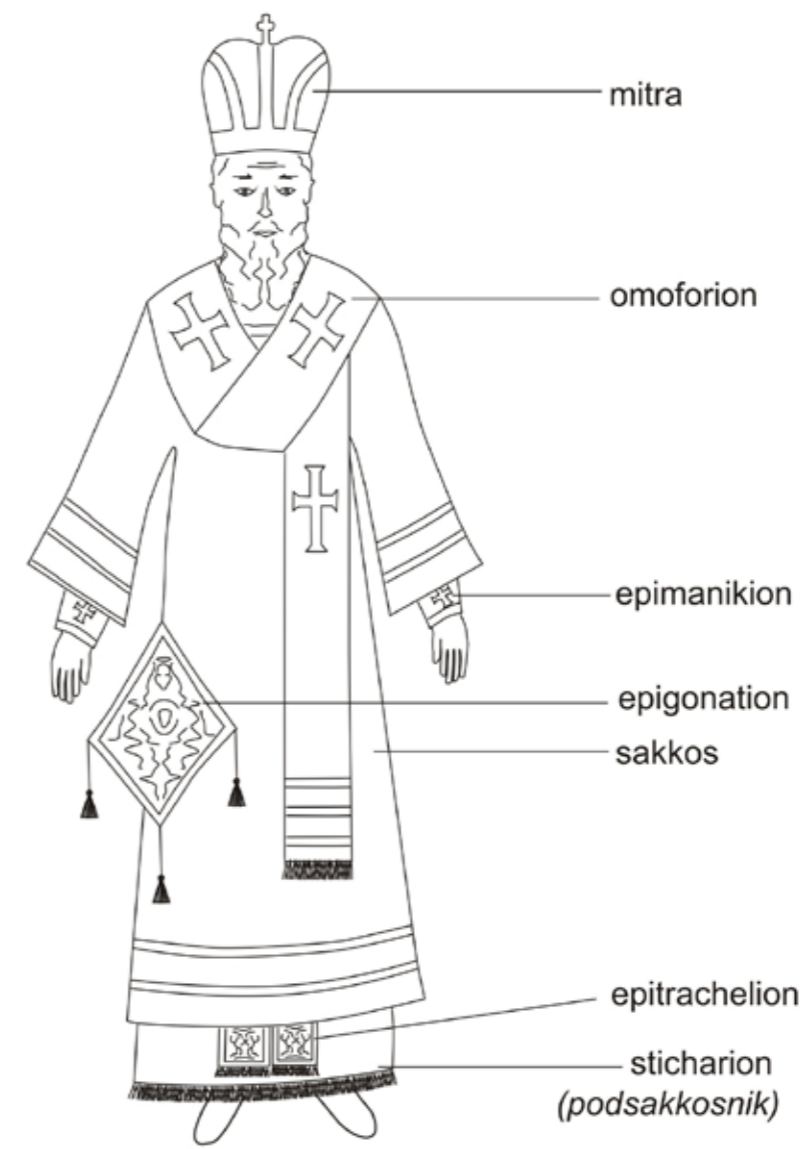
Fig. 8.10. Headgear with decorative ribbon: A) B/Tk./7b/2017; B/Tk./16/2017. Photo: G. Zabłocki

Ryc. 8.11. Jedwabne kalotki: A) B/Tk./19/2017; B) B/Tk./25/2017. Fot. G. Zabłocki

Fig. 8.11. Silk calicoes: A) B/Tk./19/2017; B) B/Tk./25/2017. Photo: G. Zabłocki

Ryc. 8.12. Elementy ubioru kapłana. Rys. J. Miłek
 Fig. 8.12. Elements of the priest's garment. Fig. J. Miłek

Ryc. 8.13. Ubiór biskupa obrządku bizantyjskiego. Rys. J. Miłek
 Fig. 8.13. Byzantine rite bishop's garment. Fig. J. Miłek

Katalog zabytków po konserwacji

Natalia Jędruszczak¹

Podczas badań archeologicznych prowadzonych w kryptach obecnej Bazyliki pw. Narodzenia NMP w Chełmie w sezonach 2017–2019 pozyskano ponad 400 sztuk zabytków. Są to m.in. fragmenty ceramiki naczyniowej, szkła użytkowego, przedmioty o treści sakralnej będące wyposażeniem badanych grobów: funeralia (elementy trumien, ćwieki trumienne, taśmy tapicerskie), odzież grobowa (części stroju liturgicznego, szkaplerze, obuwie, klamry do obuwia), sakralia (krzyże, różańce), monety oraz zabytki nieokreślone.

W przypadku badań krypt mamy typowe odniesienie do archeologii funeralnej, która poprzez szeroki zakres problematyki wymaga wiedzy interdyscyplinarnej². W przypadku chełmskich krypt grupa badaczy złożona była z archeologów, antropologów, historyków sztuki, mediewistów, konserwatorów zabytków (tkanin, metali, drewna), geologa i innych.

Konserwacji poddano łącznie 94 fr. zabytków (68 pozycji inwentarzowych):

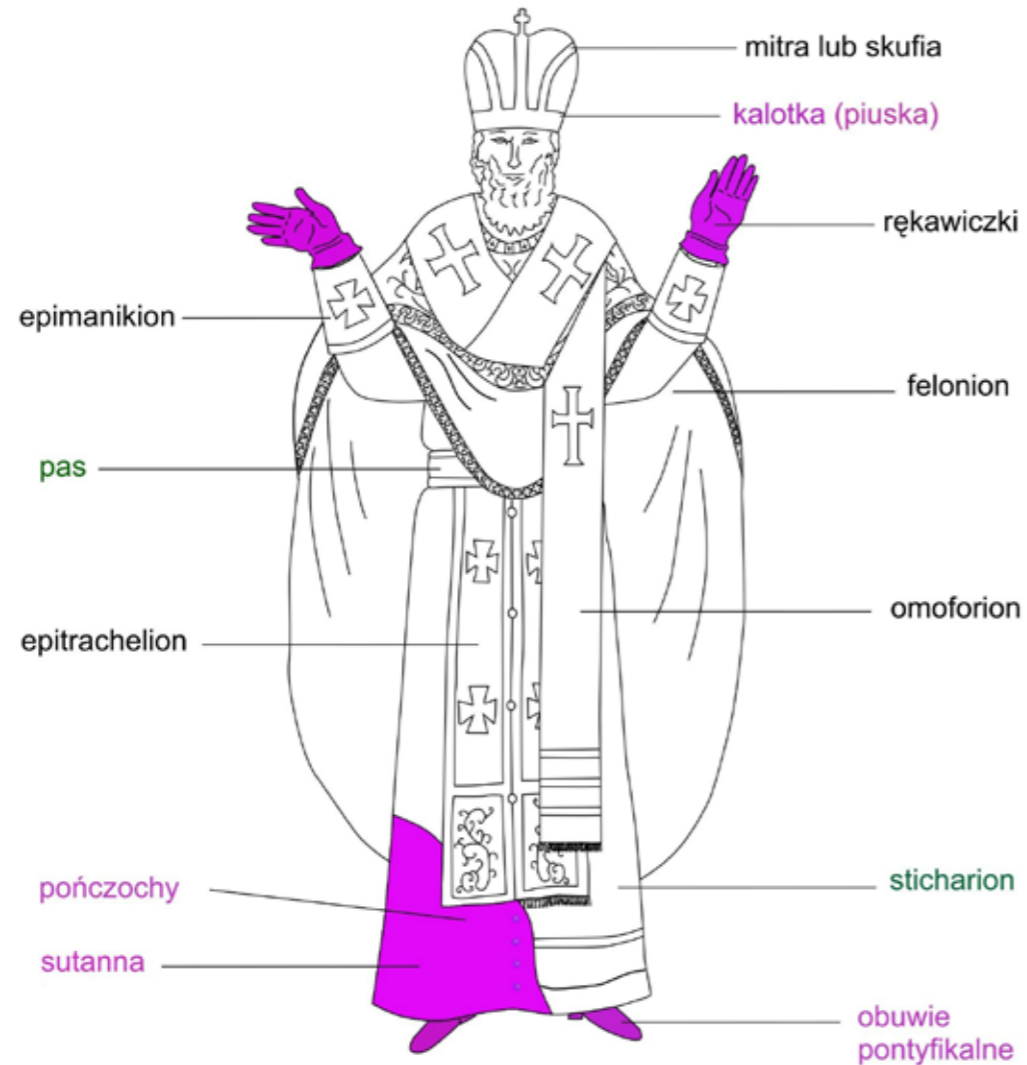
48 obiektów tekstylnych, w tym pełnej konserwacji wraz z rekonstrukcją poddano 18 zabytków (por. rozdz. 8), dla pozostałych przeprowadzono konserwację zachowawczą; 46 elementów z metalu, drewna i skóry. Analizie poddano tkaniny (por. aneks I) określając rodzaj, technikę splotu, analogie, datowanie, czy pochodzenie tkanin³. W przypadku artefaktów metalowych wykonano analizy składu, jubilerskie, badania w mikroobszarze przy użyciu mikroskopu skaningowego (por. aneks II).

Konserwacje i analizy przeprowadzili: Anna Drążkowska Pracownia Konserwacji Zabytków ARTE (konserwacja i rekonstrukcja tkanin), Stanisław Gołub Usługi Archeologiczne (Wojciech Wójcik, Stanisław Gołub – konserwacja metali i drewna), Lucjan Gazda Politechnika Lubelska – analiza specjalistyczna metali, drewna, Maria Cybulska Politechnika Łódzka – analiza tkanin.

Dokumentację fotograficzną wykonał Grzegorz Zabłocki, rysunkową – Ewa Hander⁴.

Zabytki wybrane do katalogu podzielono i przedstawiono kolejno numerycznie (nr katalogu) według ich funkcji użytkowej. Każdy przedmiot zaprezentowano w postaci zdjęcia i metryczki zawierającej informacje: miejsce znalezienia, numer inwentarzowy, datowanie, materiał, wymiary oraz opis indywidualny.

W katalogu nie pokazano szat liturgicznych. Zostały one szczegółowo przedstawione w rozdziale 8 autorstwa Anny Drążkowskiej i ks. Marka Wojnarowskiego.

Ryc. 8.14. Rekonstrukcja ubioru biskupów unickich pochowanych w krypte w Chełmie. Kolorem amarantowym zaznaczono części stroju zaczerpnięte z tradycji łacińskiej, kolorem zielonym zaznaczono szaty, których nie odnaleziono. Rys. J. Miłek

Fig. 8.14. Reconstruction of the clothing of the Uniate bishops buried in the crypt in Chełm. The maroon colour indicates parts of the garment taken from the Latin tradition, the green colour indicates garments which have not been found. Fig. J. Miłek

¹ Muzeum Ziemi Chełmskiej im. Wiktora Ambroziewicza w Chełmie.

² S. Czopek, *Kilka uwag o archeologii funeralnej w Polsce*, [w:] *Hic mortui vivunt*, Rzeszów 2012, s. 11–24.

³ Konserwacje wraz z rekonstrukcjami oraz analizy tkanin wykonano w roku 2021 dzięki dofinansowaniu w ramach programu Ochrona zabytków archeologicznych ze środków Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego Sportu pochodzących z Funduszu Promocji Kultury pn. *Pochówki biskupów i duchownych unickich w kryptach Bazyliki pw. Narodzenia NMP w Chełmie. Wyniki badań 2017–2019 (I etap)*.

⁴ Muzeum Ziemi Chełmskiej im. Wiktora Ambroziewicza w Chełmie.

Niezwykle ważnym zabytkiem jest szkaplerz (kat. nr 1), który uzupełnia wyjątkowy zbiór sakraliów tekstylnych⁵. Szkaplerz jest niemal identyczny z zabytkiem wydobytym w sezonie 2014 z krypty 4⁶. Tłem na który nałożono haftowane aplikacje, wykonane haftem kładzionym i atlasowym jest jedwabny aksamit⁷. Golgota jest przedstawiona schematycznie w postaci małych, ułożonych schodkowo kwadratów, na których ustawiono krzyż.

Na *titulusie* umieszczono litery IHCI (Jezus Nazareński Król Judei), poniżej zapis rozdzielony pionową belką krzyża IΣ / XΣ (Jezus Chrystus). Pod poziomą belką – zapis IN / KA (Zwycięża). Po obu stronach krzyża wyhaftowano jedwabną nicią włócznią i trzcinę z gąbką. Pomiedzy opisane elementy wpisano wyhaftowane litery K / T (kopia / trzcina), М Л / Р Ъ (Miejsce Kaźni / Raj Boży), Г / Г (Góra Golgota)⁸. Inskrypcje były redagowane charakterystycznym pismem, w ruskiej tradycji znanej jako *wjaz* (врязь). Zapis polegał na skracaniu wyrazów poprzez usunięcie pewnych liter lub wpisaniu jednej litery w inne, przez co powstawał, niekiedy trudny do odczytania, wyraz. Pismo pełniło równocześnie funkcję ornamentu⁹. Zabytek datowany jest na 3. ćwierć XVIII w. Porównując oba zabytki¹⁰ z pozostałymi szkaplerzami¹¹: materiał, sposób wyhaftowania detali jak włócznia, trzcina, krój liter wyraźnie widać, że szkaplerze wykonano w tym samym warsztacie, najprawdopodobniej przez tę samą osobę.

Unikatowym i bardzo dobrze zachowanym zabytkiem jest złoty pierścień biskupa Porfiriusza Skarbka-Ważyńskiego (kat. nr 2). Pierścień wykonano ze złota próby ok. 750 z osadzonym centralnie kamieniem – sardonyksem (por. aneks II). Pierścień jest sygnetem pieczętnym z herbem Abdank, który jest polskim herbem szlacheckim, noszący zawołania *Abdaniec, Abdank, Awdaniec, Habdank, Hebdank*. Wzmiankowany w najstarszym zachowanym do dziś polskim herbarzu, *Insignia seu clenodia Regis et Regni Poloniae*, spisany przez historyka Jana Długosza w latach 1464–1480. Abdank jest jednym z 47 herbów adoptowanych przez bojarów litewskich na mocy unii horodelskiej z 1413 roku. Herb występował głównie wśród rodzin osiadłych w ziemi kaliskiej, sandomierskiej i sieradzkiej¹². Spośród najbardziej znanych rodów pieczętujących się herbem Abdank są rody Skarbków, Ważeńskich. Kacper Niesiecki w *Herbarzu* opisuje „białe traktury w polu czerwonym (...) litera M przewrócona do góry i niejako powtórzona (...) litera W (...) w polu czerwonym, nad hełmem korona, w koronie także duga litera”¹³.

⁵ N. Jędruszczak, *Katalog zabytków po konserwacji*, [w:] *Od cerkwi katedralnej króla Daniela Romanowicza do Bazyliki pw. Narodzenia NMP w Chełmie. Wyniki badań interdyscyplinarnych sezonu 2013–2014*, red. A. Buko, S. Gołub, Chełm 2016, s. 247–295 (kat. 32, 34, 38, 39, 40, 41).

⁶ N. Jędruszczak, *op cit.*, s. 247, kat. 39.

⁷ A. Drązkowska, *Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich szat biskupów unickich z Bazyliki Narodzenia Najświętszej Maryi Panny w Chełmie*, 2021; maszynopis w Muzeum Ziemi Chełmskiej im. W. Ambroziewicza w Chełmie.

⁸ ИИЦІ (Иисус Назарянин, Царъ Иудей)	Jezus Nazareński, Król Judei
IΣ / XΣ	Jezus Chrystus
IN / KA	Zwycięża
K(опье)	kopia/włócznia
T(рость)	trzcina z gąbką/laska
M(есто) Л(обное)	Miejsce Kaźni
P(ай) Б(ожий) / P(ай) Б(ысть)	Raj Boży / Rajem było
Г(ора) Г(олгофа)	Góra Golgota

⁹ P. Sawicki, *Rosyjskie ikony metalowe w kolekcji Muzeum Ikon w Supraślu. Katalog zbiorów*, Białystok 2014, s. 11.

¹⁰ CH/B/w-45/2014 oraz B/Tk/13/2017.

¹¹ N. Jędruszczak, *op cit.*, s. 247, kat. 34, 40, 41.

¹² J. Wiśtock (oprac.), *Herby rycerstwa polskiego. Abdank*, Kórnik.

¹³ <https://crispa.uw.edu.pl/object/files/600678/display/Default>; K. Niesiecki, *Herbarz polski Kaspra*

Po obu stronach herbu umieszczono mitrę oraz pastorał. Powyżej herb Abdank zamknięto insygniami biskupimi: nakryciem głowy, kapeluszem o szerokim rondzie, do którego po obu stronach umocowane są chwosty w liczbie 12 (po 6 z każdej strony).

Pierścień jest jedynym przedmiotem – zabytkiem odkrytym podczas badań, który bezsprzecznie potwierdza pochówek bp Porfiriusza Skarbka-Ważyńskiego w kryptach chełmskiej świątyni.

Wśród przedmiotów metalowych na uwagę zasługuje para klamer do obuwia wykonana ze srebra w warsztacie moskiewskiego złotnika Zacharowa Iwana Wasilejewicza [Wasilijewicz], czynnego w latach 1856–1896. Obie klamry oznaczone są sygnaturami „I3” (kat. nr 3). Jedną z pary odnaleziono przyklepioną do pończochy (por. rozdz. 8), drugą odnaleziono osobno, bez wyraźnego kontekstu z pierwszą. Co ciekawe klamry dokładnie datują jeden z badanych pochówków na 2. poł. XIX w. lub początek XX w.¹⁴

Ilość sakraliów w omawianym zbiorze jest skromna. Zabezpieczono i poddano konserwacji trzy elementy krzyża wykonanego najprawdopodobniej z cisu (kat. nr 5) oraz krzyż metalowy (kat. nr 6), który mógł stanowić fragment większego drewnianego obiektu. W przypadku krzyża drewnianego zachowany fragment górnego odcinka pionowego ramienia *stipesu* zakończony jest trzpieniem z otworem do zawieszania. Pionowe ramię zachowane w dwóch fragmentach było zabezpieczone metalowymi skuwkami, które nie zachowały się¹⁵. Ramiona krzyżyka połączone były ze sobą poprzez wciśnięcie jednego w drugie, dzięki wgłębieniom wyciętym na ich skrzyżowaniu (kat. nr 5).

Na uwagę zasługują metalowe uchwyty oraz fragmenty taśm tapicerskich zdobiące trumienne skrzynie. W przypadku uchwytów odnaleziono cztery identyczne (kat. nr 7), w kształcie litery C z łukowato wygiętą rączką i odgiętymi na zewnątrz końcami, mocowane do boków trumny za pomocą 8-o polowej rozety, będącej podkładką i taśmy (kat. nr 8), zagiętej tak aby stworzyć uszko i „wąsy” zaginane po wewnętrznej stronie trumiennej deski. Dekoracja w formie rozety ma swoje analogie i datowanie XVIII–XIX w.¹⁶ Uchwyty i mocowania wykonano z mosiądzu cynkowego (por. aneks II)¹⁷.

Kolejnym przykładem są trzy uchwyty w kształcie litery C z elementami dekoracyjnymi w formie stylizowanych muszli. Analizy wykonane przez Lucjana Gazdę (por. aneks II), określają zmienną zawartość cynku i obecność złota w stopie oraz odmienne szczegóły odlewu, porównując kat. nr 12 i kat. nr 13¹⁸, co sugeruje inny warsztat lub inny czas wykonania tych elementów. Pomimo różnic technologicznych uchwyty po-

Niesieckiego [...] T. 2 [A–B], Lipsk 1839; Abdank.

¹⁴ Należy zwrócić uwagę, że datowanie tkanin nie oznacza datowania pochówku. Tkaniny i szaty były niezwykle drogie i jako utensylia przechodziły często zapisem testamentowym na testatora. W przypadku duchownych wyższej rangi szaty liturgiczne przekazywane były następcy. Stąd zarysowuje się przypuszczenie, że przynajmniej jeden z badanych pochówków można datować na koniec XIX w. lub początek XX w.

¹⁵ M. Kołyszko, *Raport z zaświatów. Dewocjonalia z nekropolii rodziny Wesslów w Pułtusku*, [w:] *Pułtuskie osobliwości. Materiały wydane w roku obchodów 750-lecia nadania praw miejskich*, red. Anna Henrykowska, Radosław Lolo, Warszawa 2007, s. 91–92; Chudzińska Barbara, *Dewocjonalia z nowożytnego cmentarzyska we wsi Maniowy na Podhalu*, Kraków 1998, s. 115, Tabl. VIII: 67.

¹⁶ M. Starski, *Badania archeologiczne na terenie dziewiętnastowiecznego cmentarza katolickiego w Pucku w sezonie 2004*, [w:] „Światowit” 6 (47)/Fasc. B, 2006, s. 135–141 (Plansza 75: 2, 3; Plansza 76: 2, 3).

¹⁷ Cztery uchwyty oraz taśmy tapicerskie należą prawdopodobnie do wyposażenia jednej trumny.

¹⁸ B/K3/w-9/2017; B/K3/w-19.

chodziły z jednej trumny. Uchwyty również można datować na podstawie analogii na XVIII–XIX w.¹⁹

Uchwyty, niezbędne do niesienia trumien, były także elementami dekoracyjnymi podobnie jak taśmy tapicerskie (kat. nr 11). W analizowanym zespole zabytków jest sześć takich elementów. Charakterystyczne dla opisywanych zabytków jest zbrojenie taśmy tekstylnej splotem metalowym (stop miedzi i srebra).

Statut zmarłego często określany był poprzez dekoracyjność trumny. Oprócz opisanych powyżej uchwytów i taśm tapicerskich w celach zdobniczych oraz informacyjnych używano mosiężnych lub miedzianych nitów tapicerskich. Na szczytach trumny nabijano znaki IHS, monogramy maryjne, inicjały zmarłego, datę śmierci²⁰. W przypadku chełmskich zabytków zachował się fragment deski szczytu trumny z nabitymi ćwiekami (kat. nr 14). Fragmentaryczność zapisu nie pozwala na jego uzupełnienie i rekonstrukcję. Wieko jednej z trumny zaopatrzone było w „okienko” (kat. nr 17)²¹. Na wysokości twarzy zmarłego wycięto w wieku trumny kwadratowy otwór, w który wstawiono oprawę z drewna z owalnym, częściowo zachowanym szkłem.

Katalog prezentuje zabytki poddane konserwacji. Niektóre z nich są przedmiotami unikatowymi (zwłaszcza, że stanowią wyposażenie grobów duchownych i biskupów unickich). Dzięki wcześniejszym badaniom²² oraz coraz liczniejszym publikacjom zagadnień funeralnych, dostępności internetowej, można je zidentyfikować/datować m.in. dzięki analogiom. Niepodważalnym atutem jest dostępność badań specjalistycznych. Zaangażowanie specjalistów oraz upublicznianie wyników badań daje możliwość stworzenia kompletnej bazy danych dla zabytków.

Summary

During the archaeological research carried out in the crypts of the present Basilica of the Birth of the Virgin Mary in Chełm in the 2017–2019 seasons, more than 400 artefacts were acquired. These include fragments of vascular ceramics, household glass, objects of sacred content that are furnishings of the investigated graves, funerary items (elements of coffins), and textiles (parts of liturgical attire, scapulars, and grave clothing).

A total of 94 monuments (68 inventory items) were conserved: 48 textile pieces, of which 18 pieces underwent full conservation with restoration, and for the rest conservative conservation was carried out (46 pieces of metal, wood, and leather). Textiles were analysed by determining the type, weave technique, analogies, dating, and origin. In the case of metal artefacts, jewellery analyses were carried out, and micro-area studies using a scanning microscope.

The catalogue presents 50 monuments that have undergone conservation. Each monument is shown in the form of a photograph and with specifications containing: inventory number, dating, material, dimensions, and a short description.

Some of the monuments on display are of unique value. Particularly noteworthy are the Uniate scapulars (Chełm's collection of these dozen or so artefacts is unique - having no analogies), the golden ring of Bishop Porfiriusz Skarbek-Ważyński of the Abdank coat of arms, or silver shoe buckles from the workshop of Moscow goldsmith Zacharov Ivan Vasilevich [Vasilyevich] from the second half of the 19th century.

¹⁹ https://issuu.com/maszgdziebywac/docs/sutuhali_katalog_grid_12_v2_issuu/s/10523146.

²⁰ <https://frombork.art.pl/pl/trumny-forma-zdobnictwo/>.

²¹ W kryptach znajduje się oryginalna trumna (gr. 72) po konserwacji z kwadratowym/prostokątnym otworem na okienko.

²² A. Buko, S. Gołub, *Od cerkwi katedralnej króla Daniela Romanowicza do Bazyliki pw. Narodzenia NMP w Chełmie. Wyniki badań interdyscyplinarnych sezonu 2013–2014*, Chełm 2016.

1. SZKAPLERZ

Lokalizacja: grób 73

Nr inwentarzowy: B/Tk/13/2017

Datowanie: 3 ćw. XVIII w.

Materiał: jedwab

Wymiary: 145 × 125 mm

Opis: haft jedwabną nicią na podkładzie z jedwabnego aksamitu. Zachowała się wierzchnia, prostokątna część szkaplerza. Technika aplikacji naszyto krzyż. Na *titulusie* wyhaftowano litery IHЦІ. Niższe belki przygotowano z kawałków atlasu, który pokryto haftem: ozdobnym, gęstym przeszyciem biegnącym po skosie i krzyżujących się nici. Golgotę przedstawiono schematycznie za pomocą małych, ułożonych schodkowo kwadratów, naszytych techniką aplikacji. Na każdym z czterech kwadratów wyhaftowano gwiazdki. Po obu stronach krzyża wyhaftowano włócznię i trzcinę z gąbką. U podnóża krzyża naszyto aplikację w formie czaszki oraz wyhaftowano krzyżujące się piszczele. Pomiędzy opisane elementy wpleciono wyhaftowane litery:

ИЦІ (Иисус Назарянин, Царъ Иудей)

ΙΣ / ΧΣ

ИН / КА

К(опье) Т(рость)

М(есто) Л(обное)

Р(ай) Б(ожий)

Г(ора) Г(олгофа)

Jezus Nazarejski, Król Judei

Jezus Chrystus

Zwycięża

kopia/włócznia; trzcina z gąbką/laska¹

Miejsce Kaźni

Raj Boży/P(ай) Б(ысть) Rajem było

Góra Golgota

2. SYGNET BISKUPA PORFIRIUSZA SKARBKA-WAŻYŃSKIEGO

Lokalizacja: krypta nr 3

Nr inwentarzowy: B/K3/w-4/2017

Datowanie: biskup w latach 1790–1804

Materiał: sardonyks¹, złoto próby ok. 750

Wymiary: średnica pierścienia 21–22 mm, średnica oprawy 22 mm, średnica oczka 19 mm

Opis: sygnet pieczętny z herbem Abdank. Po obu stronach herbu umieszczono mitrę oraz pastorał. Powyżej Abdank zamknięto insygniami biskupimi: nakryciem głowy, kapeluszem o szerokim rondzie, do którego po obu stronach umocowane są chwosty w liczbie 12 (po 6 z każdej strony).

¹ K. Antonowicz, *Mistrzostwo ikonograficzne starowierców. Nowatorstwo i kanon. Ikony staroobrzędowców w kolekcji Muzeum Ikon w Supraślu. Katalog zbiorów*, Białystok 2021, s. 120.

¹ Jaśniejszy, poziomy pasek po środku kamienia jest naturalnym przebarwieniem (skazą kamienia?).

3. KLAMRA OD TRZEWIKA

Lokalizacja: krypta nr 3
 Nr inwentarzowy: B/K3/w-7/2017
 Datowanie: 1856–1896
 Materiał: srebro próby ok. 650
 Wymiary: szerokość 64 mm, wysokość 39 mm
 Opis: para klamer² do obuwia została wykonana ze srebra w warsztacie moskiewskiego złotnika Zacharowa Iwana Wasilejewicza [Wasilijewicz], czynnego w latach 1856–1896. Obie klamry oznaczone sygnaturami „13”. Klamry wygięte, dopasowane do kształtu obuwia. Od spodu, na jednej z klamer, zachował się zamocowany żelazny bolec służący do zabezpieczenia klamry.

4. OZDOBNA KLAMRA DO BUTA

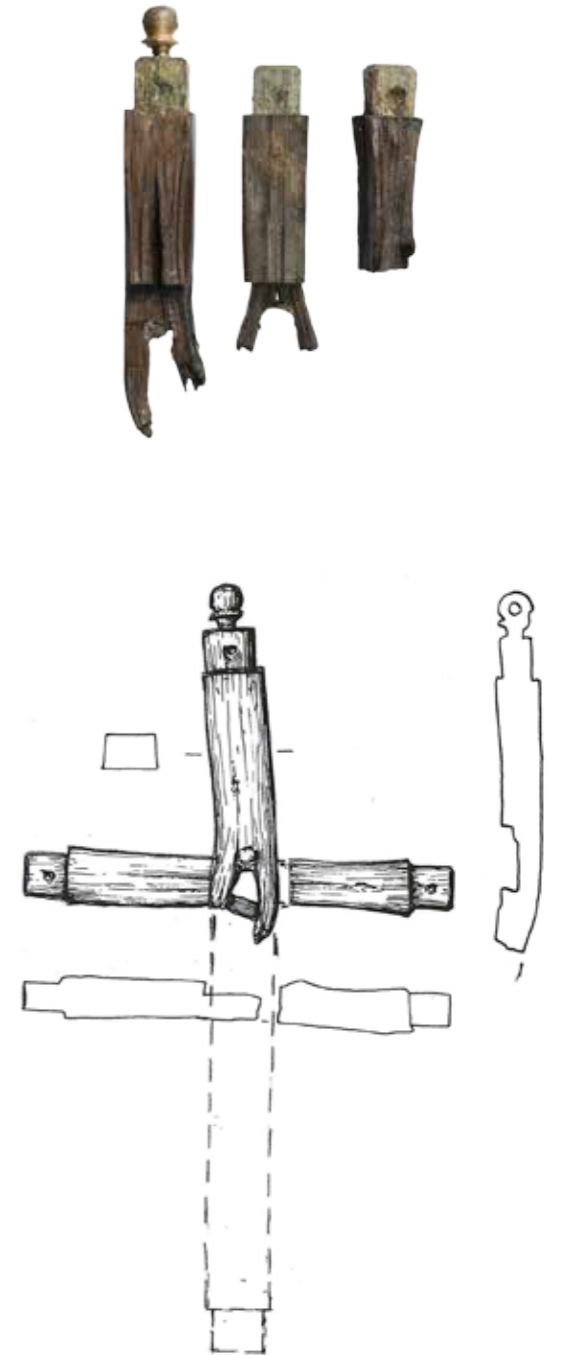
Lokalizacja: krypta nr 3
 Nr inwentarzowy: B/K3/w-16/2017
 Datowanie: XVIII–XIX w.
 Materiał: metal, cyrkonie (?), skóra
 Wymiary: szerokość 48 mm, wysokość 42 mm
 Opis: prostokątna klamra o ściętych zewnętrznych narożnikach z przodu w oprawie osadzono 32 szlifowane oczka (średnica 4 mm), zewnątrz 66 mniejszych (średnica 2 mm), (brak jednego oczka). Klamra silnie wygięta, dopasowana do kształtu obuwia. Od spodu zamocowany bolec służący do zabezpieczenia klamry. Klamrę przeciągano przez wycięte wraz z dwudzielną obłożyną, zachodzące na podpicie dwa przeciwległe paski. Dawało to możliwość regulowania szerokości przyszwycy³.

² Jedną z klamer odnaleziono przyklejoną do półczochy (por. rozdz. 8).

³ A. Drążkowska, *Srebrna klamra do buta z połowy XVIII wieku wydobytą z krypty grobowej w kościele p.w. św. Józefa w Pułtusk*, [w:] *Pułtuskie osobliwości. Materiały wydane w roku obchodów 750-lecia nadania praw miejskich*, red. A. Henrykowska, R. Lolo, Warszawa 2007, s. 17–18.

5. FRAGMENTY DREWNIANEGO KRZYŻYKA⁴

Lokalizacja: krypta nr 3
 Nr inwentarzowy: B/K3/w-32/2017
 Datowanie: XVIII w.
 Materiał: główka krzyżyka – stop miedzi, cyny i cynku, drewno – cis (jałowiec?)
 Wymiary: po rekonstrukcji wys. 136 mm, szer. 74 mm
 Opis: zachowany fragment górnego odcinka pionowego ramienia *stipesu* zakończony trzpieniem z otworem do zawieszania. Metalowa skuwka zamykająca ramię nie zachowała się. Pionowe ramię zachowane w dwóch fragmentach. Metalowe skuwki zabezpieczające ramiona nie zachowały się⁵. Ramiona krzyżyka połączone były ze sobą poprzez wciśnięcie jednego w drugie, dzięki wgłębieniom wyciętym na ich skrzyżowaniu.

⁴ Rekonstrukcja rysunkowa Ewa Hander – Muzeum Ziemi Chełmskiej im. W. Ambroziewicza w Chełmie.

⁵ M. Kołyszko, *Raport z zaświatów. Dewocjonalia z nekropolii rodziny Wesslów w Pułtusk*, [w:] *Pułtuskie osobliwości. Materiały wydane w roku obchodów 750-lecia nadania praw miejskich*, red. A. Henrykowska, R. Lolo, Warszawa 2007, s. 91–92; B. Chudzińska, *Dewocjonalia z nowożytnego cmentarza we wsi Maniowy na Podhalu*, Kraków 1998, s. 115, Tabl. VIII: 67.

6. KRZYŻ

Lokalizacja: krypta nr 3

Nr inwentarzowy: B/K3/w-18/2017

Datowanie: XVIII–XIX w.

Materiał: stop cyny i ołowiu

Wymiary: pionowa belka 119 mm, szerokość 8 mm pozioma belka 58 mm

Opis: odlew; lekko zaokrąglony wierzch, spodem widoczne miejsca po mocowaniu do innej powierzchni.

7. UCHWYT DO TRUMNY

Lokalizacja: krypta nr 3

Nr inwentarzowy: B/K3/w-3/2017 (analogicznie: B/K3/w-1/2017; B/K3/w-2/2017);

Datowanie: XVIII–XIX w.

Materiał: dąb, mosiądz cynkowy

Wymiary: długość uchwytu 112 mm; szerokość uchwytu 64 mm

Opis: uchwyt w formie litery C z łukowato wygiętą rączką i odgiętymi na zewnątrz końcami. Mocowane do trumny za pomocą płaskich tarczek o kształcie 8-o polowej rozety i „bolca” będącego uszkiem mocującym uchwyt. Zagięcia, ostro zakończonego kotwy uzależnione było od grubości deski.

8. MOCOWANIE UCHWYTU DO TRUMNY

Lokalizacja: krypta nr 3

Nr inwentarzowy: B/K3/w-17/2017

Datowanie: XVIII–XIX w.

Materiał: mosiądz cynkowy

Wymiary: średnica rozety 38 mm; wys. bolca 51 mm

Opis: rozeta 8-o polowa – tarczka, dekoracyjna podkładka dla elementu mocującego uchwyt

9. WSTAŻKA TAPICERSKA

Lokalizacja: krypta nr 3
 Nr inwentarzowy: B/K3/w-29/2017 (analogicznie: B/K3/w-27/2017)
 Datowanie: XVIII–XIX w.
 Materiał: taśma metalowa – stop miedzi i srebra
 Wymiary: szerokość wstażki 5 mm, szerokość kokardki 40 mm
 Opis: fragment deski trumiennej z ozdobą z formie kokardki przybitej pineską o średnicy 9 mm. Starannie wykonana dekoracja jest elementem wystroju dekoracyjnego trumny.

10. ORNAMENTOWNA WSTAŻKA Z METALOWYMI ĆWIEKAMI TAPICERSKIMI

Lokalizacja: krypta nr 3
 Nr inwentarzowy: B/K3/w-25/2017
 Datowanie: XVIII–XIX w.
 Materiał: nici – stop metalu (żelazo, miedź, mosiądz); ćwieki tapierskie – stop mosiądzu i brązu
 Wymiary: 26 mm, zachowana długość 120 mm
 Opis: taśma tekstylna – tapierska zbrojona splotem metalowym z zachowanymi nitami o grzybkowatych główkach (5 szt.) do mocowania. Taśma dekorowała rant trumny.

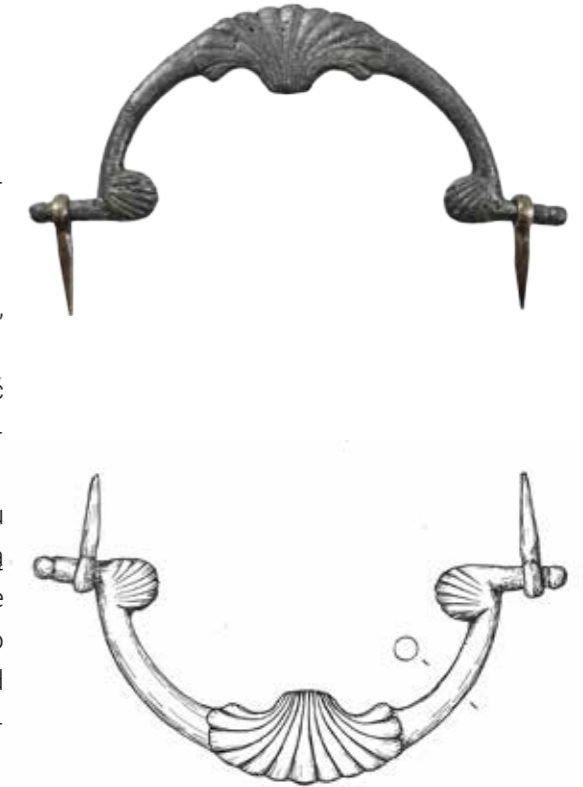

11. TAŚMA TAPICERSKA

Lokalizacja: krypta nr 3
 Nr inwentarzowy: B/K3/w-26/2017
 Datowanie: XVIII–XIX w.
 Materiał: stop miedzi ze srebrem
 Wymiary: szerokość 38 mm, zachowana długość 118 mm
 Opis: pęk lnianych nici owiniętych taśmą z folii ze stopu miedzi i srebra. Wzór roślinny na taśmie przypominający pęk winorośli.

12. UCHWYT DO TRUMNY Z BOLACAMI MOCUJĄCYMI⁶

Lokalizacja: krypta nr 3
 Nr inwentarzowy: B/K3/w-9/2017 (analogicznie B/K3/w-19/2017)
 Datowanie: XVIII–XIX w.
 Materiał: stop cyny, ołowiu i cynku (uchwyt), mosiądz cynkowy (bolec)
 Wymiary: szerokość 172 mm, wysokość 74 mm; bolce kute wys. 38 mm, oczko średnicy 8 mm, szerokość 5 mm
 Opis: uchwyt wykonany techniką odlewu w formie litery C z łukowato wygiętą rączką i odgiętymi na zewnątrz końcami. Mocowane do trumny za pomocą bolców. Zagięcia, ostro zakończonego kotwy uzależnione było od grubości deski. Elementy dekoracyjne w formie stylizowanych muszli.

13. UCHWYT DO TRUMNY

Lokalizacja: krypta nr 3
 Nr inwentarzowy: B/K3/w-20/2017
 Datowanie: XVIII–XIX w.
 Materiał: stop cyny, ołowiu i cynku
 Wymiary: zachowana szerokość 124 mm, wysokość 75 mm
 Opis: duża zawartość cynku i obecność złota w stopie oraz odmienne szczegóły odlewu, porównując kat. 12, sugerują inny warsztat lub inny czas wykonania tych elementów. Uchwyty wykonano jako odlew w formie. Elementem dekoracyjnym jest forma stylizowanej muszli.

⁶ Rysunek Ewa Hander Muzeum Ziemi Chełmskiej im. W. Ambroziewicza w Chełmie.

14. FRAGMENT DESKI TRUMIENNEJ Z NABITYMI ĆWIEKAMI

Lokalizacja: krypta nr 3
Nr inwentarzowy: B/K3/w-6/2017
Datowanie: XVIII–XIX w.
Materiał: drewno (dąb ?), miedź
Wymiary: średnica 11 mm
Opis: szczyt trumny z nabitymi ćwiekami, które są fragmentem napisu. Fragmentaryczność zapisu nie pozwala na uzupełnienie i rekonstrukcję napisu.

15. ĆWIEK TRUMIENNY

Lokalizacja: krypta nr 1
Nr inwentarzowy: B/K1/w-9/2017
Datowanie: XVIII–XIX w.
Materiał: miedź
Wymiary: średnica 12 mm
Opis: ćwiek o wypukłej, okrągłej główce w formie grzybka.

16. ĆWIEKI DO TRUMNY

Lokalizacja: krypta nr 3
Nr inwentarzowy: B/K3/w-23/2017
Datowanie: XVIII–XIX w.
Materiał: mosiądz cynkowy
Wymiary: średnica 15 mm
Opis: ćwieki trumienne stanowiące element dekoracyjny. Główki w formie grzybka.

17. „OKIENKO” TRUMIENNE

Lokalizacja: krypta nr 3
Nr inwentarzowy: B/K3/w-14/2017
Datowanie: XVIII w. ?
Materiał: drewno, szkło
Wymiary: 190 × 170 mm;
średnica szybki 148 mm
Opis: drewniana ramka zachowana fragmentarycznie (2 fragmenty); szybka w kolorze beżowym (3 fragmenty) o grubości 2 mm

18. UCHWYT DO TRUMNY

Lokalizacja: krypta nr 3

Nr inwentarzowy: B/K3/w-8/2017

Datowanie: XVIII–XIX w.

Materiał: mosiądz cynkowy

Wymiary: 128 mm; 34 mm

Opis: uchwyt w formie litery C z łukowato wygiętą rączką i odgiętymi na zewnątrz końcami. Mocowane do trumny za pomocą płaskich tarczek śrub o zakończeniu kuli stanowiącej element mocowania uchwytu. Uchwyt jest spłaszczony po środku (22 mm), ozdobiony odręcznie wykonanymi nacięciami w postaci 4 pionowych żłobków zwieńczonych po boku trójkątami.

Śruba z łbem kulistym gwintowana na części długości ma długość 18 mm (z główką 37 mm), średnica 8 mm, średnica główki (łba) 16 mm. Pod główką jest kołnierz o żłobkowym rancie. Nakładka śruby w formie nieregularnych ciętych prostokątów (20 × 14 mm), (27 × 16 mm) grubość 7 mm.

19. UCHWYT DO TRUMNY

Lokalizacja: krypta nr 10

Nr inwentarzowy: CH/B/w-7/2018

Datowanie: XIX w.

Materiał: stop ?

Wymiary: szerokość 84 mm, wysokość 40 mm

Opis: uchwyt w formie litery C z łukowato wygiętą rączką i odgiętymi na zewnątrz końcami.

20. ŚRUBA DO UCHWYTU TRUMNY

Lokalizacja: krypta nr 3

Nr inwentarzowy: B/K3/w-21/2017

Datowanie: ?

Materiał: mosiądz cynkowy (śruba); stop miedzi (nakrętka)

Wymiary: 38 mm, średnica 5 mm

Opis: śruba gwintowana na całej długości, część przy główce zrobione oczko, najprawdopodobniej do założenia łba; nakładka (22 × 18 mm).

21. RÓŻANIEC (FR.)

Lokalizacja: krypta 2

Nr inwentarzowy: CH/B/w-8/2018

Datowanie: XIX–XX w.

Materiał: miedź, plastikowe paciorki (ebonit?)

Wymiary: koralik: długość 6 mm,

średnica 4 mm; łącznik 13 × 11 mm

Opis: fragment różańca, zachowanych sześć paciorków czworobocznych połączonych cienkim miedzianym drucikiem. Zachowany fragment to część *Pod Twoją obronę* oraz paciorki *Zdrowaś Mario* (2 × 3 paciorki). *Pod Twoją obronę* zachowuje formę serca z bitymi symbolami: 12 gwiazd oraz monogramem maryjnym.

22. GUZIK

Lokalizacja: krypta nr 1
Nr inwentarzowy: B/K1/w-10/2017
Datowanie: XVII–XVIII w.
Materiał: mosiądz
Wymiary: średnica 18 mm, wysokość zachowana 5 mm
Opis: guzik z płaską, okrągłą główką, na spodzie przylutowana czworokątna płytką z kolistym otworkiem pełniącym rolę uszka⁷. Tarczka pęknięta, uszko nie zachowało się.

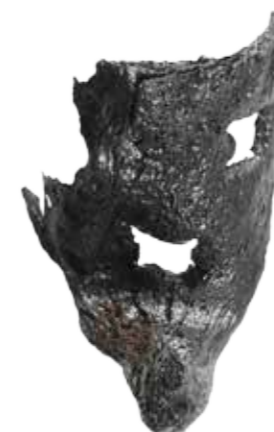

23. ½ KRAJCARA (AUSTRIA)

Lokalizacja: grób 92 (wypełnisko trumny)
Nr inwentarzowy: CH/B/w-2/2017
Datowanie: 1776
Materiał: miedź
Wymiary: średnica 21 mm
Opis: moneta obiegowa Józefa II Habsburga (lata panowania 1765–1790), bita w mennicy Smolnik (Schmolnitz, Austria) wg sygnatury na Rv „S”
Av.: popiersie ujęte w prawym profilu cesarza Józefa II w wieńcu laurowym symbolizującym Święte Cesarstwo Rzymskie. W otoku napis GER IER REX / IOS II DGRISA
Rv.: ½ KREUTZER 1776 S

⁷ *Kultura funeralna nowożytnego Gdańska w świetle wykopalisk archeologicznych. Katalog wystawy, Gdańsk 2010, s. 34.*

24. HAK (?)

Lokalizacja: krypta nr 2
Nr inwentarzowy: CH/B/w-5/2018
Datowanie: ?
Materiał: żelazo
Wymiary: 52 mm × 36 mm
Opis: element budowlany (?)

25. SZTYLET (fr. ostrza)

Lokalizacja: krypta nr 3
Nr inwentarzowy: B/K3/w-10/2017
Datowanie: ?
Materiał: żelazo
Wymiary: długość 113 mm, max szerokość 16 mm, grubość 1–3 mm
Opis: fragmentarycznie zachowana głownia z widocznymi licznymi ubytkami. Nasada nie zachowana. Głownia wąska, w przekroju romboidalna, gładka.

26. TULEJKA

Lokalizacja: krypta nr 1
Nr inwentarzowy: B/K3/w-39/2017
Datowanie: XIX w. ?
Materiał: stop metali
Wymiary: długość 32 mm; średnica wew. 22 mm; grubość 2 mm
Opis: tulejka metalowa, złączka, gwintowana wewnątrz, zgrzewana na gorąco z jednego fragmentu blachy. Obiekt mógł się znaleźć w krypcie wtórnie.

Jedwabne tkaniny wzorzyste z pochówków biskupów i duchownych unickich

Maria Cybulska¹

Niniejsze opracowanie dotyczy tkanin jedwabnych znalezionych w krypcie nr 3, tzw. krypcie biskupów unickich, i obejmuje groby nr 72–74. Analizie poddano tkaniny, z których uszyte były szaty liturgiczne. Jedwabie gładkie omówiono jedynie pobieżnie, główną uwagę poświęcając tkaninom wzorzystym. Omówione zostało wzornictwo tkanin i dla każdej z nich określono, w miarę możliwości, czas i miejsce powstania. Pokazano także tkaniny analogiczne. Dla każdej z tkanin sporządzona została dokładna nota, zawierająca charakterystykę nitek i opis techniki tkackiej oraz rysunek splotu, których komplet znajduje się na końcu opracowania.

Analiza wzornictwa tkanin

Z historycznego punktu widzenia najbardziej interesujący był grób nr 72. Znaleziony w grobie komplet szat liturgicznych, obejmujących felonion, epitracheon, narękawki i omoforion, uszyty został z tkaniny wzorzystej w „jesiennej” kolorystyce. Naturalistycznie potraktowane motywy kwiatów i owoców (śliwki, pigwa) umieszczone są w parkowym otoczeniu, pośród liści w naturalnych kolorach. Kompozycję na kremowym tle uzupełniają motywy roślinne i architektoniczne wykonane w kilku odcieniach srebra. Tkanina wykonana została w technice tafty broszowanej (nota 1, ryc. I.1 i I.2). Zarówno ornamentyka tkaniny, jak i skala wzoru (dwa powtórzenia raportu wzoru na szerokości brytu), są typowe dla jedwabi lyońskich projektowanych przez Jeana Revela w latach 1730–35, być może nawet powstała według projektu samego Revela, który wprowadził do wzornictwa jedwabiu naturalistycznie i malarsko potraktowane motywy kwiatowe, owoce, kosze, muszle wraz z elementami architektury o zaburzonych, nienaturalnych proporcjach, umieszczone na gładkim tle. Podobne wzory powstawały zarówno we Francji, jak i we Włoszech w latach 1733–1740. Tkane według nich jedwabie wykonywane były w technice lampasu, ale także jako broszowane i lansowane rypsy i tafty, jak to ma miejsce w tym przypadku².

Revelowskie jedwabie były bardzo popularne i miały różnorodne zastosowanie jako tkaniny wnętrzarskie i na ubiory, przede wszystkim na suknie damskie, ale także w szatach liturgicznych, do których trafiały bezpośrednio poprzez kupców lub z zapisanych Kościołowi darów w formie sukni damskich, których tkaniny wykorzystywano wtórną do szycia paramentów³. Przykładem szat liturgicznych z podobnych jedwabi mogą być paramenty z pobernardyńskiego kościoła Wniebowzięcia Najświętszej

¹ Instytut Architektury Tekstyliów, Politechnika Łódzka.

² A. Jolly, *Seidengewebe des 18. Jahrhunderts. II. Naturalismus*, Abegg Stiftung 2002, s. 120–170.

³ E. Andrzejewska, *Szaty liturgiczne w kolegiacie pw. Wniebowzięcia NMP w Kaliszu i rezultaty przeprowadzonych nad nimi badań*, [w:] *Tekstylii w zbiorach sakralnych: inwentaryzacja – konserwacja – przechowywanie*, red. H. Hryszko, A. Kwaśnik-Gliwińska, M. Stachurska, Warszawa 2013, s. 82–97 i 347.

Maryi Panny w Budstawiu w dawnym powiecie oszmiańskim czy też szaty z kolekcji krakowskich Wizytek i z wielu innych kościołów⁴.

W przypadku tkaniny z grobu 72, uszyty z niej zastał cały zespół paramentów, z pewnością więc została zakupiona specjalnie w tym celu.

W tym samym grobie odnaleziono także jedwabny ryps *Gros de Tours*, z którego uszyta była sutanna, oraz jedwabny atlas, który służył jak tkanina czechmana. Ten ostatni był pikowany na całej powierzchni fastrygą dwojonym sznureczkiem jedwabnym wzdłuż linii Z. Krótkie poziome odcinki na awersie ściągały tkaninę, długie, lekko skośne, ukryte były na rewersie. Pikowanie wykonano na planie dość regularnej siatki kwadratowej o boku 13–14 mm.

W kolejnym grobie nr 73 odnaleziono dwie sutanny z tkanin jedwabnych. Jedna z nich uszyta była z jedwabiu *Gros de Naples*, nazywanego w Polsce „grodenaplem”, tafta jedwabnej tkaniny z użyciem grubego wątku, co dawało efekt poziomych prążków i wygląd rypsu jedwabnego *Gros de Tours*. Druga sutanna uszyta była z nieregularnego rypsu, w którym co dwa cieńsze prążki pojawiały się jeden grubszy.

Pochodzący z tego samego grobu komplet szat liturgicznych, obejmujący felonion, epitachelion, narękawki i omoforion, uszyty został z wzorzystego jedwabiu z motywem kwiatowych girland, o ornamentyce typowej dla tkanin z 3. ćwierci XVIII wieku. Jest to tafta broszowana z efektem *liseré* (nota 2, ryc. 1.3 i 1.4). Broszowane kolorowym jedwabiem motywy delikatnych ukwieconych gałązek ułożone naprzemiennie w kolejnych rzędach, uzupełnione są przez monochromatyczny ornament tła w typie *a onde*, wykonany w technice *liseré*, popularny w tkaninach włoskich. Wydaje się to wskazywać na raczej włoskie niż francuskie pochodzenie tkaniny⁵.

Najbogatszy w jedwabie jest grób 74. Tkaniny są bardzo zróżnicowane nie tylko wzorniczo, ale przede wszystkim ze względu na czas i miejsce ich wytworzenia.

Pierwsza nich to tkanina o wzorze pasowym, z której uszyty został pas na wzór pasów kontuszowych (nota 3, ryc. 1.5 i 1.6).

Tkanina wykonana została z użyciem trzech osnów, zasadniczej jedwabnej, oraz dodatkowych osnów włosowych – jedwabnej i złotej, tworzących wzór w postaci dekoracyjnych pionowych pasów. Dodatkową dekorację tworzy złoty wątek broszujący.

Tkaniny o pionowych wzorach pasowych, w których poszczególne pasy wykonane były różnymi technikami tkackimi, wykorzystujące złote i srebrne nitki, były szczególnie popularne w drugiej połowie XVII wieku. Wiele ich można znaleźć zarówno w kolekcjach muzealnych, jak wśród szat liturgicznych. Osnowa włosowa tworząca wzór mogła być w tym samym kolorze, co zasadnicza, lub w innym. Zawsze występowały w nich broszowane nitkami metalowymi motywy na tle adamaszkowego wzoru tła, często także nitki metalowe wykorzystywane były do tworzenia efektów osnowo-

wych. Sama tkanina pochodzi najprawdopodobniej z Włoch, skąd wiele podobnych tkanin sprowadzono także na potrzeby Kościoła Katolickiego⁶.

Kolejna tkanina to ciężka, półjedwabna tkanina wzorzysta o ornamentyce w typie tkanin XVII-wiecznych (nota 4, ryc. 1.7 i 1.8). Przypomina włoskie brokatele, jednak ma tylko jedną osnowę. Wykonana została bardzo oszczędnie: wątek jest gruby, lniany, zaś nitka metalowa na lnianym rdzeniu jest płaszczona. Mogło to stwarzać wrażenie większego pokrycia złotem/srebrem, a także, ze względu na grubość nitki, zapewnić tkaninie większą gładkość. Sądząc po dużej ilości przebarwień lnianego rdzenia nitki metalowej na kolor niebieski, metalowa blaszka wykonana została najpewniej z blaszki miedzianej srebrzonej lub złoczonej.

Tkanina przeznaczona była prawdopodobnie na obicia, jednak tego typu masywne tkaniny chętnie wykorzystywane były także w paramentach liturgicznych. Uszyty z niej epitachelion był zapewne intensywnie użytkowany, gdyż tkanina nosi ślady napraw. Brzegi epitachelionu ozdobione są galonem szerokości ok 3 cm, tkanym z dwojonej lnianej osnowy i wątku w formie dwojonej nitki drutowej, prawdopodobnie miedzianej. Z takiej samej taśmy wykonana została aplikacja w formie krzyża (ryc. 1.8 u dołu). Epitachelion podszyty był podszewką z lnu w splotcie skośnym. Zachował się także sztywnik z płótna lnianego.

Kolejna tkanina z grobu 74, z której uszyte zostały epitachelion i felonion, to ryps *Gros de Tours*, broszowany, z efektem *liseré* (nota 5, ryc. 1.9 i 1.10). Tkanina ma ornamentykę typową dla tkanin jedwabnych z połowy XVIII wieku. Na kremowym tle nitki w różnych odcieniach fioletu, różu, zieleni, seledynu, oliwki, brązu, niebieskiego i bieli, tworzą wzór: broszowane kolorowym jedwabiem motywy delikatnych ukwieconych gałązek uzupełnione subornamentem w formie wijącej się koronkowej wstążki wykonanym w technice *liseré*. Naturalistyczne potraktowanie rysunku kwiatów i liści a także monochromatyczne tło z wzorem koronki jako uzupełnieniem głównego ornamentu, popularne były w jedwabnictwie francuskim, angielskim i włoskim w latach 45–50. XVIII wieku⁷.

Jedną z najciekawszych tkanin z krypty biskupów unickich jest atlas broszowany z motywami motyli, z którego uszyte było epitachelion 1 (nota 6, ryc. 1.11). Zachowany pas tkaniny jest bardzo wąski, widać jednak, że motyle w formie rzutów zmieniały swoją orientację i położenie na tkaninie. Tkaniny z rzutami drobnych form roślinnych lub zwierzęcych, były popularne w Europie pod koniec XVII wieku, także w późniejszym okresie, choć najczęściej splot tła to splot płócienny lub ryps, czasem jednak także atlas. Rysunek motyla przypomina jednak tkaniny wschodnie, szczególnie chińskie. Sam motyl rysowany jest miękką linią na sposób, w jaki tworzą chińskie ornamenty. Tkanina ma też cechy techniczne, wskazujące na wschodnie pochodzenie, jak osnowa w skręcie Z, podobnie jak wątek broszujący.

Bardzo podobna tkanina znajduje się w kolekcji Muzeum Archidiecezji gnieźnieńskiej. Uszyty jest z niej ornat z fundacji abpa Teodora Potockiego, późniejszego prymasa Polski. Tkanina jest broszowana nitką z oplotem ze złoczonego papieru. Tkanina

⁴ N.F. Bysotskaya, *Dekaratyuna-Prykladnoe Mastatstva Belarusi: XII–XVIII Stagoddzyau; Decorative-Applied Art of Byelorussia: XII–XVIII Centuries*, Minsk 1984, s. 132–134; A. Włodarek, M. Reklewska, *Skarby krakowskich Wizytek. Katalog. Wystawa z okazji Jubileuszu 400-lecia założenia Zakonu Nawiedzenia Najświętszej Maryi Panny oraz Fundacji Klasztoru Sióstr Wizytek w Karkowie*, Tyniec 2010, s. 236–240; N. Słomka, *Tkaniny w kościołach dekanatów zatorskiego, babickiego i krzeszowickiego*, [w:] *Tekstylija w zbiorach sakralnych: inwentaryzacja – konserwacja – przechowywanie*, red. H. Hryszko, A. Kwaśnik-Gliwińska, M. Stachurska, Warszawa 2013, s. 354.

⁵ M. Taszycka, *Włoskie jedwabne tkaniny odzieżowe w Polsce w pierwszej połowie XVII wieku*. Wrocław 1971, s. 63.

⁶ R. Bonito Fanelli, *Five Centuries of Italian Textiles, 1300–1800: A Selection from the Museo Del Tessuto, Prato: Catalogue of the Traveling Exhibition*. Casa de Risparmi e Depositi di Prato 1981, s. 218–226.

⁷ L. Parry, 2010. *British Textiles: 1700 to the Present*. London 2010, s. 46–63.

z grobu 74 jest także broszowana. Wątek broszujący to nitka o bardzo wysokim skręcie, jakiego z reguły nie stosowano do broszowania, gdyż nie krył dobrze tła. Chińskie jedwabie były broszowane i lansowane jedwabnymi wątkami w zasadzie pozbawionymi skrętu⁸. Może to świadczyć, że pierwotnie nitka wątku broszującego także miała oplot ze złożonego papieru, który uległ zniszczeniu. W każdym razie, gnieźnieńska tkanina pozwala datować tkaninę z motylami na lata 20. XVIII wieku⁹.

Tureckie jedwabie były popularne w Polsce w XVI i XVII wieku. Szyto z nich także szaty liturgiczne, które zachowały się nie tylko w kolekcjach muzealnych, ale także kościelnych. Wśród tkanin z krypty nr 3, zachował się jeden lampas turecki z motywem *chintamani* (nota 7, ryc. I.12 i I.13).

Grupy trzech okręgów (tzw. wzór *chintamani*) wypełnionych drobniejszymi motywami wzorowanymi na chińskiej chmurce, uzupełnione są półpalmetami z gałązek, liści i kwiatów. Tło wzoru lansowane jest nitką metalową, gałązki i liście – nitką jedwabną żółtą, zaś kontury motywów lansowane są białym (kremowym) jedwabiem. Kwiaty i tło *chintamani* mają różowy kolor osnowy zasadniczej. Tkaninę z której uszyto szatę liturgiczną, można datować na połowę XVI wieku. Podobne w technice i ornamentyce jedwabie tureckie znaleźć można w wielu kolekcjach. Tkanina turecka z motywem *chintamani*, także wykorzystująca motyw chińskiej chmury, użyta była w kolumnach czerwonego ornatu z herbem Lewart fundacji arcybiskupa gnieźnieńskiego Henryka Firleja z Bazyliki Katedralnej w Łowiczu. Fragment takiej samej tkaniny znajduje się też w zbiorach Muzeum Narodowego w Krakowie¹⁰.

Ostania z tkanin wzorzystych to także turecka tkanina typu *seraser* (nota 8, ryc. I.14 i I.15). *Seraser* to historyczna nazwa wzorzystego brokatu, cenionego najwyższej ze wszystkich tureckich jedwabi, oznaczająca, że tkanina jest pokryta „od końca do końca” kosztowną złotą lub srebrną nitką. Wytwarzana w technice *taqueté façonné*, czyli w złożonym splocie prostym wątkowym, wykonana jest ze srebrnych i złotych wątków, które tworzą tło i motywy wzoru, oraz jednego wątku jedwabnego, który zazwyczaj tworzy kontury motywów wzorniczych¹¹.

Wzór na zachowanym fragmencie tworzą duże, sylwetowo potraktowane, dwunastopłatkowe kwiaty o średnicy ok. 9,5 cm, prawdopodobnie stanowiące część większej kompozycji. Widoczne są małe listki i inne, słabo czytelne motywy. Tło wzoru wykonane jest wątkiem srebrnym, duże kwiaty broszowane są wątkiem złotym, drobne elementy oraz obramowanie płatków dużego kwiatu wykonane są wątkiem jedwabnym białym (kremowym?). Badany fragment jest stosunkowo wąski i pochodzi

⁸ M. Cybulska, E. Orlińska-Mianowska, K. Stanilewicz, *Tkaniny wschodnie w szatach liturgicznych Kościoła katolickiego w Polsce na przykładzie kolekcji Bazyliki Katedralnej w Łowiczu i Muzeum Narodowego w Warszawie*, [w:] *Orientalne tkaniny w Polsce – gust czy tradycja?*, red. B. Biedrońska-Słotowa, Warszawa 2011, s. 116, 118.

⁹ B. Ostrówska, *Tkaniny zabytkowe w zbiorach Muzeum Archidiecezji Gnieźnieńskiej* [Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne], 88 (2007), s.199; K. Stanilewicz, *Szaty liturgiczne katedry gnieźnieńskiej*, [w:] *Skarbiec katedry gnieźnieńskiej*, red. J. Bogacz, Poznań 2021, s. 147.

¹⁰ M. Cybulska i in. 2011, *op. cit.*, s. 109–111; M. Cybulska i in., *Nowoczesne metody analizy i wizualizacji tekstyliów*, [w:] *Snuć nic jak opowieść. Tkaniny w kulturach świata*, red. A. Nadolska-Styczyńska, „Toruńskie Studia o Sztuce Orientu”, t. 5 (2016), s. 281, 291; K. Stanilewicz, *Mecenat artystyczny arcybiskupów gnieźnieńskich w Łowiczu w XVII i XVIII*, [w:] *Barok Księstwa Łowickiego. Wystawa ze zbiorów Bazyliki Katedralnej i Muzeum Diecezjalnego w Łowiczu*, red. K. Stanilewicz, Łowicz 2018, s. 17, 134.

¹¹ N. Gürsu, *The Art of Turkish Weaving: Designs Through the Ages*, Istanbul 1988, s. 28–29; N. Atasoy, W.B. Denny, H. Tezcan, L.W. Mackie, *Ipek: The Crescent and The Rose: Imperial Ottoman Silks and Velvets*, London 2001, s. 220–221.

z brzegu tkaniny, całość wzoru nie jest zatem możliwa do odczytania. Na uwagę zasługuje jednak duże podobieństwo motywu kwiatowego do kwiatu z tkaniny *seraser* z Metropolitan Museum of Art w Nowym Jorku, stanowiącej plecy kaftana, położonego podobnie w stosunku do szerokości brytu i tych samych rozmiarów¹². Tkanina pochodzi z Turcji i może być datowana na drugą połowę XVI wieku.

Techniki tkackie

Tafta to tkanina jedwabna w splocie płóciennym (ryc. I.16 D). Tafta występowała jako samodzielna tkanina, mogła jednak być także dodatkowo zdobiona poprzez wprowadzanie wątków lansujących lub/i broszujących (**tafta lansowana, tafta broszowana**).

Ryps to tkanina w splocie rypсовym, czyli splocie pochodnym splotu płóciennego, powstałym przez zwielokrotnianie nitek osnowy i/lub wątku, w wyniku czego na powierzchni tkaniny widoczne są regularne (czasem nieregularne) prążki pionowe lub poziome (ryc. I.16 E i F). Do popularnych rypsovów należy **Gros de Tours** (grodetur), co jest francuską nazwą splotu rypсового poprzecznego 1/1 (0, 1, 0), stosowaną powszechnie w piśmiennictwie dotyczącym tkanin zabytkowych. Rypsy, podobnie jak tafta, mogły być dodatkowo **broszowane** i/lub **lansowane**.

Lansowanie to technika wykonywania wzoru na tkaninie dodatkowym wątkiem wprowadzonym okresowo lub na całej długości tkaniny, przechodzącym przez całą szerokość tkaniny, nazywanym wątkiem lansującym. **Broszowanie** to tworzenie wzoru za pomocą dodatkowego wątku dekoracyjnego- broszującego, który przebiega w tkaninie tylko w partiach tworzonego motywu.

Liseré to technika wykonywania wzoru na tkaninie wątkiem zasadniczym, długimi luźnymi odcinkami nitek, niewiązanymi lub w przypadku bardzo długich odcinków wiązanyymi w sposób inny niż w pozostałych partiach tkaniny (ryc. I.16 G).

Tkaniny o wzorach w układzie pasowym z pionowymi wzorzystymi pasami stały się popularne w XVII w. Każdy z pasów mógł być w innej technice. Najszersze pasy miały najczęściej broszowane motywy na adamaszkowym tle, węższe wykonywane były w splocie atłasowym, płóciennym lub rypсовym, często z dodatkową osnową włosową i także bywały broszowane. Tkaniny takie określane są w literaturze jako atłasy broszowane, jednak takie określenie niewiele mówi o często skomplikowanej strukturze tkaniny. Celowe jest określenie ich jako tkaniny o wzorze pasowym, z wyszczególnieniem wszystkich zastosowanych technik.

Lampas to technika wykonywania tkanin wzorzystych o złożonej strukturze. Posiada co najmniej dwie osnowy, zasadniczą i wiążącą, oraz kilka wątków – zasadniczy i wątki dodatkowe, broszujące i/lub lansujące. Osnowa zasadnicza i wątek zasad-

¹² M. D. Ekhtiar, i in., red., *Masterpieces from the Department of Islamic Art in The Metropolitan Museum of Art*. 1st ed. New York 2011, s. 316.

niczy tworzą podstawową konstrukcję tkaniny, przeplatając się w splocie nazywanym splocem tła. Wzór tworzą wątki dodatkowe, wiązane osnową wiążącą w określonym splocie. Różnica w splocach powoduje, że wzory tworzone w technice lampasu charakteryzują się wyraźną różnicą tekstury między obszarami tła i ornamentu (ryc. I.17 A).

Brokatela to rodzaj tkaniny jedwabnej lub półjedwabnej, dwuosnowowej i wielowątkowej, wykonanej w technice lampasu, o charakterystycznym reliefie.

Taqueté façonné to tkanina wzorzysta w **złożonym splocie prostym wątkowym**, z co najmniej dwoma wątkami zasadniczymi. Jeden z wątków zasadniczych tworzy wzór na awersie tkaniny, pozostałe biegną razem na rewersie. W przypadku dwóch wątków zasadniczych tkanina jest dwustronna (ryc. I.17 B).

Opis techniczny tkanin

Nota 1. Tafta broszowana, grób 72, szaty liturgiczne: felonion, epitachelion, narękawki i omoforion (ryc. I.1).

Osnowa jedwabna dwojona S2S, średnica nitki 0,16 mm. Wątek zasadniczy jedwabny. Wątki dodatkowe, broszujące: nitki jedwabne w odcieniach fioletu, różu, brązu, zieleni, kremu, pasma włókien o niskim skręcie, średnica 0,40 mm; nitka metalowa oplatana: oplot srebrny na jedwabnym rdzeniu, po dwie nitki razem w przesmyku, szerokość blaszki 0,23 mm, średnica nitki 0,21 mm; nitka metalowa *frisé*: rzadki oplot metalowy S na dwojonym jedwabnym rdzeniu (nitka jedwabna o skręcie S owinięta w kierunku Z nitką jedwabną o skręcie Z oraz blaszką srebrną), szerokość blaszki 0,38 mm, średnica nitki 0,49 mm.

Liczności nitek: osnowa 68 nitek/cm, wątek 24 nitek/cm.

Splot: Tło w splocie płóciennym. Wątki broszujące jedwabne oraz wątek metalowy *frisé* wiązane w splocie skośnym 1/3 S co piątą nitką osnowy. Wątek metalowy srebrny wiązany po dwie nitki razem w splocie skośnym lub z dłuższymi, niewiązanymi odcinkami nitki. Na rewersie tkaniny luźne odcinki wątków broszujących niewiązane osnową (ryc. I.2 i I.16 B).

Nota 2. Tafta broszowana z efektem *liseré*, grób 73, szaty liturgiczne: felonion, epitachelion, narękawki i omoforion (ryc. I.3).

Osnowa jedwabna dwojona S2S, średnica nitki 0,16 mm, kolor ciemnokremowy. Wątki: wątek zasadniczy jedwabny, kolor ciemnokremowy, średnica nitki 0,22 mm; wątki dodatkowe, broszujące: nitki jedwabne w odcieniach fioletu, różu, zieleni, seledynu i bieli, pasma włókien o niskim skręcie, średnica 0,40 mm.

Liczności nitek: osnowa 68 nitek/cm, wątek 24 nitki/cm.

Splot: Tło w splocie płóciennym. Wątki broszujące jedwabne tworzą długie, niewiązane floty. Partie ornamentu w technice *liseré* co drugą nitką wątku (ryc. I.4 i I.16 C).

Nota 3. Tkanina o wzorze pasowym, grób 74, pas (ryc. I.5).

Osnowy: Osnowa zasadnicza jedwabna S, średnica 0,11 mm. Osnowy dodatkowe włosowe: nitka srebrna – oplot S na żółtym jedwabnym rdzeniu Z, blaszka praw-

dopodobnie srebrna złożona, grubość nitki 0,11 mm szerokość blaszki 0,14 mm; nitka jedwabna S, średnica 0,11 mm. Wątki: wątek zasadniczy jedwabny, skręt Z; wątek dodatkowy broszujący: nitka srebrna *frisé*, oplot S na jedwabnym rdzeniu Z, średnica nitki 0,3 mm, szerokość blaszki 0,29 mm.

Liczności nitek: osnowy zasadnicza i włosowa jedwabna 62 nitki/cm, osnowa włosowa srebrna 31 nitek/cm, wątek zasadniczy 28 nitek/cm, wątek broszujący 14 nitek dwojonych/cm (ryc. I.6).

Splot: Wzór u układzie pasowym (ryc. I.6 i I.16 C):

1. Adamaszek broszowany. Osnowy zasadnicza i włosowa razem z wątkiem zasadniczym w splocie skośnym 1/3 Z oraz w splocie atłasowym 7/1 (3). Wątek broszujący tworzy długie, niewiązane floty. Dwie srebrne nitki wprowadzane są razem, co dwie nitki wątku zasadniczego.

2. Pas ze wzorem osnową włosową jedwabną. Tło w splocie rypsowym 2/2 (2) *louisine*. Osnowa dodatkowa jedwabna tworzy wzór za pomocą długich nieprzeplecionych odcinków nitki.

3. Wąskie paski osnową zasadniczą i srebrną osnową włosową. Osnowa zasadnicza z wątkiem zasadniczym w splocie rypsowym 2/2 (2) *louisine*. Osnowa dodatkowa srebrna tworzy wzór za pomocą długich nieprzeplecionych odcinków nitki.

4. Wąskie paski w splocie atłasowym 7/1 (3) osnową zasadniczą i włosową.

Nota 4. Atlas lansowany srebrną nitką (tkanina półjedwabna), grób 74, epitachelion (ryc. I.7).

Osnowa jedwabna, średnica nitki 0,25 mm. Wątki: wątek zasadniczy lniany, w formie 3 nitek w skręcie Z, każda o śr. 0,2 mm, średnica całości 0,5 mm. Wątek dodatkowy lansujący, nitka srebrna oplatana: oplot w kierunku S, z blaszki prawdopodobnie miedzianej srebrzonej, na lnianym rdzeniu, składającym się z 3 nitek lnianych w skręcie Z, każda o śr. 0,2 mm, w kolorze jaśniejszym niż wątku zasadniczego, prawdopodobnie białym lub écru. Średnica nitki 0,57 mm, szerokość blaszki 0,24 mm. Nitka prawdopodobnie pierwotnie płaszczona. Liczności nitek: o 68 nitek/cm, wątek 19 nitek/cm (ryc. I.8).

Splot: Tło: osnowa i wątek zasadniczy w splocie atłasowym 4/1 (3). Wątek lansujący wiązany w splocie skośnym 1–2 nitkami osnowy. W zasadzie wiązanie nie ma regularnego charakteru i ma raczej na celu stworzenie interesującej faktury w partiach lansowanego wzoru. Nitka metalowa tworzy długie floty (ryc. I.8 i I.16 A).

Nota 5. Ryps *Gros de Tours*, broszowany, z efektem *liseré*, grób 74, szaty liturgiczne: epitachelion i felonion (ryc.9).

Osnowa jedwabna dwojona S, średnica nitki 0,16 mm, kolor kremowy. Wątek zasadniczy jedwabny, kolor kremowy, skręt Z, średnica nitki 0,16 mm. Wątki dodatkowe, broszujące: nitki jedwabne w różnych odcieniach fioletu, różu, zieleni, seledynu, oliwki, brązu, niebieskiego i bieli, pasma włókien o niskim skręcie, średnica 0,16–0,18 mm; nitka jedwabna *frisé* w kolorze śliwkowym: nitka Z opleciona nitką S w kierunku Z, średnica 0,26 mm.

Liczności nitek: osnowa 60 nitek/cm, wątek zasadniczy 60 nitek/cm, wątek broszujący 30 nitek/cm (ryc. I.10).

Splot: Tło w splocie rypsowym poprzecznym 1/1 (0,1,0) *Gros de Tours*. Wątki broszujące jedwabne tworzą długie, niewiązane floty. W partiach liści stanowiących uzupełnienie głównego ornamentu broszowanych jasnym wątkiem, wątek broszujący wiązany w splocie prostym co czwartą nitką osnowy. Partie ornamentu w technice *liseré* co drugą nitką wątku (ryc. I.10 i I.16 G).

Nota 6. Atłas broszowany z motywami motyli, grób 74, epitachelion (ryc.11).

Osnowa jedwabna, dwojona Z, średnica nitki 0,1 mm. Wątki: wątek zasadniczy jedwabny, pasma o niskim skręcie, średnica nitki 0,21 mm. Wątek dodatkowy, broszujący, jedwabny, wysoki skręt Z, średnica nitki 0,23 mm. Nitka prawdopodobnie posiadała oplot z paska złożonego papieru.

Liczności nitek: osnowa 125 nitek/cm, wątek 33 nitki/cm

Splot: Tło w splocie atlasowym 4/1 (2), wątek broszujący wiązany co drugą nitką osnowy w splocie skośnym 1/4 Z (ryc. 16 A).

Nota 7. Lampas turecki (*kemha*), grób 74, szata liturgiczna (ryc.12).

Osnowy: Osnowa zasadnicza jedwabna różowa, skręt Z, 0,18 mm; osnowa wiążąca cienka jedwabna, kremowa, dwojona Z, śr. 0,12 mm. Wątki: wątek zasadniczy jedwabny, jasnobezowy, bez widocznego skrętu, śr. 0,34 mm. Wątki dodatkowe lansujące: nitki jedwabne kremowa i żółta, bez widocznego skrętu, śr. 0,34–0,37 mm; nitka prawdopodobnie srebrna lub srebrna złożona – rzadki oplot S na kremowym/żółtym rdzeniu S, w parze z cienką kremową/żółtą nitką jedwabną, średnica nitki metalowej 0,27 mm, szerokość blaszki 0,25 mm.

Liczności nitek: osnowa zasadnicza 78 nitek/cm, osnowa wiążąca 26 nitek/cm, wątek zasadniczy 26 nitek/cm, wątki lansujące 26 x 3 nitek/cm.

Splot: Tkanina w technice lampasu. Osnowa zasadnicza z wątkiem zasadniczym w splocie atlasowym 4/1 (2), wiązanie wątków lansujących osnową wiążącą w splocie skośnym 1/3 Z. Grupy trzech okręgów (tzw. wzór *chintamani*) wypełnionych drobniejszymi motywami wzorowanymi na chińskiej chmurce, uzupełnione półpalmami z gałązek, liści i kwiatów. Tło wzoru lansowane nitką metalową. Gałązki i liście lansowane nitką jedwabną żółtą. Kontury motywów lansowane białym (kremowym) jedwabiem. Kwiaty i tło *chintamani* – w splocie atlasowym różową osnową i wątkiem zasadniczym (ryc. I.13 i I.17 A).

Nota 8. Turecka tkanina *seraser* (*taqueté façonné*), grób 74, szata liturgiczna 2 (ryc. I.14).

Osnowy: Osnowa zasadnicza (wypełniająca) po 4 nitki razem, jedwabna, biała lub kremowa, dwojona, skręt Z, średnica (4 x 0,16 mm); osnowa wiążąca jedwabna, biała, skręt Z, średnica 0,16 mm. Wątki: wątki zasadnicze dwa: nitka jedwabna jasna, (kremowa?) po kilka pasm w niskim skręcie Z, średnica 0,35 mm; nitka srebrna – rzadki oplot S na białym rdzeniu jedwabnym S, razem z podbijającą białą jedwabną nitką (Z, śr. 0,19 mm), średnica 0,35 mm, szerokość blaszki 0,34 mm. Wątek dodatkowy,

broszujący, nitka złota – oplot S na żółtym jedwabnym rdzeniu dwojonym S, razem z podbijającą nitką żółtą (skręt Z, średnica 0,21 mm), szerokość blaszki 0,36 mm, średnica nitki 0,35 mm.

Liczności nitek: Osnowa zasadnicza 14 (x 4) nitek/cm, osnowa wiążąca 14 nitek/cm, wątki zasadnicze i wątek broszujący 16 nitek/cm.

Splot prosty złożony wątkowy (*taqueté façonné*). Wątki w splocie prostym z osnową wiążącą, osnowa zasadnicza między warstwami wątków tworzących awers i rewers tkaniny. Jeden z wątków tworzy wzór na awersie tkaniny, drugi na rewersie. Dodatkowy wątek broszujący tworzy wzór na awersie. Tło wzoru wykonane wątkiem srebrnym, duże kwiaty broszowane są wątkiem złotym, drobne elementy oraz obramowanie płatków dużego kwiatu wykonane są wątkiem jedwabnym białym (kremowym?). Oplot na srebrnym wątku zasadniczym niemal całkowicie uległ zniszczeniu. (ryc. I.15 i I.17 B).

Summary

The study concerns silk fabrics, from which liturgical vestments were sewn, found in graves No. 72–74, in crypt No. 3. The design of the fabric was discussed, and, where possible, the time and place of origin were determined for each of them. Analogous fabrics from the collections of Polish and world museums as well as collections of the Catholic Church were shown. A thorough note was made for each fabric, containing the characteristics of threads and a description of the weaving technique.

Silks from crypt 3 are a unique collection. The oldest in the presented collection are two Turkish fabrics: lampas with a *chintamani* motif and a *seraser*, a prestigious silk in the *taqueté façonné* made of silver and gold thread. Both can be dated to the mid-16th century. From the younger chronologically there are patterned silks, probably Italian and French, in the technique of taffeta and *Gros de Tours*, brocaded with silk and silver/gold threads, also with the effect of *liseré*. They come from the 1730s. and 1740s., whereas Chinese silk with a butterfly motif comes from the 1720s.

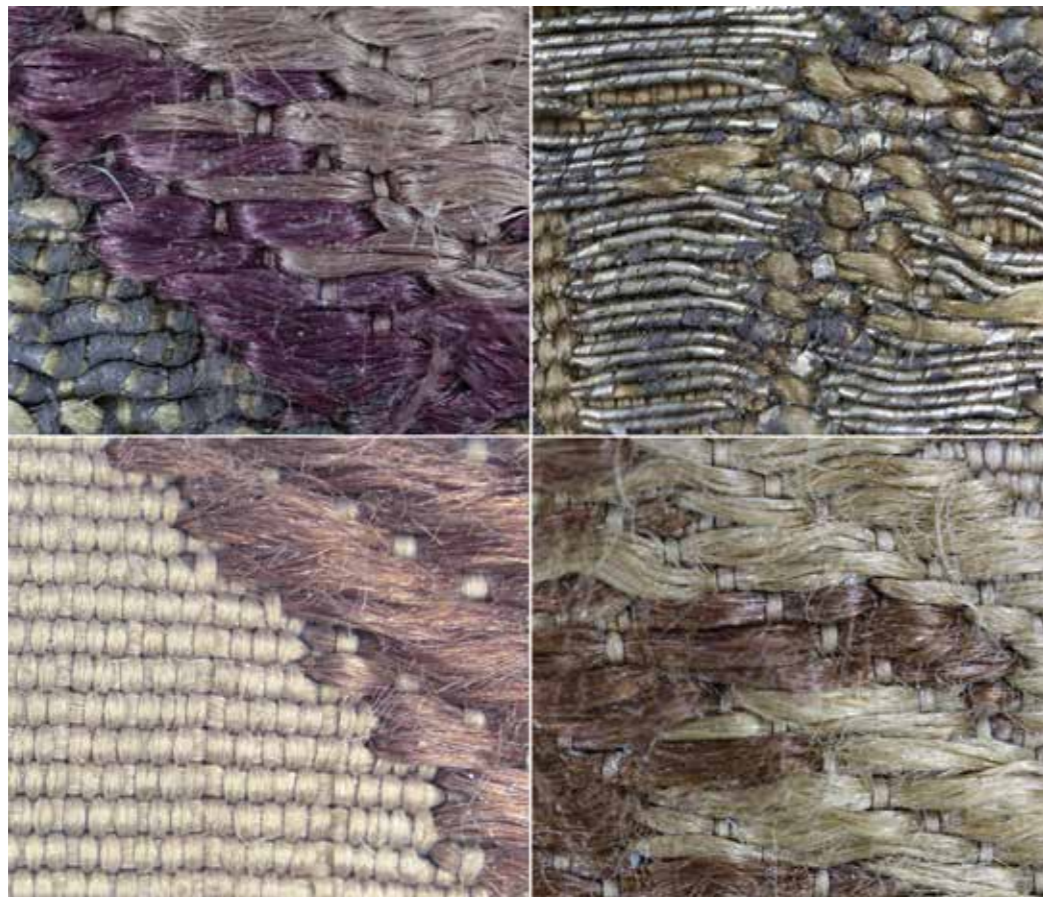

Ryc. I.1. Tafta broszowana, grób 72 (96 × 131 mm). Fot. M. Cybulska

Fig. I.1. Brocaded taffeta, grave 72 (96 × 131 mm). Photo: M. Cybulska

Ryc. I.2. Tafta broszowana, grób 72, detale struktury (nota 1). Fot. M. Cybulska

Fig. I.2. Brocaded taffeta, tomb 72, structure details (note 1). Photo: M. Cybulska

Ryc. I.3. Tafta broszowana z efektem *liseré*, grób 73 (100 × 129 mm). Fot. M. Cybulska

Fig. I.3. Brocaded taffeta with *liseré* effect, grave 73 (100 × 129 mm). Photo: M. Cybulska

Ryc. I.4. Tafta broszowana z efektem *liseré*, grób 7, detale struktury (nota 2). Fot. M. Cybulska

Fig. I.4. Brocaded taffeta with *liseré* effect, tomb 7, structure details (note 2). Photo: M. Cybulska

Ryc. I.5. Tkanina o wzorze pasowym, grób 74 (148 × 94 mm). Fot. M. Cybulska

Fig. I.5. Striped-pattern fabric, grave 74 (148 × 94 mm). Photo: M. Cybulska

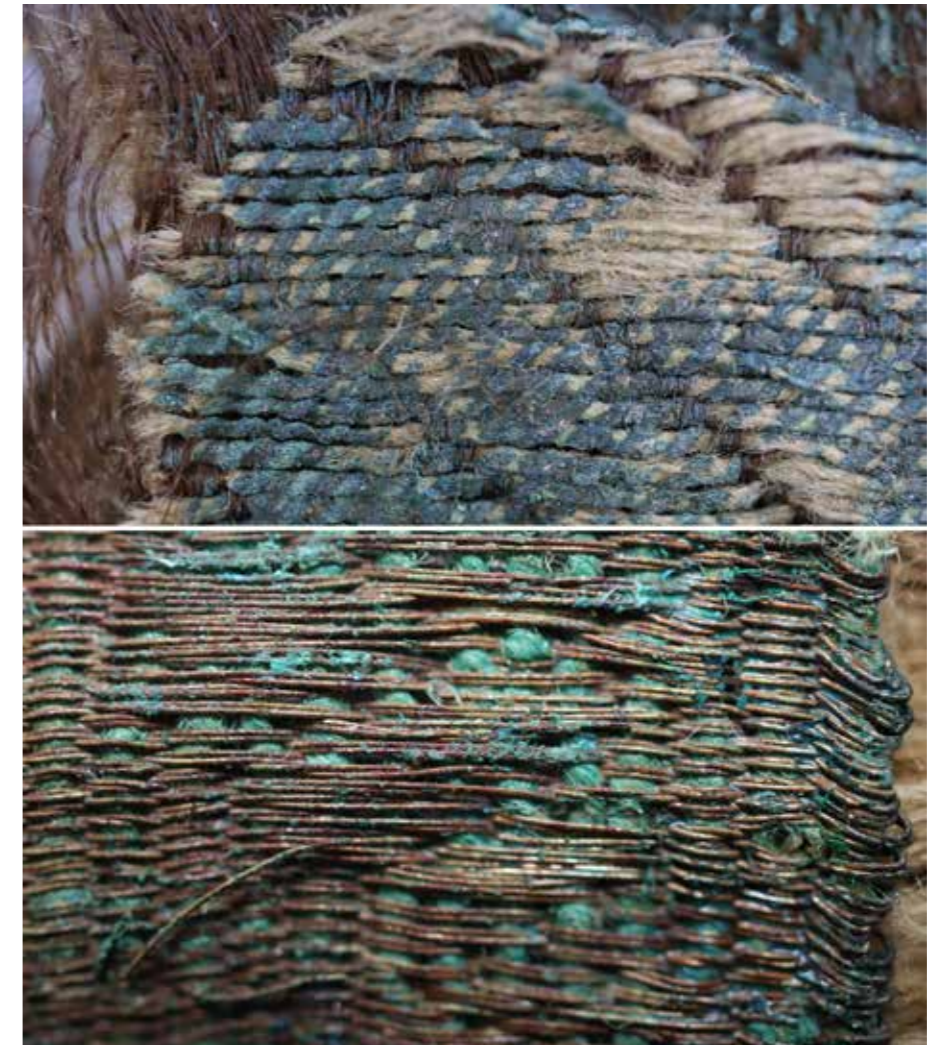
Ryc. I.6. Tkanina o wzorze pasowym, grób 74, detale struktury (nota 3). Fot. M. Cybulska

Fig. I.6. Strip-patterned fabric, grave 74, structure details (note 3). Photo: M. Cybulska

Ryc. I.7. Atlas lansowany srebrną nitką, grób 74 (163 × 256 mm). Fot. M. Cybulska

Fig. I.7. Satin lanced with silver thread, grave 74 (163 × 256 mm). Photo: M. Cybulska

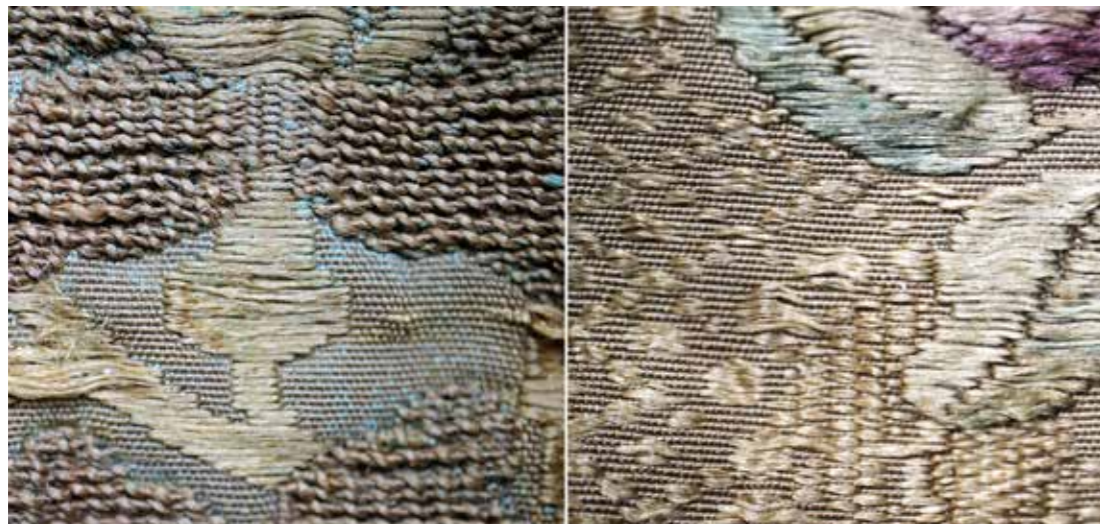
Ryc. I.8. Atlas lansowany srebrną nitką, grób 74, detale struktury (nota 4). Fot. M. Cybulska

Fig. I.8. Silver-threaded satin, grave 74, details of structure (note 4). Photo: M. Cybulska

Ryc. I.9. Ryps *Gros de Tours*, broszowany, z efektem *liseré*, grób 74 (83 × 83 mm). Fot. M. Cybulska

Fig. I.9. *Gros de Tours* ruff, brocaded, with *liseré* effect, grave 74 (83 × 83 mm). Photo: M. Cybulska

Ryc. I.10. Ryps *Gros de Tours*, broszowany, z efektem *liseré*, grób 74, detale struktury (nota 5). Fot. M. Cybulska

Fig. I.10. *Gros de Tours* ruff, broiled, with *liseré* effect, grave 74, structure details (note 5). Photo: M. Cybulska

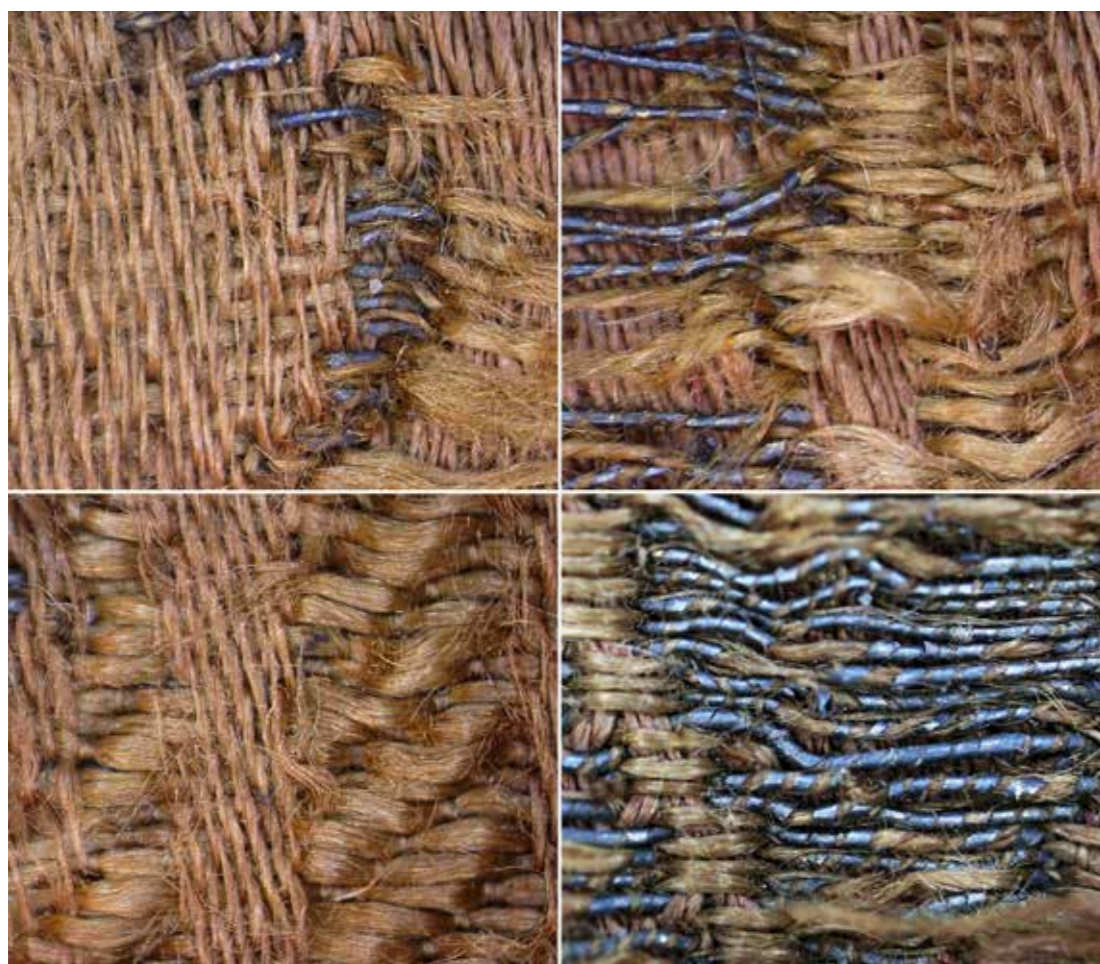
Ryc. I.11. Atlas broszowany z motywami motyli, grób 74. U góry fragment tkaniny (73 × 55 mm), u dołu detal struktury (nota 6). Fot. M. Cybulska

Fig. I.11. Brocaded satin with butterfly motifs, grave 74. At the top a fragment of the fabric (73 × 55 mm), at the bottom a detail of the structure (note 6). Photo: M. Cybulska

Ryc. I.12. Lampas turecki (*kemha*), grób 74 (170 × 190 mm). Fot. M. Cybulska

Fig. I.12. Turkish lantern (*kemha*), grave 74 (170 × 190 mm). Photo: M. Cybulska

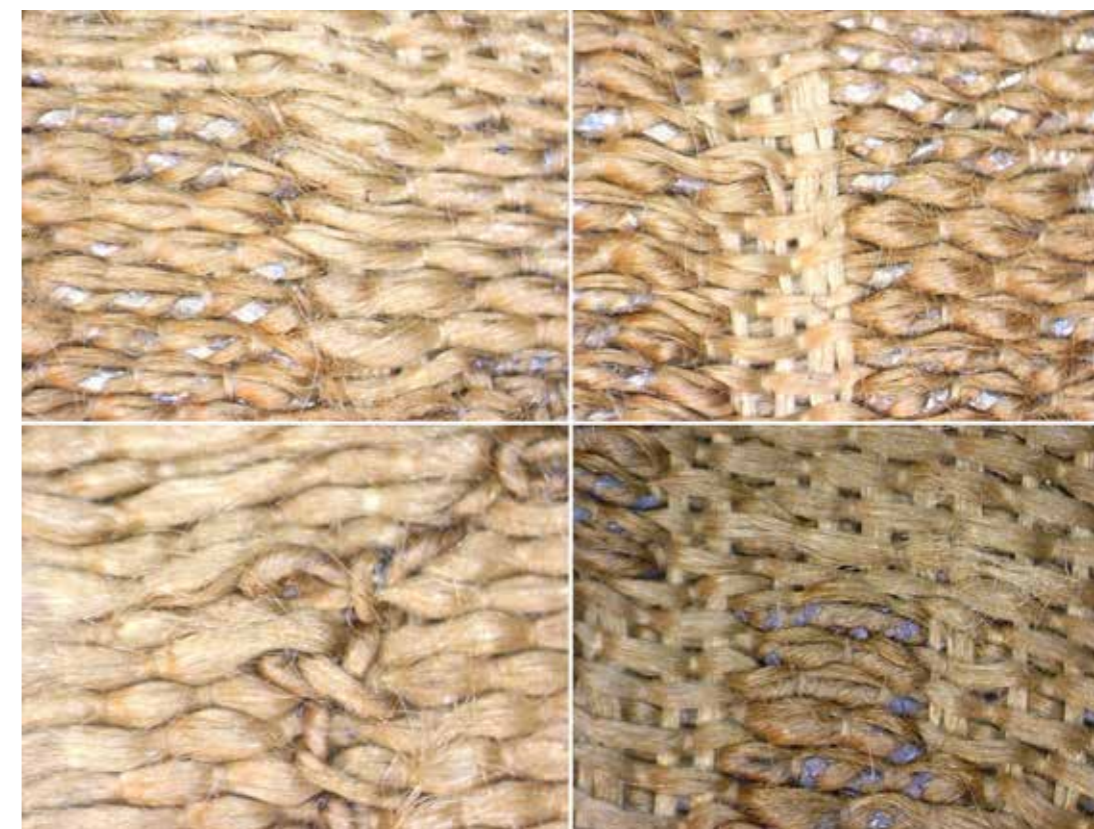
Ryc. I.13. Lampas turecki (*kemha*), grób 74 detale struktury (nota 7). Fot. M. Cybulska

Fig. I.13. Turkish lantern (*kemha*), tomb 74 structure details (note 7). Photo: M. Cybulska

Ryc. I.14. Turecka tkanina seraser (*taqueté façonné*), grób 74 (136 × 155 mm). Fot. M. Cybulska

Fig. I.14. Turkish seraser fabric (*taqueté façonné*), tomb 74 (136 × 155 mm). Photo: M. Cybulska

Ryc. I.15. Turecka tkanina seraser (*taqueté façonné*), grób 74, detale struktury (nota 8). Fot. M. Cybulska

Fig. I.15. Turkish seraser fabric (*taqueté façonné*), tomb 74, structure details (note 8). Photo: M. Cybulska

Wyniki badań surowców

Lucjan Gazda¹

Wykonano badania 14 artefaktów metalowych pozyskanych w kryptach i związanych bezpośrednio z obiektami pochówkowymi. Opis zabytków i ich pozycja stratygraficzna są przedmiotem oddzielnych rozdziałów monografii. Badaniom poddano próbki pobrane i dostarczone przez depozytariusza zabytków lub użyczone w całości na czas prowadzonych badań. Forma dostarczonych prób (wióry pobrane rylcem jubilerskim, odpryski destruktu) lub ich wielkość i cennaść (np. pierścień biskupa Porfiriusza Skarbką-Ważyńskiego) nie pozwoliły wykonać pełnych badań metalograficznych, a jedynie nieniszczące badania w mikroobszarze. Badania wykonano w laboratorium Wydziału Budownictwa i Architektury Politechniki Lubelskiej, przy użyciu mikroskopu skaningowego QUANTA FEG 250 firmy FEI-SEM, w którym wiązka elektronów, skupiona na powierzchni badanej próbki w plamkę o bardzo małej średnicy (do 0,1 nm), omiata wybrany prostokątny obszar powierzchni ruchem skanującym. Elektrony wiązki wnikają w próbkę na niewielką głębokość, część ulega tzw. wstęcznemu rozproszeniu; większość z nich jednak pozostaje w próbce, tracąc energię w różnego rodzaju oddziaływaniach, czemu towarzyszy emisja elektronów wtórnych, elektronów Augera, promieni rentgenowskich, światła i innych. Pozwala to uzyskać obraz powierzchni oraz skład pierwiastkowy mikroobszaru. Wyniki przedstawiono w formie obrazu analizowanego obszaru powierzchni próbki (a), analizy jakościowej w formie widm obecnych w nim pierwiastków (b) oraz ilościowego składu tlenkowego metali w mikroobszarze (c).

Pr. 1. Nr inw. B/K3/w-2/2017. Uchwyt do trumny z metalu (por. rozdz. 9, kat. 7).

Próba do badań została pobrana rylcem jubilerskim. Analizowano grupę wiórów. Ich forma (ryc. II.1: a) wskazuje na kruchość materiału wyjściowego. W składzie stopu dominuje miedź (ryc. II.1: b i c) (74,34–77,45%). Składnikiem stopowym jest cynk (17,39–17,70%) i ołów (1,54–4,44%). Znaczny udział srebra (0,84–1,25%) może wskazywać na celowy dodatek do stopu, ale może to być także efekt użytej miedzi lub zanieczyszczeń technologicznych w zakładzie rzemieślniczym. Jest to klasyczny mosiądz cynkowy.

Pr. 2. Nr inw. B/K3/w-7/2017. Klamra ze srebra (por. rozdz. 9, kat. 3).

Próba do badań została pobrana rylcem jubilerskim. Analizowano grupę wiórów (ryc. II.2: a). Ich forma, cienkościennne blaszki, wskazuje na plastyczność materiału klamry. W składzie stopu (ryc. II.2: b i c) dominuje srebro (60,40–68,38%). Składnikiem stopowym jest miedź (15,16–20,86%) i cynk (2,89–3,89%). Uzyskano srebro próby ok. 650. Istotna zawartość germanu, europu i fluoru mogą być wskaźnikami pochodzenia złożowego srebra.

¹ Politechnika Lubelska, Lublin.

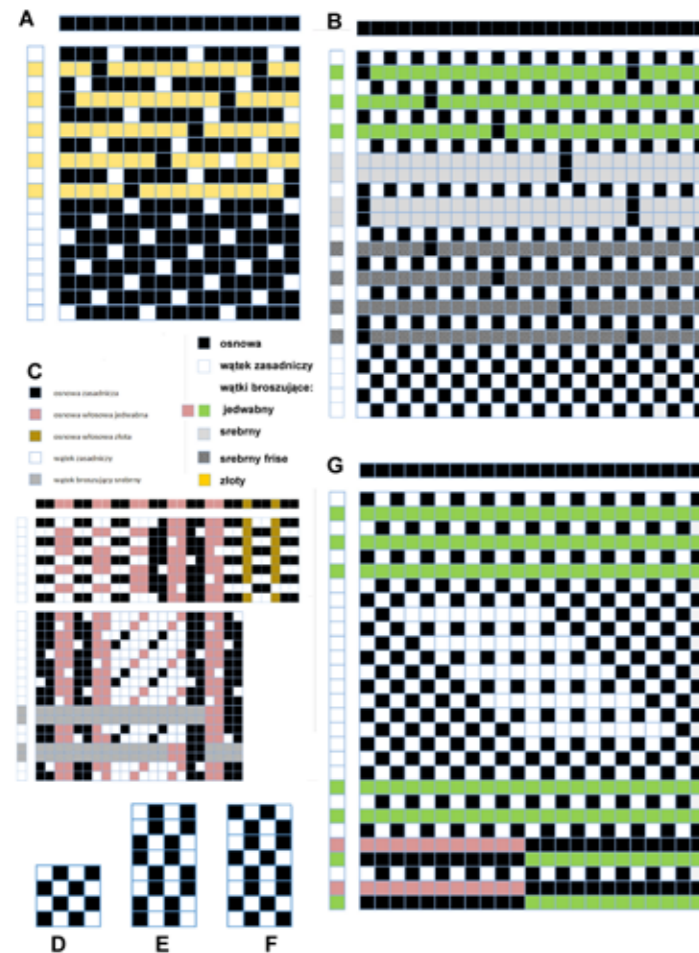

Fig. I.16. Weave drawings:
 A – brocaded satin;
 B – brocaded taffeta;
 C – strip-pattern fabric with two additional hair warps;
 D – linen weave;
 E – 1/1 (0,1,0) Gros de Tour grosgrain;
 F – non-regular grosgrain;
 G – brocaded taffeta with liseré effect.
 Photo: M. Cybulska

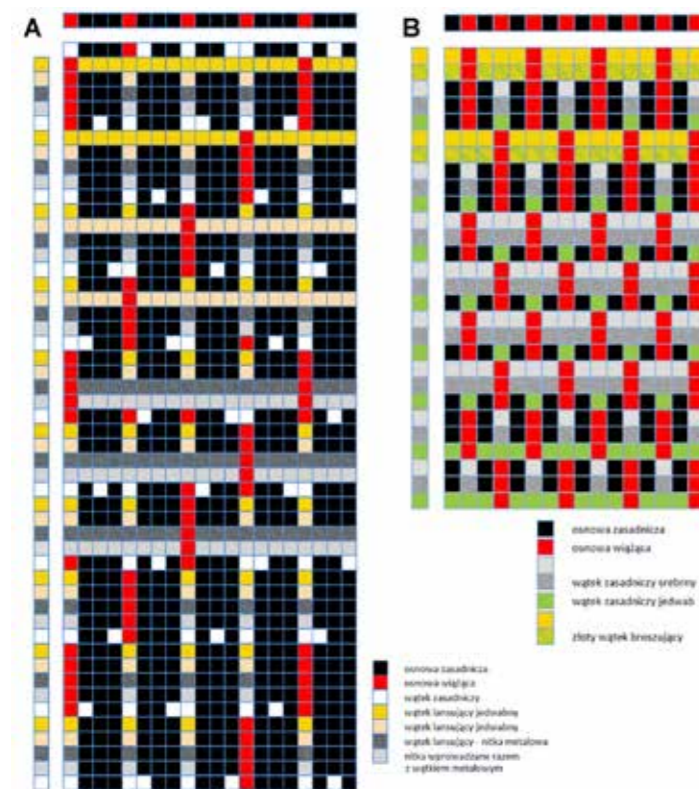

Fig. I.17. Weave drawings:
 A – lampas;
 B – complex plain weft weave (taqueté façonné).
 Photo: M. Cybulska

Pr. 3. Nr inw. B/K3/w-8/2017. Śruba do uchwytu trumny (por. rozdz. 9, kat. 18).

Próbkę do badań pobrano z główki śruby mocującej (łożyska) uchwyt trumien-ny. Oddzielono odprysk metalu w płaszczyźnie pierwotnego zniszczenia. Analizowano powierzchnię sferyczną grudki metalu (ryc. II.3: a). W składzie stopu (ryc. II.3: b i c) do- minuje miedź (65,28–69,65%). Składnikiem stopowym jest cynk (21,23–22,14%), cyna (1,25–2,22%) i ołów (0,96–2,72%). Jest to klasyczny mosiądz cynkowy, lekko modyfi- kowany cyną i ołowiem (ew. niecelowe zanieczyszczenia technologiczne). Modyfikacja może być celowa (uzyskanie wyższej twardości) lub jest efektem zanieczyszczeń pra- cowni rzemieślniczej, która mogła wykonywać także wyroby z brązu. Wysoka zawar- tość fosforu (2,0–3,35%) może potwierdzać produkcję w tej pracowni brązów. Siarka i chlor są zapewne efektem powierzchniowych procesów korozyjnych.

Pr. 4. Nr inw. B/K3/w-9/2017. Uchwyt z metalu do trumny z dwoma ornamento- wanymi nitami (por. rozdz. 9, kat. 12).

A. Uchwyt.

Próba do badań została pobrana rylcem jubilerskim. Analizowano oddzielony fragment stosunkowo miękkiego i kruchego szarego metalu (ryc. II.4A: a). W składzie stopu (ryc. II.4A: b i c) dominuje cyna (28,48–38,19%). Składnikiem stopowym jest ołów (15,35–32,67%), przy niewielkim udziale cynku (4,10–5,66%). Duże różnice skła- du świadczą o słabym odmieszaniu składników stopowych. Węgiel, sód, siarka i wapń są składnikami powierzchniowej patyny, efektu destrukcji.

B. Bolec mocujący z łożyskiem uchwytu.

Próba do badań została pobrana rylcem jubilerskim. Analizowano grupę wió- rów (ryc. II.4B: a). W składzie stopu (ryc. II.4B: b i c) dominuje miedź (51,12–58,66%). Składnikiem stopowym jest cynk (12,8–14,29%). Domieszkowo użyto lub wprowadzo- no w formie zanieczyszczeń technologicznych ołów (0,92–3,17%), cynę (0,97–2,12%) i arsen (0,55–1,56%). Jest to mosiądz cynkowy. Węgiel jest składnikiem patyny (wę- glany).

Pr. 5. Nr inw. B/K3/w-18/2017. Krzyżyk z metalu (por. rozdz. 9, kat. 6).

Próba do badań została pobrana rylcem jubilerskim. Analizowano oddzielony fragment stosunkowo miękkiego i kruchego szarego metalu (ryc. II.5: a). W składzie stopu (ryc. II.5: b i c) dominuje cyna (42,41–46,87%). Składnikiem stopowym jest ołów (22,98–40,32%). Istotny w stopie jest udział topników, arsenu (0,69–1,00%) i fluoru (1,05–2,66%). Duże różnice składu, szczególnie ołowiu, świadczą o słabym odmieszaniu składników stopowych. Węgiel i sód wchodzą w skład powierzchniowej patyny.

Pr. 6. Nr inw. B/K3/w-19/2017. Fragment uchwytu do trumny (por. rozdz. 9, kat. 12).

Próba do badań została pobrana rylcem jubilerskim. Analizowano oddzielo- ny fragment stosunkowo miękkiego i kruchego szarego metalu (ryc. II.6: a). W skła- dzie stopu (ryc. II.6: b i c) dominuje cyna (56,52–63,60%). Składnikiem stopowym jest

ołów (12,68–22,64%), przy niewielkim udziale cynku (1,12–1,85%). Istotny w stopie jest udział topników, arsenu (0,73–1,08%) i fluoru (1,21–2,99%). Duże różnice skła- du świadczą o słabym odmieszaniu składników stopowych. Węgiel, chlor i wapń są składnikami powierzchniowej patyny, efektu destrukcji. Surowcowo stop zbliżony jest do próby nr 5 (krzyżyk). Forma użyta do odlewu jest identyczna z uchwytem próby nr 4A (uchwyt).

Pr. 7. Nr inw. B/K3/w-20/2017. Fragment uchwytu do trumny (por. rozdz. 9, kat. 13).

Próba do badań została pobrana rylcem jubilerskim. Analizowano oddzielony frag- ment stosunkowo miękkiego i kruchego szarego metalu (ryc. II.7: a). W składzie stopu (ryc. II.7: b i c) dominuje cyna (40,32–46,09%). Składnikiem stopowym jest ołów (15,47– 28,07%) i cynk (17,14–27,76%). Duże różnice składu świadczą o słabym odmieszaniu składników stopowych. Węgiel, chlor i wapń są składnikami powierzchniowej patyny, efektu destrukcji. Duża zawartość cynku i obecność śladów złota (0,22–0,73%), a także odmienność szczegółów odlewu odróżnia ten uchwyt od podobnego uchwytu próby nr 4A i próby 6. Sugeruje to inny warsztat lub inny czas wykonywania tych elementów.

Pr. 8. Nr inw. B/K3/w-21/2017. Fragment śruby do uchwytu trumny (por. rozdz. 9, kat. 20).

A. Śruba.

Próbkę do badań pobrano z gwintu śruby. Oddzielono odprysk metalu (ryc. II.8A: a). W składzie stopu (ryc. II.8A: b i c) dominuje miedź (77,07–78,80%). Składnikiem stopo- wym jest cynk (12,34–12,91%). Pozostałe składniki, w tym srebro (0,39–0,62%) są nie- celowymi, przypadkowymi domieszkami. Jest to klasyczny mosiądz cynkowy. Węgiel, fosfor i siarka są efektem powierzchniowych procesów korozyjnych.

B. Nakrętka.

Próba do badań została pobrana rylcem jubilerskim. Analizowano grupę wió- rów. Ich forma, cienkościennie blaszki wskazuje na plastyczność materiału nakręt- ki (ryc. II.8B: a). W składzie stopu (ryc. II.8B: b i c) dominuje miedź (58,33–58,37%). Składnikiem stopowym jest srebro (17,04–26,53%) i cynk (4,33–4,43%). Uzyskano sre- brzysty stop, przy stosunkowo niskiej zawartości srebra. Węgiel, magnez, fosfor, chlor i siarka są produktami patynowania elementu.

A. Podkładka strona brązowa (zewnątrzna).

Próbkę do badań pobrano jako fragment destruktu podkładki, z części zewnętrz- nej. Duża zawartość węgla wskazuje na silną korozję materiału (ryc. II.8B/A: a, b, c). Pierwotnie podkładka była najprawdopodobniej czysto miedziana. Obecność cynku może być efektem elektrolitycznej dyfuzji z mosiądzu śruby.

B. Podkładka strona szara (wewnętrzna).

Próbkę do badań pobrano jako fragment destruktu podkładki, z części wewnętr- znej. Duża zawartość węgla wskazuje na silną korozję materiału (ryc. II.8B/B: a, b, c).

Pierwotnie podkładka była najprawdopodobniej czysto miedziana. Obecność cynku (11,40–16,60%) może być efektem elektrolitycznej dyfuzji z mosiądzu śruby.

Pr. 9. Nr inw. B/K3/w-23/2017. Duże ozdobne ćwieki (por. rozdz. 9, kat. 16).

Fragment brązowy.

Próbkę do badań pobrano jako fragment destruktu sferycznego łba gwoźdźcia, z części zewnętrznej. W składzie stopu (ryc. II.9A: a, b, c) dominuje miedź (62,65–71,87%). Składnikiem stopowym jest cynk (11,01–12,92%). Jest to klasyczny mosiądz cynkowy. Zmienność zawartości miedzi i znaczny udział węgla są efektem powierzchniowego utleniania i hydrolizy.

Fragment zielony.

Próbkę pobrano z destruktu kopułki gwoźdźcia pokrytego zieloną śniedzią. Pierwotny mosiądz cynkowy podkoncentrował w patynie (którą tworzą węglany, siarczany i chlorki) cynk (25,23–29,52%) i ołów (0,72–2,49%) (ryc. II.9B: a, b, c). Brak ołowiu w próbce bez patyny (fragment brązowy) może sugerować jego zewnętrzne, infiltracyjne bądź dyfuzyjne pochodzenie.

Pr. 10. Nr inw. B/K3/w-25/2017. Fragment taśmy tapicerskiej z metalowymi nitami (por. rozdz. 9, kat. 10).

A. Tkanina.

Do badań pobrano fragment destruktu taśmy tekstylnej zbrojonej splotem metalowym (ryc. II.10A: a). Analizowano powierzchnię całego fragmentu. Dominuje węgiel przędzy organicznej (ryc. II.10A: b, c). Zbrojenie stanowią cienkie nici żelazne, miedziane i ewentualnie mosiężne (niewielka zawartość cynku) lub czego nie można wykluczyć przy tym sposobie badania nici ze stopu tych metali.

B. Ćwiek tapicerski.

Próbkę do badań pobrano jako odłamany fragment sferycznego łba ćwieka. Badania wykonano, z powierzchni części przełamu (ryc. II.10B: a). Przełam ma charakter kruchy. W składzie stopu (ryc. II.10B: b, c) dominuje miedź (81,02–84,45%). Składnikiem stopowym jest cynk (6,53–6,66%) z trochę mniejszym udziałem cyny (3,24–5,88%). Jest to stop pośredni między mosiądzem a brązem.

Pr. 11. Nr inw. B/K3/w-26/2017. Fragment taśmy tapicerskiej (por. rozdz. 9, kat. 11).

Fragment pęku nici lnianych spiralnie owiniętych taśmą z folii srebrzystego metalu (ryc. II.9: a). Badania wykonano z powierzchni folii. Jest to stop (ryc. II.9: b, c) miedzi (86,74–90,30%) ze srebrem (7,26–10,86%). Glin, krzem, siarka chlor i wapń są elementami patyny i mechanicznych powierzchniowych domieszek.

Pr. 12. Nr inw. B/K3/w-27/2017. Fragment wstążki tapicerskiej (por. rozdz. 9, kat. 9).

Fragment metalowej taśmy. Badania wykonano z powierzchni taśmy (ryc. II.12:

a). Powierzchnia pokryta jest cienką warstwą patyny utworzonej z węglanów, siarczanów, chlorków i fosforanów. Pierwotny metal był stopem miedzi z małą domieszką srebra celem uzyskania srebrzystej barwy. Skład stopu (ryc. II.12: b, c), z uwzględnieniem odmienności wynikających z chemicznej korozji powierzchni zbliżony jest do próby nr 11. Sugeruje to ten sam warsztat rzemieślniczy.

Pr. 13. Nr inw. B/K3/w-32/2017. Metalowa główka drewnianego krzyżyka (por. rozdz. 9, kat. 5).

Fragment metalowej główki. Badania wykonano z powierzchni odprysku (ryc. II.13: a). Powierzchnia pokryta jest cienką warstwą patyny utworzonej z węglanów, siarczanów i chlorków. Pierwotny metal jest stopem miedzi, cynku i cyny. Skład stopu (ryc. II.13: b, c), z uwzględnieniem odmienności wynikających z chemicznej korozji powierzchni zbliżony jest do próby nr 10B (ćwiek tapicerski). Jest to stop pośredni między mosiądzem a brązem. Sugeruje to ten sam warsztat rzemieślniczy.

Pr. 14. Nr inw. B/K3/w-4/2017. Sygnet biskupa Porfiriusza Skarbka-Ważyńskiego (por. rozdz. 9, kat. 2).

Makroskopowo sygnet wykonany jest jako lutowana składanka z różnych rodzajów złota walcowanego i kutego, z owalnym (wydłużona oś wzdłuż osi palca), płasko szlifowanym kamieniem. W kamieniu wykonany jest metodą intaglio herb właściciela. Sygnet służył jako pieczęć. Kamień zakuty jest metodą cyzelowania w miseczkowatej (repusowanej lub wytłaczanej) pełnej tarczy. Kamień jest sardonyksem, przeświecającą odmianą chalcedonu (agatu) o pasmowym ułożeniu barw białych i brązowych. Jest to kamień popularny w sztuce antyku i starożytności, którego magię przejęło chrześcijaństwo. Użyty sardonyks jest kamieniem przywiezionym najprawdopodobniej z Turcji lub Egiptu. Badania XRF złota wykonano bez pobierania próbek, bezpośrednio z powierzchni zabytku. Analizowano fragmenty o różnym odcieniu złota użytego do skomponowania sygnetu.

A. Wspornik z ciemnego złota.

Bok wspornika z ciemnego złota (ryc. II.14A: a) wykonany jest ze złota (ryc. II.14A: b, c) próby ok. 650 w stopie z miedzią (15–20%) i srebrem (10–15%). Ze złota tego utworzone są nakładki po bokach sygnetu tworzące ozdobne wsporniki o smukłym, silnie wydłużonym trójkątnym kształcie. Duży udział miedzi daje ciemniejszą barwę. Srebro redukuje odcień czerwony występujący w złocie o tak wysokiej zawartości miedzi.

B. Obręcz.

Obręcz, główny element sygnetu wykonano ze złota próby ok. 750, w stopie z miedzią (5–10%) i srebrem (10–15%), (ryc. II.14B: a, b, c). Niski udział miedzi i wysoki udział stopowego srebra dały jasno żółtą barwę tego elementu.

C. Front tarczy pierścienia.

Front tarczy wykonano ze złota próby ok. 750, w stopie z miedzią (5–10%) i srebrem (10–15%), (ryc. II.14C: a, b, c), analogicznym jak obręcz, uzyskując podobny efekt kolorystyczny. Najprawdopodobniej tarczę i obręcz wykonano z tego samego stopu.

Summary

A study of 14 metal artefacts recovered from grave investigations in crypts 1-4 was carried out. The form of the samples provided (shavings taken with a jeweller's stylus, chipping of the destruct) did not allow metallographic tests to be carried out, only non-destructive micro-area ones.

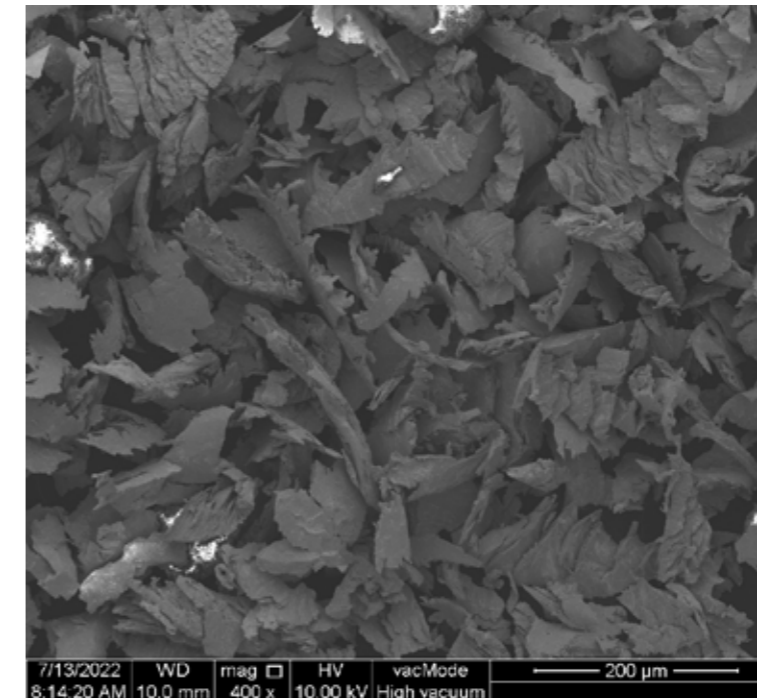
The artifacts were made of copper and copper alloys, brass (an alloy with zinc), brass/bronze (an alloy with zinc and tin), billon (an alloy with silver), tin, iron, silver, and gold.

Copper was used to making fastening elements (washers) that do not require great strength and aesthetic value (assay 8 C and D) and thin wires (threads) used in decorative fabrics (assay 10A). Load-bearing coffin parts (handles, pins, bolts and nuts, nails and studs) (assay 1, 3, 4 B, 8 A, 9 A and B, 10 B) and metal fibres for decorative fabrics (assay 10 A) were made from brass in the form of casts or turned and machined parts. Drawn or rolled fibres (threads) for brocade fabrics were also made from iron (assay 10 A). The weaves of metal threads are composite in nature, made of many materials: iron, copper, and brass. The addition in some brasses of tin and lead (in amounts lower than those of classical bronzes) (assay 3, 13) may have been a deliberate treatment to achieve the higher hardness characteristic of bronze (gunmetal) or was the result of making these pieces in a bronzing workshop (only tin contamination). Tin alloys (mainly with lead and partly with zinc) were used to make the decorative handles (assay 4 A, 5, 6, 7) and the cross (assay 5). Copper-silver alloy with an admixture of less than 30%, the so-called billon, was used to produce a malleable, bright material for decorative caps (assay 8 B) or rolled thin strips (assay 11 and 12).

The gold ring of Bishop Skarbek Porfiriusz Ważyński (assay 14) is a brazed composition of elements of several types of gold alloy with silver and copper. This procedure made it possible to obtain two colour variations, lighter and darker gold. The ring is completed with an oval flat signet ring of sardonyx with an intaglio of the owner's coat of arms.

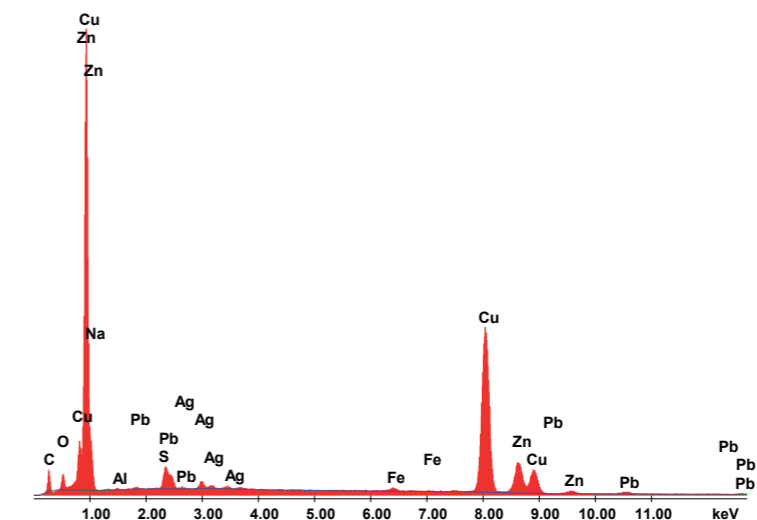
PR. 1. UCHWYT DO TRUMNY Z METALU (POR. ROZDZ. 9, KAT. 7)

ASSAY 1. COFFIN HOLDER MADE OF METAL (CF. CHAP. 9, CAT. 7)

Ryc. II.1: a. Obraz SEM analizowanego obszaru powierzchni próbki.

Fig. II.1: a. SEM image of the analysed area of the Assaysurface.

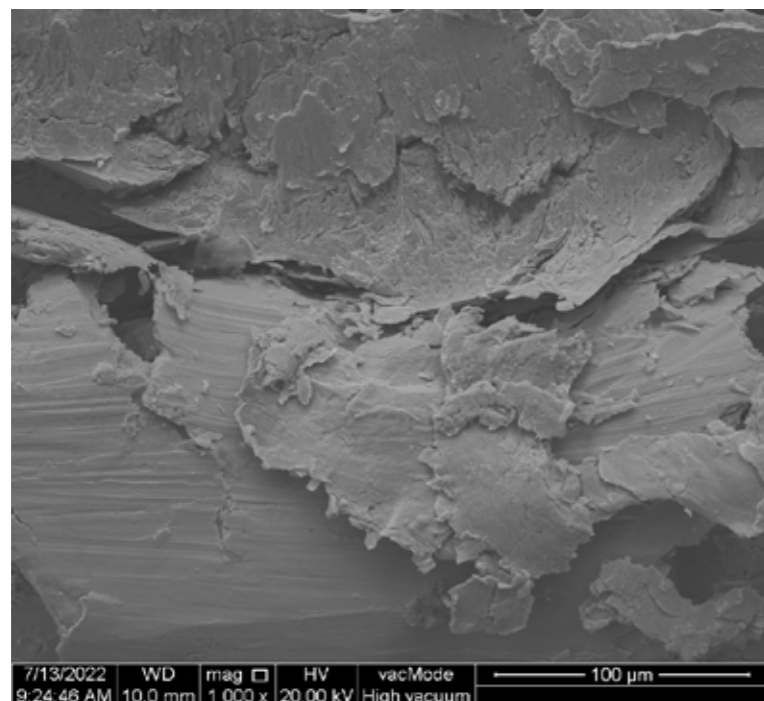
Ryc. II.1: b. Widmo EDS.

Fig. II.1: b. EDS spectrum.

Element	Wt %	Mol %	K-Ratio	Z	A	F
Na2O	1.06	1.41	0.0013	1.0744	0.1577	1.0000
Al2O5	0.31	0.19	0.0004	1.0682	0.2801	1.0001
SO3	0.47	0.49	0.0013	1.1053	0.6137	1.0004
PbO2	4.44	1.54	0.0261	0.7636	0.8893	1.0000
AgO	1.25	0.84	0.0087	0.8867	0.8968	1.0001
Fe2O3	0.75	0.39	0.0060	0.9852	0.9877	1.1811
CuO	74.34	77.45	0.5689	0.9564	0.9992	1.0022
ZnO	17.39	17.70	0.1344	0.9582	1.0012	1.0032
Total	100.00	100.00				

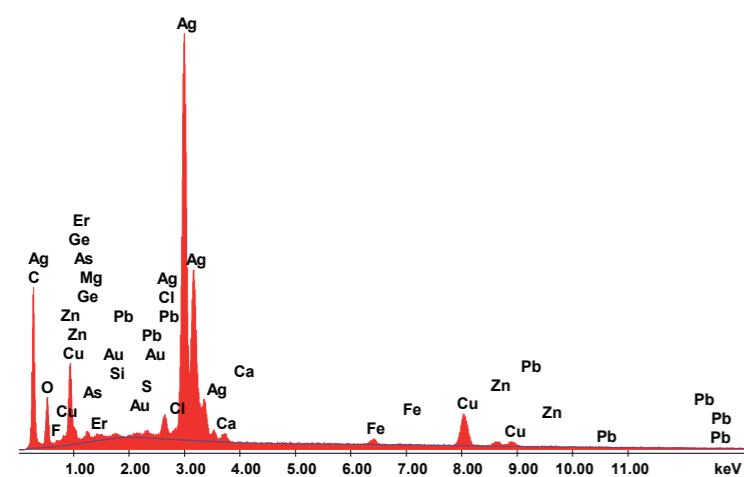
Ryc. II.1: c. Ilościowy skład tlenkowy metali.

Fig. II.1: c. Quantitative oxide composition of metals.

Ryc. II.2: a. Obraz SEM analizowanego obszaru powierzchni próbki.

Fig. II.2: a. SEM image of the analysed area of the Assaysurface.

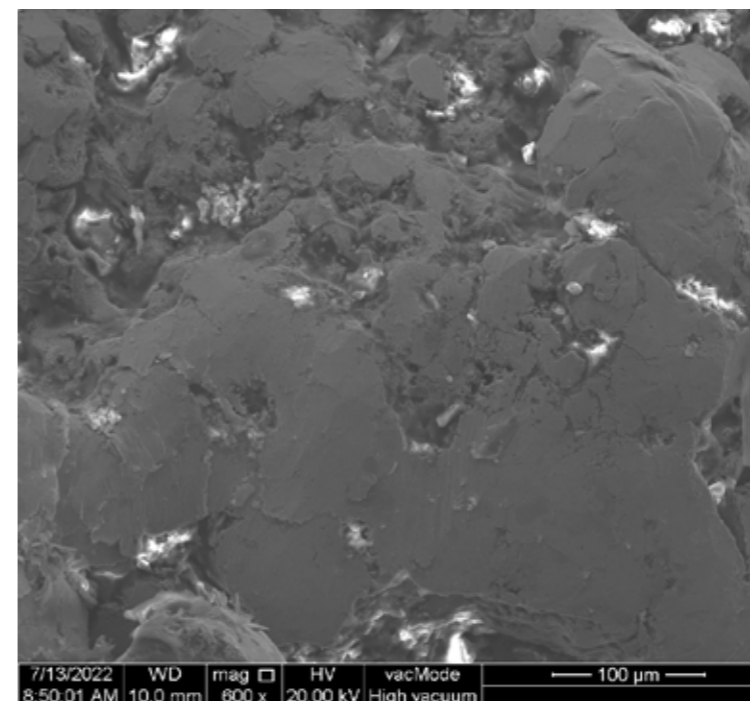
Ryc. II.2: b. Widmo EDS.

Fig. II.2: b. EDS spectrum.

Element	Wt %	Mol %	K-Ratio	Z	A	F
F2O	1.55	3.14	0.0017	1.1215	0.1364	1.0007
GeO2	1.46	1.52	0.0036	0.9575	0.3677	1.0017
MgO	1.04	2.84	0.0021	1.1430	0.2861	1.0021
As2O3	0.57	0.32	0.0017	0.9553	0.4106	1.0022
Er2O3	2.82	0.81	0.0120	0.8709	0.5603	1.0001
SiO2	0.79	1.45	0.0021	1.1403	0.4942	1.0075
Au2O3	0.97	0.24	0.0066	0.8243	0.9262	1.0005
SO3	0.75	1.03	0.0025	1.1630	0.6967	1.0231
PbO2	0.70	0.32	0.0049	0.8035	1.0035	1.0006
Cl2O	0.60	0.75	0.0043	1.1069	0.7739	1.0380
AgO	68.38	60.40	0.5361	0.9268	0.9712	1.0003
CaO	0.68	1.33	0.0038	1.1225	0.6927	1.0016
Fe2O3	1.63	1.12	0.0110	1.0335	0.9191	1.0158
CuO	15.16	20.86	0.1179	1.0081	0.9626	1.0028
ZnO	2.89	3.89	0.0229	1.0117	0.9700	1.0041
Total	100.00	100.00				

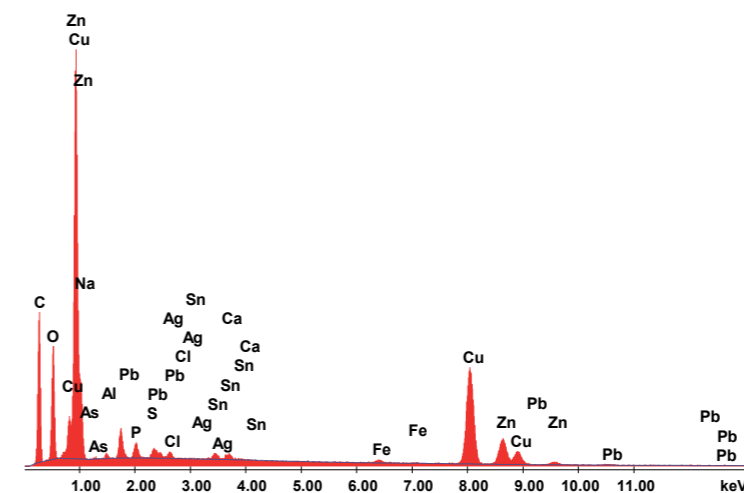
Ryc. II.2: c. Ilościowy skład tlenkowy metali.

Fig. II.2: c. Quantitative oxide composition of metals.

Ryc. II.3: a. Obraz SEM analizowanego obszaru powierzchni próbki.

Fig. II.3: a. SEM image of the analysed area of the Assaysurface.

Ryc. II.3: b. Widmo EDS.

Fig. II.3: b. EDS spectrum.

Element	Wt %	Mol %	K-Ratio	Z	A	F
Na2O	0.00	0.00	0.0000	1.0671	0.1628	1.0002
As2O3	0.58	0.25	0.0012	0.9140	0.2917	1.0003
Al2O3	1.63	1.03	0.0020	1.0609	0.2881	1.0004
P2O5	3.35	2.00	0.0080	1.0647	0.5104	1.0006
SO3	0.61	0.65	0.0017	1.0961	0.6144	1.0008
PbO2	2.72	0.96	0.0159	0.7573	0.8905	1.0001
Cl2O	0.70	0.68	0.0042	1.0456	0.6958	1.0009
AgO	0.15	0.10	0.0010	0.8800	0.9025	1.0011
SnO2	2.22	1.25	0.0144	0.8530	0.9684	1.0002
CaO	0.47	0.71	0.0032	1.0684	0.8803	1.0106
Fe2O3	1.06	0.57	0.0084	0.9774	0.9877	1.1677
CuO	65.28	69.65	0.4950	0.9484	0.9990	1.0018
ZnO	21.23	22.14	0.1626	0.9500	1.0010	1.0027
Total	100.00	100.00				

Ryc. II.3: c. Ilościowy skład tlenkowy metali.

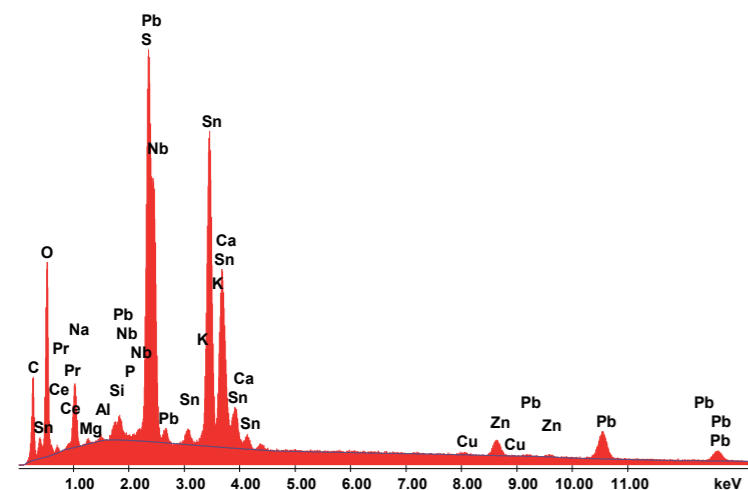
Fig. II.3: c. Quantitative oxide composition of metals.

A. Uchwyt / Handle.

Ryc. II.4A: a. Obraz SEM analizowanego obszaru powierzchni próbki.

Fig. II.4A: a. SEM image of the analysed area of the Assaysurface.

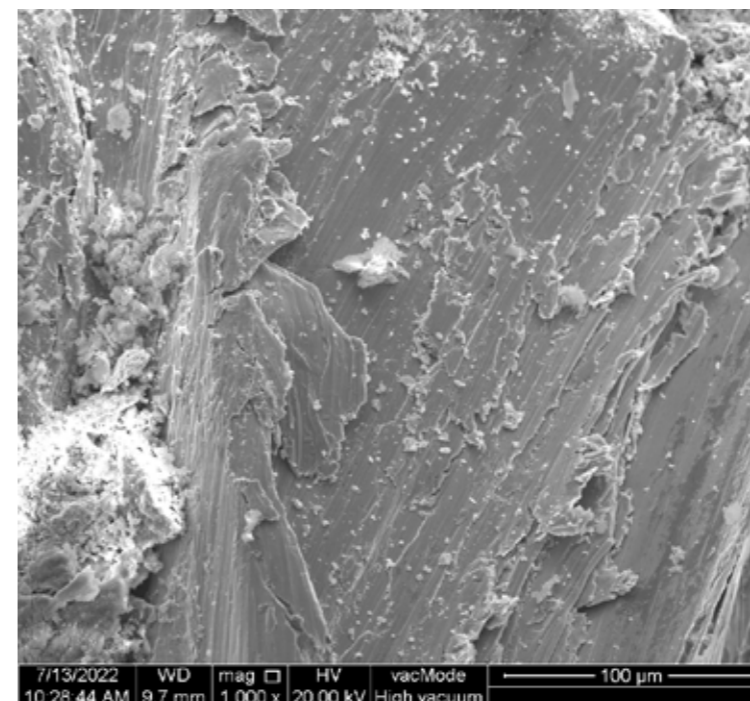
Ryc. II.4A: b. Widmo EDS.

Fig. II.4A: b. EDS spectrum.

Element	Wt %	Mol %	K-Ratio	Z	A	F
C2O	11.05	31.03	0.0198	1.1962	0.2500	1.0002
Ce2O3	0.71	0.24	0.0020	0.8707	0.3812	1.0000
Pr2O3	1.77	0.60	0.0052	0.8809	0.3891	1.0000
Na2O	3.39	6.14	0.0066	1.0986	0.2382	1.0004
MgO	0.26	0.72	0.0006	1.1256	0.3146	1.0008
Al2O5	0.36	0.30	0.0007	1.0919	0.4235	1.0015
SiO2	1.18	2.21	0.0033	1.1230	0.5385	1.0026
P2O5	0.34	0.27	0.0011	1.1093	0.6449	1.0046
Nb2O5	0.91	0.39	0.0051	0.9316	0.8493	1.0054
SO3	1.75	2.46	0.0060	1.1498	0.7379	1.0069
PbO2	32.67	15.35	0.2385	0.7943	1.0610	1.0003
K2O	0.22	0.27	0.0015	1.0841	0.7582	1.0020
SnO2	38.19	28.48	0.2362	0.8831	0.8883	1.0006
CaO	2.57	5.16	0.0164	1.1061	0.8040	1.0010
CuO	0.51	0.72	0.0040	0.9999	0.9595	1.0172
ZnO	4.10	5.66	0.0329	1.0045	0.9690	1.0258
Total	100.00	100.00				

Ryc. II.4A: c. Ilościowy skład tlenkowy metali.

Fig. II.4A: c. Quantitative oxide composition of metals.

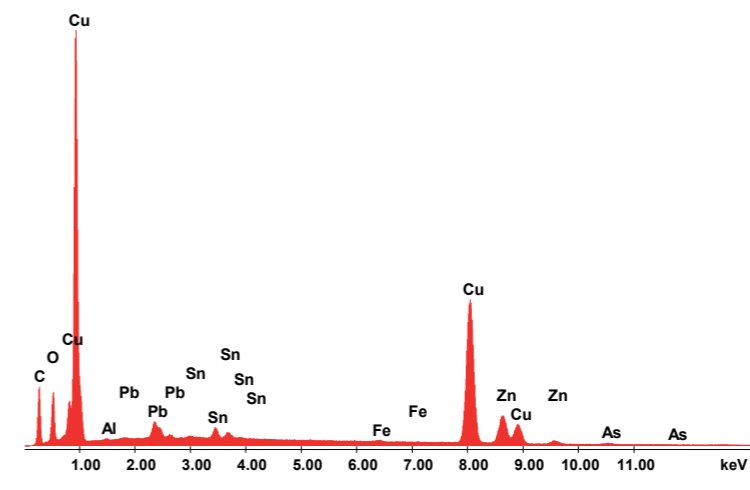

B. Bolec mocujący z łożyskiem uchwytu.

B. Fixing pin with handle bearing.

Ryc. II.4B: a. Obraz SEM analizowanego obszaru powierzchni próbki.

Fig. II.4B: a. SEM image of the analysed area of the Assaysurface.

Ryc. II.4B: b. Widmo EDS.

Fig. II.4B: b. EDS spectrum.

Element	Wt %	Mol %	K-Ratio	Z	A	F
C2O	19.63	34.00	0.0233	1.1314	0.1743	1.0004
Al2O5	0.24	0.13	0.0003	1.0344	0.3212	1.0001
PbO2	3.17	0.92	0.0193	0.7353	0.9583	1.0000
SnO2	2.12	0.97	0.0139	0.8303	0.9996	1.0001
Fe2O3	0.32	0.14	0.0024	0.9501	0.9938	1.1659
CuO	58.66	51.12	0.4343	0.9212	1.0026	1.0033
ZnO	14.29	12.18	0.1068	0.9225	1.0039	1.0047
As2O3	1.56	0.55	0.0101	0.8723	0.9726	1.0000
Total	100.00	100.00				

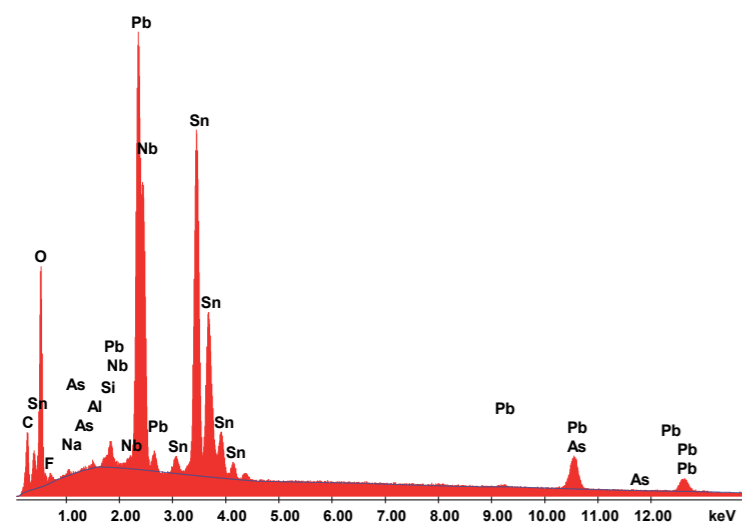
Ryc. II.4B: c. Ilościowy skład tlenkowy metali.

Fig. II.4B: c. Quantitative oxide composition of metals.

Ryc. II.5: a. Obraz SEM analizowanego obszaru powierzchni próbki.

Fig. II.5: a. SEM image of the analysed area of the Assays surface.

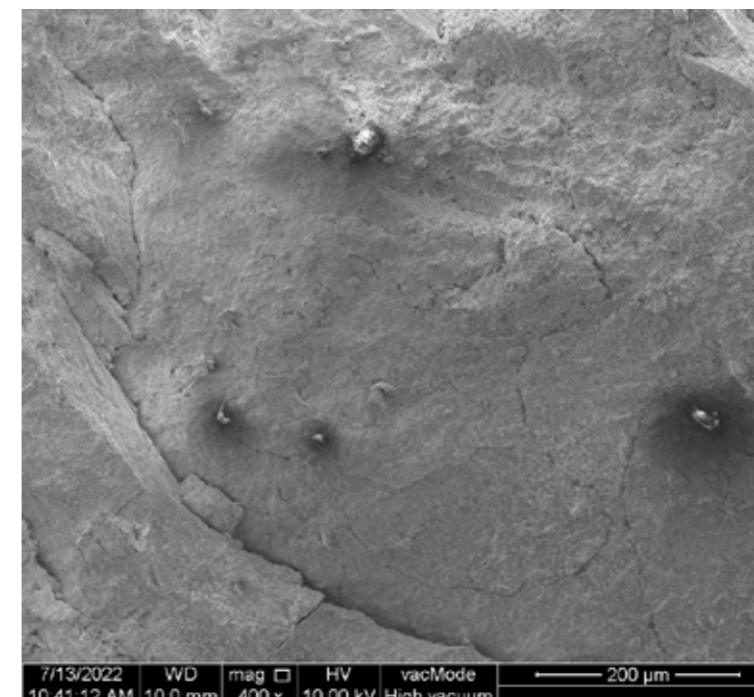
Ryc. II.5: b. Widmo EDS.

Fig. II.5: b. EDS spectrum.

Element	Wt %	Mol %	K-Ratio	Z	A	F
C2O	8.08	27.54	0.0156	1.2315	0.2617	1.0001
F2O	1.05	2.66	0.0012	1.1366	0.1400	1.0001
Na2O	0.36	0.78	0.0007	1.1305	0.2306	1.0004
Al2O5	0.46	0.47	0.0009	1.1233	0.4223	1.0014
SiO2	0.86	1.96	0.0025	1.1552	0.5357	1.0025
Nb2O5	0.99	0.51	0.0057	0.9660	0.8476	1.0056
PbO2	40.32	22.98	0.3049	0.8237	1.0598	1.0002
SnO2	46.87	42.41	0.2880	0.9110	0.8564	1.0000
As2O3	1.00	0.69	0.0075	1.0005	0.9837	1.0000
Total	100.00	100.00				

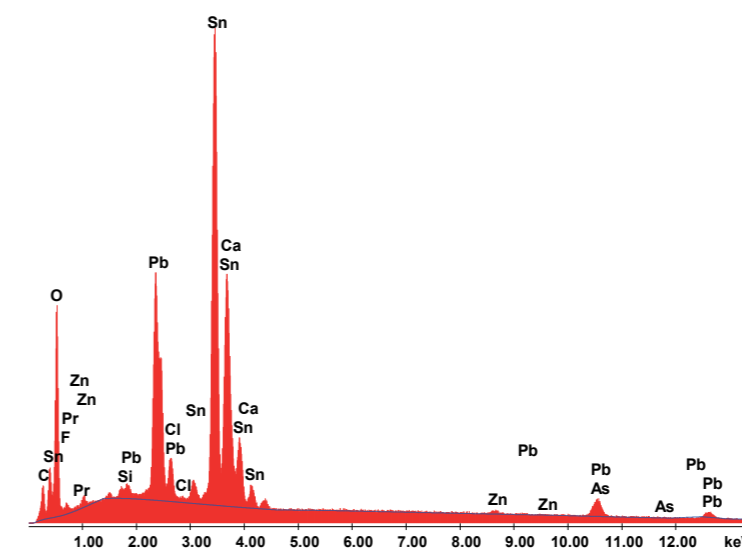
Ryc. II.5: c. Ilościowy skład tlenkowy metali.

Fig. II.5: c. Quantitative oxide composition of metals.

Ryc. II.6: a. Obraz SEM analizowanego obszaru powierzchni próbki.

Fig. II.6: a. SEM image of the analysed area of the Assays surface.

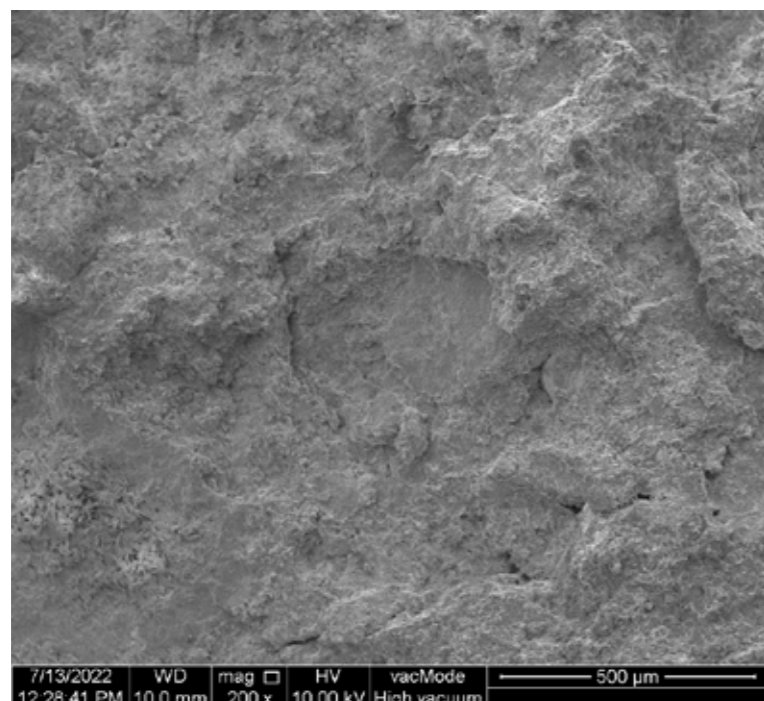
Ryc. II.6: b. Widmo EDS.

Fig. II.6: b. EDS spectrum.

Element	Wt %	Mol %	K-Ratio	Z	A	F
C2O	4.71	15.75	0.0096	1.2266	0.2761	1.0002
F2O	1.21	2.99	0.0013	1.1322	0.1335	1.0001
Pr2O3	1.31	0.53	0.0034	0.9031	0.3381	1.0000
SiO2	0.82	1.82	0.0023	1.1509	0.5167	1.0039
PbO2	22.64	12.68	0.1665	0.8165	1.0394	1.0005
Cl2O	1.52	2.34	0.0096	1.1235	0.6775	1.0176
SnO2	63.60	56.52	0.4202	0.9063	0.9253	1.0003
CaO	2.00	4.78	0.0136	1.1351	0.8371	1.0004
ZnO	1.12	1.85	0.0091	1.0320	0.9619	1.0175
As2O3	1.08	0.73	0.0079	0.9871	0.9826	1.0000
Total	100.00	100.00				

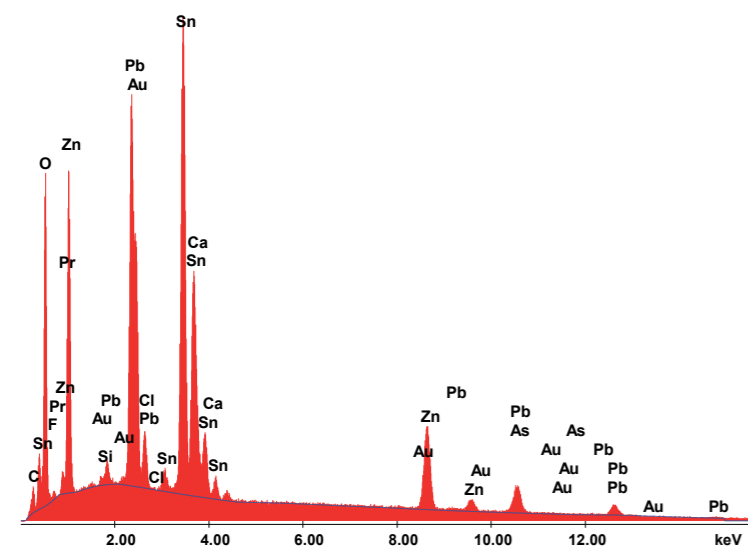
Ryc. II.6: c. Ilościowy skład tlenkowy metali.

Fig. II.6: c. Quantitative oxide composition of metals.

Ryc. II.7: a. Obraz SEM analizowanego obszaru powierzchni próbki.

Fig. II.7: a. SEM image of the analysed area of the Assaysurface.

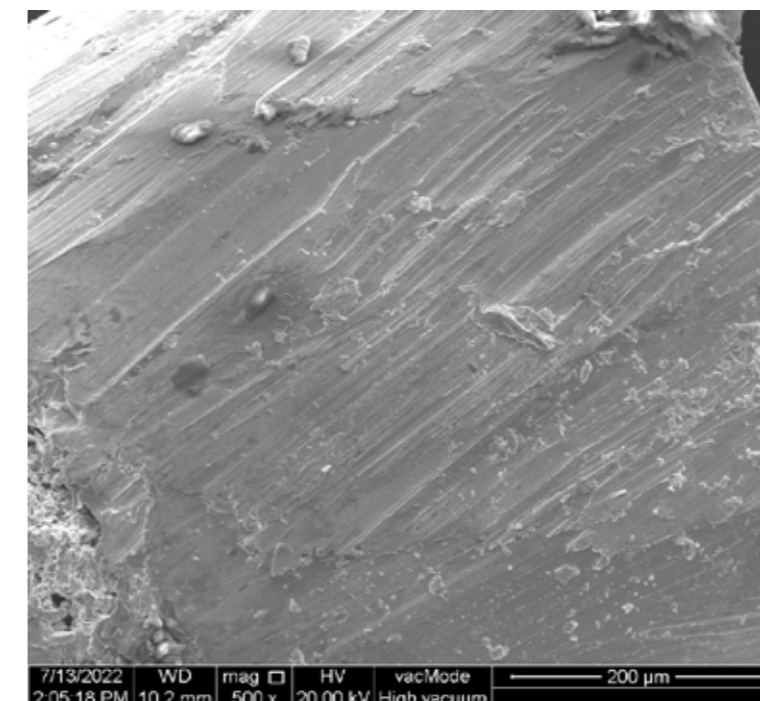
Ryc. II.7: b. Widmo EDS.

Fig. II.7: b. EDS spectrum.

Element	Wt %	Mol %	K-Ratio	Z	A	F
C2O	2.90	9.57	0.0048	1.2298	0.2247	1.0002
F2O	0.00	0.00	0.0000	1.1351	0.1492	1.0004
Pr2O3	1.89	0.75	0.0056	0.9053	0.3850	1.0000
SiO2	0.54	1.18	0.0014	1.1537	0.4850	1.0026
PbO2	28.07	15.47	0.1985	0.8195	0.9960	1.0003
Cl2O	1.24	1.88	0.0073	1.1274	0.6326	1.0114
SnO2	46.09	40.32	0.2926	0.9089	0.8865	1.0004
CaO	1.13	2.66	0.0074	1.1383	0.8051	1.0015
ZnO	17.14	27.76	0.1406	1.0359	0.9663	1.0204
Au2O3	0.73	0.22	0.0053	0.8063	1.0010	1.0000
As2O3	0.27	0.18	0.0020	0.9912	0.9773	1.0000
Total	100.00	100.00				

Ryc. II.7: c. Ilościowy skład tlenkowy metali.

Fig. II.7: c. Quantitative oxide composition of metals.

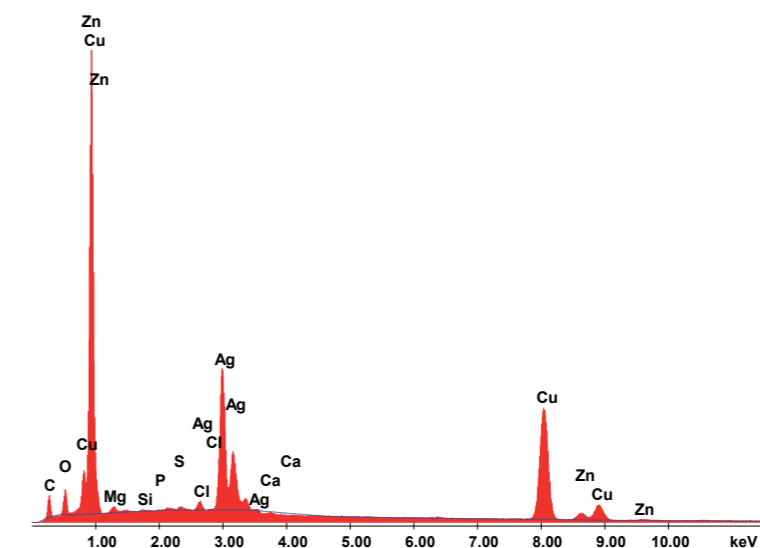

A. Śruba.

A. Bolt.

Ryc. II.8A: a. Obraz SEM analizowanego obszaru powierzchni próbki.

Fig. II.8A: a. SEM image of the analysed area of the Assaysurface.

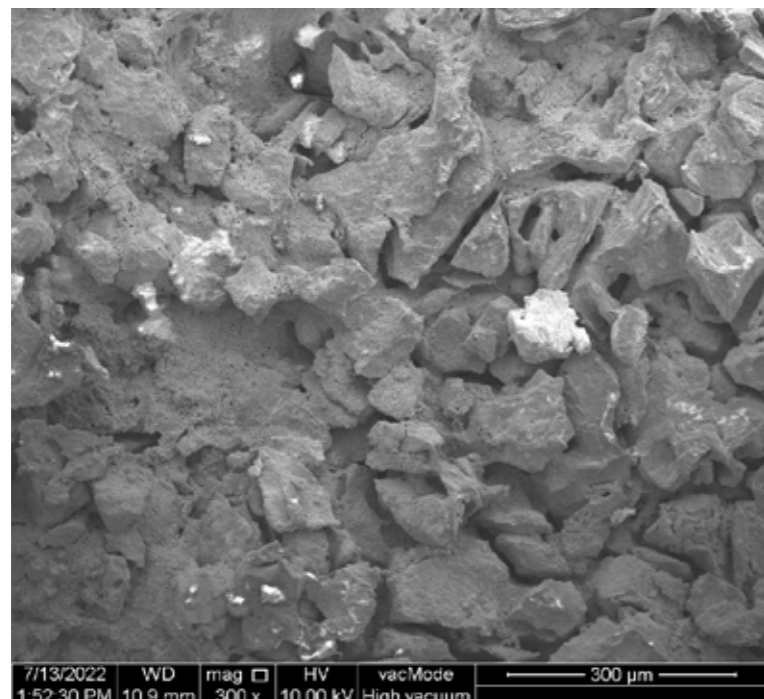
Ryc. II.8A: b. Widmo EDS.

Fig. II.8A: b. EDS spectrum.

Element	Wt %	Mol %	K-Ratio	Z	A	F
C2O	8.73	17.36	0.0120	1.1631	0.1965	1.0003
MgO	0.94	1.85	0.0014	1.0953	0.2325	1.0008
SiO2	0.24	0.32	0.0006	1.0932	0.4445	1.0028
P2O5	0.15	0.08	0.0004	1.0679	0.5626	1.0051
SO3	0.48	0.48	0.0014	1.1002	0.6702	1.0087
Cl2O	0.17	0.15	0.0011	1.0491	0.7587	1.0145
AgO	26.53	17.04	0.1963	0.8824	0.9632	1.0000
CaO	0.00	0.00	0.0000	1.0709	0.8184	1.0060
CuO	58.33	58.37	0.4392	0.9525	0.9896	1.0000
ZnO	4.43	4.33	0.0337	0.9544	0.9935	1.0000
Total	100.00	100.00				

Ryc. II.8A: c. Ilościowy skład tlenkowy metali.

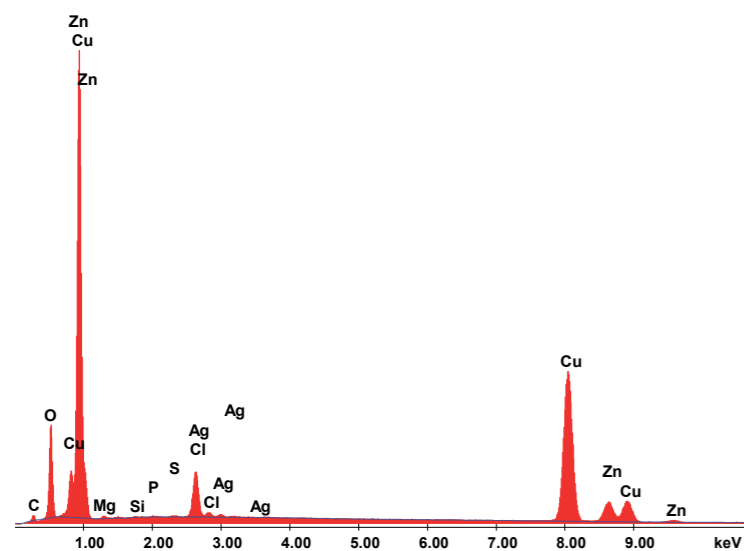
Fig. II.8A: c. Quantitative oxide composition of metals.

B. Nakrętka.
B. Nut.

Ryc. II.8B: a. Obraz SEM analizowanego obszaru powierzchni próbki.

Fig. II.8B: a. SEM image of the analysed area of the Assaysurface.

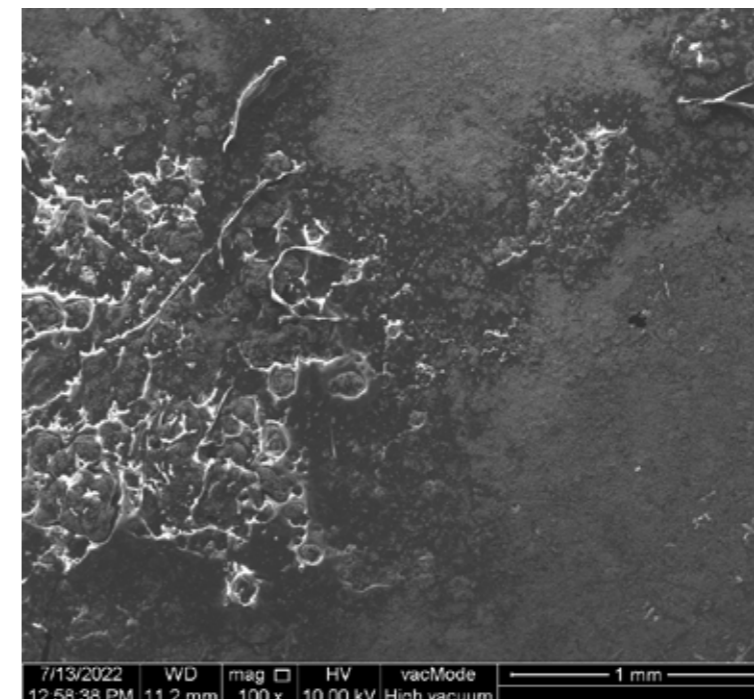
Ryc. II.8B: b. Widmo EDS.

Fig. II.8B: b. EDS spectrum.

Element	Wt %	Mol %	K-Ratio	Z	A	F
C2O	2.79	5.42	0.0027	1.1565	0.1393	1.0004
MgO	0.36	0.69	0.0005	1.0893	0.1998	1.0002
SiO2	0.21	0.28	0.0004	1.0873	0.3955	1.0006
P2O5	0.19	0.10	0.0005	1.0594	0.5125	1.0011
SO3	0.26	0.25	0.0007	1.0899	0.6239	1.0018
Cl2O	3.87	3.47	0.0236	1.0400	0.7196	1.0003
AgO	0.62	0.39	0.0043	0.8759	0.9103	1.0000
CuO	78.80	77.07	0.5950	0.9427	1.0026	1.0000
ZnO	12.91	12.34	0.0983	0.9441	1.0039	1.0000
Total	100.00	100.00				

Ryc. II.8B: c. Ilościowy skład tlenkowy metali

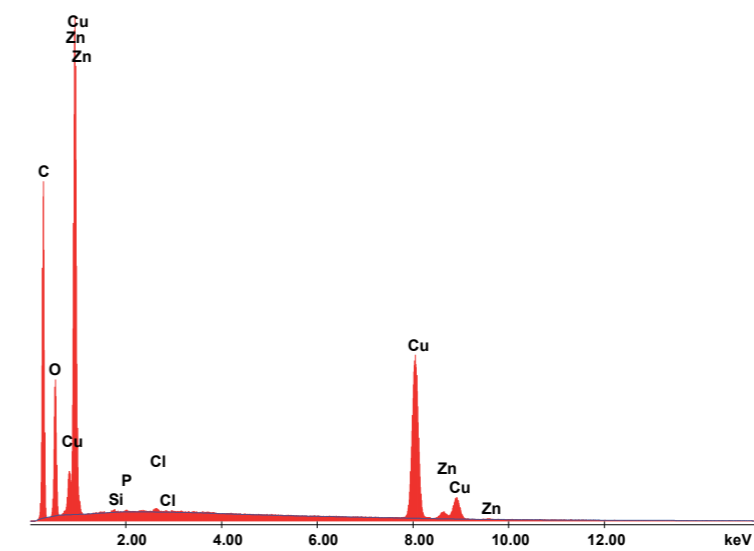
Fig. II.8B: c. Quantitative oxide composition of metals.

A. Podkładka strona brązowa (zewnętrzna).
A. Padding brown side (outer).

Ryc. II.8B/A: a. Obraz SEM analizowanego obszaru powierzchni próbki.

Fig. II.8B/A: a. SEM image of the analysed area of the Assaysurface.

Ryc. II.8B/A: b. Widmo EDS.

Fig. II.8B/A: b. EDS spectrum.

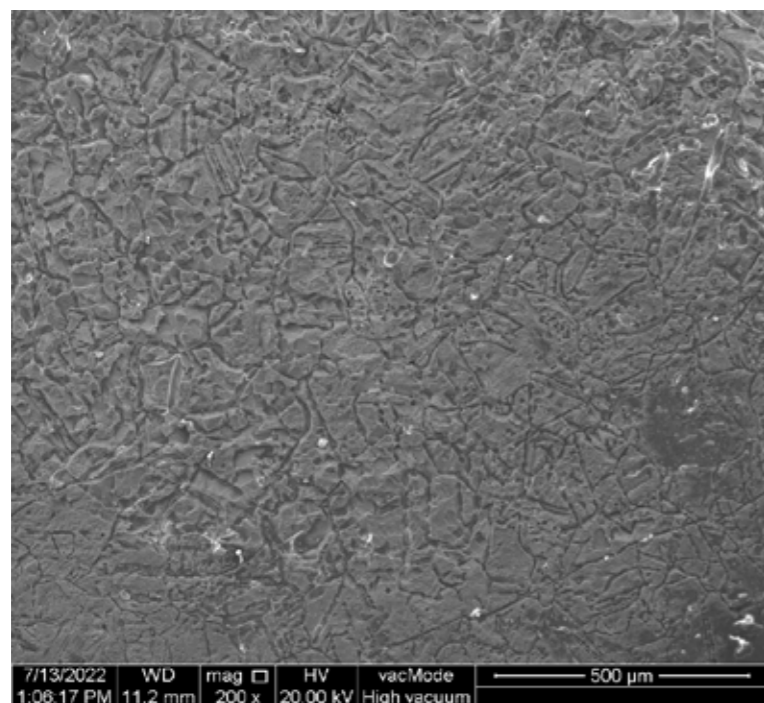
Element	Wt %	Mol %	K-Ratio	Z	A	F
C2O	53.65	69.73	0.0852	1.0696	0.2474	1.0004
SiO2	0.17	0.15	0.0005	1.0075	0.5627	1.0000
P2O5	0.12	0.04	0.0003	0.9732	0.6804	1.0001
Cl2O	0.15	0.09	0.0010	0.9521	0.8500	1.0000
CuO	43.52	28.46	0.3031	0.8622	1.0113	1.0000
ZnO	2.39	1.53	0.0168	0.8624	1.0108	1.0000
Total	100.00	100.00				

Ryc. II.8B/A: c. Ilościowy skład tlenkowy metali.

Fig. II.8B/A: c. Quantitative oxide composition of metals.

PR. 8. FRAGMENT ŚRUBY DO UCHWYTU TRUMNY (POR. ROZDZ. 9, KAT. 20)

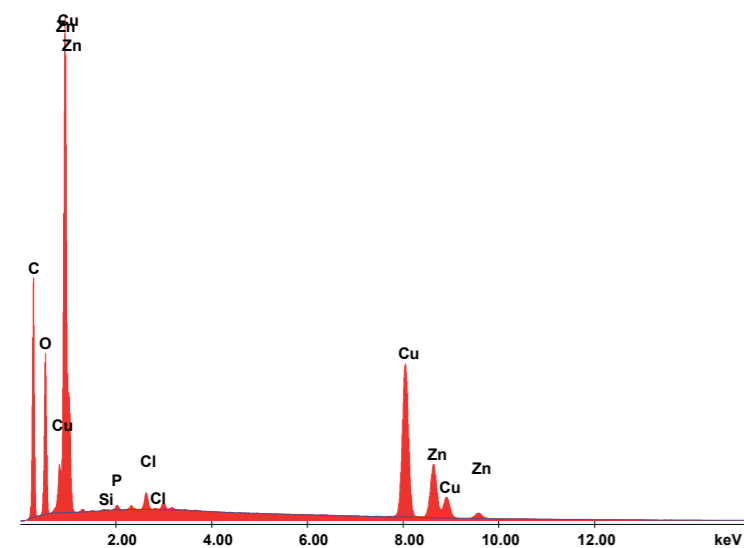
ASSAY 8. FRAGMENT OF COFFIN HANDLE SCREW (CF. CHAP. 9, CAT. 20)

B. Podkładka strona szara (we-
wnętrzna).
B. Padding grey side (inner).

Ryc. II.8B/B: a. Obraz SEM anali-
zowanego obszaru powierzchni
próbki.

Fig. II.8B/B: a. SEM image of
the analysed area of the
Assaysurface.

Ryc. II.8B/B: b. Widmo EDS.

Fig. II.8B/B: b. EDS spectrum.

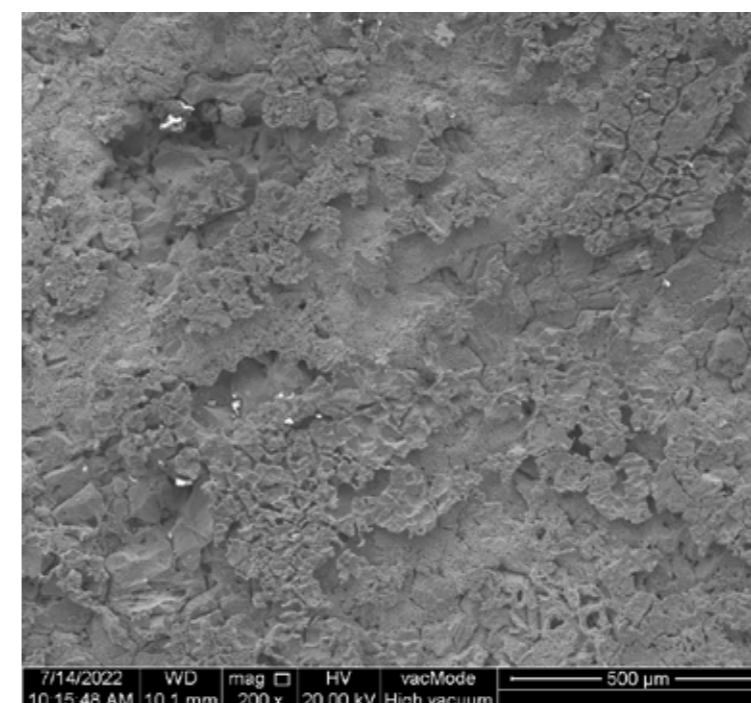
Element	Wt %	Mol %	K-Ratio	Z	A	F
C2O	43.40	60.61	0.0594	1.0851	0.2101	1.0004
SiO2	0.09	0.08	0.0002	1.0218	0.5092	1.0001
P2O5	0.31	0.12	0.0008	0.9887	0.6296	1.0002
Cl2O	0.60	0.39	0.0038	0.9680	0.8134	1.0000
CuO	39.00	27.40	0.2758	0.8768	1.0097	1.0000
ZnO	16.60	11.40	0.1181	0.8772	1.0095	1.0000
Total	100.00	100.00				

Ryc. II.8B/B: c. Ilościowy skład
tlenkowy metali

Fig. II.8B/B: c. Quantitative oxide
composition of metals.

PR. 9. DUŻE OZDOBNE ĆWIEKI (POR. ROZDZ. 9, KAT. 16)

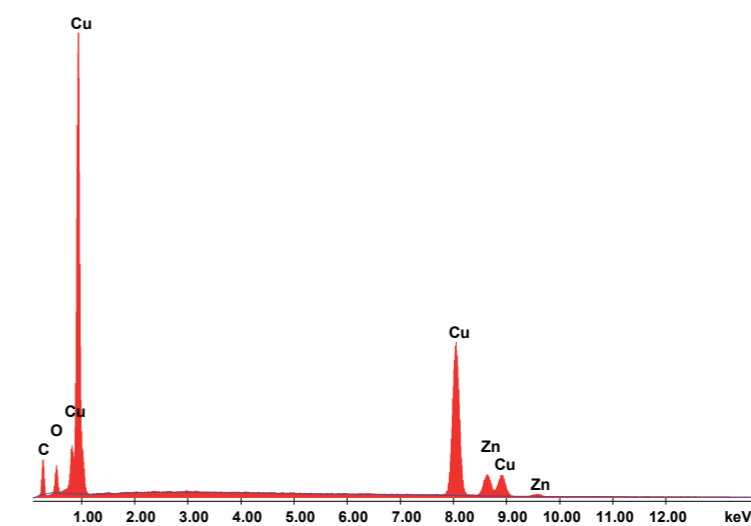
ASSAY 9. LARGE DECORATIVE STUDS (CF. CHAP. 9, CAT. 16)

A. Fragment brązowy.
A. Brown fragment.

Ryc. II.9A: a. Obraz SEM anali-
zowanego obszaru powierzchni
próbki.

Fig. II.9A: a. SEM image of
the analysed area of the
Assaysurface.

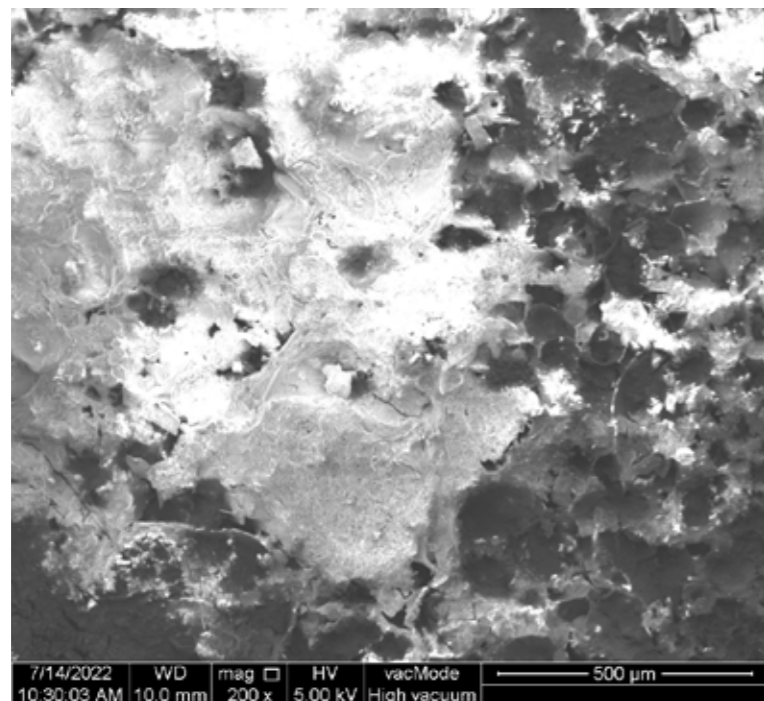
Ryc. II.9A: b. Widmo EDS.

Fig. II.9A: b. EDS spectrum.

Element	Wt %	Mol %	K-Ratio	Z	A	F
C2O	15.20	26.34	0.0171	1.1358	0.1649	1.0004
CuO	71.87	62.65	0.5334	0.9238	1.0056	1.0000
ZnO	12.92	11.01	0.0966	0.9249	1.0063	1.0000
Total	100.00	100.00				

Ryc. II.9A: c. Ilościowy skład
tlenkowy metali.

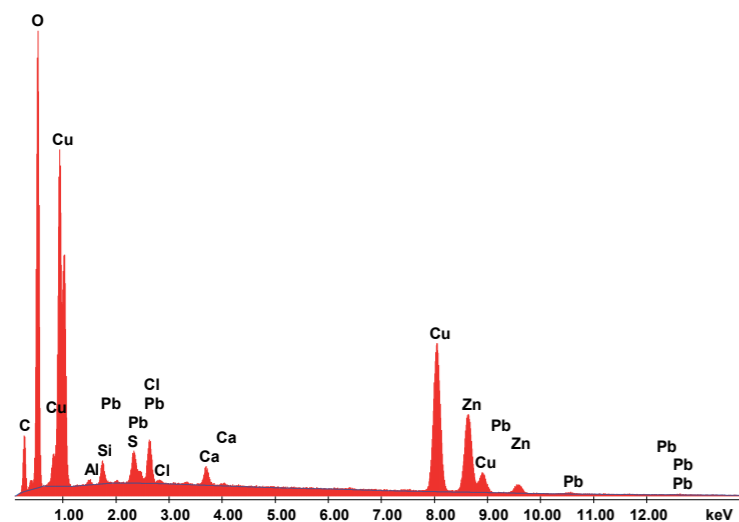
Fig. II.9A: c. Quantitative oxide
composition of metals.

B. Fragment zielony.
B. Green fragment.

Ryc. II.9B: a. Obraz SEM analizowanego obszaru powierzchni próbki.

Fig. II.9B: a. SEM image of the analysed area of the Assaysurface.

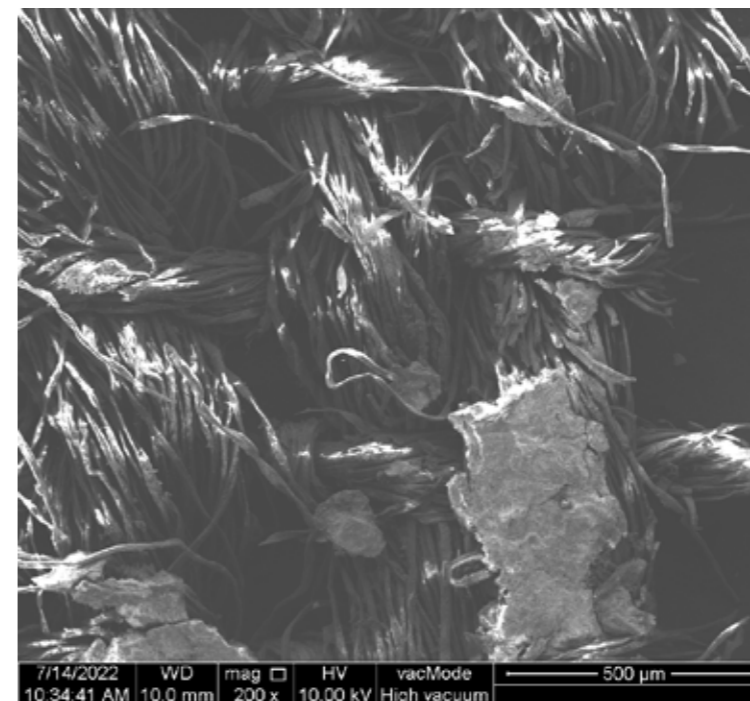
Ryc. II.9B: b. Widmo EDS.

Fig. II.9B: b. EDS spectrum.

Element	Wt %	Mol %	K-Ratio	Z	A	F
C2O	16.22	28.19	0.0171	1.1267	0.1562	1.0004
Al2O5	0.71	0.37	0.0009	1.0302	0.3219	1.0005
SiO2	2.18	2.52	0.0047	1.0599	0.4362	1.0005
SO3	1.66	1.44	0.0046	1.0590	0.6598	1.0011
PbO2	2.49	0.72	0.0151	0.7316	0.9540	1.0001
Cl2O	2.06	1.65	0.0125	1.0108	0.7336	1.0004
CaO	1.11	1.37	0.0074	1.0354	0.8981	1.0094
CuO	44.05	38.51	0.3240	0.9165	1.0033	1.0015
ZnO	29.52	25.23	0.2191	0.9176	1.0044	1.0022
Total	100.00	100.00				

Ryc. II.9B: c. Ilościowy skład tlenkowy metali.

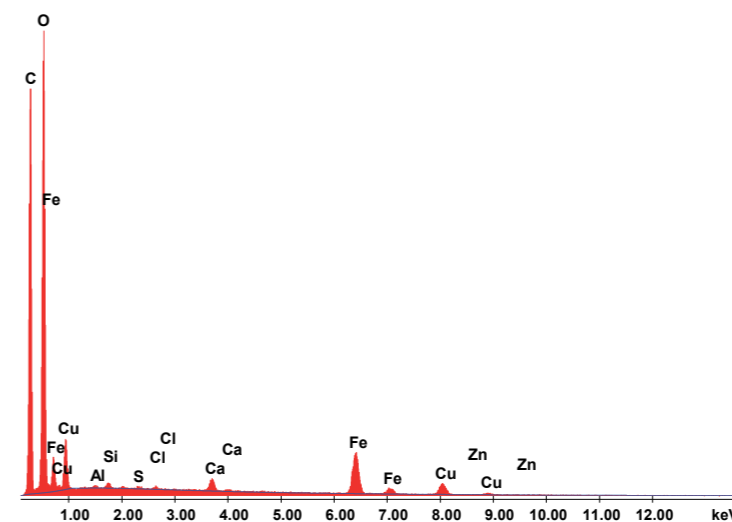
Fig. II.9B: c. Quantitative oxide composition of metals.

A. Tkanina.
A. Textile.

Ryc. II.10A: a. Obraz SEM analizowanego obszaru powierzchni próbki.

Fig. II.10A: a. SEM image of the analysed area of the Assaysurface.

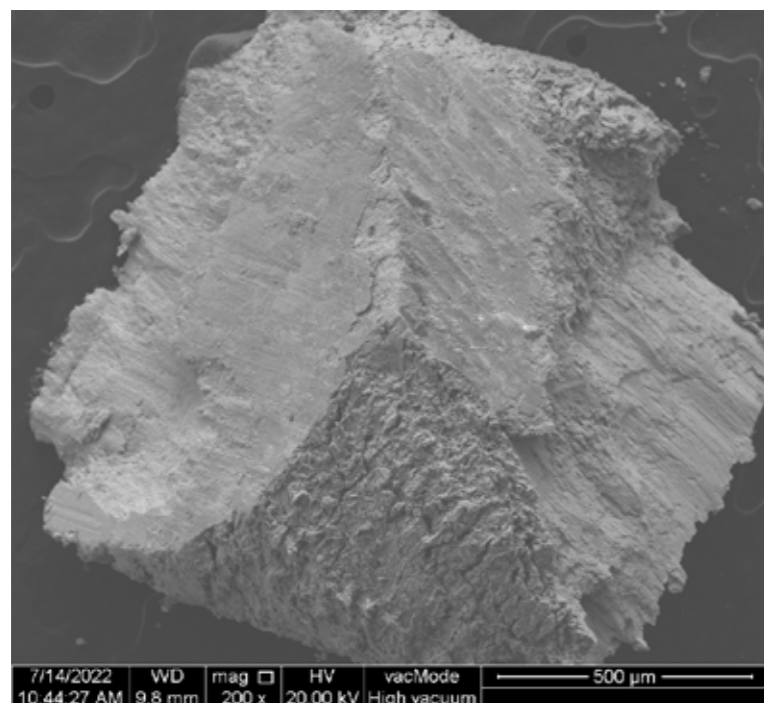
Ryc. II.10A: b. Widmo EDS.

Fig. II.10A: b. EDS spectrum.

Element	Wt %	Mol %	K-Ratio	Z	A	F
C2O	79.04	91.09	0.1991	1.0279	0.4081	1.0004
Al2O5	0.34	0.12	0.0008	0.9416	0.6030	1.0003
SiO2	0.56	0.43	0.0019	0.9691	0.7316	1.0005
SO3	0.25	0.15	0.0009	0.9510	0.9011	1.0016
Cl2O	0.18	0.09	0.0012	0.9099	0.9485	1.0026
CaO	1.25	1.03	0.0086	0.9393	1.0107	1.0113
Fe2O3	12.26	3.54	0.0764	0.8527	1.0196	1.0246
CuO	5.89	3.41	0.0389	0.8230	1.0065	1.0000
ZnO	0.24	0.14	0.0016	0.8226	1.0070	1.0000
Total	100.00	100.00				

Ryc. II.10A: c. Ilościowy skład tlenkowy metali.

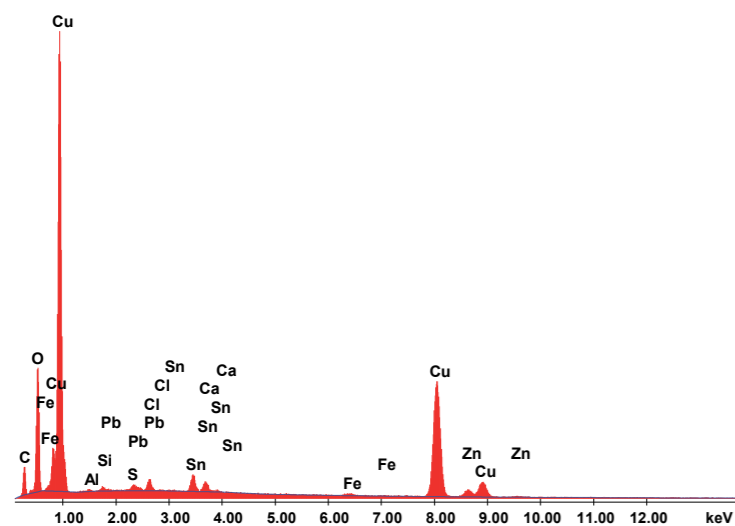
Fig. II.10A: c. Quantitative oxide composition of metals.

B. Ówiek tapicerski.
B. Upholstery stud.

Ryc. II.10B: a. Obraz SEM analizowanego obszaru powierzchni próbki.

Fig. II.10B: a. SEM image of the analysed area of the Assaysurface.

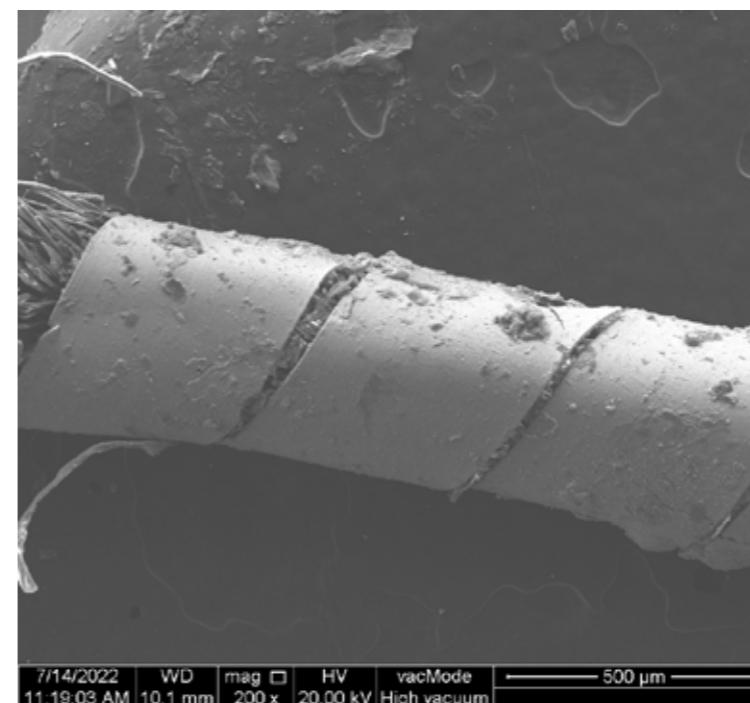
Ryc. II.10B: b. Widmo EDS.

Fig. II.10B: b. EDS spectrum.

Element	Wt %	Mol %	K-Ratio	Z	A	F
Al ₂ O ₅	0.77	0.48	0.0010	1.0650	0.2891	1.0004
SiO ₂	1.10	1.52	0.0022	1.0956	0.3965	1.0006
SO ₃	0.82	0.85	0.0023	1.1007	0.6226	1.0017
PbO ₂	1.29	0.45	0.0077	0.7605	0.9010	1.0001
Cl ₂ O	1.30	1.24	0.0079	1.0499	0.7101	1.0021
SnO ₂	5.88	3.24	0.0388	0.8565	0.9783	1.0002
CaO	0.47	0.70	0.0033	1.0727	0.8891	1.0113
Fe ₂ O ₃	0.80	0.42	0.0063	0.9814	0.9854	1.1692
CuO	81.02	84.45	0.6156	0.9523	0.9980	1.0007
ZnO	6.53	6.66	0.0501	0.9540	1.0002	1.0010
Total	100.00	100.00				

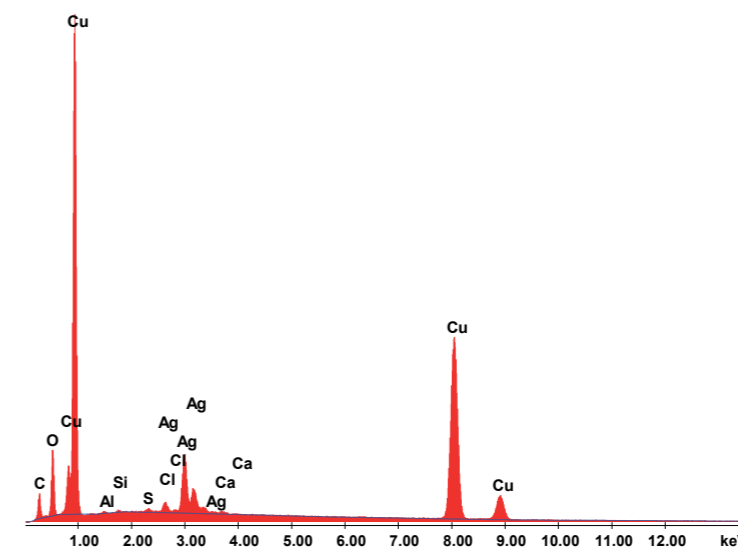
Ryc. II.10B: c. Ilościowy skład tlenkowy metali.

Fig. II.10B: c. Quantitative oxide composition of metals.

Ryc. II.11: a. Obraz SEM analizowanego obszaru powierzchni próbki.

Fig. II.11: a. SEM image of the analysed area of the Assaysurface.

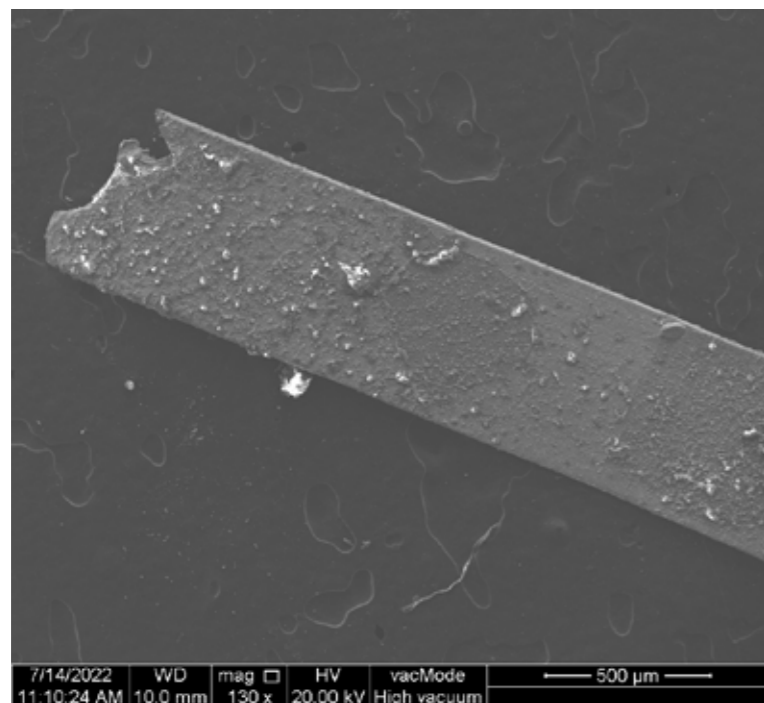
Ryc. II.11: b. Widmo EDS.

Fig. II.11: b. EDS spectrum.

Element	Wt %	Mol %	K-Ratio	Z	A	F
Al ₂ O ₅	0.53	0.33	0.0007	1.0698	0.2897	1.0007
SiO ₂	0.34	0.47	0.0007	1.1005	0.3977	1.0012
SO ₃	0.58	0.60	0.0016	1.1066	0.6256	1.0035
Cl ₂ O	0.67	0.64	0.0042	1.0554	0.7202	1.0054
AgO	10.86	7.26	0.0778	0.8880	0.9265	1.0001
CaO	0.28	0.41	0.0018	1.0779	0.8557	1.0101
CuO	86.74	90.30	0.6614	0.9574	0.9970	1.0000
Total	100.00	100.00				

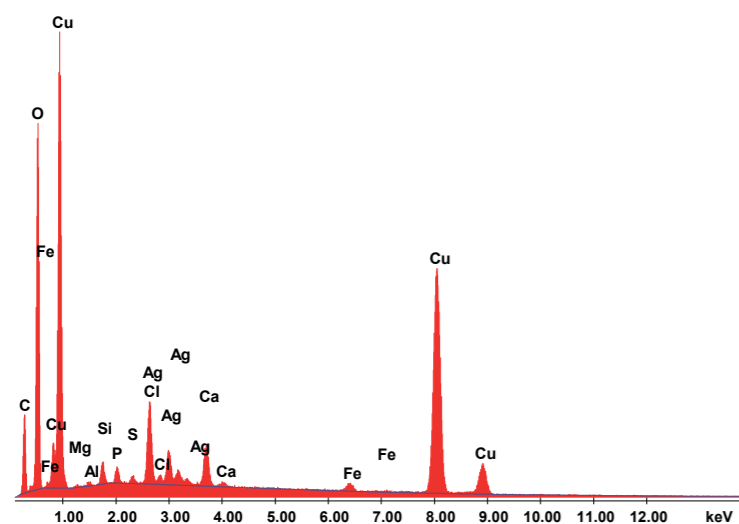
Ryc. II.11: c. Ilościowy skład tlenkowy metali.

Fig. II.11: c. Quantitative oxide composition of metals.

Ryc. II.12: a. Obraz SEM analizowanego obszaru powierzchni próbki.

Fig. II.12: a. SEM image of the analysed area of the Assaysurface.

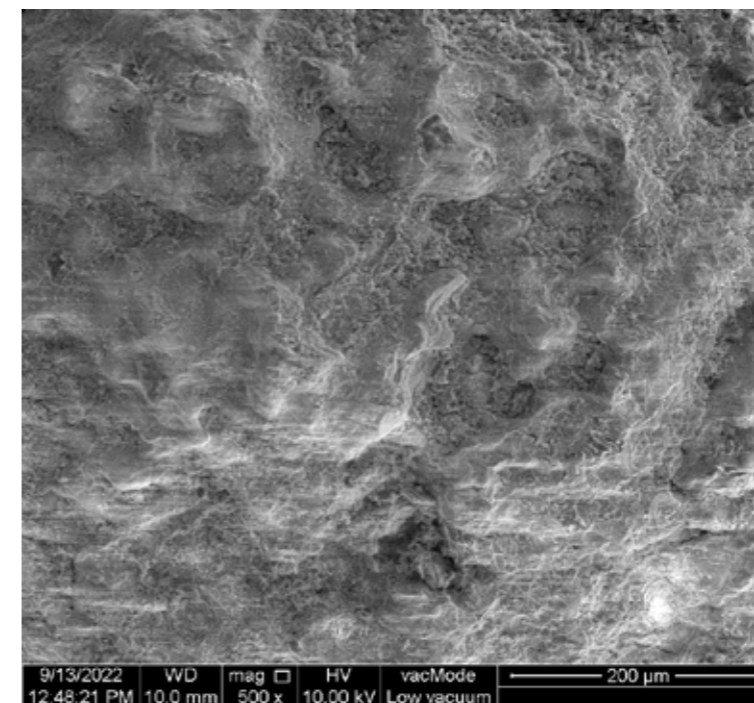
Ryc. II.12: b. Widmo EDS.

Fig. II.12: b. EDS spectrum.

Element	Wt %	Mol %	K-Ratio	Z	A	F
C2O	20.24	33.85	0.0229	1.1171	0.1684	1.0004
MgO	0.25	0.41	0.0004	1.0528	0.2458	1.0005
Al2O5	0.52	0.26	0.0007	1.0217	0.3500	1.0009
SiO2	1.88	2.09	0.0043	1.0512	0.4699	1.0013
P2O5	1.34	0.63	0.0035	1.0206	0.5854	1.0021
SO3	0.64	0.54	0.0019	1.0478	0.6893	1.0034
Cl2O	3.44	2.65	0.0219	1.0005	0.7757	1.0030
AgO	3.63	1.96	0.0258	0.8441	0.9646	1.0015
CaO	2.46	2.94	0.0165	1.0259	0.9048	1.0097
Fe2O3	1.20	0.50	0.0090	0.9361	0.9943	1.1521
CuO	64.40	54.17	0.4675	0.9067	1.0024	1.0000
Total	100.00	100.00				

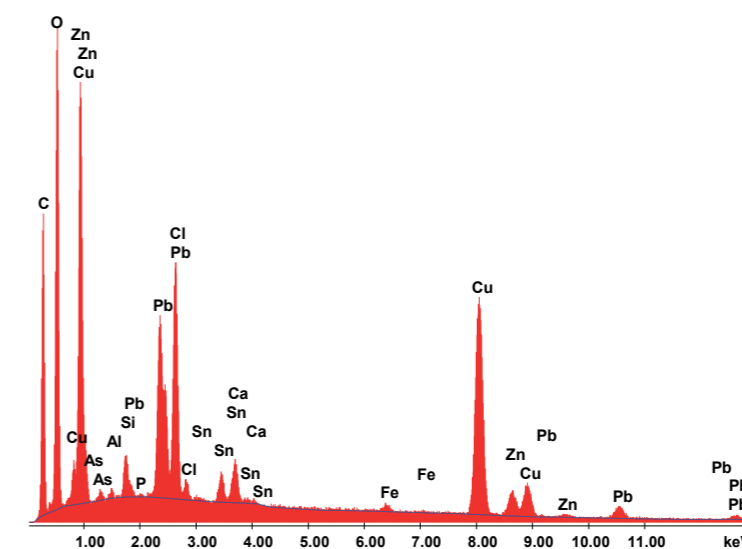
Ryc. II.12: c. Ilościowy skład tlenkowy metali.

Fig. II.12: c. Quantitative oxide composition of metals.

Ryc. II.13: a. Obraz SEM analizowanego obszaru powierzchni próbki.

Fig. II.13: a. SEM image of the analysed area of the Assaysurface.

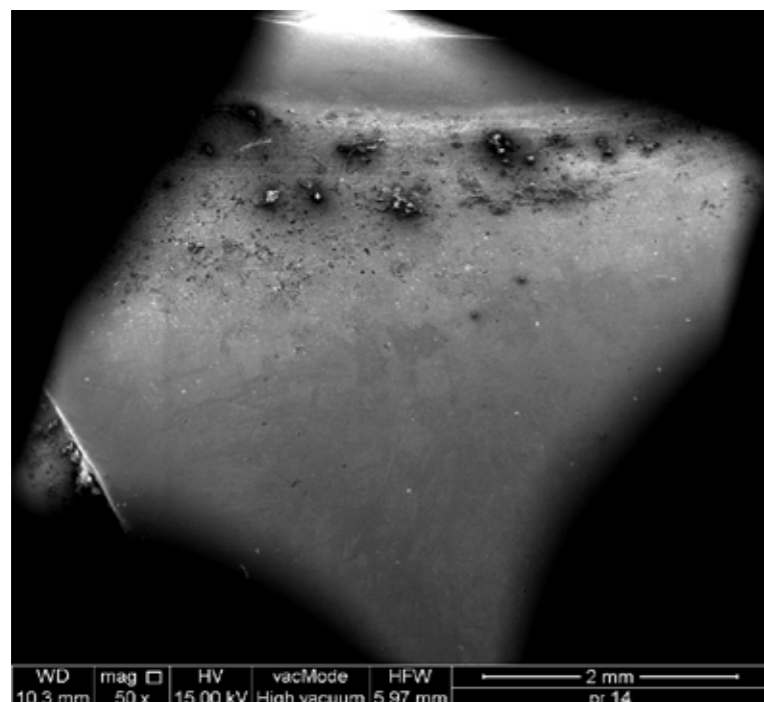
Ryc. II.13: b. Widmo EDS.

Fig. II.13: b. EDS spectrum.

Element	Wt %	Mol %	K-Ratio	Z	A	F
C2O	37.52	58.26	0.0469	1.0986	0.1896	1.0003
As2O3	0.61	0.19	0.0018	0.8655	0.4441	1.0004
Al2O5	0.43	0.20	0.0007	1.0049	0.4247	1.0008
SiO2	1.77	1.83	0.0047	1.0340	0.5497	1.0011
P2O5	0.12	0.05	0.0003	1.0042	0.6605	1.0019
PbO2	11.28	2.93	0.0759	0.7123	1.0898	1.0003
Cl2O	5.41	3.87	0.0332	0.9843	0.7625	1.0011
SnO2	2.24	0.92	0.0140	0.8054	0.9872	1.0001
CaO	1.00	1.11	0.0065	1.0088	0.8901	1.0051
Fe2O3	0.60	0.23	0.0041	0.9215	0.9873	1.0795
CuO	34.25	26.76	0.2466	0.8935	0.9991	1.0094
ZnO	4.75	3.63	0.0347	0.8947	1.0011	1.0139
Total	100.00	100.00				

Ryc. II.13: c. Ilościowy skład tlenkowy metali.

Fig. II.13: c. Quantitative oxide composition of metals.

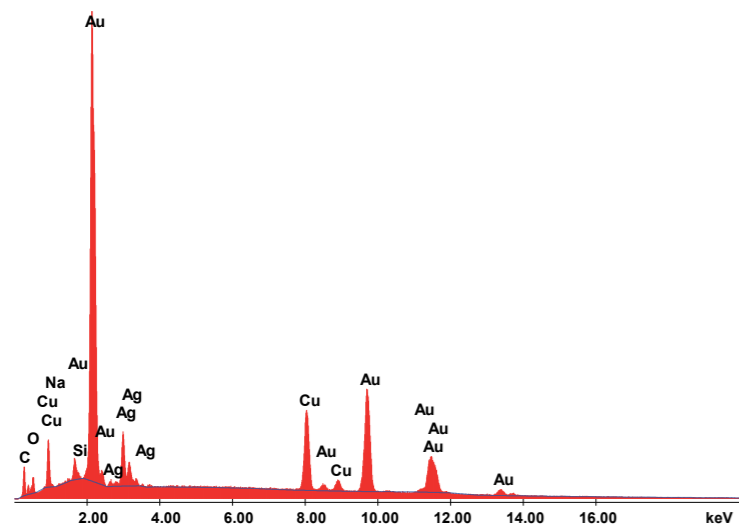

A. Wspornik z ciemnego złota.

A. Dark gold bracket.

Ryc. II.14A: a. Obraz SEM analizowanego obszaru powierzchni próbki.

Fig. II.14A: a. SEM image of the analysed area of the Assaysurface.

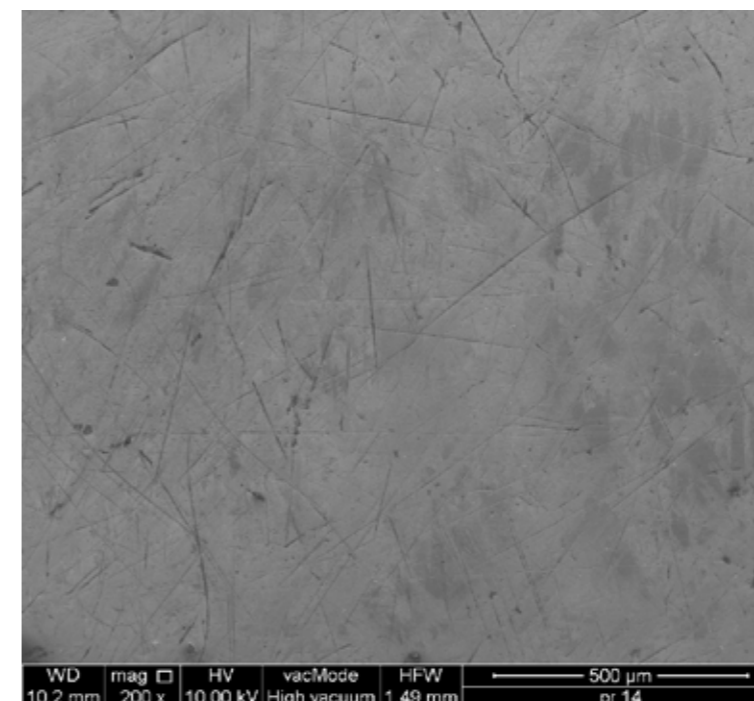
Ryc. II.14A: b. Widmo EDS.

Fig. II.14A: b. EDS spectrum.

Element	Wt %	At %	K-Ratio	Z	A	F
C K	9.80	48.69	0.0226	1.2284	0.1874	1.0000
O K	3.61	13.45	0.0060	1.2104	0.1380	1.0002
NaK	0.26	0.66	0.0005	1.1356	0.1763	1.0002
SiK	0.29	0.62	0.0014	1.1647	0.3978	1.0010
AgL	11.17	6.18	0.0557	0.9876	0.5043	1.0000
CuK	12.11	11.37	0.1264	1.0512	0.9128	1.0878
AuL	62.76	19.01	0.5647	0.8944	1.0061	1.0000
Total	100.00	100.00				

Ryc. II.14A: c. Ilościowy skład tlenkowy metali.

Fig. II.14A: c. Quantitative oxide composition of metals.

B. Obręcz pierścienia.

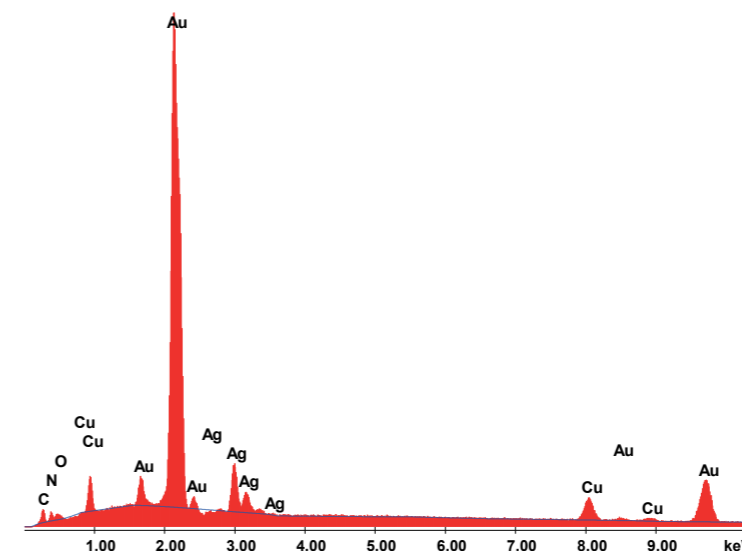
B. Ring rim.

Ryc. II.14B: a. Obraz SEM analizowanego obszaru powierzchni próbki.

Fig. II.14B: a. SEM image of the analysed area of the Assaysurface.

Ryc. II.14B: b. Widmo EDS.

Fig. II.14B: b. EDS spectrum.

Ryc. II.14B: c. Ilościowy skład tlenkowy metali.

Fig. II.14B: c. Quantitative oxide composition of metals.

Ryc. II.14C: a. Obraz SEM analizowanego obszaru powierzchni próbki.

Element	Wt %	At %	K-Ratio	Z	A	F
C K	2.72	22.37	0.0064	1.3407	0.1741	1.0000
N K	2.20	15.52	0.0047	1.3281	0.1614	1.0000
O K	0.59	3.65	0.0012	1.3164	0.1507	1.0001
AgL	9.81	8.97	0.0608	1.0385	0.5966	1.0000
CuK	6.72	10.44	0.0787	1.1596	0.9476	1.0662
AuL	77.95	39.05	0.7215	0.9245	1.0012	1.0000
Total	100.00	100.00				

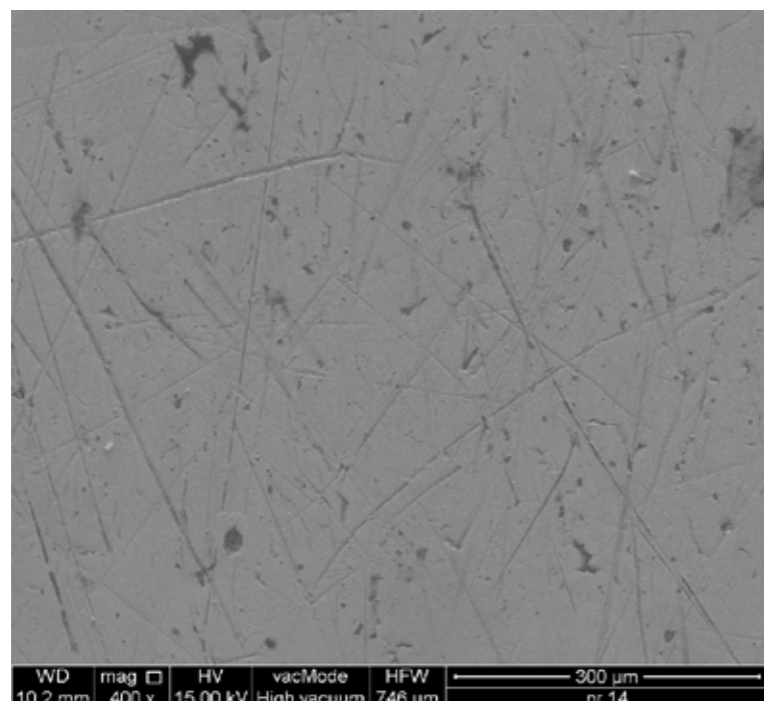
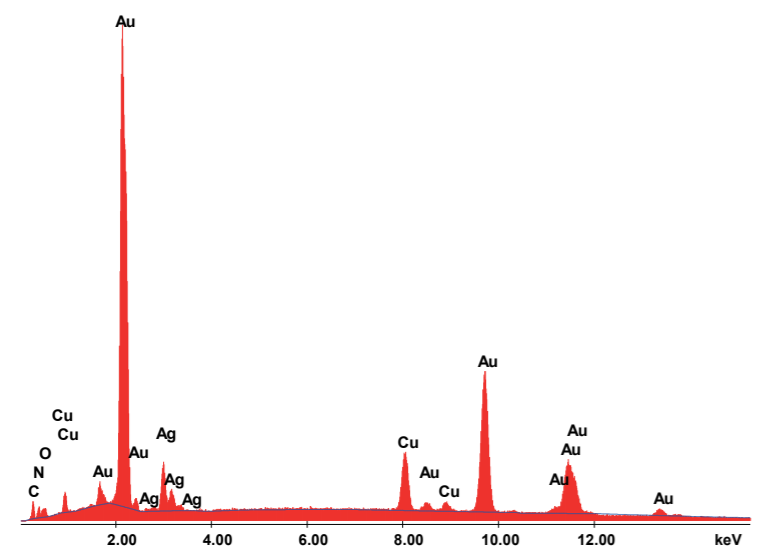

Fig. II.14C: a. SEM image of the analysed area of the Assaysurface.

Ryc. II.14C: b. Widmo EDS.

Fig. II.14C: b. EDS spectrum.

Ryc. II.14C: c. Ilościowy skład tlenkowy metali.

Element	Wt %	At %	K-Ratio	Z	A	F
C K	4.97	32.50	0.0112	1.2603	0.1795	1.0001
N K	3.84	21.54	0.0072	1.2506	0.1500	1.0000
AgL	9.24	6.74	0.0430	1.0216	0.4550	1.0000
CuK	7.78	9.63	0.0835	1.0838	0.8996	1.1003
AuL	74.17	29.60	0.6899	0.9259	1.0046	1.0000
Total	100.00	100.00				

Fig. II.14C: c. Quantitative oxide composition of metals.

BIBLIOGRAFIA

SKRÓTY:

- APL: Archiwum Państwowe w Lublinie
 AAL: Archiwum Archidiecezji Lubelskiej
 ABMK: Archiwa. Biblioteki, Muzea Kościelne
 ChKGK: Chełmski Konsystorz Greckokatolicki
 KGL: Konsystorz Generalny Lubelski
 ЛНБ: Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, м. Львів
 ЦДІАУЛ: Центральний державний історичний архів України, м. Львів
 AS: Audientiae Sanctissimi de rebus Ucrainae et Bielarusjae (1650–1850)
 ASCPF: Acta Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Ecclesiam catholicam Ucrainae et Bielarusjae spectantia
 DPR: Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia (1075–1953)
 DUB: Documenta Unionis Berestensis eiusque auctorum (1590–1600)
 EMAE: Epistolae Metropolitaram, Archiepiscoporum et Episcoporum
 LB: Litterae basilianorum in terris Ucrainae et Bielarusjae
 LE: Litterae episcoporum historiam Ucrainae illustrantes (1600–1900)
 LSCPF: Litterae S. C. De Propaganda Fide Ecclesiam catholicam Ucrainae et Bielarusjae spectantes
 MUH: Monumenta Ucrainae historica
 SE: Supplicationes Ecclesiae Unitae Ucrainae et Bielarusjae
 АЮЗР: Архивъ Юго-Западной Россіи
 АВАК: Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссіею для разбора древнихъ актов

ŹRÓDŁA I ARCHIWALI:

- AAL, KGL, sygn. Rep 60 A 152, sygn. Rep 60 A 157
 ABMK, sygn. 139 [Bibliotheca Apostolica Vaticana, Processus Datariae Apostolicae, vol. 146]
 APL, Archiwum Ordynacji Zamojskiej ze Zwierzynca, sygn. 48
 APL, Bazylianie w Zamościu, sygn. 10
 APL, ChKGK, sygn. 1, sygn. 3, sygn. 4, sygn. 5, sygn. 6, sygn. 7, sygn. 8, sygn. 11, sygn. 30, sygn. 47, sygn. 84, sygn. 91, sygn. 92, sygn. 106, sygn. 110, sygn. 112, sygn. 118, sygn. 119, sygn. 129, sygn. 126, sygn. 128, sygn. 135, sygn. 136, sygn. 143, sygn. 145, sygn. 209, sygn. 293, sygn. 294, sygn. 635, sygn. 636, sygn. 680, sygn. 1224, sygn. 1225.
 APL, Księgi grodzkie chełmskie RMO, nr 165
 APL, Parafia Przemienienia Pańskiego w Lublinie, sygn. 1
 APL, Księgi sądów konfederacji targowickiej ziemi chełmskiej i powiatu krasnostawskiego, sygn. 1, sygn. 3
 Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie: Mertyka Koronna sygn. S 35, sygn. S 38
 Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie, rkps 653 IV
 Ośrodek Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych w Lublinie, mf 2419: Archiwum Secretum Vaticanum w Rzymie. Archiwum Nuntiaturae Varsaviensis, VI g 11, vol. 125
 ЛНБ, Відділ рідкісної книги, ст. IV, 56238
 ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 46, спр. 205, спр. 205 в, спр. 413, спр. 919

ŹRÓDŁA WYDANE, STARODRUKI:

- Acta Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Ecclesiam catholicam Ucrainae et Bielarusjae spectantia, collegit et adnotationibus illustravit P. Athanasius G. Welykyj OSBM, vol. I (1622–1667), Romae 1953; vol. IV (1740–1769), Romae 1955; vol. V (1769–1862), Romae 1955.
 Audientiae Sanctissimi de rebus Ucrainae et Bielarusjae (1650–1850), collegit, adnotavit, paravit editionemque curavit P. Athanasius G. Welykyj OSBM, vol. I (1658–1779), Romae 1963; vol. II (1780–1862), Romae 1965.
 Dyaryusz Seymu Walnego Ordynarynego Odprawionego w Warszawie Roku 1766 ... zebrany, Warszawa 1767.
 Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia (1075–1953), collegit introductione et adnotationibus auxit P. Athanasius G. Welykyj OSBM, vol. I (1075–1700), Romae 1953; vol. II (1700–1953), Romae 1954.
 Documenta Unionis Berestensis eiusque auctorum (1590–1600), collegit, paravit, adnotavit editionemque curavit P. Athanasius G. Welykyj OSBM, Romae 1970.
 Epistolae Metropolitaram, Archiepiscoporum et Episcoporum, collegerunt adnotationibus illustrant et introductione auxerunt R. P. Theodosius T. Haluščynskij – P. Athanasius G. Welykyj OSBM, vol. I (1613–1637), Epistolae Josephi Velamin Rutskyj Metropolitae Kioviensis Catholici, Romae 1956; vol. IV (1714–1762), Epistolae Metropolitaram Kioviensium catholicarum Leonis Kiška, Athanasii Szeptyckyj, Floriani Hrebnyckyj, Romae 1959; vol. V (1762–1778), Epistolae Feliciani Philippi Wolodkowycz Metropolitae Kioviensie Catholici, pars I, Romae 1967; vol. VIII (1780–1788), Epistolae Jasonis Junosza Smogorzewskij Metropolitae Kioviensie catholicae, Romae 1965.
 Epistolae Metropolitaram, Archiepiscoporum et Episcoporum, collegerunt adnotationibus illustrant et introductione auxerunt R. P. Theodosius T. Haluščynskij – P. Athanasius G. Welykyj OSBM, vol. I (1613–1637), Epistolae Josephi Velamin Rutskyj Metropolitae Kioviensis Catholici, Romae 1956; collegit adnotationibus illustravit et ilustravit et introductione auxit P. Athanasius G. Welykyj OSBM, vol. II (1637–1674), Epistolae Metropolitaram Kioviensium catholicarum Raphaelis Korsak, Antonii Sielava, Gabrielis Kolenda, Romae 1956; vol. III (1674–1713), Epistolae Metropolitaram Kioviensium catholicarum Cypriani Zochovskij, Leonis Slubicz Zalenskyj, Georgii Vynnyckyj, Romae 1958; vol. IV (1714–1762), Epistolae Metropolitaram Kioviensium catholicarum Leonis Kiška, Athanasii Szeptyckyj, Floriani Hrebnyckyj, Romae 1959; vol. V (1762–1778), Epistolae Feliciani Philippi Wolodkowycz Metropolitae Kioviensie Catholici, pars I, Romae 1967; vol. VI (1762–

1778), *Epistolae Feliciani Philippi Wolodkowycz Metropolitae Kioviensis Catholici* pars II, Romae 1969; vol. VIII (1780–1788), *Epistolae Jasonis Junosza Smogorzewskij Metropolitae Kioviensis catholicae*, Romae 1965. „Gazeta Korespondenta Warszawskiego i Zagranicznego”. Z Warszawy dnia 27 marca roku 1804. We wtorek, nr 25. „Gazeta Rządowa”. Dzień 14. października, roku 1794. Harasiewicz M., *Annales Ecclesiae Ruthenae gratiam et communionem cum s. Sede Romana habentis, ritumque Graeco-Slavicum observantis, cum singulari respect ad dioeceses ruthenas Leopoliensem, Premisliensem et Chelmensem*, Leopoli 1862. *Korespondencja Adama Naruszewicza 1762–1796. Z papierów po Ludwiku Bernackim uzupełnił, opracował i wydał Julian Platt*, red. T. Mikulski, Wrocław 1959. *Litterae basilianorum in terris Ucrainae et Bielarussiae*, paravit, adnotavit editionemque curavit P. Athanasius G. Welykyj OSBM, vol. I (1601–1730). *Litterae episcoporum historiam Ucrainae illustrantes (1600–1900)*, paravit, adnotavit editionemque curavit P. Athanasius G. Welykyj OSBM, vol. II (1641–1644), Romae 1973; vol. IV (1691–1710), Romae 1976. *Litterae S. C. De Propaganda Fide Ecclesiam catholicam Ucrainae et Bielarussiae spectantes*, collegit et adnotationibus illustravit P. Athanasius G. Welykyj OSBM, vol. I (1622–1670), Romae 1945; vol. II (1670–1710), Romae 1955; vol. III (1710–1730), Romae 1956; vol. VI (1778–1790), Romae 1957. Litwin H., *Katalog alumnów Seminarium Papieskiego w Wilnie 1582–1798 (część I: Wstęp, wykaz skrótów, spis źródeł, Katalog alumnów 1–500)*, „Przegląd Wschodni”, 2003, t. VIII, z. 32. Litwin H., *Katalog alumnów Seminarium Papieskiego w Wilnie 1582–1798 (część II: Katalog alumnów 500–1037, Indeks nazwisk alumnów)*, „Przegląd Wschodni”, 2004, t. IX, z. 34. Michalczuk S., *Ważyński i Kościuszko*, [w:] *Christianitas et cultura Europae. Księga Jubileuszowa Profesora Jerzego Kłoczowskiego*, red. H. Gapski, cz. 1, Lublin 1998, s. 652–658. *Ostatnie lata panowania Stanisława Augusta. Dokumenta do historii drugiego i trzeciego podziału*, wyd. W. Kalinka, Poznań 1868, (Pamiętniki z ośmiennastego wieku, t. 10, cz. 1). Petruszewicz A. S., *Wiadomość o Diariuszu, czyli dzienniku księdza Porfirego Ważyńskiego (biskupa Chełmskiego) od roku 1780 do 1804*, „Przegląd Archeologiczny”. Organ C. K. Konserwatorijs pomników i Towarzystwa archeol. kraj. we Lwowie, 1 (1882), s. 24–43. Petruszewicz A. S., *Wiadomość o Diariuszu, czyli dzienniku księdza Porfirego Ważyńskiego (biskupa Chełmskiego) od roku 1780 do 1804*, „Przegląd Archeologiczny”. Organ C. K. Konserwatorijs pomników i Towarzystwa archeol. kraj. we Lwowie, 2 (1883), s. 43–72. Petruszewicz A. S., *Wiadomość o Diariuszu, czyli dzienniku księdza Porfirego Ważyńskiego (biskupa Chełmskiego) od roku 1780 do 1804*, „Przegląd Archeologiczny”. Organ C. K. Konserwatorijs pomników i Towarzystwa archeol. kraj. we Lwowie, 3 (1883), s. 38–50. Stępkowski J. Nepomucen, *Mowa przy złożeniu do grobu ciała ś. P. J. W. Porfirego Skarbka Ważyńskiego... dnia 19 marca r. 1804 przez x. Jana Nepomucena Stępkowskiego, reformata kaznodzieję aktualnego w Konwencie Chełm; miana...*, b. m. i r. *Monumenta Ucrainae Historica*, зібрав митрополит А. Шептицький, vol. II (1624–1648), Рим 1965; vol. III (1650–1670), Рим 1966; vol. IV (1671–1701), Рим 1967; vol. VI (1729–1773), Рим 1968; зібрав митрополит А. Шептицький, видав митрополит Иосиф, vol. VII (1774–1807), Рим 1969; vol. XI (1633–1659), *Supplementum* (1633–1659), Рим 1974. *Ostatnie Stebelskiego prace z autografu wydał, wstępem i przypisami objaśnił Dr. Władysław Serebyński, w: Scriptores Rerum Polonicarum*, t. 4, Cracoviae 1878. Senyk S., *Methodius Terlec'kyj – bishop of Xolm*, „Analecta OSBM”, serio II, t. XII, fasc. 1–4, Romae 1985. *Statuty synodu zamojskiego 1720 roku. Nowe tłumaczenie z komentarzami*, red. P. Nowakowski CM, Kraków 2020. *Supplicationes Ecclesiae Unitae Ucrainae et Bielarussiae*, collegit, adnotavit, paravit editionemque curavit P. Athanasius G. Welykyj OSBM, vol. I (1600–1690), Romae 1960; vol. III (1741–1769), Romae 1965. Susza J., *Phenix tertiatu redivivus albo obraz starożytny chełmski Panny y matki Przenajświętszej sławą cudownych swoich dzieł, po trzecie ożyły*, [w:] *Koronacja cudownego obrazu Najsświętszej Maryi Panny w Chełmskiej Katedrze [...] odprawiona roku 1765 dnia 15 miesiąca Września*, Berdyczów 1780. *Synodus provincialis Ruthenorum Habita in Civitate Zamosciae Anno MDCCXX Sanctissimo Domino Nostro Benedicto PP XIII dicata*, Romae MDCCXXIV. *Synod prowincjonalny ruski w mieście Zamościu roku 1720 odprawiony ... wydany z zalecenia J.W. J.X. Leona Kiszki*, Wilno 1785. *Synody dyecezyi chełmskiej ob. wsch.*, wyd. E. Likowski, Poznań 1902. *Volumina constitutionum*, do druku przygotowali S. Grodziski, M. Kwiecień, A. Karabowicz, t. 3: 1611–1640, vol. 1: 1611–1626, Warszawa 2010. *Volumina legum*, wydawnictwo Komisji prawniczej Akademii Umiejętności w Krakowie, t. 9, Kraków 1889. Ważyński P. Skarbek, *Duch kapłaństwa Chrystusowego... z włoskiego na polski język przełożone...*, cz. 1–2, Wilno 1792. Ważyński P. Skarbek, *Katechizm albo krótkie zebranie nauki chrześcijańskiej...*, Poczajów 1792. Ważyński P. Skarbek, *Kazanie na obchodzie pogrzebowym od [...] xiędza Porfirego Skarbka Wazynskiego Z. s. Bazylego W. Kongregacyi Ruskiej generała, odprawionym, po stryiu swoim [...] Michale Skarbku Wazynskim w. W. X. Litewskiego pisarzu, mowione, [...] Benedyktowi Skarbku Wazynskiemu pułkownikowi Xięstwa Zmudzkiego, niegdys skarbnemu W. X. Lit. staroscie tyrszlewskiemu ofiarowane*, Wilno 1773. Ważyński P. Skarbek, *Kazanie na pogrzebie IW. IP. Mikołaja Potockiego wwdzica bełzk. kawal. maltańsk. podczas mszy ś. uroczyscie śpiewanej przez JW. Cypriana Steckiego exarchi całej Rusi Łuck. i Ostrogsk. biskupa, testamentu tegoż pana exekutora w Poczajowie r. 1782. d. 17 czerwca odprawionym*, Poczajów 1782. Ważyński P. Skarbek, *Kazanie na uroczyscie bł. Jozafata Kuncewicza Arcybiskupa Połockiego Biskupa Witebskiego, Mścislawskiego, Orszańskiego i Mohilowskiego, za jedność z Kościołem rzymskim męczennika miane w Katedrze Połockiej Roku MDCCLXII. Przez X. Porfirego Wazynskiego Z. S. Bazylego W. filozofii*

natenczas profesora, i przez tegoż Wielmożnym Jchmosciom Panstwu Antoniemu y Eleonorze z Skarbkow Wazynskich Zenowiczom woyskim województwa połockiego z okoliczności powinszowania dozgonnego szczęśliwie między niemi zawartego przymierza przypisane, Wilno 1762. Ważyński P. Skarbek, *Orationum Seu Exercitationum Oratoriarum R. P. Porphyrii Skarbek Wazynski Hieromonachi Basiliani*, p. 1, Wilno 1772. Ważyński P. Skarbek, *Orationum Seu Exercitationum Oratoriarum R. P. Porphyrii Skarbek Wazynski Hieromonachi Basiliani*, p. 2, Wilno 1773. Ważyński P. Skarbek, *Oycze Nasz Albo Modlitwa Panska Podług różnych potrzeb i okoliczności przystosowana : Obfita bogomyślności i upraszania Łask różnych osobliwie do zbawienia ściągających się sposoby Zawierająca Dla pożytku dusz pobożnych z różnych Ksiąg wzięta, y na świat Wydana*, Lublin 1790. Ważyński P. Skarbek, *Piekło otwarte chrześcijaninowi*, Poczajów 1790. Ważyński P. Skarbek, *Sanctorum pari gloriosissimo Boriso et Hlibo, jn salutari baptismatis lavacro nuncupatis Romano et Davidi, magni, et sancti principis ac apostoli gentis Roxolanae, Vladimiri filii [...] praecipuis totius Ruthenorum nationis tutoribus; theses ex metaphysica selectas*, Wilno 1763; tenże, *Ethologia czyli nauka dla młodzi szkolney pod rządem powszechnym całego zakonu w ruskim narodzie bazylińskiego, [...] x. Porfiriusza Skarbka Wazynskiego s. theologii doktora y protoarchimandryty, szukania prawdziwej szczęśliwości*, Poczajów 1772. Ważyński P. Skarbek, *Synagoga z błędu wyprowadzona, czyli Droga ułatwiona do przekonania każdego Żyda o Fałszu Sekty Żydowskiej i razem o prawdzie religii chrześcijańskiej*, Poczajów 1792. Ważyński P. Skarbek, *Węzeł w którym się zawierają pochwały W. w Bogu Nayprzewieleb. JX. Porfirego Skarbka Wazynskiego Zakonu Bazylińskiego Generała WJP. Benedyktowi Skarbku Wazynskiemu Dworzaniowi J. K. Mci... w Oktawę jego imienin od uczącej się w szkołach Borunskich młodzi dany*. Roku 1755. dnia 27 Lutego, b. m. 1755. Ważyński P. Skarbek, *Zbior dwoiaki żywotow SS. Panskich : od baiecznych y wątpliwych powieści przeczyszczony z przydanym żywotem Zbawiciela Pana Naszego y Najswiętszej Maryi Panny z włoskiego języka na polski*, t. 1–13, Wilno 1786. Zajączek J., *Pamiętnik albo historia rewolucji czyli powstanie roku czyli powstanie roku 1792*, Poznań 1862. *Zbiór wszystkich pism urzędowych od zapisania Aktu Powstania Narodowego w Krakowie, i innych do niego się ściągających dzieło służące do napisania Historji Powstania Narodowego*, cz. 1, Kraków 1794.

ANDRZEJEWSKA E.

2013 *Szaty liturgiczne w kolegiacie pw. Wniebowzięcia NMP w Kaliszu i rezultaty przeprowadzonych nad nimi badań*, [w:] *Tekstyli w zbiorach sakralnych: inwentaryzacja - konserwacja - przechowywanie*, red. H. Hryszko, A. Kwaśnik-Gliwińska, M. Stachurska, Akademia Sztuk Pięknych w Warszawie.

ANTONOWICZ K.

2021 *Mistrzostwo ikonograficzne starowierców. Nowatorstwo i kanon. Ikony staroobrzędowców w kolekcji Muzeum Ikon w Supraślu. Katalog zbiorów*, Białystok.

ATASOY N., DENNY W.B., TEZCAN H., MACKIE L.W.

2002 *Ipek: The Crescent and The Rose: Imperial Ottoman Silks and Velvets*, London.

BAŃKOWSKI E.

1887 *Ruś chełmska od czasu rozbioru Polski*, Lwów.

BARANOWSKI A.

2000 *Rola rodzin magnackich w osiemnastowiecznych uroczysciach koronacyjnych na wschodnich terenach Rzeczypospolitej*, [w:] *Sztuka ziem wschodnich Rzeczypospolitej*, red. J. Lileyko, Lublin.

BARDOVSKYI P.

2021 *Bazylianie wśród studentów braniewskich w XVII–XVIII wieku*, „Studia Elbląskie”, 22.

BARTOSZEWICZ J.

1867 *Ważyński (Porfiry), Skarbek, biskup chełmski w XVIII–XIX wieku*, [w:] *Encyklopedia powszechna*, t. 26: *Uła-Wikaryusz*, Warszawa.

BERTILSSON C, BORG E, STEN S, HESSMAN E, SJÖBLÖM H, LINGSTRÖM P.

2022 *Prevalence of Dental Caries in Past European Populations: A Systematic Review*. „Caries Res.” 56, 1.

BEWZ M., ŁUKOMSKYJ J., BEWZ W., PETRYK W.

2016 *Analiza architektoniczna cerkwi katedralnej*, [w:] *Od cerkwi katedralnej króla Daniela Romanowicza do Bazyliki pw. Narodzenia NMP w Chełmie. Wyniki badań interdyscyplinarnych sezonu 2013–2014*, red. A. Buko A., S. Gołub, Chełm.

BIEŃKOWSKI L.

1969 *Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce*, w: *Kościół w Polsce*, t. 2, *Wiek XVI–XVIII*, red. J. Kłoczowski, Kraków.

1970 *Organizacja Kościoła Wschodniego w Polsce*, [w:] *Kościół w Polsce*, t. 2: *Wiek XVI–XVIII* red. J. Kłoczowski, Kraków.

1972 *Józef Lewicki*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 17, red. E. Rostworowski, Wrocław.

1992 *Oświecenie i katastrofa rozbiorów (2. Poł. XVIII w.)*, [w:] *Chrześcijaństwo w Polsce. Zarys przemian 966–1979*, Lublin.

BIERNACKA G.

2011 *Ważyński-Skarbek Porfiriusz*, [w:] *Encyklopedia Chełma*, t. 1: *Ludzie*, red. Z. Gardziński i in., Chełm.

BOBYK W.

2005 *Duchowieństwo unickiej diecezji chełmskiej w XVIII wieku*, Lublin, (Studia i materiały do dziejów chrześcijaństwa wschodniego w Rzeczypospolitej, t. 2)

2005 *Praktyka sprawowania mszy świętej czytanej na terenie unickiej eparchii chełmskiej u schyłku XVIII wieku*, [w:] *Kościół wschodnie w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku. Zbiór studiów*, Lublin, (Studia i materiały do dziejów chrześcijaństwa wschodniego w Rzeczypospolitej, t. 3).

- BOCHENEK A., REICHER M.,
1990 *Anatomia człowieka*, t. 1, Warszawa.
- BONDYRA W.
2005 *Reprezentacja sejmowa Rusi Czerwonej w czasach saskich*, Lublin.
- BONITO FANELLI R.
1981. *Five Centuries of Italian Textiles, 1300–1800: A Selection from the Museo Del Tessuto, Prato: Catalogue of the Traveling Exhibition*. Casa de Risparmi e Depositi di Prato
- BORKOPP-RESTLE B.
2002 *Textile Schätze aus Renaissance und Barock*, München.
- BOROWSKA S. MINEJKO O.
2016 *Wyniki badań antropologicznych, [w:] Od cerkwi katedralnej króla Daniela Romanowicza do Bazyliki p.w. Narodzenia NMP w Chełmie*, red. A. Buko, S. Gołub, Chełm.
- BRAUN J.
1907 *Die Liturgische Gewandung im Occident und Orient nach Ursprung und Entwicklung. Verwendung und Symbolik*. Freiburg im Breisgau.
- BROOKS S., SUCHEY J.M.
1990 *Skeletal age determination based on the os pubis: A comparison of the Acsádi-Nemeskéri and Suchey-Brooks methods*, „Human Evolution”, Vol. 5, ls. 3.
- BRUNNER J., ANDERSON J., O'MALLEY M., BOHNE W., DELAND W., KENNEDY J.
2005 *Physician and patient based outcomes following surgical resection of Haglund's deformity*, „Acta Orthop Belg”, 71.
- BUIKSTRA J. E., UBELAKER D.H.
1994 *Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains: Proceedings of a seminar at the Field Museum of Natural History*. “Arcansas Archological Survey Resarch Series”, New York.
- BUKO A.
2016 *Zespół rezydencjalno-sakralny na Górze Katedralnej w Chełmie: stuletnia tradycja badań, nowe odkrycia i nowe pola eksploracji, [w:] Od cerkwi katedralnej króla Daniela Romanowicza do Bazyliki p.w. Narodzenia NMP w Chełmie*, red. A. Buko, S. Gołub, Chełm.
- BUKO A., BEVZ M.
2016 *Odkrycia w bazylice katedralnej w Chełmie w latach 2013–2014: próba podsumowania wyników badań, [w:] Od cerkwi katedralnej króla Daniela Romanowicza do Bazyliki p.w. Narodzenia NMP w Chełmie*, red. A. Buko, S. Gołub, Chełm.
- Bysotskaya N.F.
1984 *Dekaratyuna-Prykladnoe Mastatstva Belarusi: XII–XVIII Stagoddzyau – Decorative – Applied Art of Byelorussia: XII–XVIII Centuries*, Minsk.
- M. CYBULSKA, ORLIŃSKA-MIANOWSKA E., STANILEWICZ K., (red.)
2011 *Tkaniny wschodnie w szatach liturgicznych Kościoła katolickiego w Polsce na przykładzie kolekcji bazyliki katedralnej w Łowiczu i Muzeum Narodowego w Warszawie, [w:] Orientalne tkaniny w Polsce – gust czy tradycja?*, red. B. Biedrońska-Słotowa, Warszawa.
- CYBULSKA M., ORLIŃSKA-MIANOWSKA E., STANILEWICZ K., (red.)
2016 *Nowoczesne metody analizy i wizualizacji tekstyliów, [w:] Snuć nic jak opowieść. Tkaniny w kulturach świata*, red., A. Nadolska-Styczyńska, „Toruńskie Studia o Sztuce Orientu”, t. 5.
- CHACHAJ J.
2003 *Stan unickiego szkolnictwa parafialnego na terenie Korony w XVIII w świetle akt wizytacji*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 80.
- CHODYNICKI K.
1934 *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370–1632*, Warszawa.
- CZOPEK S.
2012 *Kilka uwag o archeologii funeralnej w Polsce, [w:] Hic mortui vivunt*, Rzeszów.
- CHOMA J.
1953 *Maksymilianus Rylo episcopus chelmensis et peremysliensis (1759–1793)*, Romae. *Chrześcijaństwo w Polsce. Zarys przemian 966–1979*, Lublin 1992.
- CHUDZIŃSKA B.
1998 *Dewocjonalia z nowożytnego cmentarzyska we wsi Maniowy na Podhalu*, Kraków 1998.
- DĄBROWSKA E.
1997 *Sredniowieczny ceremoniał pogrzebowy wyższego duchowieństwa polskiego – studium archeologiczne – historyczne, [w:] „Studia Źródłoznawcze”, 36, red. E. Dąbrowska.*
2008 *Sredniowieczny ceremoniał pogrzebowy wyższego duchowieństwa polskiego, [w:] Studium z dziejów mentalności średniowiecznej, „Colectio archeologica, historia et ethnologica”, red. E. Dąbrowska, t. 2, Warszawa.*
- DĄBROWSKI D., SŁOBODIAN W., WOJTOWYCZ L.
2016 *Analiza źródeł pisanych, [w:] Od cerkwi katedralnej króla Daniela Romanowicza do Bazyliki p.w. Narodzenia NMP w Chełmie*, red. A. Buko, S. Gołub, Chełm.
- DRAŻKOWSKA A.
2007 *Srebrna kłamra do buta z połowy XVIII wieku wydobyta z krypty grobowej w kościele p.w. św. Józefa w Pułtusk, [w:] Pułtuskie osobliwości. Materiały wydane w roku obchodów 750-lecia nadania praw miejskich*, red. A. Henrykowska, R. Lolo, Warszawa 2007.
2008 *Odzież grobowa w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku*, Toruń.
2009 *Jedwabne XVIII-wieczne dodatki do odzieży wydobyte w kościele p.w. św. Mikołaja w Gdańsku, [w:] XVI Sesja Pomorzoznawcza, część 2, Od późnego średniowiecza do czasów nowożytnych*, red. A. Janowski, K. Kowalski, S. Słowiński, Szczecin.
2011 *Historia obuwia na ziemiach polskich od XI do końca XVIII wieku*. Toruń.
- 2014 *Odzież i insygnia grobowe biskupów przemyskich obrządku łacińskiego*, Toruń.
2020 *Odzież osób świeckich i duchownych, [w:] Krypty grobowe kościoła pw. św. Franciszka z Asyżu w Krakowie w świetle badań interdyscyplinarnych. Archeologia – Historia – Kostiumologia*, tom. 1, red. A. Drażkowska, Toruń.
2021 *Clothing of clerics and laymen, [w:] Burial crypts of st Francis of Assisi church in Cracow in the light of interdisciplinary studies*, red. A. Drażkowska, Toruń.
2021 A. Drażkowska, *Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich szat biskupów unickich z Bazyliki Narodzenia Najświętszej Maryi Panny w Chełmie*, 2021 (mps w Muzeum Ziemi Chełmskiej im. W. Ambroziewicza w Chełmie).
- DRAŻKOWSKA A., NOWAK M.
2022 *Katalog wyposażenia pochówków z kościoła św. Franciszka z Asyżu w Krakowie (XVII–XVIII wieku)*, Toruń.
- DUDZIŃSKI T., GRUPA M., NOWOSAD W.
2017 *Tajemnice szczuczyńskich krypt*, vol. 4: *Pochówki pijarów*, Grajewo–Toruń.
- EKHTIAR M.D., CANBY S.R., HAIDAR N., SOUCEK P.P. (red.)
2011 *Masterpieces from the Department of Islamic Art in The Metropolitan Museum of Art*, New York.
- Encyklopedia Kościelna: podług Teologicznej Encyklopedji Wetzera i Weltego, z licznymi jej dopełnieniami, t. 27. 1904.
- GABRYEL K.
1983 *Ważyrński Skarbek Porfiry, [w:] Słownik polskich teologów katolickich*, red. H. E. Wyczawski, t. 4: S–Ż, Warszawa.
- GACH P. P.
2002 *Szkoły i drukarnie zakonne na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej w XVIII–XIX wieku*, „Roczniki Nauk Społecznych”, 30, z. 2.
- GAPSKI H. (red.)
1998 *Christianitas et cultura Europae. Księga Jubileuszowa Profesora Jerzego Kłoczowskiego*, cz. 1, Lublin.
- GASTPARY W.
1977 *Historia protestantyzmu w Polsce od połowy XVIII wieku do pierwszej wojny światowej*, Warszawa.
- GAWRON P.
2016 *Organizacja i status prawny armii polsko-litewskiej w Inflantach w latach 1602–1611*, „Biblioteka Epoki Nowożytnej”. Hortus bellicus. Studia z dziejów wojskowości nowożytnej, 5, nr 2.
- GAŹDZIK T.S., BIELECKI T.
2008 *Ortopedia i traumatologia*, t. 2. Warszawa.
- GIL A.
1999 *Prawosławna eparchia chełmska do 1596 r.*, Lublin–Chełm.
2003 *Testament unickiego biskupa chełmskiego i bełskiego Anastazego Pakosty z 1625 r.*, „Zamojsko–Wołyńskie Zeszyty Muzealne”, t. 1.
2005 *Chełmska diecezja unicka 1596–1810. Dzieje i organizacja*, Lublin, (Studia i materiały do dziejów chrześcijaństwa wschodniego w Rzeczypospolitej, t. 1).
2008 *Polityka religijna starosty lubomelskiego Iwana Wyhowskiego. Przyczynek do dziejów praktycznej realizacji postanowień unii hadziackiej, [w:] 350-lecie unii hadziackiej (1658–2008)*, red. T. Chynczewska-Hennel, P. Kroll, M. Nagielski, Warszawa.
2016 *Kult ikony Matki Boskiej Chełmskiej. Źródła i konteksty, [w:] Przywrócona pamięci. Ikona Matki Boskiej Chełmskiej: ikonografia – kult – kontekst społeczny*, red. A. Gil, ks. M. Kalinowski. I. Skoczylas, Lublin–Lwów.
2020 *Kościół prawosławny w dobie Unii Lubelskiej. Kryzys czy początek odrodzenia?*, [w:] *Unia Lubelska 1569 roku i unie w Europie Środkowo-Wschodniej / The Union of Lublin of 1569 and other unions in Central and Eastern Europe*, red. J. Krochmal, Warszawa.
- GIL A., KALINOWSKI M., SKOCZYLAS I. (red.)
2016 *Przywrócona pamięci. Ikona Matki Boskiej Chełmskiej: ikonografia – kult – kontekst społeczny. Повернута із небуття. Ікона Холмської Богородиці: іконографія – культ – суспільний контекст*, Lublin–Lwów.
- GIL A., SKOCZYLAS I.
2014 *Kościół wschodnie w państwie polsko-litewskim w procesie przemian i adaptacji: metropolia kijowska w latach 1458–1795*, Lublin–Lwów.
- GIŻYCKI J. M.
1897 *Wspomnienie o Borunach i unitach w Oszmiańskim*, „Muzeum”. Czasopismo poświęcone sprawom wychowania i szkolnictwa, 13.
1912 *Bazylianie we Włodzimierzu i Trychórach*, Kraków.
Gładkowska-Rzeczycka J.J.
1989 *Schorzenia ludności prahistorycznej na ziemiach Polski*, Gdańsk.
- GOŁUB S.
2013 *Polsko-ukraiński projekt badań cerkwi Bogurodzicy wybudowanej w Chełmie przez Daniela Romanowicza w XIII wieku*, „Rocznik Chełmski”, t. 17, Chełm.
2017 *Bazylika pw. Narodzenia NMP w Chełmie – Krypty, ul. Lubelska 2, stanowisko 1. Dokumentacja z prac archeologiczno–architektonicznych przeprowadzonych w sezonie 2017*, (maszynopis w archiwum WUOZ w Lublinie Delegatury w Chełmie).
2018 *Bazylika pw. Narodzenia NMP w Chełmie – Krypty, ul. Lubelska 2. Stanowisko 1. Dokumentacja z prac archeologiczno – architektonicznych przeprowadzonych w sezonie 2018*, (mps w archiwum WUOZ w Lublinie Delegatury w Chełmie).
2019 *Bazylika pw. Narodzenia NMP w Chełmie – Krypty, ul. Lubelska 2, stanowisko 1. Dokumentacja z prac archeologiczno–architektoniczno–konserwatorskich przeprowadzonych w sezonie 2019 9* (maszynopis w archiwum WUOZ w Lublinie Delegatury w Chełmie).

- GOŁUB S., BOROWSKA B., MAŁKA M.
2020 *Próba identyfikacji pochówku biskupa Jakuba Suszy na podstawie wyników badań archeologicznych, antropologicznych i źródeł historycznych*, „Rocznik Chełmski”, t. 24, Chełm.
- GOŁUB S., HUPAŁO W.
2016 *Obrządek pogrzebowy*, [w:] *Od cerkwi katedralnej króla Daniela Romanowicza do Bazyliki p.w. Narodzenia NMP w Chełmie*, red. A. Buko, S. Gołub, Chełm.
- GRUPA M.
1998 *The textiles the 16–18 century from the Benedictine Monastery in Lubin, Leszno*, [w:] *Textiles in European Archaeology*, Gotarc series A, vol. 1, Report from the 6th NESAT symposium, 7–11 May 1996 in Borås, red. L. Bender Jørgensen, Ch. Rinaldo, Göteborg.
- GRUPA M. i in.
2014 *Tajemnice szczuczyńskich krypt*, t. II, Grajewo–Toruń.
- GRZEBIEN L. (oprac.)
1996 *Włodzimierz Wołyński*, [w:] *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, Kraków.
- GUÉPIN A.
1897 *Un apotre de l'union des Églises au XVIIe siècle; Saint Josaphat et l'Eglise Greco-Slave en Pologne et en Russie*, t. 2, Paris.
- GÜRSU N.
1988 *The Art of Turkish Weaving: Designs Through the Ages*, Istanbul.
- HARASIEWICZ M.
1862 *Annales Ecclesiae Ruthenae gratiam et communionem cum S. Sede Romana habentis, ritumque graeco-Slavicum observantis, cum singulari respectu ad dioeceses ruthenas Leopoliensem, Premisliensem et Chelmensem*, Leopoli.
- Herbarz polski Kaspra Niesieckiego S.J. powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopisów, dowodów urzędowych i wydany przez Jana Nep. Bobrowicza*, t. 9, Lipsk 1842.
- HILLSON S.
2002 *Dental Anthropology*. Cambridge University Press.
- HUNG E.H.Y., KWOK W.K., TONG M.M.P.
2009 *Haglund syndrome – a characteristic causa of posteriori heel pain*, „J Hong Kong Coll Radiolog”, 11.
- IZYDOR Z PELUSIUM
Epistola, I, 136, Patrologia Graeca, 78.
- JANOWSKI P.
2002 *Kolegium św. Atanazego, Pontificio Collegio Greco*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, red. B. Migut i in., t. 9, Lublin.
- JEROSCH J., SCHUNCK J., SÖKKAR S.H.
2007 *Endoscopic calcaneoplasty (ECP) as a surgical treatment of Haglund's syndrome*, „Knee Surg Sports Traumatol Arthrosc.”, 15.
- JĘDRUSZCZAK N.
2016 *Katalog zabytków po konserwacji*, [w:] *Od cerkwi katedralnej króla Daniela Romanowicza do bazyliki pw. Narodzenia NMP w Chełmie*, red. A. Buko, S. Gołub, Chełm.
- 2018 *Szkaplerze z symbolami Męki Pańskiej pozyskane podczas badań archeologicznych bazyliki pw. Narodzenia NMP w Chełmie*, „Rocznik Chełmski”, t. 22, Chełm.
- Jolly A.
2002 *Seidengewebe des 18. Jahrhunderts. II. Naturalismus*, Abegg Stiftung.
- JOP R.
2000 *Mieszczanie chełmscy wobec miejscowych bazylianów i pijarów w XVII i XVIII wieku*, [w:] *Klasztor w mieście średniowiecznym i nowożytnym. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej zorganizowanej w Turawie w dniach 6–8 V 1999 r.*, przez Instytut Historii Uniwersytetu Opolskiego i Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego, red. M. Derwich, A. Pobóg-Lenartowicz, Wrocław–Opole.
- KANIA J.
1993 *Unickie seminarium diecezjalne w Chełmie w latach 1759–1833*, Lublin.
- KEMPA T.
2000 *Nieznanne listy dotyczące genezy unii brzeskiej (1595/1596)*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, 44.
- 2002 *Metropolita Michał Rahoza a unia brzeska*, „Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym”, 2.
- 2002 *Kościół unicki w Rzeczypospolitej do połowy XVII wieku. Czynniki sprzyjające rozwojowi unii brzeskiej i hamujące jej wzrost*, [w:] *Między Zachodem a Wschodem. Studia z dziejów Rzeczypospolitej w epoce nowożytnej*, red. J. Staszewski, K. Mikulski, J. Dumanowski, Toruń.
- KIEŁBON CZ.
2002 *Cerkiew unicka pw. św. Mikołaja w Chełmie*, Chełm.
- KOŁYSZKO M.
2007 *Raport z zaświatów. Dewocjonalia z nekropolii rodziny Wesslów w Pułtusk*, [w:] *Pułtuskie osobliwości. Materiały wydane w roku obchodów 750-lecia nadania praw miejskich*, red. Anna Henrykowska, Radosław Lolo, Warszawa.
- KOSSOWSKI A.
1939 *Blaski i cienie unii kościelnej w Polsce w XVII–XVIII w. w świetle źródeł archiwalnych. Odbitka z księgi pamiątkowej ku czci J. E. ks. Bpa Mariana Fulmana*, Lublin.
- KOWECKI J.
1993 *Kościusko wobec „Rusinów naszych” w: Między Wschodem a Zachodem. Rzeczpospolita XVI–XVIII w. Studia ofiarowane Zbigniewowi Wójcikowi w siedemdziesiąt rocznicę urodzin*, red. T. Chynczewska-Hennel, Warszawa.
- KOZŁOWSKI T.
2017 *Stan biologiczny i warunki życia ludności in Culmine na Pomorzu Nadwiślańskim (X–XIII wiek)*, Mons Sanci Laurentii, t. 7, Toruń.
- KOZYRSKI R.
1999 *Testament Jakuba Suszy, biskupa diecezji chełmskiej obrządku greckokatolickiego w latach 1652–1687*, „Rocznik Chełmski”, t. 5, Chełm.
- 2009 *Susza Jakub*, [w:] „Polski Słownik Biograficzny”, t. 46, z. 188, Warszawa–Kraków.
- Kościół wschodnie w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku. Zbiór studiów*, Lublin 2005, (Studia i materiały z dziejów chrześcijaństwa wschodniego w Rzeczypospolitej, t. 3), red. A. Gil
- KRAJCAR J.
1965 *The Greek College under the Jesuits for the First Time (1591–1604)*, „Orientalia Christiana Periodica”, 31.
- 1966 *The Greek College in the Years of Unrest (1604–1630)*, „Orientalia Christiana Periodica”, 32.
- KRASNY P.
1998 *Katedra unicka w Chełmie. O problemach badań nad architekturą sakralną Kościoła greckokatolickiego w XVIII wieku*, [w:] „Sztuka Kresów Wschodnich”, t. 3, red. J.K. Ostrowski, Kraków.
- KULIK R., KULIK H.
Ogólny wykaz księży rzymskokatolickich, polskokatolickich, greckokatolickich, prawosławnych oraz ewangelickich. Informacje o parafiach. Wykaz księży według parafii, tom 2, cz. 1: A–Ł.
- Kultura funeralna nowożytnego Gdańska w świetle wykopalisk archeologicznych. Katalog wystawy*, Gdańsk 2010.
- KUMOR B.
1989 *Projekt organizacyjnego zjednoczenia Kościoła łacińskiego i unickiego w Polsce w 1789 roku*, [w:] *Chrześcijański Wschód a kultura polska*, red. R. Łużny, Lublin.
- KUS J.
1997 *Szlachta chełmska wobec Kościoła unickiego w XVII–XVIII wieku (w świetle laudów sejmikowych i instrukcji poselskich)*, [w:] „Rocznik Chełmski”, t. 3, Chełm.
- LESZCZYŃSKI P., PAWLAK-BUS K.
2008 *Choroby zwyrodnieniowe stawów – epidemia XXI wieku*, „Farmacja Współczesna”, t. 1.
- LEWANDOWSKI J.
1970 *Komisja porządkowa chełmska w powstaniu kościuszkowskim*, „Rocznik Lubelski”, 13.
- 1995 *Z dziejów unickiej diecezji chełmskiej w latach 1790–1804*, „Rocznik Chełmski”, t. 1, Chełm.
- 1996 *Na pograniczu. Polityka władz państwowych wobec unitów Podlasia i Chełmszczyzny 1772–1875*, Lublin.
- LIKOWSKI E.
1902 *Synody dyecezyi chełmskiej ob. wsch.*, Poznań.
- 1906 *Dzieje Kościoła unickiego na Litwie i na Rusi w XVIII i XIX wieku*, cz. 1, Warszawa, (Biblioteka Dzieł Chrześcijańskich, z. 67).
- LILEYKO J. (red.)
2000 *Sztuka ziem wschodnich Rzeczypospolitej*, Lublin.
- LITWIN H.
2003 *Katalog alumnów Seminarium Papieskiego w Wilnie 1582–1798 (część I: Wstęp, wykaz skrótów, spis źródeł, Katalog alumnów 1–500)*, [w:] „Przegląd Wschodni”, t. 8, z. 32.
- LORENS B.
2014 *Bazylianie prowincji koronnej w latach 1743–1780*, Rzeszów.
- 2019 *Muzyka w działalności duszpasterskiej bazylianów w Rzeczypospolitej w XVIII wieku*, „Muzyka”, 64, nr 2.
- LOVEJOY C.O.
1985 *Dental Wear in the Libben Population: Its Functional Pattern and Role In the Determination of Adult Skeletal Age at Death*, „American Journal of Physical Anthropology”, 68.
- LUBARSKI S.
1940 *Chołmskij katedralnij sobor Prieczistoj*, Chołmskij Prawosławynij Cierkowno Narodnij Kaliendar na 1941 rik, Kraków.
- 1942 *Chełmskie święte krypty i ich historia*, Chołmskij Prawosławynij Cierkowno–Narodnij Kaliendar na 1943 rik. [Tłumaczyła D. Wójcik].
- LULEWICZ H., RACHUBA A. (oprac.)
1994 *Urzędnicy centralni i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku. Spisy*, Kórnik.
- ŁAPIŃSKI J.
1984 *Problematyka uchwał synodalnych biskupa Porfiriusza Skarbka Ważyńskiego*, „Prawo Kanoniczne”, 27, nr 3–4.
- 1985 *Porfiriusz Skarbak Ważyński jako zakonnik i hierarcha unicki*, „Prawo Kanoniczne”, 28, nr 3–4.
- 1990 *Ogólny stan i podział administracyjny unickiej diecezji w Chełmie na tle politycznej sytuacji kraju w drugiej połowie XVIII w.*, „Prawo Kanoniczne”, 33, nr 1–2.
- ŁUBIŃSKA C.
1911 *Sprawa dysydencka 1764–1766*, Kraków–Warszawa.
- ŁUKASZEWICZ J.
1851 *Historia szkół w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskim od najdawniejszych czasów aż do roku 1794*, t. 4, Poznań.
- ŁUŻNY R. (red.)
1989 *Chrześcijański Wschód a kultura polska*, Lublin.
- MALINOWSKI A., WOLAŃSKI N.
1988 *Metody badań w biologii Człowieka: wybór metod antropologicznych*, Warszawa.

- MARTIN R., SALLER K.
1957 *Lehrbuch der Anthropologie*, Stuttgart.
- MATUS I.
2015 *Relacje pomiędzy klerem unickim i łacińskim w schyłkowym okresie unii w obwodzie białostockim*, „Acta Neophilologica”, 17, t. 1.
- 2017 *Klasztor w Supraślu (od unii do prawosławia)*, „Acta Neophilologica”, 19, nr 1.
- MEINL A., ROTTENSTEINER G.M., HUBER C.D., TANGL S., WATZAK G., WATZEK G.
2010 *Caries frequency and distribution in an early medieval Avarpopulation from Austria*. „Oral Dis.”, tom 16.
- MICHALCZUK S.
1998 *Ważyriski i Kościuszko*, [w:] *Christianitas et cultura Europae. Księga Jubileuszowa Profesora Jerzego Kłoczowskiego*, t. 1, red. H. Gapski, Lublin
- MILLER L.E.
2012 *A portrait of the „Raphael of silk design”*, „V&A Online Journal, Issue”, No. 4; <http://www.vam.ac.uk/content/journals/research-journal/issue-no.-4-summer-2012/a-portrait-of-the-raphael-of-silk-design/>
- MIRONOWICZ A.
1998 *Projekty unijne wobec Cerkwi prawosławnej w dobie ugody hadziackiej*, [w:] *Unia brzeska z perspektywy czterech stuleci*, red. J. S. Gajek, S. Nabywaniec, Lublin
- 1999 *Kościół prawosławny w dziejach Rzeczypospolitej*, [w:] „Elpis”, 1.
- MROZEK M.
Kronika Parafialna 1918–1973, przepisana przez J. Kaczorka (mps w archiwum Muzeum Ziemi Chełmskiej im. W. Ambroziewicz w Chełmie i archiwum WUOZ w Lublinie Delegatury w Chełmie)
- NABYWANIEC S.
1992/1993 *Diecezja przemyska grekokatolicka w latach 1772–1795*, „Premisla Christiana”, 5.
1995 *Unicy biskupi przemyscy w latach 1610–1991. Szkice biograficzne*, Rzeszów.
1998 *Unicka archidiecezja kijowska w okresie rządów arcybiskupa metropolity Felicjana Filipa Wołodkowicza 1762–1768*, Rzeszów.
- NAWROT D.
2000 *Obchody pierwszej rocznicy Konstytucji 3 Maja w Warszawie*, „Niepodległość i Pamięć”, 16.
- NIEDZIELSKI J.
1914 *Porfiry Skarbek h. Abdank*, [w:] *Podręczna encyklopedia kościelna*, oprac. J. Archutowski i in., t. 41–42: U. W., Poznań–Warszawa.
- NIEDŹWIADEK R.
2004 *Pochówki w kościele pojezuickim p. w. św. Jana w Lublinie jako przykład szlacheckiej obrzędowości pogrzebowej z okresu staropolskiego*, [w:] *Lublin przez wieki*, Lublin.
- NIEMYJSKI M.
2012 *Deformacja Haglunda jako źródło bólu pięty*, „Kwart. Ortop.”, 1
- NOWAKOWSKI P. CM (red.)
2021 *Dziedzictwo synodu zamojskiego 1720–2020. Wyzwania i perspektywy*, Kraków
Nowe tablice...
- 2007 *Nowe tablice czyli o cerkwi, liturgii, nabożeństwach i utensyliach cerkiewnych objaśnienia Beniamina arcybiskupa Nożnego Nowogrodu i Arzamasu*, tłum. I. Petrov, Kraków.
- NOWOSAD W., GRUPA M., i in.
2021 *W źródłach utrwalone krypty w Końskowoli, Końskowola–Łódź*.
- NOWOWIEJSKI A.
1902 *Wykład liturgii kościoła katolickiego*, t. 1–3, Warszawa.
- ODZIEMKOWSKI J.
2021 *Militarne aspekty Insurekcji Kościuszkowskiej*, „Studia i Materiały Centralnej Biblioteki Wojskowej”, 1.
- ORŁOWSKI R.
1967 *Z dziejów materialnego poparcia powstania kościuszkowskiego w Lubelskiem*, [w:] „Rocznik Lubelski”, 10.
- OSADCZY W.
2007 *Święta Ruś. Rozwój i oddziaływanie idei prawosławia w Galicji*, Lublin.
- Ostrówka B.
2007 *Tkaniny zabytkowe w zbiorach Muzeum Archidiecezji Gnieźnieńskiej* [Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne], 88.
- PARRY L.
2010 *British Textiles: 1700 to the Present*. London.
- PAŹDZIOR K.
1999 *Dopuszczenie metropolity unickiego do senatu w 1790 r. Studium z polityki wyznaniowej Sejmu Czteroletniego*, „Nasza Przeszłość”, 91.
- PELESZ J.
1880 *Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart*, t. 2, *Von der Wiederherstellung der union mit Rom bis auf die Gegenwart (1596–1879)*, Wien
- PIĄTOWSKA D.
2010 *Anatomia Zębów Stałych*, [w:] *Stomatologia Zachowawcza. Współczesne metody opracowania i wypełniania ubytków próchnicowych. Anatomia Zębów Stałych. Podręcznik do ćwiczeń fantomowych dla studentów stomatologii*, red. D. Piątowska.
- PIDŁYPCZAK-MAJEROWICZ M.
1986 *Bazylianie w Koronie i na Litwie. Szkoły i książki w działalności zakonu*, Warszawa–Wrocław.
- PIONTEK J.
1996 *Biologia populacji pradziejowych – zarys metodyczny*, Poznań
- POKORZYNA E.
2001 *Słownik terminologiczny wyposażenia świątyni obrządku wschodniego z przydatkiem ikon maryjnych*, Warszawa.
- PRZYLIICKI K.
2015 *Luksusowe dewocjonalia z warsztatów franciszkańskich w Ziemi Świętej – zarys problematyki*, [w:] *O rzeczach pięknych. Rzemiosło artystyczne na przestrzeni wieków*, red. A. Bender, M. Wrześniak, Lublin.
- RADWAN M.
2004 *Carat wobec Kościoła grekokatolickiego w zaborze rosyjskim 1796–1839*, Lublin.
- RADZIWIŁŁ A.S.
1980 *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, t. 3, Warszawa.
- ROLNIK D.
2021 *Idea państwa wolnego, suwerennego i niepodległego – fenomen przemian czasów Sejmu Czteroletniego?*, „Roczniki Humanistyczne”, 69.
- RÖSKAU-RYDEL I.
1999 *Deutsche Geschichte im Osten Europas. Galizien*, [w:] *Deutsche Geschichte im Osten Europas*, Berlin.
- Rudomicz B.
2002 *Efermeros czyli Diariusz prywatny pisany w Zamościu w latach 1656–1672*, przeł. z j. łac. W. Froch, cz. 1 (1656–1664), Lublin
- SAWICKI P.
2014 *Rosyjskie ikony metalowe w kolekcji Muzeum Ikon w Supraślu. Katalog zbiorów*, Białystok.
- SELLA E.J., CAMINEAR D.S., MCLARNEY E.A.
1997 *Haglund’s syndrome*, „J Foot Ankle Surg.”, 37.
- SCHULTZ M.
1988 *Paläopathologische Diagnostik, Anthropologie: Handbuch der vergleichenden Biologie des Menschen*, Stuttgart, Bd. 1(1).
- SENYK S.
1985 *Methodius Terlec’kyj – bishop of Xolm*, „Analecta OSBM”, serio II, t. XII, fasc. 1–4, Romae.
- SKOCZYLAŚ I.
2008 *Sobory eparchii chełmskiej XVII wieku. Program religijny Slavia Unita w Rzeczypospolitej*, Lublin.
- SKRABSKI J.
2007 *Paolo Fontana – nadworny architekt Sanguszków*, Kraków.
- SŁOMKA N.
2013 *Tkaniny w kościołach dekanatów zatorskiego, babickiego i krzeszowickiego*, [w:] *Tekstyli w zbiorach sakralnych: inwentaryzacja – konserwacja – przechowywanie*, red. H. Hryszko, A. Kwaśnik-Gliwińska, M. Stachurska, Warszawa.
- STANEK W.
1991 *Konfederacje generalne koronne w XVIII wieku*, Toruń.
- STANILEWICZ K.
2018 *Mecenat artystyczny arcybiskupów gnieźnieńskich w Łowiczu w XVII i XVIII w.*, [w:] *Barok Księstwa Łowickiego. Wystawa ze zbiorów Bazyliki Katedralnej i Muzeum Diecezjalnego w Łowiczu*, red. K. Stanilewicz, Łowicz.
- 2021 *Szaty liturgiczne katedry gnieźnieńskiej*, [w:] *Skarbiec katedry gnieźnieńskiej*, red. J. Bogacz, Poznań.
- STARSKI M.
2006 *Badania archeologiczne na terenie dziewiętnastowiecznego cmentarza katolickiego w Pucku w sezonie 2004*, [w:] *Światowit 6 (47)/Fasc. B*.
- STECKEL R.H., LARSEN C.S., SCIULLI P.W., WALKER P.L.
2006 *Data collection codebook for the Global History of Health Project*; <http://www.global.sbs.ohio-state.edu/>
- STEFANSKI J.
1996 *Zarys dziejów kultu obrazu Matki Boskiej Chełmskiej*, „Lubelszczyzna”, 2.
- STRZAŁKO J., HENNEBERG M.
1975 *Określenie płci na podstawie morfologii szkieletu*. „Przegląd Antropologiczny”, 41.
- SYGOWSKI P.
2018 *Na pograniczu wyznaniowym. Nieistniejąca unicka cerkiew pod wezwaniem św. Praksedy Męczennicy w Milejowie i jej wyposażenie*, [w:] „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, Lublin, VOL. XVI, 1–2.
- SYGOWSKI P.
2000 *Unicka diecezja chełmska w protokołach wizytacyjnych biskupa Maksymiliana Ryłły z lat 1759–1762*, [w:] *Polska–Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 5, red. S. Stepień, Przemysł.
- 2004 *Unicka archidiecezja „Polskopołocka” w świetle wizytacji z lat 1789–1790*, [w:] *Zachodnioukraińska sztuka cerkiewna*, cz. 2, *Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej. Łańcut-Kotań, 17–18 kwietnia 2004 roku*, red. J. Gieźna, Łańcut.
- 2018 *Na pograniczu wyznaniowym. Nieistniejąca unicka cerkiew pod wezwaniem św. Praksedy Męczennicy w Milejowie i jej wyposażenie*, [w:] *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*, Lublin, VOL. XVI, 1–2.
- SZAFLIK J. R.
1961 *Wieś chełmska w okresie wojen z połowy XVII wieku (1648–1660)*, [w:] *Ziemia chełmska. Materiały z sesji naukowej historyków odbytej w Chełmie 21 czerwca 1959 r.*, red. J. Willaume, Lublin
- SZCZYGIELSKI W.
2006 *Polskie priorytety sejmowe w reformie ustroju państwa w okresie Oświecenia (1764–1792)*, „Przegląd Nauk Historycznych”, 5, nr 2(10).
- SZCZYGIEŁ R.
1989 *Lokacje miast w Polsce XVI wieku*, Lublin

SZEGDA M.
1967 *Działalność prawno-organizacyjna metropolity Józefa IV Welamina Rutskiego. 1613–1637*, Warszawa.
TASZYCKA M.
1971 *Włoskie jedwabne tkaniny odzieżowe w Polsce w pierwszej połowie XVII wieku*. Wrocław.
TERNES J.
2004 *Sejmik chełmski za Wazów*, Lublin
TOKARZ W.
1926 *Marsz Madalińskiego*, Warszawa.
TURNAU I.
1977 *Użytkowanie dzianin odzieżowych w Polsce w XVI–XVIII wieku*, Kwartalni Historii Kultury Materialnej nr 2.
1979 *Historia dziewiarstwa europejskiego do początku XIX wieku*, Wrocław.
1991 *History of knitting before mass production*, Warszawa.
UBELAKER D. H.
1978 *Human skeletal remains: excavation, analysis, interpretation*, New York.
WALCZAK W. (red.)
2020 *Kościół unicki w Rzeczypospolitej*, Białystok.
WALTER CH.
1992 *Sztuka i obrządek kościoła Bizantyńskiego*, tłum. K. Malcharek, Warszawa.
WEREDA D.
2001 *Biskupi unickiej diecezji włodzimiersko-brzeskiej w XVIII wieku*, „Szkice Podlaskie”, 9.
2013 *Biskupi unickiej metropolii kijowskiej w XVIII wieku*, Siedlce–Lublin.
2014 *Ważyński Porfir OSBM*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, red. S. Wilk i in., t. 20, Lublin.
2016 *Rola biskupa Maksymiliana Ryły w kreowaniu kultu wizerunku Matki Boskiej Chełmskiej*, [w:] *Przywrócona pamięci. Ikona Matki Boskiej Chełmskiej: ikonografia – kult – kontekst społeczny. Повернута із небуття. Ikona Холмської Богородиці: іконографія культ – суспільний контекст*, red. A. Gil, M. Kalinowski, I. Skoczylas, Lublin–Lwów.
2018 *Koronacje wizerunków maryjnych w Cerkwi unickiej*, w: *Koronacje wizerunków Matki Bożej na przestrzeni wieków*, red. E. Dziewońska-Chudy, M. Trąbski, Częstochowa–Warszawa.
2020 *Testamenty hierarchów unickich w XVII–XVIII wieku*, [w:] *Kościół unicki w Rzeczypospolitej*, red. W. Walczak, Białystok.
WHITE T.D., FOLKERN S.P.A.
2005 *The human Bone Manual*, Academic Press, New York.
WIATROWSKI A.
1925 *Greko-unici hrubieszowscy. Szkic historyczny*, Lublin.
WIERZBICKI L. A., KUPISZ D. (red.)
2021 *Chronologia sejmów Rzeczypospolitej Obojga Narodów (1569–1793)*, Warszawa.
WILKOSZEWSKI A.
1929 *Komisje porządkowe koronne za powstania kościuszkowskiego*, „Przegląd Historyczny”, 28, nr 2.
WINIARZ A.
1995 *Grekokatolickie gimnazjum bazylikańskie w Chełmie (1639–1769)*, [w:] „Rocznik Chełmski”, t. 1, Chełm.
WISŁOCKI J. (oprac.)
Herby rycerstwa polskiego. Abdank, Kórnik.
WŁODAREK A., REKLEWSKA M. (RED.)
2010 *Skarby krakowskich Wizytek. Katalog. Wystawa z okazji Jubileuszu 400-lecia założenia Zakonu Nawiedzenia Najświętszej Maryi Panny oraz Fundacji Klasztoru Sióstr Wizytek w Karkowie*, Wydawnictwo Benedyktynów, Tyniec.
Włodzimierz Wołyński, [w:] *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, oprac. L. Grzebień, Kraków 1996.
WOJNAR M. M.
1958 *De Protoarchimandrita Basilianorum (1617–1804)*, Romae.
WOJNAROWSKI D.
1996 *Losy miast ziemi lubaczowskiej na trasie pochodu wojsk Bohdana Chmielnickiego w roku 1648*, [w:] „Rocznik Lubaczowski”, t. 6.
WOJTASIK J.
1995 *Tadeusz Kościuszko i Insurekcja 1794 r.*, „Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska”, 9.
WOŁOSZYN J.
2003 *Problematyka wyznaniowa w praktyce parlamentarnej Rzeczypospolitej w latach 1648–1696*, Warszawa.
VEGA M.R., CAVOLO D.J., GREEN R.M., COHEN R.S.
1984 *Haglund's deformity*, „J Am Podiatry Assoc.”, 74.
ZAHAJKIEWICZ M. T.
1996 *Kościół łaciński w Chełmie w okresie przedrozbiorowym*, [w:] *Chełm i chełmskie w dziejach*, red. R. Szczygieł, Chełm
ZANKIEWICZ D.
1971 *Elogium Jacobi Susza*, „Analecta Ordinis S. Basilii Magni”, 7, fasc. 1–4.
ZIELECKA-MIKOŁAJCZYK W.
2021 *Gdzie Wschód spotyka się z Zachodem. Dzieje i organizacja unickiej diecezji przemysko-samborskiej w latach 1596–1772*, Toruń
ZIELIŃSKA Z.
1983 *Walka „Familii” o reformę Rzeczypospolitej 1743–1752*, Warszawa.
2012 *Polska w okowach „systemu północnego” 1763–1766*, Kraków.

SZOCHOWSKI C.
1680 *Colloquium Lubelskie, Między zgodną y niezgodną Bracią Narodu Ruskiego, vigore Constitucyey Warszawskiej, na Dzień 24. Stycznia, Anno, 1680 złożone*, Leopoldis.
ŻURAWIŃSKA Z., JAROSZEWICZ-PIERESŁAWCEW Z. (opr.)
2004 *Katalog druków cyrylickich XV–XVIII wieku w zbiorach Biblioteki Narodowej*, Warszawa.

ŹRÓDŁA ROSYJSKOJĘZYCZNE:

Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею для разбора древних актов, т. 3, Вильна 1870, т. 16, Вильна 1889, т. 19, Вильна 1892, т. 23, Вильна 1896, т. 27, Вильна 1900, т. 33, Вильна 1908.
Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый временной комиссиею для разбора древних актовъ, высочайше учрежденною при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ генераль-губернаторе, ч. 1, т. 4, Акты объ уни и состояніи православной Церкви съ половины XVII вѣка (1648–1798), Киевъ 1871.
Архиепископ Филарет [Гумилевский], *История Русской Церкви в пяти периодах*, Москва 2001.
Архіў уніяцкіх мітрапалітаў. Дакументы да гісторыі царквы ў Беларусі XV–XIX стст. у фондзе „Канцэлярыя мітрапаліта грека-уніяцкіх царкваў у Расіі”. Даведнік, складальнікі С. Паўловіч, Т. Мальцава, Мінск-Полацк 1999.
Балик Б., Інокентій Іван Винницький єпископ перемський, самбірський, сяніцький (1680–1700), Рим 1978.
Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X–початок XVII ст.). Збірник документів і матеріалів, відп. ред. Є. А. Гринів, Київ 1998.
Виноградов А.А., *Путеводитель по городу Вильне и его окрестностямъ. Съ 50 рисунками и новейшимъ планомъ, составленнымъ по Высочайше подтвержденному. Въ 2-хъ частяхъ*, Вильна 1908.
Будилович А., *Русская православная старина въ Замосте*, Варшава 1885.
Виноградов А. А., *Путеводитель по городу Вильне и его окрестностямъ. Съ 50 рисунками и новейшимъ планомъ, составленнымъ по Высочайше подтвержденному. Въ 2-хъ частяхъ*, Вильна 1908.
Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах, т. 1, 1620–1647, Москва 1954.
Гиль А., Паисий Черхавский – холмский православный епископ (1621–1636), [w:] *Православие Украины м Московской Руси в XV-XVII веках: общее и различное*, ред. М. Дмитриев, Москва 2012.
Голубець М., *З історії міста Сокаля*, Львів 1929.
Грушевський М., *Історія України-Руси*, т. 8, Київ 1995.
Густынская летопись, ред. В. А. Кучкин, С.-Петербург 2003, s. 148–149 [Полное собрание русских летописей, т. 40].
Гуцуляк Л., *Божественна літургія Йоана Золотоустого в київській митрополії після унії з Римом (період 1596–1839 рр.)*, Львів 2004.
Дмитриев М., *Уния и порожденные ею конфликты в осмыслении лидеров унияцкого лагеря, в: Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белорусии в конце XVI – первой половине XVII в.*, ч. 2, Брестская уния 1596 г. Исторические последствия события, отв. ред. Б. Флоря, Москва 1996.
Дзюба О. М., Володкович Пилип, [w:] *Енциклопедія історії України*, ред. В. А. Смолій та ін., т. 1, Київ 2003.
Замойський провінційний собор руської унійної Церкви 1720 року, книга 1: *Діяння та постанови*, загальна редакція та історичний нарис І. Скочиліяса, упорядкування: Р. Паранько, І. Скочиліяс, І. Скочиліяс, Львів 2021.
Каширинъ Ф., *Яблочинській св. Онуфрієвській монастирь*, „Холмській греко-уніатській місяцесловъ”, 1870.
Книш Я., *Архітектурні пам'ятки Сокаля першої половини XVII ст.*, [w:] *Україна в минулому*, вип. 5, ред. Я. Дашкевич та ін., Київ–Львів 1994.
Коралловъ Ф., *Кто после епископа Дионисія Збируйского управлял Холмской уніятской епархіей*, „Холмская церковная жизнь”, 1908, 3, № 14.
Кордуба М., *Богдан Хмельницький у Белзчині й Холмшині*, Краків 1941.
Лонгиновъ А. А., *Памятникъ древняго православія въ Люблине*, Варшава 1883.
Макарий (Булгаков), *История Русской Церкви*, кн. 7, Москва 1996.
Макарий (Булгаков), *История Русской Церкви*; кн. 6, ч. 1, Москва 1996.
Назарко І., *Яків Суша – єпископ холмський (1610–1687)*, „Записки ЧСВВ”, 1971, VIII (XIII).
Назарко І., *Київські і галицькі митрополити. Біографічні нариси (1590–1960)*, Торонто 1962.
Назарко І., *Порфір Важинський – єпископ холмський (1790–1804)*, [w:] *Analecta OSBM*, vol. 4 (10), fasc. 3–4, Romae 1963.
Петрушевич А., *Холмская епархія и святители ея по 1866 год*, Львов 1867.
Петрушевич А., *Краткое известіе о холмской епархії и святителяхъ ея*, „Холмській греко-уніатській місяцесловъ”, 1871–1872.
Петрушевич А., *Холмская епархія и святители ея*, „Холмській греко-уніатській місяцесловъ”, 1874.
Пилип Володкович, [w:] І.І. Назарко, *Київські і Галицькі митрополити. Біографічні нариси (1590-1960)*, Торонто 1962, с. 102–106.
Петрушевич А., *Дополненія до Сводной Галицко-Русской Летописи съ 1600 по 1700 годъ изданной въ Львовѣ 1874 года*, Львов 1891.
Петрушевич А., *Сводная Галицко-Русская Летопись съ 1600 по 1700 годъ*, Львовъ 1874
Письма Феодосія Ростоцького къ Митрополиту Ясону Смогоржевскому, „Холмській греко-уніатській місяцесловъ”, 1875.
Плошанский В., *Прошлое Холмской Руси по архивным документам XV–XVIII в. и другим источникамъ*, т. 1–2, Вильна 1889–1901.
Протасьева Т. Н., *Холмские грамоты*, „Археографический ежегодник за 1960 год”, Москва 1962, № 35.
Руська (Волинська) Метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воеводства) 1569–1673, Київ 2002.

Слободян В., *Церкви холмської єпархії*, Львів 2005.
Хома І., *Київська митрополія в Берестейським періоді*, Рим 1979.
Хомишин М., *Цінне джерело з історії братського руху в Буську, в: Прогресивна суспільно-політична думка в боротьбі проти феодальної реакції та католицько-уніатської експансії на Україні. Тези республіканської науково-теоретичної конференції 20–22 квітня 1988 р.*, Львів 1988.
Дзюба О. М., Володкович Пилип, [w:] *Енциклопедія історії України*, ред. В. А. Смолій та ін., т. 1, Київ 2003, с. 623.
Назарко І., *Порфір Важинський – єпископ холмський (1790-1804)*, [w:] *Analecta OSBM*, vol. 4 (10), fasc. 3–4, Romae 1963, s. 527–533.
Назарко І. І., *Київські і Галицькі митрополити. Біографічні нариси (1590–1960)*, Торонто 1962.
Чистович І., *Очеркъ истории западно-русской церкви*, ч. 2, С. Петербургъ 1884.
Чухліб Т., *Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи*, Київ 2004.
Яковлева Т., *Гадячський договір – легенда и реальность*, „Україніса et belorussica. Исследования по истории Украины и Белоруссии”, вып. 1, Москва 1995.

ŹRÓDŁA INTERNETOWE:

Cerkiew Trójcy Świętej i klasztor bazylianów w Wilnie (widok z 1935 r.), [w:] *Narodowe Archiwum Cyfrowe*, <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/jednostka/-/jednostka/5923178>.
Kościół św. Atanazego i Kolegium Greckie w Rzymie (XVI w.), [w:] *Ecclesia Studio*, http://www.ecclesiastudio.eu/?page_id=4133.
Kazanie na uroczystość bł. Jozafata Kuncewicza, [w:] <https://polona.pl/item/kazanie-na-uroczystosc-bl-jozafata-kuncewicza-arcybiskupa-polockiego-biskupa,MTM1MTYyODEw/4/#info:metadata>.

